УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ

UKRAINE
EUROPE
WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 2

Ternopil – 2009

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 2

Тернопіль – 2009

Ukraine–Europe–World. – Is. 2: The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University, 2009. – 267 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 10 (May 26, 2009).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University **(editor-in-chief), M. M. Alexiyevets,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak,** Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **M. R. Lytvyn,** Doctor of History, Professor, Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, **Yu. I. Makar,** Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of PSA of Ukraine, Ukrainian Cultural Center in Moskow, Russian Federation, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, assistant professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University **(executive secretary)**, **V. I. Jarovyi,** Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: V. M. Botushanskyi, Doctor of History, Professor
B. M. Honchar, Doctor of History, Professor
K. K. Kondratyuk, Doctor of History, Professor

The collection of works of Ukrainian and foreign scientists presents the publication materials of original researches, covering various problems of the History of Slavic countres, World History and International Relations, Ukraine's role in the World Union, methodology, source study, historiography, historical biography study, teaching methods of world history, as well as the materials aimed at aiding teachers and reviews.

The journal will be useful for scientists, university teachers, school teachers, students and pupils, diplomats and politicians and everybody interested in history of foreign countries and of Ukraine in the context of World history.

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

ISBN 978-966-07-1572-1

Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 267 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 10 від 26.05.2009 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка **(головний редактор)**, **М. М. Алексієвець,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк,** доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський,** доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **М. Р. Литвин,** доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар,** доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко,** доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **І. О. Федорів,** кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка **(відповідальний секретар)**, **В. І. Яровий,** доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: В. М. Ботушанський, доктор історичних наук, професор
Б. М. Гончар, доктор історичних наук, професор
К. К. Кондратюк, доктор історичних наук, професор

У запропонованому збірнику праць науковців України та зарубіжних країн друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії слов'янських країн, світової політики і міжнародних відносин, місця й ролі України у світовому співтоваристві, методології, джерелознавства, історіографії, історичної біографістики, методики викладання всесвітньої історії, а також вміщено матеріали на допомогу викладачам, рецензії та огляди.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів й учнів, дипломатів і політиків, усіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн та історією України у контексті світової історії.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції "УЄС": 1[а], вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ISBN 978-966-07-1572-1

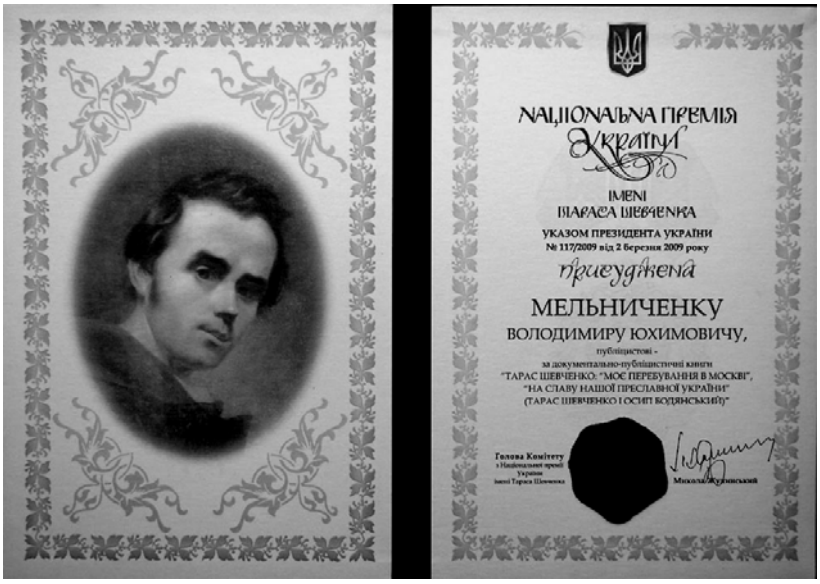

ВЕЛЬМИШАНОВНИЙ
ВОЛОДИМИРЕ ЮХИМОВИЧУ!

Колектив Міжнародного наукового збірника "Україна–Європа–Світ", Ваші друзі щиросердечно вітають Вас, відомого українського історика, публіциста, члена його редколегії, із присудженням Національної премії України імені Тараса Шевченка 2009 р.

Хай ще багато років натхненна Ваша праця, невтомність, мудрість радують творчими доробками, а дослідження слугують новим поколінням науковців, котрі своїми досягненнями утверджуватимуть національну науку, її авторитет на міжнародній арені.

Зичимо Вам, дорогий Володимире Юхимовичу, здоров'я, щастя, наснаги, подальших здобутків "на славу нашої преславної України".

Колектив
Міжнародного збірника
наукових праць
"Україна–Європа–Світ"

Головний редактор
доктор історичних наук, професор **Л. М. Алексієвець**

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 117/2009
Про присудження Національної премії України імені Тараса Шевченка

На підставі подання Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка постановляю:

1. Присудити Національну премію України імені Тараса Шевченка 2009 року:

ГІРНИКУ Павлу Миколайовичу, поетові – за книгу віршів “Посвітається”;
ГОНТАРОВУ Віктору Миколайовичу, художникові – за серію полотен “Мій Гоголь” та цикл живописних робіт;
КАДИРОВІЙ Ларисі Хамидівні, актрисі – за галерею жіночих образів у моновиставах та внесок у розвиток українського театрального мистецтва;
МЕЛЬНИЧЕНКУ Володимиру Юхимовичу, публіцистові – за документально-публіцистичні книги “Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”, “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)”;
НАКОНЕЧНОМУ Віктору Андрійовичу, майстрові народного малярства – за серію картин “Краю мій сонячний”.

2. Установити на 2009 рік розмір Національної премії України імені Тараса Шевченка 160 тисяч гривень кожна.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

2 березня 2009 року

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Нинішній випуск Міжнародного збірника наукових праць “Україна–Європа–Світ” редакційна колегія присвячує 90-річчю національно-державного відродження слов’янських країн. У запропонованому виданні друкуються праці науковців України та зарубіжних країн, що охоплюють широке коло проблем слов’янської історії, державного відновлення й розвитку слов’ян Центрально-Східної Європи після Першої світової війни крізь призму сьогодення в контексті новітніх методологічних підходів на основі сучасної джерелознавчої бази. Відображено питання розпаду світових імперій, відродження національної незалежності та державотворчих процесів, висвітлено пошуки та шляхи встановлення політичних режимів у нововідновлених країнах та проаналізовано особливості їх розвитку. Тож, у матеріалах збірника розглядається широке коло питань, пов’язаних з найрізноманітнішими проблемами національно-державної розбудови слов’янських країн після Першої світової війни. Значною мірою події того часу висвітлюються у тісному зв’язку з подіями кінця XX ст., новим етапом державотворення слов’ян.

Окремі статті присвячено показу 90-ліття Акту злуки УНР і ЗУНР у контексті визначальних віх української історії XX ст., визначенню місця й ролі України у світовому співтоваристві, висвітленню проблем всесвітньої історії з урахуванням геополітичних змін, інтеграції та сучасних глобалізаційних викликів.

Провідними є розділи “Питання методології, історіографії та джерелознавства”, “Української та зарубіжної біографістики”. До них віднесено матеріали, у яких відтворено новітні науково-концептуальні й теоретико-методологічні аспекти дослідження процесів у галузі міжнародних відносин, економічній, політичній й культурній сферах, місця України в історичній пам’яті Європи, ролі визначних українських діячів у світовій історії, а також вміщено низку історіософських праць з вітчизняної й зарубіжної історії.

У “Працях молодих науковців” репрезентуються студії наукової молоді нашої країни та зарубіжжя, у яких досліджуються актуальні проблеми світової історичної науки, розкриваються місце і роль України у всесвітньоісторичному вимірі, а, відповідно, всесвітники інших країн мають можливість висловити своє бачення цих процесів.

До розділу “На допомогу викладачам вузів” віднесено матеріали, які розкривають внутрішню і зовнішню політику Росії в останній чверті XIX століття та низку питань, пов’язаних із геополітичними змінами в Європі, що відбулися після Першої світової війни.

Уже традиційно рубрика “Рецензії та огляди” привертає увагу до новітніх досліджень. На цей раз містить погляд на працю, присвячену українсько-німецьким відносинам доби 1918–1933 рр.

У збірнику видрукувано в новій його рубриці “Nota Bene: мовою оригіналу” передмову із книги знаного українського історика, публіциста, доктора історичних наук, члена-кореспондента АПН України, заслуженого діяча науки України Володимира Мельниченка “На славу нашої преславної України (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)”, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка 2009 р., члена нашої редколегії.

Матеріали цього наукового збірника будуть корисними для науковців, студентів, викладачів, дипломатів, політиків, усіх, хто цікавиться зарубіжною історією та місцем України в історичній пам’яті Європи і світу. Тож, запрошуємо до подальшої співпраці, дискусії, діалогу!

Головний редактор
доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець

ЗМІСТ

СТУДІЇ

До 90-річчя національно-державного відродження слов'янських країн

Олександр Сич. Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба 13
Микола Алексієвець. Слов'янські народи Центральної та Південно-Східної Європи: утвердження незалежних держав у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.)....26
Степан Віднянський. Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав 33
Михайло Кріль. Утворення і розвиток першої Чехословацької республіки: політичний і національний чинники 47
Юрій Поп, Олександр Кравчук. Чехословацька політика щодо угорської меншини в 1918–1929 рр....56
Леся Алексієвець. Прийняття Конституції 1921 р. у контексті утвердження парламентсько-демократичного устрою Другої Речі Посполитої 62
Ярослав Секо. Проблема національних меншин в слов'янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи після закінчення Першої світової війни....77
Степан Качараба. Польська еміграція із Західної України до США (1919–1939 рр.)....90

До 90-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР

Володимир Окаринський. "Українські орлята": участь молоді і дітей у збройній боротьбі за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)....99
Ірина Федорів. Діяльність Мирона Кордуби в контексті української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. 107

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Алла Киридон. 1917 рік: Російська православна церква в умовах краху Російської імперії....117
Леся Костюк. Особливості етнодемографічного розвитку країн Європи кінця XX – початку XXI століття....128

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

Вікторія Гевко. Основні тенденції дипломатичних та міжпарламентських українсько-польських взаємин (1991–2005) 133
Оксана Валіон. Динаміка українсько-німецьких політичних відносин упродовж 1991–2001 рр. 140
Наталія Чорна. Польсько-українські відносини в контексті інтеграції Польщі до НАТО та ЄС 150

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Леонід Зашкільняк. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі....156
Микола Бармак. Владні інституції Російської імперії в дослідженнях істориків Західної і Центральної Європи, США, Канади та Японії....160
Оксана Гомотюк. Теоретико-методологічні засади дослідження українства.....167

Іван Зуляк. Діяльність “Просвіти” в Західній Україні в міжвоєнний період: історіографічний огляд праць української діаспори (50–90-ті рр. XX ст.).....173
Іван Мищак. Східна Галичина та Західна Волинь у складі II Речі Посполитої напередодні Другої світової війни: історіографія 183
Микола Литвин. Німецько-радянська воєнна кампанія 1939 р. в Галичині: нові російські документи.....191

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Василь Погорецький. Роль митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури.....197
Ришард Томчик. Політична діяльність Кирила Трильовського у 1890–1914 рр.....206
Микола Алексієвець, Ірина Федорів. Життя й діяльність Ольги Жулковської в контексті національно-визвольного руху XX ст.....212

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Світлана Кравець. Культурний матеріалізм у сучасному еволюціонізмі.....218
Ольга Строєвус. Василь Стус у шістдесятницькому русі.....223
Лілія Романишин. Репрезентація українських жіночих організацій в міжнародному жіночому русі.....230

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ ВУЗІВ

Сергій Троян. Геополітичні зміни в Європі після Першої світової війни.....239
Наталія Григорук. Внутрішня і зовнішня політика Росії в останній чверті XIX ст. 249

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Микола Алексієвець, Оксана Валіон. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с. 255

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

Із книги Володимира Мельниченка “На славу нашої преславної України”.....259

CONTENTS

ARTICLES

On the 90th Anniversary of the Nationall-and-state Revival of Slavonic Countries

Oleksandr Sych. The problem of civilizational choice of the Central and Eastern Europe: first attempt..... 13
Mykola Alexiyevets. Slavic people of the Central and South-East Europe: the independent states consolidation between WWI and WWII (1918–1939)..... 26
Stepan Vidnyanskyi. Disintegration of Austro-Hungarian monarchy and formation of the National States..... 33
Mykhailo Kril. Formation and development of the First Czech and Slovak Republic: political and national factors..... 47
Yuriy Pop, Oleksandr Kravchuk. The politics of Czech-Slovak Republic or hungarians minorities in 1918–1929..... 56
Lesya Alexiyevets. Adoption of Constitution (1921) in the context of consolidation of the parliamentary-and-democratic regime of Rich Pospolita II 62
Yaroslav Seko. Problem of national minorities in the Slavonic Countries of Central and South-Eastern Europe after World War I 77
Stepan Kacharaba. Polish emigration from the Western Ukraine to the USA (1919–1939) 90

On the 90th Anniversary of the Act of UNR and ZUNR Unification

Volodymyr Okarynskyi. “Ukrainian eaglets”: participation of young people and children in the armed fight for independence of Western Ukrainian National Republic (ZUNR) 99
Iryna Fedoriv. Activity of Myron Korduba in the context of Ukrainian National Democratic Revolution in 1917–1921 107

PROBLEMS OF HISTORY THE WORLD

Alla Kyrydon. 1917: Russian Orthodox church during the crash of Russian Empire ...117
Lesya Kostyuk. Peculiarities of ethnodemografic development in the countries of Europe at the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries.....128

UKRAINE IN THE WORLD UNION

Viktoriya Hevko. The main tendencies of diplomatic and parliamentary ukrainian-polish relations (1991–2005) 133
Oksana Valion. Dynamics of Ukrainian-German political relations in 1991–2001....140
Nataliya Chorna. Polish-Ukrainian relations in Poland integration in NATO and EU context.....150

PROBLEMS OF METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Leonid Zashkilnyak. Historical memory and social functions of history in contemporary world 156
Mykola Barmak. Imperious institutions of Russian Empire in the research works of historians of Western and Central Europe, the USA, Canada and Japan.....160
Oksana Homotiuk. Theoretically-and-methodological grounds of the Ukrainian nation’s researching 167

Ivan Zulyak. Activity "Prosvita's" in West Ukraine during the intermilitary period: historiography review of the ukrainian diaspora work (50–90s of the 21st c.) 173
Ivan Myshchak. East Galychyna and West Volyn' being in Rech Pospolyta II before the WWII: historiography 183
Mykola Lytvyn. The German-Soviet military campaign in 1939 in Galicia: new russian documents 191

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Vasyl Pohoretskyi. Metropolian Petro Mohyla's role in the ukrainian spiritual culture development 197
Ryshard Tomchyk. The political activity of Kiryl Trylowskyi in 1890–1914 206
Mykola Alexiyevets, Iryna Fedoriv. Life and activity of Olga Zhulkovska in the context of the national liberation movement in the 20th century 212

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

Svitlana Kravets. Cultural materialism in modern evolutionalism 218
Olga Stroyevus. Vasyl Stus in the movement of 60s 223
Liliya Romanyshyn. Reprezentation of ukrainian female organizations in the international female movement 230

FOR TEACHERS OF THE UKRAINIAN INSTITUTIONS

Serhiy Troyan. Geopolitical transformations in Europe after the World War I 239
Nataliya Hryhoruk. The internal and external Russian policy at the last quarter of the 19th century 249

REVIEWS

Mykola Alexiyevets, Oksana Valion. Kryvets N. V. The Ukrainian-German relations: policy, diplomacy, economics. 1918–1933. – K.: Institute of history of the NAS of Ukraine, 2008. – 322 p. 255

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

From the book of Volodymyr Melnychenko "In honour of our glorious Ukraine" 259

СТУДІЇ

До 90-річчя національно-державного відродження слов'янських країн

УДК 94 (438)

Олександр Сич

ПРОБЛЕМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ПЕРША СПРОБА

Автор розглядає першу спробу цивілізаційного вибору, яку зробили народи Центральної та Східної Європи після Першої світової війни, а також причини, що пояснюють, чому вона виявилася невдалою.

Ключові слова: цивілізаційний вибір, традиційне суспільство, модернізація, демократія, націоналізм, авторитарні диктатури.

Впродовж своєї історії в XX столітті народам Центральної та Східної Європи довелося – якщо дивитися з історіософських позицій – тричі робити цивілізаційний вибір, адже йшлося про вибір форми суспільно-політичної та економічної систем і напряму подальшого розвитку. Вперше це сталося після закінчення Першої світової війни, потім – у другій половині 1940-х рр. і, нарешті, в останній раз – на межі 80–90-х рр. минулого століття. У даній статті розглядається перша спроба такого вибору, яка хронологічно припадає на період між двома світовими війнами.

У XX століття народи Центральної та Східної Європи ввійшли, фактично опинившись на периферії європейської (західної) цивілізації, яка в останній третині XIX ст. досягла стадії індустріального суспільства. Більшість народів даного реґіону впродовж століть були позбавлені власної державності, перебуваючи в складі більш потужних держав, а на початку XX ст. – у складі Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій. Деякі з них спромоглися створити свої держави лише в другій половині XIX ст., але в силу певної історичної інерції продовжували зберігати звичні для них суспільні відносини. Це означало, що переважна більшість із них (в тому числі й ті, хто здобув власну державність) продовжували жити в умовах традиційного (аграрного) суспільства (за винятком тих, хто був у складі Німеччини, яка переживала бурхливий індустріальний розвиток).

Тривале перебування в умовах традиційного суспільства, навіть в добу Нового часу, основним історичним змістом якого було зародження, становлення та утвердження індустріального суспільства, пояснювалося цілою низкою причин, розгляд яких не входить до завдань даної статті, тому вкажемо лише на одну з них, а саме: так зване "друге видання кріпацтва", яке з другої половини XVII ст. поширилося на теренах даного реґіону – на схід від Одеру на східнонімецькі землі, Польщу, Прибалтику, Угорщину, Богемію, Моравію та Австрію. Поновлення кріпосного права не тільки прирекло на безпросвітне життя мільйони людей, яке було заповнене важкою й майже рабською працею, безправ'ям і постійним приниженням людської гідності, але й, як зауважив сучасний дослідник західної цивілізації Р. Осборн, "ознаменувало початок періоду протяжністю в декілька сторіч – періоду економічного та суспільного застою, який розвів східну і західну частини Європи в різні боки" [6, с. 382–383]. Тому на початку XX ст. для їх суспільного розвитку були характерні такі особливості, як аграрна спрямованість економіки, панування великого поміщицького землеволодіння; переважання сільського населення в соціальній структурі; надзвичайно повільний процес урбанізації; незавершеність формування єдиного національного ринку; слабкий розвиток і локальність промисловості при значній питомій вазі ремісничого виробництва; переважання лихварського, а не інвестиційного, тобто продукуючого чи

“виробничого”, капіталу; консерватизм у соціальних стосунках і способі життя, орієнтація на ідеали соціальної стабільності та порядку, негативне ставлення до будь-яких нововведень, домінування у масовій психології схильності до суворого дотримання традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету; сильна залежність людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль, різка обмеженість індивідуальної свободи. Як і колись, політико-правова культура такого суспільства ґрунтувалася на монархізмі, елементах станової ієрархії та жорсткого соціального контролю (що зумовлювало сильну залежність людини від її соціальної групи та відповідно різко обмежувало індивідуальну свободу), корпоративності (особливо в офіцерському та чиновницькому середовищі), значному впливі церкви на суспільство й державу.

За всіма показниками суспільного розвитку народи й країни Центральної та Східної Європи суттєво поступалися індустріальним державам Західної Європи та Північної Америки. Тому для них на початку XX ст. на порядок денний постало справді доленосне питання, яке можна сформулювати таким чином: як надолужити втрачений час і вибрати найбільш оптимальний шлях розвитку, щоби покінчити з їхньою – порівняно з передовими країнами західного світу – “цивілізаційною відсталістю”. Це була водночас і проблема цивілізаційного вибору, адже соціально-економічні умови їх попереднього, несамостійного в усіх аспектах розвитку були, так би мовити, “вибрані” за них. Розв’язка проблеми видавалася очевидною – вибір треба було робити на користь ліберально-демократичної й індустріально-ринкової, тобто західної, моделі суспільного устрою та розвитку, яка на той час беззаперечно довела свої переваги. Для цього необхідно було здійснити модернізацію всіх суспільних відносин, що передбачало запровадження ліберально-демократичних інститутів, проведення індустріалізації, формування ринкового господарства тощо. Ставлення до здійснення модернізації було неоднозначним. Усвідомлення необхідності подолання соціально-економічного відставання поширювалося у різних верствах суспільстві, але зіштовхувалося з настроями побоювання, недовіри й навіть неприйняття будь-яких інновацій. Правляча консервативно-монархічна еліта була переважно налаштована вороже до прийдешніх – кардинальних змін, а політичні партії, які обстоювали ліберальний шлях розвитку за класичним західним зразком, не мали масової суспільної підтримки, бо на той час у процес модернізації втягнулися доволі нечисленні соціальні групи. Новим явищем у суспільно-політичному житті на межі XIX–XX ст. стала поява селянських і народницьких партій. Вони виступали фактично також проти модернізації. На їхній погляд, штучна “капіталізація” суспільства, всевладдя великих банків і засилля іноземного капіталу, прискорена індустріалізація, класова поляризація та інші неминучі “супутники” процесу модернізації, через який пройшли західні країни, створюють загрозу моральної деградації суспільства. Проте, щоби здійснити модернізацію, треба було перш за все здобути свободу й незалежність, створити власну державу, а отже, умови для “наздоганяючого розвитку”.

Здавалося, що така можливість з’явилася після Першої світової війни. Розгром блоку Центральних держав восени 1918 р. поставив питання про нову політичну карту Центральної та Східної Європи, а отже, й про долю її народів. Ця проблема стала однією з основних у роботі Паризької мирної конференції. Ключовими чинниками, що вплинули на рішення конференції, стали союзницькі відносини з Антантою Сербії та Румунії, участь у війні на боці Німеччини Болгарії, а також надання урядом Радянської Росії права на творення національної державності народам Прибалтики, Польщі та Фінляндії. У підсумку виникли чи були відтворені як мінімум 8 нових незалежних держав (або 10, якщо рахувати Австрію та Угорщину).

Як відомо, наріжним каменем національно-територіального розмежування в Центральній і Східній Європі став “принцип національності”, запропонований американським президентом Вільсоном, згідно з яким кордони створених або реорганізованих держав мали би співпадати з національно-етнічними та мовними ареалами народів, які там проживали. Справа в тому, що керівники провідних західних країн ще в 1917 р. розцінили як небезпечний для себе виклик дії першого радянського уряду, який проголосив одним з головних принципів своєї зовнішньої політики право націй на

самовизначення, що набував усе більшої популярності в світі. Визнання права народів на самовизначення (принаймні на словах) стало для лідерів держав-переможниць вимушеним кроком, який на початку війни ними не передбачався.

У результаті нові державні кордони у Центральній і Східній Європі відбивали скоріше геополітичні запити правителів Антанти, ніж контури етнічних і конфесійних зон. При цьому враховувалися не стільки волевиявлення та сподівання народів або їх заслуги у роки війни, скільки ступінь їхньої лояльності й готовність стати каналом впливу країн-переможниць у даному реґіоні. Експерт британської делегації на Паризькій мирній конференції Г. Нікольсон вимушений був визнати, що "провінції і народи насправді розглядалися як худоба або пішаки в шаховій грі" [4, с. 54]. З огляду на ці міркування та розрахунки, Балтійські держави, Фінляндія, Польща, Румунія, Чехословаччина були створені як бар'єр проти можливого поширення на захід радянського більшовизму (т. зв. "санітарний кордон") та як противага зі сходу можливому реваншу з боку Німеччини.

Крім зміцнення власного політичного впливу в центрально-східноєвропейському реґіоні, провідні західні держави вважали для себе важливим швидку ліквідацію спадщини авторитарних імперій і форсування процесів демократизації в новостворених країнах. Справді, умови мирного післявоєнного устрою недвозначно передбачали просування демократії та прискорене становлення представницьких режимів усюди в Європі. Іншими словами, із наданням і визнанням національної державності народам даного реґіону була наполегливо запропонована й модель суспільної системи західного зразка. Її прийняття та запровадження в молодих країнах Центральної та Східної Європи створювало умови для початку чи прискорення (залежно від країни) процесу модернізації соціально-економічних відносин, політичної культури, духовного життя тощо, і, таким чином, означало б зміну парадигми цивілізаційного розвитку. Це й була перша спроба цивілізаційного вибору.

Звісно, тут виникає ціла низка питань, які можуть стати предметом дискусії. Наприклад, чи був цей вибір добровільним з боку тих народів, яким доведеться жити в умовах значною мірою нової для них суспільної системи, чи запрограмованим (а отже, фактично зробленим за них) волею "архітекторів" післявоєнного устрою світу? І чи був він зроблений народом або народами новостворених країн Центральної та Східної Європи чи передусім провідниками національно-визвольних рухів із представників місцевої, ліберально-демократичної (прозахідної) еліти, насамперед інтелектуальної? Або наскільки масовою, свідомою та одностайною була міра суспільної підтримки цього вибору чи, послуговуючись термінологією політологів, ця підтримка була суто ситуативною? Чи склалися об'єктивні та суб'єктивні передумови саме для такого вибору чи він значною, а можливо, й вирішальною мірою визначався результатом Першої світової війни, а саме перемогою держав Антанти та США, які уособлювали модель індустріального суспільства? Обсяг даної статті не дозволяє навіть стисло окреслити можливі відповіді на поставлені питання (саме можливі, бо деякі з них потребують нових, поглиблених досліджень). Тому зупинимося на аналізі лише результату такого цивілізаційного вибору та чинниках, які власне й визначили цей результат.

У перші післявоєнні роки ситуація в центрально- та східноєвропейських країнах істотно змінилася: до влади прийшли сили, що орієнтувалися на проведення реформ, спрямованих на розбудову ліберально-демократичної держави та індустріального суспільства (націонал-ліберали у Румунії, Демократична партія в Сербії, Партія "народової демократії" в Польщі, група "Град" у Чехословаччині). Ініціатива у внутрішньополітичному житті перейшла до буржуазно-демократичних партій, які раніше не мали широкої соціальної бази в суспільстві. Причиною їх, на перший погляд, неочікуваного лідерства була не тільки підтримка з боку впливових політичних кіл Заходу (загалом зрозуміла), але й успішне поєднання в їхній діяльності готовності до зламу старих державних структур, дискредитованих у роки війни, та ліберально-демократичних програмних настанов з ідеями національного відродження. Демократизація суспільно-політичного життя мала місце в усіх країнах реґіону, що розглядається, які переживали період національно-державної консолідації, але різною мірою.

Найбільш послідовно демократичні перетворення були проведені в Польщі та Чехословаччині. Відродження польської державності відбувалося на демократичних принципах. Згідно з так званою “березневою” Конституцією (прийнята 17 березня 1921 р.) країна ставала республікою, верховна влада в якій належить народу. Конституція закріплювала лад парламентської демократії, проголошувала основні демократичні принципи: свободу особи, рівність всіх громадян країни, незалежно від походження, національності, раси або релігії тощо. Вибори до парламенту були загальними, рівними, прямими, пропорційними при таємному голосуванні. Уряд був підзвітним парламенту (сейму), який обирав і главу держави – президента. Сейм, наділений основними повноваженнями у законодавчій і контрольній сферах, мав право зміни уряду і окремих міністрів.

У лютому 1920 р. була прийнята конституція Чехословацької республіки, котра юридично закріпила республіканський лад, демократичну політичну систему, принцип поділу вищої влади на три гілки, верховенства права. Конституція проголошувала рівність громадян незалежно від походження, мови, раси, віросповідання, національності, недоторканність особи, помешкання, таємницю листування, свободу союзів, зборів, друку, слова тощо. Вибори до парламенту (двопалатні Національні збори) здійснювалися на основі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права. Характерно, що навіть преамбула конституції 1920 р. копіювала початок Конституції США 1787 р., розпочинаючись словами: “Ми, Чехословацький народ...”. Процес формування демократичної державності здобув широку підтримку в суспільстві, в тому числі з боку соціалістичних партій, які, скориставшись демократичними процедурами, переконливо перемогли на муніципальних виборах у червні 1919 р., а соціал-демократ В. Тусар очолив перший уряд.

В інших країнах Центральної та Східної Європи демократичні перетворення мали не такий радикальний характер. У Болгарії, Румунії, Королівстві сербів, хорватів і словенців демократичні зміни торкнулися переважно сфери виборчого права, а також призвели до формального закріплення громадянських прав і свобод, ліквідації архаїчних форм судового процесу. Проте в цих країнах монархічна форма правління збереглася, а партії та рухи ліберальної орієнтації займали доволі помірковані позиції.

Але оцінюючи ситуацію в цілому, зазначимо, що, хоча процес демократизації привів до суттєвих змін у суспільно-політичному житті центрально- та східноєвропейських країн, однак кардинально не змінив притаманні політичну культуру, норми соціальної поведінки та традиції населення (виняток становить Чехословаччина, та й то із застереженнями). При всій важливості конституційного закріплення громадянських прав і свобод, багатопартійності та парламентаризму, слід визнати, що само по собі це не могло ліквідувати авторитарну політичну культуру традиційного суспільства, яка складалася в даному реґіоні століттями. Відсутність глибоких передумов для виникнення ліберально-демократичної ідеології робила процес демократизації поверховим, нестійким. До того ж буржуазно-демократичні партії не змогли забезпечити собі реальну й широку підтримку народу. Як виявилося, післявоєнна політизація народних мас здебільшого мала імпульсивно-емоційний характер, будучи зумовленою скоріше загальною ейфорією, яка супроводжувала злам попередньої державності та здобуття незалежності, ніж усвідомленою готовністю до копіткої, щоденної праці заради розбудови нової суспільної системи, що вимагало зовсім іншого рівня громадянської відповідальності. Широкі верстви населення, як і раніше, були психологічно не готовими до активної участі в суспільно-політичному житті в рамках стабільної конституційно-правової системи.

Демократизація суспільно-політичного життя могла б бути успішнішою, а отже, здобути більш суттєву підтримку населення, якби вона підкріплювалася відчутними досягненнями в соціально-економічній царині. Спершу здавалося, що це вповні реальна перспектива, адже прихід до влади буржуазно-демократичних сил спричинив початок широкомасштабних внутрішніх реформ, які були спрямовані на проведення аграрних перетворень, будівництво чи технічне переобладнання підприємств машинобудівної,

добувної, переробної, текстильної промисловості, розвиток банківсько-фінансової сфери, посилення державного регулювання трудових відносин і т. п.

Однак, незважаючи на певні успіхи першої хвилі реформ, за великим рахунком, плани пришвидшеної модернізації центрально-східноєвропейського реґіону за західним зразком не були виконані. Це пояснювалося низкою як зовнішніх, так і внутрішніх причин.

Визначальним чинником, який негативно позначився на економічному розвитку центрально-східноєвропейських країн, була дезінтеграція економічного простору колишньої Австро-Угорської імперії, що означало втрату усталених ринків, розрив налагоджених десятиліттями зв'язків, зникнення єдиної фінансової системи тощо. Тепер в Європі з'явилося 27 нових валют замість 14-ти довоєнних і додаткові 12 500 миль нових кордонів (і відповідно безліч додаткових митниць і митних зборів), які відокремили багато підприємств від традиційних джерел сировини, металургійні заводи від кам'яновугільних басейнів, райони сільськогосподарського виробництва від ринків збуту їх продукції [14, p. 374].

Виникали безглузді з економічної точки зору ситуації. Проілюструємо це хоча б на одному прикладі. Між так званими державами-наступниками, як почали називати нові країни, що утворилися на території імперії Габсбургів після її розпаду, виникали часто напружені, часом ворожі відносини. Так, зокрема, свого часу були закриті кордони між Австрією й Чехословаччиною, через що постачання цукру з Чехії й Моравії до Австрії припинилося; в результаті чого остання повинна була імпортувати його з Яви та Куби (!), тоді як Чехословаччина вимушена була експортувати надлишки свого цукру в США [13, p. 256].

Реалізацію економічної та соціальної модернізації гальмували й такі чинники, як мала місткість внутрішнього ринку, нестача інвестиційних капіталів, нерозвиненість транспортної інфраструктури, слабкість сировинної бази, патріархальність структури самодіяльного населення тощо. Послідовному та ефективному проведенню аграрної реформи, яка, безперечно, була ключовою проблемою для більшості країн східноєвропейського реґіону, чинив неабиякий спротив клас великих землевласників, які мали значний вплив на політичну еліту. Так, у Румунії земельна реформа лише тимчасово задовольнила селян, які складали майже 80 % населення [15, p. 163]. До того ж тягар здійснення програм індустріалізації був покладений переважно на селянство, що вельми погіршувало його становище. Переважна частка населення не могла швидко призвичаїтися до динамічних змін і суперечливих проявів процесу модернізації, що, в свою чергу, не лише вповільнювало темпи реформ, але й суттєво знижувало їх реальний економічний ефект, збільшувало державні витрати на їх проведення, породжувало соціальну напругу в суспільстві. Тому недивно, що через деякий час така пришвидшена, спрямована на злам самих устоїв суспільства модернізація, яка проводилася "згори" досить вузьким колом представників буржуазно-демократичної еліти, почала стикатися з постійно зростаючим опором традиційних верств населення.

Ще одним чинником, який, на наш погляд, фатально позначився на долі того цивілізаційного вибору, що був зроблений Центральною й Східною Європою після Першої світової, став націоналізм.

Як відомо, спершу ідея націоналізму була прапором об'єднавчих, визвольних, демократичних рухів і здобула підтримку широких мас, обґрунтовуючи суверенітет народу та право всіх народів самим визначати власну долю, сприяючи створенню потужних національних держав. Але вже з середини, а особливо з кінця XIX ст. прогресивний потенціал цього феномену, принаймні в Європі, був вичерпаний, він втратив свою демократичну основу і навіть став однією з причин світової війни 1914–1918 рр.

Керівники великих держав сподівалися, що національно-державне розмежування в Центральній і Східній Європі, яке мало здійснюватися відповідно принципу національного самовизначення, не тільки гарантуватиме мир і добросусідські відносини між народами цього реґіону, але й сприятиме утвердженню демократичних політичних інститутів замість авторитарних, що існували тут раніше. "Але, – писав У. Черчілль, – якщо сам по собі цей принцип був вельми простим і прийнятним, то застосувати його на практиці виявилося вельми важкою й спірною справою" [8, с. 260]. Більшість політиків і дипломатів Заходу мали

дуже туманні уявлення про народи Центральної та Східної Європи [16, s. 54], внаслідок чого творці Версальської системи застосовували цей принцип доволі спрощено, вибірково, не враховуючи всього комплексу складних соціально-політичних, економічних, демографічних, культурних обставин, пов'язаних з такою "делікатною" проблемою, як утворення незалежних держав, проте як і поліетнічного складу населення центрально-східноєвропейського реґіону. При цьому керівники великих держав неодноразово демонстрували незнання елементарних даних історії, географії, культури народів Центральної та Східної Європи, долю яких узялися визначати на конференції. Наприклад, Вільсон (який, до речі, до свого президентства був професором історії в університеті) і британський прем'єр-міністр Ллойд-Джордж посилали своїм експертам записки, скажімо, такого змісту: "Чехо-словаки – що це таке? Де знаходяться? І скільки їх?" [Цит. за: 5, с. 87]. Дещо забігаючи наперед, зауважимо, що, на жаль, і за 20 міжвоєнних років ця необізнаність західних політиків не була подолана, що визнав напередодні підписання Мюнхенського договору в 1938 р. британський прем'єр-міністр Невіл Чемберлен: "Держави, про які ми нічого не знаємо" [Цит. за: 16, с. 54].

Визначити кордони нових держав у такий спосіб, щоби вони співпадали з межами етнічних ареалів проживання окремих народів, було справою вочевидь безнадійною. Майже кожна з новостворених держав відтворювала, нібито в мініатюрі, ту імперію, в складі якої раніше перебували її народи, тобто включала етнічні меншини, як правило, незадоволені своїм положенням у цих нових державах, уряди яких відмовили їм у праві на самовизначення, реалізувавши його тільки для своїх народів. Більше того, становище етнічних меншин у чомусь навіть погіршилось через ставлення до них пануючих кіл новоутворених держав. Сталося це тому, що претендентами на спадок колишніх імперій виступили націоналістично налаштовані лідери національно-визвольних рухів, яких схильні були підтримувати й яким недалекоглядно потурали керівники Антанти, розраховуючи на їх антибільшовицькі позиції.

Таким чином, непродумане, механічне застосування принципу самовизначення, як не без підстав зазначали деякі інтелектуали (наприклад, Карл Поппер), перетворило його на принцип саморуйнування, коли "звільнення" народів і етнічних меншин з-під гніту імперій, що розпалися, насправді створювало ще більше меншин, які нерідко мали куди вагоміші причини для незадоволення, ніж раніше. Як стало очевидним вже незабаром після утворення деяких нових держав, об'єднання – далеко не завжди добровільне! – окремих народів і етнічних груп виявилося не вельми розумним (як, наприклад, об'єднання в одній державі сербів, хорватів, словенців, македонців, албанців).

У результаті такого, часто довільного, національно-державного розмежування в Європі виникли райони з компактним проживанням етнічних меншин – німців в Польщі і Чехословаччині, угорців – у Чехословаччині, Румунії та майбутній Югославії, українців і білорусів у Польщі. За Трианонським договором Угорщина втратила не тільки майже 3/4 своєї довоєнної території та близько 2/3 свого довоєнного населення [15, с. 260], але й понад 2,5 млн. власне етнічних мадяр, які опинилися в складі сусідніх держав і які складали четверту частину всього угорського населення. Мабуть відчуваючи, що незабаром це може стати джерелом гострих конфліктів, "архітектори" нової Європи намагалися запобігти їхньому виникненню, включивши в мирні договори спеціальні статті щодо становища й прав етнічних меншин. У. Черчілль свідчив: "Необхідно додати, що в усі договори стосовно кордонів нових держав були внесені точні й докладні установлення, що мали за мету захистити національні меншини, забезпечити їм справедливе ставлення й надати їм повне рівноправ'я" [8, с. 284]. Але, як показав вже найближчий час, цього виявилося недостатньо, бо націоналістичні уряди цих держав a priori не могли дотримуватися демократичної політики щодо меншин.

Так, компактно розташовані меншини, а також 3 млн. євреїв складали третину з 27-мільйонного населення Польщі. Згідно з офіційними даними, які явно завищували відносну перевагу поляків, у 1921 р. українці складали 14 % усього населення країни, білоруси – 4 %,

німці – 4 %), євреї – 8 %. Але керманичі відновленої Польської держави не приховували, що вона створювалась як держава саме польської нації й саме для неї, а не для німців, українців та євреїв, які опинилися в її складі. У 1919 р. Станіслав Грабскі (тоді голова комісії в закордонних справах Сейму, пізніше міністр культури), відбиваючи погляди націонал-демократів, висловився таким чином: "Ми хочемо заснувати наші відносини на любові, але існує один тип любові для співвітчизників, а інший – для чужинців. Відсоток останніх у нашому населенні є явно занадто високий…Іноземні елементи повинні будуть подумати, чи не буде їм краще забратися геть! Польська земля для поляків!" [Цит. за: 9, р. 63–64]. І хоча в Парижі представників відновленої Польщі зобов'язали підписати спеціальний договір, що гарантує права її меншин, польська влада його по суті ніколи не дотримувалася, взявши курс на їхню асиміляцію у формі полонізації (а на своїх східних теренах вдалася фактично до суцільної полонізації). У Західній Україні та Білорусії школи ставали переважно польськими, незважаючи на формально двомовний статус, діяльність білоруських і українських культурних організацій всіляко обмежувалася, закривалися українські та білоруські православні церкви, в 1930-ті рр. робилися спроби, часом силові, навернути православне населення цих областей до римо- чи греко-католицизму. Обіцяний Польщею Український університет заради схвалення союзників, коли вона хотіла отримати мандат на Східну Галичину, загарбаний нею, так і не був відкритий, більше того, існуючі на той час українські кафедри у Львівському університеті були закриті. Така недалекоглядна політика призвела до появи різко антипольської, консолідованої білоруської та ще більшою мірою української опозиції, яка, в свою чергу, також набула націоналістичного характеру. Польська влада відповіла жорстокими репресіями проти білоруських та українських націоналістичних і соціал-революційних рухів. Характерно, що в міжвоєнний період у національному складі еміграції з Польщі переважали якраз представники етнічних груп, яких виїжджало помітно більше, ніж поляків, і, зрозуміло, не від доброго життя. Вже на середину 1920-х рр. з приєднаних до Польщі за Версальським договором прусських земель виїхало близько 2/3 з понад 1 млн. етнічних німців.

На думку відомого британського історика Е. Хобсбаума, "не було жодних історичних прецедентів або логіки в комбінаціях з Чехословаччиною та Югославією, створення яких було результатом націоналістичної ідеології", а тому "всі ці політичні шлюби мимоволі виявилися не дуже міцними" [7, с. 43–44]. Справді, відносини між народами, що увійшли до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), увесь міжвоєнний період залишалися напруженими й навіть ворожими, а управління сербів, які посіли ключові посади в державі, викликало постійну незадоволення з боку тих же хорватів і словенців. Хорватське населення не отримало навіть тих прав, які воно мало в Австро-Угорщині, а македонці та албанці взагалі не могли користуватися своєю рідною мовою в державних закладах, школах, друці. Будь-які органи місцевого самоврядування в несербських областях були відсутніми. У 1921–1928 рр. загострився конфлікт між сербами й хорватами щодо принципу, на якому мала бути побудована країна: перші обстоювали принцип централізму, другі – федералізму [15, р. 173]. Під час політичної боротьби сербська влада вдалася до більш жорсткої тактики – до арешту лідера хорватської опозиції Степана Радича та розпуску Хорватської селянської партії. Національні суперечки загострилася до такої міри, що в стінах парламенту сербський націоналіст убив двох депутатів-хорватів і смертельно поранив Радича. Обурені хорватські депутати залишили законодавчий орган, вимагаючи запровадження федеральної системи, в якій Хорватія не буде більше під контролем Белграду. Зрозуміло, що вимоги хорватів були неприйнятними для сербів. Відомий вчений-балканіст і громадський діяч Р. У. Сетон-Уотсон, що допомагав у створенні цієї держави, був так пригнічений станом справ, що писав своєму другові в 1928 р.: "Я особисто схиляюся до думки... залишити сербів і хорватів варитися у власному соку! Думаю, що й ті, й інші з'їхали з глузду й далі свого носа не бачать" [Цит. за: 2, с. 31]. Скориставшись десятиріччям чвар і суперечок між сербами та хорватами, король Олександр відмінив конституцію й проголосив по суті королівську диктатуру, а потім змінив назву країни на "Королівство Югославія". Але

це не припинило міжнаціональну боротьбу. Король помилився, вважаючи, що може створити своїм указом новий, югославський націоналізм, який би об'єднав народи країни [15, p. 174]. Показово, що Олександр був вбитий македонським націоналістом-терористом у 1934 р. під час візиту до Франції.

Вже згаданий Хобсбаум, який називає Чехословаччину "єдиною справжньою демократією в Східній і Центральній Європі" (тут навіть компартія діяла легально впродовж всіх років республіки, маючи суттєву підтримку серед чеських робітників і словацьких і українських селян), тому що "вона обіцяла розподіл благ незалежно від етнічних кордонів", разом із тим визнає: "Але в 1930-ті роки навіть Чехословаччина не змогла більше утримувати разом чехів, словаків, німців, угорців і українців" [7, с. 155]. Справді, Чехословаччина, по суті, також була сукупністю меншин на чолі з чехами, де навіть словаки відчували себе не дуже затишно. Характерно, що, наприклад, нова столиця Словаччини – Братислава – спершу була населена не словаками, а переважно німцями та угорцями, та й у самій Словаччині етнічні меншини складали в 1930 р. майже третину населення [11, p. 244]. Правда, слід зазначити, що порівняно з іншими політичними режимами окресленого реґіону чехи докладали доволі серйозних зусиль у 1920-ті рр., щоби забезпечити національні права своїх меншин (деякі з них мали власні партії й були представлені в парламенті та уряді). Конституція виходила з принципу єдиної "чехословацької нації", оголошувала захист прав національних меншин, однак розумілось це лише як культурно-мовна рівноправність. Але й тут давався взнаки чеський націоналізм, яким зловживали політики в Празі.

Протягом усього міжвоєнного періоду фактично не вщухали суперечки між чехами й словаками щодо форми устрою держави та концепції "чехословацької нації". Перемога прихильників концепції "чехословакізму" призвела до офіційного домінування ідеї культурної, етнічної, історичної спільності чеського та словацького народів. Етнічний чехословакізм був також закріплений у преамбулі конституції 1920 р. ("Ми, Чехословацький народ") та у законах про "чехословацьку мову". Словацькими націоналістами це було сприйнято як загроза самобутнім традиціям словацького етносу, як порушення принципу рівноправ'я націй у складі федеративної держави. Реальне життя та словацька опозиція швидко змусили модифікувати закони щодо використання цієї неіснуючої мови, і в офіційних документах тепер передбачалося використання її в двох варіантах: "словацький варіант" і "чеський варіант".

Прихильники етнічного чехословакізму, які розуміли чехів і словаків як один народ – історично, але тимчасово розділений, а тому приречений об'єднатися, були в абсолютній меншості в Словаччині, хоча мали неабиякий політичний вплив. Представники ж словацької спільноти твердили, що поняття "чехословацька нація" є не більше, ніж димовою завісою для централізації управління країною, де домінують чехи [15, p. 110]. Після 1918 р. посилилася міграція чеського населення в Словаччину, де у 1930 р. вже проживало близько 121 тис. чехів, і хоча вони складали лише 3,7% населення в словацьких землях, їх вплив на суспільне, культурне та економічне життя був набагато більшим, адже вони приїжджали як службовці, вчителі, солдати, поліцейські, залізничники, поштові робітники, підприємці та торговці [11, p. 245], які відіграли важливу роль у розвитку місцевої промисловості та інфраструктури, органів управління та освіти. Важливість чеської допомоги в післявоєнний період для розбудови та консолідації державних інститутів у Словаччині була очевидною й взагалі загальновизнаною, але стала проблемою, яка занепокоїла словаків, коли виявилося, що вона стала також знаряддям для запровадження концепції унітарної, централізованої держави.

Взагалі "празький централізм" певною мірою можна зрозуміти: він був почасти спадщиною політичного життя в монархії Габсбургів, почасти бажанням "твердої руки" після революційних заворушень у Європі в 1918–1919 рр., а почасти результатом етнополітичної ситуації в новоствореній державі. Ледь прихована опозиція німецької та угорської меншин як під час, так і після створення Чехословаччини викликала серйозні побоювання в можливості запровадження територіальної автономії на основі етнічного

принципу. Централізований устрій Чехословацької республіки значною мірою визначався існуванням великої німецької меншини в Судетській області (понад 3 млн. чол.), лояльність якої була вельми сумнівною.

Саме цим пояснюється вперта прихильність чеської політичної еліти концепції "чехословацької нації" та ідеї унітарної держави. У Празі розуміли, що без словаків чехи складають тільки 49% усього населення [11, p. 245]. Але якщо ця концепція сприймалася з певним розумінням під час Першої світової війни та після її закінчення, коли мова йшла про створення, конституювання та міжнародне визнання Чехословацької держави, то потім вона не відповідала історії та реальному становищу, а головне – почуттям і переконанням більшості словаків, які недвозначно хотіли того, чого раніше були позбавлені: можливості бути словаками, що вони розглядали як одне з основних досягнень неочікуваного визволення [11, p. 246].

Більше того, пробуджена, а тому чутлива національна свідомість словаків була уражена відмовою Праги надати їм обіцяну автономію. Справа в тому, що в 1918 р., коли ще тривала світова війна, Т. Масарик від імені Чеської національної ради спромігся організувати в США підписання т. зв. Піттсбурзької угоди, де йшлося про майбутнє об'єднання чеських і словацьких земель в єдиній державі в обмін на обіцянку, що Словаччина отримає в ній автономію. До речі, подібний же документ (т. зв. Філадельфійська угода) був підписаний Т. Масариком і лідером американських русинів, в якому обіцяли автономію для населення Закарпаття [15, p. 109]. Але спроби словаків здобути автономію в 1920-х рр. виявилися марними, і проблема реальної автономії для Словаччини залишалася відкритою до 1938 р. [11, p. 246]. Мабуть тому американський посол Льюїс Ейнштейн назвав Словаччину "Чеською Ірландією" [16, s. 54].

Населення Закарпатської України також ніколи не отримало обіцяного самоуправління. Про ставлення правлячих кругів Чехословаччини (яка, повторимо ще раз, не без підстав вважалася зразком демократії в Центральній і Східній Європі) до прагнень включеного до її складу населення Закарпатської України говорять категоричні слова Едуарда Бенеша: "Доля Підкарпатської Русі вирішена на цілі сторіччя і вирішена вона остаточно... Чехословаччина ніколи не віддасть цієї землі". Коментарі, як кажуть, зайві.

У Румунії в 1930 р. національно-етнічні меншини складали 28% населення. Незважаючи на відповідні статті конституції та закон про національності (1924 р.), румунська влада також мала доволі серйозні проблеми зі своїми етнічними групами, особливо угорською, яка, будучи незадоволеною проведенням земельної реформи в Трансільванії, законами про освіту та ін., протягом 1920–1940 рр. подала 47 скарг до Ліги Націй [10, p. 121].

Отже, непередбаченим наслідком "Великої війни" стало те, що націоналізм, здавалося б, остаточно дискредитований нею, швидко відродився в нових суверенних державах. Виявилось, що хвиля шовінізму й націоналізму, піднята війною, не пішла на спад, а, навпаки, посилилася в післявоєнний час підживлюючись відчуттям національного приниження багатьох народів і етнічних меншин, незадоволених рішеннями Паризької конференції щодо кордонів і територій нових держав. Пол Джонсон, автор "кращої книги року" (1983) в США серед творів всіх жанрів, зазначав, що "саме скажений етнічний націоналізм з одного боку диктував характер Версальського врегулювання, а з іншого боку забезпечував умови для його непрацездатності" [2, с. 48]. Дійсно, лідери національних рухів, прийшовши до влади, всіляко підкреслювали мовні й культурні відмінності між народами, наголошували на "історичних образах", завданих іншими народами, нехтували традиційними зв'язками та економічними інтересами, висували претензії до сусідів. Встановлені ними режими в новостворених або реорганізованих державах, писав Хобсбаум, "тяжіли до націоналізму, почасти через незадоволення політикою іноземних держав, програними війнами чи прогнилими імперіями, почасти від того, що розмахування національним прапором обіцяло владі легітимність і популярність [7, с. 126]. Він також справедливо відзначив, що вильсонівська система післявоєнного устрою продемонструвала, що націоналізм малих націй

виявився таким же нетерпимим і агресивним, як і те, що Ленін назвав "великодержавним шовінізмом", а "національна ідея" в тому вигляді, як її формулювали її офіційні речники, не обов'язково співпадала з дійсною самоідентифікацією народу, якого вона начебто торкалася: наприклад, не всі поляки прагнули перебратися в межі відродженої Польщі, багато словенців вважали за краще б залишитися у складі Австрії тощо [12, p. 134].

Недивно, що між молодими державами, як вже наголошувалося вище, відразу ж почалися сварки, виникли територіальні претензії й навіть озброєні конфлікти. Згадати хоча б суперечку між Югославією та Румунією через Банат з містом Темешвар, конфлікт між поляками й чехами з приводу герцогства Тешен в колишній австрійській Сілезії, польсько-українську війну за Східну Галичину, окупацію Польщею Вільно й Віленського краю тощо. Протягом 1919–1922 рр. у цьому реґіоні спалахнуло не менше 20 малих войн і конфліктів [2, с. 50]. Як писав Ллойд-Джордж: "Тільки що звільнені народи Південної Європи готові були перегризти один одному глотку в гонитві за кращими шматками спадку померлих імперій" [3, с. 267]. Особливо войовничо поводилася Польща, яка вміло граючи на прагненні Франції знову мати на Сході союзника як противагу Німеччини (замість царської Росії) та використовуючи страх правлячих кіл Великобританії перед "поширенням більшовизму" в Європі, змусила західні країни визнати її нові кордони, не зважаючи на те, що її територія внаслідок проведення відверто силової експансії виявилася на початку 1920-х рр. вдвічі більшою, ніж передбачалося рішеннями Паризької конференції. Той же Ллойд-Джордж свідчив: "Ніхто не заподіяв нам стільки неприємностей, як поляки. Сп'яніла молодим вином свободи, яким її забезпечили союзники, Польща знову уявила себе неподільною господинею Центральної Європи. Принцип самовизначення не відповідав її домаганням" [3, с. 268]. Закінчуючи в 1929 р. свою відому книгу "Світова криза", У. Черчілль констатував: "Центральна й Південна Європа розбилися на частини, запалені різким націоналізмом, відокремлені одна від одної ворожнечею й заздрістю, митними тарифами та місцевими озброєннями" [8, с. 504].

На нашу думку, саме "націоналістичний присмак" утворення нових держав у Центральній і Східній Європі після Першої світової війни значною мірою зумовив встановлення в них незабаром авторитарних, а нерідко й, по суті, напівфашистських режимів. Етнічний націоналізм, під впливом якого закладалися основи Версальської системи післявоєнного миру, не тільки спотворив принцип національного самовизначення, але й створював умови для розхитування і загибелі демократичних порядків у цій частині Європи. Знаменно, що через 15 років після Паризької мирної конференції в жодній з країн Центральної та Східної Європи, крім Чехословаччини, не збереглися демократичні режими.

Першими на шлях створення авторитарних структур державної влади встали Польща та Угорщина. В Польщі вже в 1918 р. паралельно з існуванням уряду було введено посаду "начальника держави" з великими повноваженнями. Обраний на цю посаду Ю. Пілсудський відкрито претендував на роль національного лідера, що стоїть над партіями, урядом, парламентом.

Таку ж роль набув особистісний фактор у становленні владних структур в Угорщині. З огляду на позицію країн Антанти, адмірал Хорті санкціонував оформлення конституційної парламентської системи на багатопартійній основі. Але вибори до Національних зборів у січні 1920 р. (які, до речі, висловилися за збереження королівського правління) проходили в обстановці відкритого терору проти євреїв, соціал-демократів, членів профспілок і взагалі всіх, кого підозрювали в симпатіях до комуністів, соціалізму чи в опорі поверненню консерваторів до влади [15, p. 133]. Тому парламент аж ніяк не представляв населення всієї країни, проте майже одностайно в 1920 р. обрав Хорті регентом – правителем Угорського Королівства, який отримав право скликання та розпуску парламенту, право законодавчої ініціативи, посаду головнокомандувача армії. До жовтня 1944 р. він управляв, за висловом Хобсбаума, "авторитарною державою, що залишилася парламентською (але не демократичною) в колишньому олігархічному дусі вісімнадцятого століття" [7, с. 126].

Потяг консервативних сил до відновлення традиційних політичних структур і авторитарного правління продемонстрував державний переворот 9 червня 1923 р. у Болгарії, коли уряд лідера БЗНС А. Стамболійського було скинуто, до влади прийшла політична група "Народний зговір" під керівництвом О. Цанкова, яка спиралася на підтримку армії кіл і царя Бориса III (загинули тисячі членів БЗНС і сам Стамболійський). У грудні 1924 р. в Албанії відбулося насильницьке повалення (за допомогою югославських військ) уряду Фан Нолі, який запропонував програму буржуазно-демократичних перетворень. Проголошення країни республікою було тимчасовим і мало суто декоративний характер, демократичний рух був повністю придушений. Жорстокий й рішучий Ахмед Зогу примусив конституційну асамблею проголосити Албанію "демократичним, парламентським і спадковим королівством", ставши 1 вересня 1928 р. королем Зогу I [15, p. 90].

Коли ж у середині та другій половині 1920-х рр. став очевидним фактичний провал спроб буржуазно-демократичних урядів здійснити низку внутрішніх реформ модернізаційного характеру, активізація консервативних і націоналістичних сил у політичному житті центрально- та східноєвропейських країн спричинила нову серію державних переворотів, яким дав старт 1926 р.

У травні 1926 р. в Польщі відбувся військовий переворот під керівництвом Ю. Пілсудського. І хоча в бойових діях на вулицях Варшави загинуло 300 чол. і близько тисячі було поранено, збройна акція Ю. Пілсудського проти непопулярного уряду отримала підтримку значної частини населення. Зосередивши у своїх руках контроль над армією та державною бюрократією, Ю. Пілсудський фактично сформував систему військово-авторитарної диктатури. При збереженні деяких зовнішніх атрибутів демократичної державності в Польщі був запроваджений режим санації – "загального оздоровлення", який передбачав обмеження багатопартійності й парламентаризму [Див. докладніше: 1, с. 153–162]. У серпні 1926 р. були внесені поправки до Конституції, які зменшували повноваження сейму та сенату, але розширювали прерогативи президента, включаючи надання йому права у перерві між сесіями і виборами сейму видавати укази, що мали силу закону. Також у 1926 р. відбувся державний переворот у Литві, в результаті якого прем'єр-міністром став А. Вольдемарас – член Союзу литовських націоналістів (паутінінків). В Угорщині у 1926 р. було скасовано загальне виборче право, відновлено верхню палату парламенту, куди увійшли представники генералітету та бюрократії.

В інших країнах даного реґіону авторитарні диктатури, що встановилися наприкінці 1920-х – в 1930-х рр., мали більш традиційний характер і, так би мовити, монархічну оболонку. Так, як вже згадувалося, у Королівстві сербів, хорватів і словенців 6 січня 1929 р. відбувся державний переворот, на чолі якого стояв сам король Олександр Карагеоргієвич, в результаті якого парламент було розпущено, Відовданську конституцію скасовано, всі політичні партії заборонено, а головою уряду призначено генерала П. Златковича.

У Румунії наростання авторитарних тенденцій було пов'язано зі вступом на престол у 1930 р. Кароля II, який спирався на націонал-цараністську партію (колишніх аграрників, які зробили ідеологічний дрейф у бік жорсткого націоналізму та антиліберализму) та воєнізовані формування "Залізної гвардії", яка отримувала королівські субсидії. Остання організація дотримувалася відверто профашистських, антиліберальних, антисемітських, антикомуністичних і – що показово! – антизахідних поглядів, а в своїй діяльності свідомо вдавалася до практики політичних вбивств, серед багатьох жертв яких був і лідер Ліберальної партії, прем'єр-міністр Йон Дука, а згодом ще один прем'єр А. Келінеску [10, p. 119–120]. Тривожним явищем було зростання суспільної підтримки "Залізної гвардії", яка на виборах 1937 р. отримала близько 16 % голосів виборців, ставши третьою політичною силою в парламенті [10, p. 120]. Впродовж 1930-х рр. Кароль II активно сприяв дезінтеграції традиційних політичних партій, нацьковуючи партійних лідерів один проти одного та водночас посилюючи свою владу [15, p. 163]. Незважаючи на перемогу Націонал-цараністської партії на виборах 1937 р., він всупереч правилам відмовився доручити її лідеру Маніу сформувати уряд, призначивши прем'єром лідера профашистської Націонал-

християнської партії. У 1938 р. Кароль II остаточно ліквідував залишки парламентської системи: було скасовано Конституцію 1923 р., розпущено парламент, політичні партії замінені Фронтом національного відродження. У лютому 1938 р. Румунія отримала нову конституцію, в якій статті про демократичні та громадянські свободи замінювалися розпливчастою статтею про "гарантії прав і свобод у рамках закону", запроваджувалася смертна кара, ліквідовувався розподіл влади, а вся повнота влади зосереджувалась у руках короля та його камарильї.

У Латвії в травні 1934 р. кліка Ульманіса встановила фактично профашистську диктатуру, заборонивши всі політичні партії та їхні друковані органи, розігнала сейм, розгромила робітничі організації та профспілки, спортивні та культурні товариства тощо. Так що в 1940 р. Радянський Союз приєднав – чи, якщо комусь більше подобається, окупував – не демократичні держави, якими вони подаються у сучасних підручниках з історії країн Балтії, а держави, де парламенти були розігнані, сотні людей було кинуто до в'язниць, тисячі емігрували, щоби уникнути політичних переслідувань з боку тодішніх антидемократичних диктаторських режимів, які спиралися на місцеві фашистські організації, орієнтовані на нацистську Німеччину. Сьогодні мало хто пам'ятає (чи не хоче згадувати?), що в середині 1930-х рр. західні країни де-факто запровадили морську блокаду трьох балтійських держав через повне придушення місцевими режимами демократичних свобод.

І тільки у Чехословаччині в міжвоєнний період провідні політичні сили країни змогли захистити основи демократичного ладу, але й там до кінця 20-х рр. спостерігалося посилення авторитарних тенденцій і націоналістичних сил. Про це свідчили неухильний спад впливу Національно-демократичної партії (НДП), котра протягом тривалого часу була провідною партією ліберального напряму; розширення повноважень президента згідно конституційної реформи 1927 р.; активізація націоналістичних рухів (Словацької народної партії А. Глінки, Судето-німецької партії К. Генлейна, словацької "Родобрани", яка відкрито підтримувала італійський фашизм). Прихильники авторитарного розвитку країни стали на шлях сепаратизму та почали орієнтуватися на Німеччину.

Формування у центрально-східноєвропейському реґіоні авторитарних диктатур, яке супроводжувалося згортанням демократії та демонтажем багатопартійних парламентських систем, докорінно змінило не тільки характер політичного розвитку його країн, але й призвело до остаточного згортання модернізаційних реформ, призупинило розпочатий після війни 1914–1918 рр. "наздоганяючий розвиток". Опорою диктатур були армійські та монархічні кола, а також церква та державна бюрократія, тобто консервативні сили традиційного суспільства. Проте, слід визнати, що диктаторські режими знайшли й доволі широку соціальну підтримку. Із поступовою стабілізацією суспільно-політичного життя, з одного боку, та наростанням соціально-економічних проблем, обумовлених пришвидшеною модернізацією, яка вела до зламу усталених форм існування, з іншого, в масах народжувалося бажання повернутися до звичного укладу життя, побачити на чолі держави "сильну людину", здатну навести "лад" і стримати реформаторський запал прозахідно орієнтованих політиків. Значній частині населення були ближчими й більш зрозумілими патріархальні моральні цінності та гасла націоналістів з їх розумінням народу як позакласової спільноти, ніж привнесені чи запозичені ліберально-демократичні ідеї з такими поняттями, як громадянська відповідальність, свобода індивідуального вибору тощо. Саме така, успадкована від минулих часів, суспільно-політична орієнтація мас і стала важливою причиною слабкості демократичних інститутів і швидкого посилення авторитарних тенденцій у суспільному житті країн Східної Європи. При цьому ступінь реального залучення народу до політичного життя неухильно скорочувалася. Також характер різко антипольської но, що до відходу від демократичних методів управління виявилася вповні готовою й правляча еліта цих країн, про що свідчить хоча б та легкість, з якою навіть уряди буржуазно-ліберальних партій переходили до жорстких, репресивних методів реалізації тих або інших політичних завдань.

Після Першої світової війни деякі народи Центральної та Східної Європи, здобувши власну державність, отримали історичний шанс перейти на "рейки" іншого цивілізаційного

розвитку, щоби долучитися до процесу суспільного поступу, характерного для провідних країн Західної Європи та Північної Америки. Але спроба розпочати "наздоганяючий розвиток" і здійснити відповідно пришвидшену модернізацію наявних суспільних відносин закінчилася невдачею. Фактично більшість населення її не сприйняла чи, радше, не була до неї готовою. Проведена – переважно завдяки тиску – ззовні демократизація виявилася значною мірою формальною й поверховою. Реалізації зробленого цивілізаційного вибору серйозно завадив і націоналізм, на який "захворіли" правлячі еліти центрально-східноєвропейських країн, не розуміючи, що в XX ст. це явище за своєю, так би мовити, "генетичною" суттю не сумісне із справжньою демократією. У підсумку, ці, за визначенням У. Черчілля, "високонаціоналістичні держави" [8, с. 508], як і раніше, залишалися фактично "периферійними" країнами Європи.

Проте, це не значить, що перша спроба цивілізаційної модернізації нічого не дала його народам. Хай і тимчасове перебування в умовах демократичної системи прискорило формування засад сучасного громадянського суспільства (наприклад, створення та активна діяльність різноманітних громадських організацій), а встановлені консервативними силами авторитарні диктатури не змогли повністю відновити традиційне суспільство та розв'язати назрілі проблеми поготів. Більше того, деякі з них втягнули свої країни в Другу світову війну на боці держав фашистського блоку, поставивши їх таким чином на грань національної катастрофи.

Зрозуміло, що рано чи пізно повинно було статися повернення до "наздоганяючої моделі розвитку", до проведення модернізації, а отже, й до нової спроби цивілізаційного вибору. Цей час прийшов після закінчення війни, вже Другої світової, коли перед всіма країнами цього регіону знову виникла необхідність визначити своє майбутнє та зробити історичний вибір своєї долі.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець Л. М.* Новітня історія Польщі (1918–1939). – Київ – Тернопіль, 2002.
2. *Джонсон П.* Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть 1. – М., 1995.
3. *Ллойд-Джордж Д.* Правда о мирных договорах. – М., 1957.
4. *Никольсон Г.* Как делался мир в 1919 г. – б.м., 1945.
5. *Новак К. Ф.* Версаль. – М., – Л., 1930.
6. *Осборн Р.* Цивилизация. Новая история Западного мира. – М., 2008.
7. *Хобсбаум Э.* Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914–1991). – М., 2004.
8. *Черчилль У.* Мировой кризис. Автобиография. Речи. – М., 2004.
9. *Blanke R.* Orphans of Versaille. – Lexington, 1993.
10. *Bulei I.* A Short History of Romania. Second edition. – Bucharest, 1998.
11. *A Concise* History of Slovakia / Edited by Elena Mannova. – Bratislava, 2000.
12. *Hobsbawm E. J.* Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality. 2nd ed. – Cambridge, 1992.
13. *Karner St.* From Empire to Republic: Economic Problems in a Period of Collapse, Reorientation, and Reconstruction // Economic development in the Habsburg monarchy and in the Successor States / Ed. by J. Komlos. – New York, 1990.
14. *Kennedy P.* The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. – Glasgow, 1989.
15. *Shoemaker* M. W. The Soviet Union and Eastern Europe 1990. – Washington, 1990.
16. *Stredná* Európa očami veľmocí // História. Revue o dejinách spoločnosti. – júl -august 2008. – číslo 4.

Oleksandr Sych

THE PROBLEM OF CIVILIZATIONAL CHOICE OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPE: FIRST ATTEMPT

The author considers the first attempt of civilizational choice made by the peoples of Central and Eastern Europe after WWI as well as the reasons that explain why it turned out unsuccessful one.

Key words: civilizational choice, traditional society, modernization, democracy, nationalism, authoritarian dictatorships.

УДК 94 (438)

Микола Алексієвець

СЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У МІЖВОЄННІ РОКИ (1918–1939 РР.)

У статті на основі вітчизняної і зарубіжної літератури проаналізовано сучасні погляди щодо відродження національної незалежності слов'янських народів у міжвоєнні роки.

Ключові слова: слов'яни, Центральна та Південно-Східна Європа, національна незалежність, Перша світова війна, міжвоєнний період.

Упродовж останнього часу в українській історіографії все більше стають актуальними проблеми відновлення й подальшого розвитку вітчизняного слов'янознавства у світлі процесів національно-державного відродження слов'янських країн Центральної та Південно-Східної Європи після Першої світової війни. Становлення українського історичного слов'янознавства на сучасному етапі як історико-славістичного напрямку набуває особливої ваги для національного державотворення.

Перша світова війна є важливим історичним рубежем, який спричинив велику кількість змін у політичному, соціально-економічному та культурному житті Європи. Без сумніву, міжвоєнна доба для слов'янських народів – це час відновлення та становлення національної державності. Чим далі від нас Перша світова війна, тим гостріше постає питання дослідження утворення після неї нової Європи, особливо, розв'язання проблем державотворення.

Міжвоєнна доба 1918–1939 рр. вмістила в собі події світової історії, резонантність яких відчувається і до сьогодення. Перша світова війна визнана наукою тим рубежем, на якому завершилася нова й розпочалася новітня історія світу, історія великих змін, перетворень політичної системи старого світу. Зміни, що відбулися після, а головне ж – в результаті Першої світової війни мали дійсно геополітичний характер і наслідки. Склалися не тільки нові соціально-економічні й політичні реалії в повоєнному світі, а й почали налагоджуватися нові підходи до врегулювання міжнародних відносин, векторність яких була намічена Версальсько-Вашингтонською системою.

Уперше наслідки війни мали не реґіональний, а світовий характер. Перша світова війна призвела до зникнення з політичної карти Європи численних монархій, до розпаду найбільших європейських імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької (другий рейх), Оттоманської. На їх уламках утворилися нові, здебільшого національні держави з республіканським правлінням у межах їхніх етнічних і політичних кордонів. На 1/6 Земної кулі розпочалися комуністичні експерименти у більшовицькому виконанні. Суттєвих, а в деяких аспектах кардинальних трансформацій зазнала ідеологія XX ст. Упродовж двох міжвоєнних десятиліть як явище світової історії постала і змогла реалізувати себе на практиці ультрарадикальна, людиноненависницька ідеологія фашизму, його різновид нацизм. Відбувалася докорінна переоцінка культурних цінностей, духовні злами цілих поколінь, нищення тоталітарними, реакційними режимами культури і її творців. Злети і падіння, тріумф розуму і життєві трагедії мільйонів – все це увібрали в себе два десятиліття міжвоєнної доби.

Здавалося б, навчене гірким досвідом світової війни 1914–1918 рр., людство зробить все можливе, щоб запобігти повторенню трагедії. На жаль, післявоєнна концепція нового світовлаштування, механізми підтримання миру виявилися недієздатними. Через 20 років людство знову постало на порозі нової світової війни.

Майже 70 літ минає від завершення міжвоєнної доби. Але пізнання її навряд чи можна вважати завершеним. Йдеться зрозуміло, не про пошук нових факторів чи відкриття якихось нерозгаданих таємниць. Усе це вже практично зроблено. Йдеться про вивчення й осмислення історичних фактів і явищ, про нове прочитання Європи 20–30-х років XX ст., суспільно-політичних трансформацій, що відбулися в цей час, оскільки зміни в нашій сучасності мають своє глибинне коріння у міжвоєнній добі. Не осягнувши їх, не осмисливши геополітичні зміни, людство залишилось би сліпим і безпомічним перед лицем власного сьогодення. Засвоєння історії світовлаштування після Першої світової війни та його уроків ще раз засвідчує, що наше сьогодення є історично вмотивованим продовженням розвитку міжвоєнної Європи не лише з його прогресивними здобутками, а й зі значними конфліктами та втратами.

У цьому контексті винятково важливого значення крізь призму сучасного національно-державного відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи набула проблема нової державності та її розв'язання після Першої світової війни. На сьогодні історична пам'ять зберегла не один приклад розбудови державності того чи іншого народу. І незважаючи на те, що людство переступило межу XXI ст. – це питання залишається чи не найбільш болючим і актуальним. Помітна політизація національної свідомості у сучасних слов'янських народів, нестабільність міжнародної ситуації наполегливо диктують потребу історичного обґрунтування національних вимог щодо державотворення. Марно заперечувати сьогодні стрімке зростання ваги наукового потенціалу, власне історичної традиції й досвіду, у цій життєво важливій справі для народів. У цьому розумінні історична практика держав працює на сьогодення і на майбутнє. Закономірним є те, що увага громадськості до проблем історичного процесу національного державотворення в міжвоєнні роки постійно зростає. Доба 1918–1939 рр. є одним із найважливіших кроків на шляху національного самовизначення і самоствердження багатьох народів, це час розбудови й становлення слов'янськими країнами своєї національної державності у складних умовах міжвоєнної Європи. Наукове осмислення історичної практики й досвіду державного будівництва у нововідроджених слов'янських країнах є повчальним і корисним для всіх відновлених держав Центрально-Східної Європи у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття.

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена й тим, що її ще й досі подають спрощено, без належного аналізу історичних передумов й конкретних обставин відродження і становлення національної державності слов'янських народів в 1918–1939 рр. Існуючі праці мають відбиток догматичного дотримування принципів марксистсько-ленінської ідеології, що призводила до деформування викладення багатьох важливих питань історії слов'янських країн міжвоєнного періоду. В радянській історіографії її перекручували і спотворювали, перебільшували роль Жовтневого перевороту 1917 р. у відродженні національної державності слов'янських народів. Між іншим, і в радянську добу, і нині при розгляді ключових подій новітньої історії зарубіжних слов'янських країн велись і все ще ведуться суперечки про роль і значення двох визначальних факторів національно-державного відродження країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни: внутрішнього і зовнішнього.

Сучасний стан української історіографії свідчить, що незважаючи на деякі праці загального характеру та видання, в яких висвітлюються окремі аспекти значення відновлення державності в країнах слов'янського світу в міжвоєнний час, окреслені вище проблеми не знайшли ще й досі спеціального висвітлення [1]. У зарубіжній сучасній історіографії цим питанням приділяється значно більше уваги [2]. Окремим проблемам відродження і розвитку Польської держави присвячено праці автора даної статті. Проте аналіз літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення у вітчизняній історіографії. Нема праць, у яких би були розкриті загальні закономірності й національні особливості становлення слов'янських країн Центрально-Східної Європи в 1918–1939 рр. Тим більше, що до цього часу багато аспектів цієї проблеми носить дискусійний характер,

відчувається відгомін тоталітарного минулого, а вони залишаються невивченими. Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдатися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною мірою надолужити цю прогалину української історіографії є метою даної статті, в якій автор на основі як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії з'ясовує питання нової державності та її розв'язання для слов'янських народів у період між Першою і Другою світовими війнами. Актуальність поставлених проблем не викликає сумніву так само, як і необхідність їх подальшого вивчення, бо в історії європейських слов'янських народів доба 1918–1939 рр. стала виявом епохальних процесів національно-державного відродження, виникнення незалежних країн, формування нових вітчизняних утворень. У війні й національно-визвольній боротьбі поневолені народи звільнилися до самостійного державного життя. Виникненням нових держав завершився тривалий національно-визвольний рух народів, який сам по собі був проявом закономірності їх національного самовизначення і самоствердження. Саме ці питання розглядаються у пропонованій статті.

З утворенням та проголошенням незалежних слов'янських країн постали питання національно-державного будівництва, пошуку форм суспільно-політичного устрою. Розвиток ідеї державності для народів Центральної та Південно-Східної Європи має свою досить тривалу історію. Від часів національного відродження вона в тій чи іншій мірі присутня у всіх планах і проектах політичних сил, починаючи від кризи 40-х років XIX ст. до кінця Першої світової війни. Спектр цих проектів був досить широкий: плани відновлення незалежності Сербії, Польщі; проект економічного об'єднання народів Центральної Європи до т. зв. "Європейської федерації"; ідея утворення "Сполучених Штатів Європи", створення пангерманського державного об'єднання "Середня Європа", реалізація теорії австрославізму та триалізму; об'єднання східноєвропейських народів у "Східну Швейцарію"; плани створення руху від надання народам культурно-національної автономії до вимог права націй на самовизначення [3, с. 103].

Усі ці та інші проекти були реакцією різних політичних сил на розгортання національно-визвольного руху і суспільно-політичного життя. Кожний з запропонованих варіантів врешті-решт виходив на проблему визначення форми майбутнього державного устрою і в першу чергу національної чи федеративної. Але кінцевою метою національно-визвольного руху було досягнення самостійності та державної незалежності, як не тільки бажаної, але й найбільш оптимальної форми для його подальшого розвитку, виявлення всього того, що в цьому народі закладено й може бути розвинуто в змаганні з іншими рівноправними та самостійними націями. Відродження і становлення слов'янських суспільств у міжвоєнну добу відбувалися внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних факторів як внутрішнього, так і міжнародного характеру, тобто, насамперед, завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації повоєнної Європи. Важливу роль відіграли географічне становище, соціально-економічний та культурно-освітній рівень людності, їх етнонаціональна свідомість й політичний досвід, історико-правова традиція нововідроджених слов'янських держав. На формування повсталих національних країн слов'янських народів справляли вплив такі внутрішні чинники, як: боротьба за збереження мови, національно-культурні традиції, діяльність різних об'єднань, становлення національної інтелігенції; виникнення та розвиток національних рухів і політичних партій, відмінності у баченні шляхів розвитку своїх країн, труднощі господарського плану, зумовлені диспропорціями соціально-економічного розвитку у попередній період і Першою світовою війною та ін. Вказані чинники внутрішнього характеру не вичерпували усієї історичної ситуації в післявоєнну добу, але істотно позначилися на формуванні національної державності слов'янських народів у міжвоєнний період.

В українській історіографії ще й досі точиться жвава дискусія між історичними й громадськими діячами щодо переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, національно-визвольних рухів слов'янських народів у суверенізації та унезалежненні держав у 1918 р. За соціалістичної доби наголос однозначно робили на впливі соціальних чинників і

Жовтневого перевороту 1917 р., а виникнення нових незалежних держав пояснювали діями пролетаріату і широких народних мас. Не впадаючи в крайнощі, варто визнати вагомість страйків і маніфестацій і неабияку роль зовнішньополітичних факторів. Серйозні історики не ігнорували ці фактори, але і не абсолютизували їх. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні, крах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, здавалося, непохитних твердинь європейських монархів, могутнє піднесення революційної боротьби народів Росії, Німеччини та Австро-Угорщини створили сприятливі зовнішньополітичні умови для реалізації прав пригнічених націй на відновлення незалежності й свободи. Саме завдяки багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед збігові національних інтересів і міжнародної ситуації в результаті поразки Четверного союзу в Першій світовій війні й піднесенню національно-визвольних рухів слов'янських народів на тлі загально революційної обстановки в Європі, поневолені народи здобули втрачену незалежність і самостійність. Визначальне значення, на наш погляд, мала позиція самих слов'янських народів, які були пригнічені іноземними імперіями, але продовжували боротися за національне визволення. Однак здійснення прагнення до волі і незалежного життя могло наступити тоді, коли були переможені загарбники. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав створили лише поневоленим народам сприятливі умови для здобуття національних держав. Але все це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу нових незалежних держав. Варто мати на увазі, що вмираючі імперії були сильні своїми традиціями, а Німеччина ще й своєю військовою силою. Тому, навіть у момент розпаду європейських імперій слов'янські народи не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними та дипломатичними зусиллями. Безумовно, відродження незалежності і суверенності слов'янських держав та їх дальше становлення й розвиток стали закономірним виявом багатовікової національно-визвольної боротьби пригнічених народів, їх нестримного прагнення до волі, жагучого бажання розпоряджатися власною долею.

Виникнення після Першої світової війни нових слов'янських держав стало саме завершенням довготривалого процесу їх національно-визвольних рухів і змагань. Перша світова війна лише прискорила та загострила процес становлення національної державності слов'янських народів Центрально-Східної Європи, який сам по собі був проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості їх відродження.

Національно-визвольний рух у Центрально-Східній Європі вже в другій половині XIX ст. перетворився на важливий фактор міжнародного життя й досягнув певних результатів: на карті європейського континенту з'явились незалежні Чорногорія, Сербія, Болгарія. Однак до політичної катастрофи Першої світової війни переважна більшість народів цього регіону, що знаходились у складі трьох імперій: Росії, Австро-Угорщини, Німеччини і за тих умов об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності.

Перша світова війна 1914–1918 рр. до крайніх меж загострила національне питання на міжнародній арені. Саме на час світової війни припав апогей національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Радикалізація національно-визвольних сил народів Центрально-Східної Європи під впливом Лютневої революції та Жовтневого перевороту в 1917 р. у Росії призвела до істотної еволюції програм національних політичних сил і гасел, аж до відновлення національно-державної незалежності.

Наприклад, зразу ж після падіння російського царизму польські національні демократи висунули програму незалежності всієї об'єднаної Польщі. Частина політичних сил в Австро-Угорщині відмовилися від підтримки існуючої системи дуалізму, а лідери політичної еміграції, що входили до Югослов'янського комітету в своїй т. з. "Травневій декларації" від 30 травня 1917 р. висунули на порядок денний завдання об'єднання словенців, хорватів в єдину державну структуру, але ще під скіпетром Габсбургів. Заклики про необхідність розширення прав для національних регіонів Габсбурзької монархії почали вимагати в рейхсраті парламентські групи чеських, закарпатських та галицьких українських партій. В

ухваленій урядом Сербії та Югослов'янським комітетом 20 липня 1917 р. т. з. Корфській декларації йшла мова про прагнення створити після закінчення війни єдину державу сербів, хорватів та словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів, до складу якої увійшли також окрім Сербії та Чорногорії всі південнослов'янські землі, що належали Габсбурзькій монархії [3, с. 105]. Так, у нових політичних умовах на завершальному етапі Першої світової війни могли зреалізуватися багатолітні прагнення слов'янських народів до відродження самостійного життя. Водночас, слід зазначити, що із наближенням поразки Четверного союзу у Першій світовій війні поряд із зростанням національно-визвольного руху розгорнувся революційний рух. До нього була залучена значна частина різноманітних верст населення, яка вимагала розширення політичної та економічної демократії, тим більше, що в умовах війни відбувалось введення різного роду регламентацій та обмежень. Для народів нагальним постало питання про національне звільнення та створення власної державності.

Так, не погоджуючись із позицією Центральних держав на переговорах у Бресті, 6 січня 1918 р. частина депутатів чеського сейму та чеські депутати австрійського рейхсрату прийняли т. з. Трикральську декларацію, в якій не тільки засуджувалася позиція австрійського уряду, але й вимагалось утворити суверенну Чеську державу. На нараді представників Словацької національної партії та інших політичних угруповань 24 травня 1918 р. була висловлена думка про право нації на самовизначення. З березня 1918 р. у Загребі на зборах представників політичних сил Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини, Далмації, Істрії було заявлено про необхідність утворення незалежної держави словенців, хорватів та сербів. На початку жовтня 1918 р. Регентська рада оголосила про підготовку до виборів у сейм і вимагала створення незалежної Польської держави, яка охоплювала б усі польські землі з виходом до моря.

Політичні сили слов'янських країн уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього були підготовлені відповідні організаційні структури: Чеський національний комітет, Народна рада Словенії, Народна рада Боснії та Герцеговини, Народне віче словен, хорватів, сербів. Державний характер мали уже Тимчасова державна рада, Регентська рада, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та в Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави. На міжнародній арені польський народ домігся визнання мати власну державу, право на що підтвердили як Центральні держави, так і країни Антанти й США. Значною мірою цьому сприяла активізація ще навесні 1917 р. польських емігрантів у країнах Західної Європи і Північної Америки. У Швейцарії, Англії, Франції та США пропагували ідею Польської держави Г. Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, Г. Нарутович, І. Падеревський, Р. Дмовський та ін. Активна діяльність польських патріотичних сил у країні і в еміграції у роки Першої світової війни в різних формах і на різному рівні зробила можливим успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності. Готувались до взяття влади у свої руки чеські, словацькі, хорватські, сербські національно-патріотичні сили. Вони, маючи міцну історичну традицію, набули певного позитивного досвіду державної розбудови ще до листопада 1918 р, в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для дії різноманітних партій, товариств та установ. Отже, в роки Першої світової війни слов'янські народи брали активну участь у соціально-політичному житті, демонстрували стійкість і опір іноземному поневоленню, зберігши національно-патріотичні традиції, маючи організації, які діяли в різних верствах суспільства і за кордоном. Усе це в умовах військової поразки монархій, які їх поневолювали, зробило можливим відбудову незалежних слов'янських держав восени 1918 р.

11 листопада 1918 р. в Німеччині була повалена монархія, а представники німецького уряду підписали перемир'я з державами Антанти, що означало завершення Першої світової

війни. Центральні держави зазнали поразки. Для Польщі цей день, що співпав з останнім днем війни, став першим днем знову здобутої національної незалежності. Цю дату – 11 листопада 1918 р. відзначали в міжвоєнній Польщі як день відновлення Польської держави. У 1989 р. свято знову поновили у його правах.

Утворення Чехословацької Республіки прискорилося у зв'язку із закінченням Першої світової війни. 27 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина звернулася з нотою до уряду США про негайне укладення перемир'я і сепаратного миру, це чехи сприйняли як капітуляцію імперії. 28 жовтня Празький Національний комітет проголосив утворення Чехословацької держави. 30 жовтня в Мартинській декларації Словацька національна рада заявила, що "словацька нація і в мовному, і в культурно-історичному відношеннях є частиною чесько-словацької нації..." [4, с. 20] і висунула вимогу "права на самовизначення на основі повної незалежності" [4, с. 20]. Національний комітет був розширений і перетворений у Тимчасові національні збори Чехословаччини, які 14 листопада урочисто проголосили ліквідацію влади Габсбургів і утворення Чехословацької Республіки, її першим президентом був обраний Т. Масарик, а головою уряду став К. Крамарж, міністром закордонних справ – Е. Бенеш.

Події на завершальному етапі Першої світової війни справили суттєвий вплив на розв'язання майбутнього державно-правового стану південнослов'янських народів. 29 жовтня 1918 р. Народне віче проголосило створення Держави словенців, хорватів і сербів з повним відокремленням від імперії Габсбургів та приступило до формування уряду й місцевих органів влади. Проте ця держава проіснувала по 1 грудня 1918 р. 24 листопада 1918 р. народне віче в Загребі прийняло рішення про об'єднання Держави словенців, хорватів і сербів з Королівством Сербія. 26 листопада Чорногорська народна скупщина у м. Подгориці проголосила повалення династії Негошей, конфіскувала королівське майно і ухвалила про об'єднання з Сербією. Рішення про об'єднання з Сербією народна скупщина Воєводини прийняла 25 листопада 1918 р.

1 грудня 1918 р. в Белграді в присутності делегатів центрального Загребського віча, чорногоренської і воєводинської Скупщини від імені сербського короля була опублікована декларація, в якій проголошувалось створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС).

Утворення та проголошення наприкінці жовтня та в листопаді 1918 р. нових країн у Центральній та Південно-Східній Європі стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольного руху слов'янських народів, як закономірної події в їх національній історії. Новопосталі держави відродили і продовжили багатовікові традиції слов'янських народів, стали одним із найважливіших кроків на шляху становлення національної державності. Як зарубіжні, так і українські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення нововідроджених слов'янських держав, співвідношення наступності, перемін та еволюції парламентської системи. Доцільно замислитися над кількома важливими теоретичними проблемами щодо відроджених країн. Зрозуміло потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1918–1939 рр. "як державу фашистського характеру" [6, с. 11]. Упередженість такої оцінки очевидне. Тож необхідний аналіз новопосталої Польщі, особливо етапу її проголошення восени 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах.

Процес становлення самостійних слов'янських держав завершився в 1920–1921 рр. після міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття конституцій. На практиці було реалізоване право пригнічених націй на державну незалежність. Нововідроджені слов'янські країни були багатонаціональними. З утворенням незалежних держав створювались сприятливіші умови для розвитку національної культури, різних форм суспільного і політичного життя.

Список використаних джерел

1. *Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.; Алексієвець Л. М. Польща: шляхом

відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Коротка історія Чехії і Словаччини / За ред. проф. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай", 1999. – 170 с.

2. *Див.:* Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. – К.: Мегатайп, 2001. – 496 с.

3. *Яровий В.* Проблема нової державності та її розв'язання для народів Центральної та Південно-Східної Європи в період Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 103–109.

4. *Хрестоматия* по истории южных и западных славян: В 3-х т. – Новейшая история / Отв. ред. проф. Д. Б. Мельцер, Г. И. Чернявский. – Минск, 1991. – Т. 3. – 727 с.

5. *Зуев Ф.* Польша в 1918–1952 годах. – М., 1952. – 51 с.; Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М., 1957. – 143 с.; Красный Ю. Польский фашизм. – М.: Красный пролетарий, 1924. – 52 с.

6. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

Mykola Alexiyevets

SLAVIC PEOPLE OF THE CENTRAL AND SOUTH-EAST EUROPE: THE INDEPENDENT STATES CONSOLIDATION BETWEEN WWI AND WWII (1918–1939)

On the basis of the native and foreign bibliography, the paper present the analysis of the contemporary views on the revival of national independence in the Slavonic countries between WWI and WWII.

Key words: Slavs, Central and South-East Europe, national independence, World War I, period between the Wars.

УДК 94 (438)

Степан Віднянський

РОЗПАД АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ І УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Автор аналізує процес становлення національних держав після завершення Першої світової війни.

Ключові слова: Австро-Угорська монархія, Перша світова війна, національні держави, національне питання, державотворчий процес.

Закінчення Першої світової війни (1914–1918 рр.), що була закономірним наслідком загострення суперечностей між державами Європи, але й водночас стала проявом міжнаціональних, соціальних та інших внутрішніх проблем у європейському суспільстві, духовної та моральної кризи світової цивілізації, підсумовувало увесь довоєнний розвиток людства, яке ще під час неї розпочало пошук дійових засобів розв'язання своїх найболючіших проблем. Велика війна довела єдність та взаємозалежність світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей та поклала початок новітній історії людства.

Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав й нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Втім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували автократичні, тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, втягнули народи в нову, Другу світову війну (1939–1945 рр.), ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Причини такого розвитку історичних подій треба шукати насамперед в недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, у невдоволенні та обуренні переможених й морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилося, гаслом права націй на самовизначення, а також у жахливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років внаслідок першої світової економічної кризи.

Отже, Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни у багатьох реґіонах світу, насамперед у Європі – основному театрі воєнних дій. Щодо політичної мапи світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час перебігу війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Габсбургів, Гогенцоллернів, Романових та турецьких султанів розпалися і перестали існувати. На їхніх уламках у результаті переростання національно-визвольних рухів поневолених народів в національно-демократичні революції постали нові держави – Польська Республіка, Чехословацька Республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також частково Болгарії.

Зокрема, розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Нагадаємо, що напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина була другою за територією (676545 км^2) і третьою за населенням (понад 51 млн чол.) державою Європи, до складу якої, крім власне австрійських та угорських земель, входили Чехія, Моравія, Силезія, Гарц, Далмація, Крайна, Істрія, Трієст, Трансільванія, Хорватія, Славонія, Банат, Словаччина, порт Фіуме, а також західноукраїнські землі – Галичина, Буковина та Угорська Русь (Закарпаття). За переписом населення 1910 р. у монархії проживали представники близько 30 націй та народностей, найчисельнішими з яких були: німці (12 млн), угорці (10 млн), чехи (6,5 млн), поляки (5 млн), хорвати і серби (3,5 млн), румуни (понад 3 млн), словаки (2 млн), словенці (1,2 млн). Українці (істор. назва – русини) складали до 8 % населення монархії – понад 4 млн чол., в т.ч. понад 3,5 млн галичан й буковинців – в Австрії, та близько 0,5 млн закарпатців – в Угорщині [1, с. 256–259]. Отже, так звані панівні нації – німці й угорці, разом складали лише близько 44 % населення Австро-Угорщини, тоді як "підвладні народи", зокрема слов'яни (45 %) і румуни (6 %), становили більшість населення монархії – понад 51 %.

У складі багатонаціональної Австро-Угорської монархії лише Хорватія і Славонія мали окремий сейм, а Галичина, Буковина та Чехія – обмежений автономний статус. Ще під час війни – 8 квітня 1918 р. – у Римі зібрався Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, представники яких заявили про небажання жити далі в складі монархії і вимагали державної самостійності. Цікаво відзначити, що Українська парламентська репрезентація у Відні на чолі з Є. Петрушевичем виявилася єдиною політичною силою серед представників поневолених народів, хто підтримав маніфест імператора Карла IV від 16 жовтня 1918 р. про наміри перетворення "двоєдиної держави" на багатонаціональну федерацію, сподіваючись на утворення українського коронного краю в Австрії.

27 жовтня 1918 р. уряд Австро-Угорщини звернувся з нотою до президента США В. Вільсона, в якій висловлювалася згода прийняти умови сепаратного миру Антанти. Але це був вже запізнілий крок, адже на той час в монархії вже почався хаотичний процес розпаду. На середину жовтня практично всі народи Габсбурзької монархії створили свої національні ради, які з офіційної згоди Антанти проголосили їх незалежність. Зокрема, вже 11 жовтня про створення своєї держави заявили поляки. 27 жовтня 1918 р. Румунська Національна Рада Буковини заявила про розрив з монархією і висловилася за об'єднання всієї Буковини з рештою румунських земель у єдину національну державу. 28 жовтня Чеська Національна Рада в Празі проголосила себе Тимчасовим урядом Чехословаччини, а два дні потому Словацька Народна Рада оголосила про державну незалежність і приєднання до Чехії. 29 жовтня Народне віче Хорватії також повідомило про розрив стосунків із Австро-Угорщиною та входження Хорватії в державне об'єднання сербів, хорватів і словенців і 1 листопада було засновано Королівство сербів, хорватів і словенців. 31 жовтня відбулася буржуазно-демократична революція в Угорщині (т. зв. "революція айстр"), яка 16 листопада стала республікою. 12 листопада у Відні тимчасові національні збори одноголосно проголосили Німецько-австрійську республіку. 13 листопада українці Галичини проголосили утворення Західно-Української Народної Республіки. 16 листопада було проголошено утворення незалежної Польської держави. 20 листопада було проголошено створення незалежної держави Румунії. 1 грудня 1918 р. Великі Національні збори Трансільванії заявили про приєднання до Румунії. По суті, як констатував відомий історик австрійської революції 1918 р. О. Бауер, "від 28 до 31 жовтня... закінчився процес розпаду Габсбурзької монархії. Протягом цих чотирьох днів розвалилася на фронті армія, в тилу державною владою оволоділи нові національні уряди" [2, с. 92].

Сталися радикальні зміни у співвідношенні сил в Європі й усьому світі. Зокрема, більшовицька революція у колишній Російській імперії, справжню мету якої на той час далеко ще не всі усвідомлювали й яка справила значний вплив на світові політичні процеси, водночас на тривалий час поставила її поза колом великих держав. Внаслідок поразки у війні також випали з гурту держав, котрі визначали світову політику, країни Четверного блоку –

Австро-Угорщина (зокрема її спадкоємці Австрія, Угорщина та інші країни), Німеччина, Болгарія і Туреччина. Англія і Франція, виснажені війною, істотно поступилися своїми позиціями США та Японії, значення і вплив яких незмірно зросли, особливо Сполучених Штатів Америки, які почали чимдалі більше відігравати роль кредитора європейських держав й провідну роль у світовій політиці взагалі. Значно активізувався національно-визвольний рух у колоніальних і залежних країнах Азії та Африки: колоніальна могутність європейських держав почала занепадати. І, нарешті, значно змінилися кордони європейських держав: майже на 70 % сучасні кордони в Європі склалися саме внаслідок Першої світової війни. Відтак посилилися міграційні процеси: великі маси людей переселилися з однієї країни в іншу (наприклад, лише з Росії та України упродовж 1918–1920 рр. емігрувало близько 2 млн осіб), що викликало проблему біженців.

Саме з метою розробки й укладення мирних договорів між переможними країнами Антанти й переможеними державами Четверного союзу та визначення нових післявоєнних кордонів в Європі і остаточного підбиття підсумків Першої світової війни й була скликана Паризька мирна конференція (січень 1919 р. – січень 1920 р.). І хоча в роботі конференції взяли участь представники 27 країн, але основні питання післявоєнного устрою світу вирішувалися так званою “Радою трьох” – прем’єр-міністром Великої Британії Д. Ллойд-Джорджем, президентом США В. Вільсоном і прем’єр-міністром Франції Ж. Клемансо.

У ході тривалих дебатів й обговорення мирних договорів з переможеними країнами виявилися серйозні суперечності між основними учасниками переговорів, однак у кінцевому підсумку назагал вдалося досягнути компромісів. Підготовка мирних договорів формально велася на основі так званих “14 пунктів президента Вільсона”, тобто при визначенні кордонів післявоєнної Європи слід було виходити з принципу національності й самовизначення, а головною умовою післявоєнного устрою мало стати створення більш справедливого й демократичного порядку, який виключав би повторення світової війни й забезпечив би тривалий мир через роззброєння та заснування Ліги Націй як інструменту миру. З “14 пунктів” також випливало, що таємні домовленості між союзниками не повинні були братися до уваги, одначе вони постійно впливали на вироблення умов післявоєнного устрою світу.

Основою післявоєнного врегулювання в Європі став Версальський мирний договір країн Антанти й Німеччини (28 липня 1919 р.), яку було оголошено головним винуватцем війни. За договором, Німеччина втрачала сьому частину території, дванадцяту частину населення, позбавлялася всіх колоній, які були поділені між державами-переможцями. Окрім того, Німеччині заборонялося тримати в армії більш як 100 тис. вояків, мати військово-повітряний і підводний флоти, важку артилерію тощо. За рішенням спеціальної комісії, Німеччина мусила сплачувати державам-переможцям репарації, загальний обсяг яких становив величезну суму – 132 млрд. золотих марок, що аж ніяк не відповідала реальним можливостям переможеної й урізаної в своїх кордонах країні. Отже, Версальський договір поставив Німеччину, її народ, який, до речі, на той час вже скинув кайзерський режим, що розв’язав цю загарбницьку війну, у надзвичайно складне становище, тому не міг стати основою тривалого й міцного миру.

Країни Антанти не виявилися милосердними переможцями й щодо інших переможених держав і народів, що засвідчили підписані на Паризькій мирній конференції договори з союзниками Німеччини – Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною. У них, зокрема, було зафіксовано державні кордони, що з’явилися з утворенням нових національних держав у Центрально-Східній Європи.

За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією від 10 вересня 1919 р. припинила своє існування колишня Австро-Угорська монархія, яка, за справедливим висновком одного з її останніх міністрів закордонних справ О. Черніна, “була приречена на загибель”. До того ж, як зазначив він: “Нам дали можливість обрати спосіб помирання, і ми обрали найжахливіший” [1, с. 222]. Колишні австрійські володіння – провінції Богемія, Моравія та Сілезія увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка), що викликало обурення італійської

делегації. Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС) отримало Боснію та Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Бессарабію і Буковину, а Польща захопила Галичину. Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію і заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини.

27 листопада 1919 р. було підписано Нейїський мирний договір з Болгарією. Вона втратила Західну Фракію, яка передавалася Греції, та позбавлялася виходу до Егейського моря. Частину Македонії було передано КСХС, а Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Чисельність армії Болгарії обмежувалася 20 тис. чоловік.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний лише 4 червня 1920 р., що було пов'язано з революційними подіями в країні, проголошенням і тимчасовим існуванням Угорської та Словацької радянських республік. Територія Угорщини за цим жорстоким договором скорочувалася аж на 77 %, а населення – на 59 %. Понад 90 % усієї відторгнутої території відійшло новим сусідам Угорщини – Чехословаччині, Румунії і Королівству сербів, хорватів і словенців. Зокрема, Румунія отримала Трансільванію та Банат, КСХС – Воєводіну і Хорватію, а Чехословаччина – Словаччину і Угорську Русь (Закарпаття). Навіть Італія і Польща зуміли розширитися за рахунок угорської території. Армія обмежувалася 35 тис. вояків, до того ж Угорщина, як і інші союзники Німеччини, повинна була сплачувати репарації переможцям.

10 серпня 1920 р. султанський уряд Туреччини підписав Севрський мирний договір, за яким відбувався поділ колишньої Османської імперії, яка втрачала близько 80 % своїх володінь, а за чорноморськими протоками впроваджувався міжнародний контроль країн Антанти. Втім у зв'язку з революційними подіями в Туреччині – ліквідацією султанату й проголошенням президентом республіки М. Кемаля – Севрський договір, що зводив країну до стану колоніальної залежності, не набув чинності, а в липні 1923 р. було підписано Лозаннський мирний договір, яким юридично закріплювався розпад Османської імперії і визначалися нові кордони Туреччини як незалежної держави.

Важливим підсумком Паризької мирної конференції стало, безумовно, утворення незалежної Польщі, територія якої перевищувала 50 тис. кв. км , а населення – 14 млн осіб. Однак кордони Польщі охоплювали також частину німецьких, чеських, українських земель, що викликало у майбутньому гострі міжнародні й міжнаціональні суперечності [3, с. 388–390].

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то мабуть не було іншого такого реґіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї Вудро Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини – в основному з числа слов'янських народів. Після тої поразки, яку зазнали панівні нації – австрійці та угорці, сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії.

У Парижі союзники у відповідності до концепції "контрольованого розпаду Австро-Угорщини" намагалися видозмінити країни Центральної Європи таким чином, щоб були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували б права національних меншин (на жаль, ця норма мирних договорів поширювалася лише на нові держави), а також накладені так звані штрафні санкції на угорців та австрійців. Зокрема, "Республіка Австрія" (назва згідно Сен-Жерменського договору. – Авт.) перетворилася на маленьку державу з населенням у 6,5 млн осіб. Відповідно до мирного договору, як вже відзначалося, їй заборонялося вступати у союз з Німеччиною.

Втім, принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив по перевалу Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинялися в складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала "історичні" кордони, у межах яких у її складі опинилася Богемія й 3,5 млн німецькомовних австрійців. Крім того,

Чехословаччина і Польща, а також Румунія поділили між собою тих українців, які проживали у Західній Україні.

Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику національну державу з населенням у 7,6 млн осіб. Натомість 3,2 млн угорців опинилися у складі Чехословаччини, Румунії і КСХС, перетворившись в етнічні меншини, хоча продовжували жити компактними колоніями і підтримувати зв'язки з батьківщиною. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегляду. "У той день, – пише з цього приводу відомий угорський історик Ласло Контлер, – коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешту. Цей день перетворився у кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хиба що з турецькими завоюваннями у ХУІ ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати і лише ще більше озлоблюючою серця угорців" [4, с. 446]. Ці цілком природні національні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів – Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі – у 1920 р. утворили оборонний союз – т. зв. Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів.

Отже, за Версальською системою мирних договорів, відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що у багатьох новопосталих державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків всупереч власній волі (17 млн осіб опинилися за межами своїх національних держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи цими народами навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, здійнята Першою світовою війною, не вщухала. Навпаки – тепер її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їхнього укладання відбулося стільки сумнівних компромісів, що не лише переможені, а й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки, паризькі миротворці, зокрема В. Вільсон, покладали великі надії на Лігу Націй (1919–1946 рр.), Статут якої, за наполяганням президента США, став складовою Версальського та інших мирних договорів. Втім, як засвідчили подальші події міжнародного життя, Ліга Націй так і не виправдала сподівань, що покладалися на неї. Важко не погодитися з висновком відомого англійського історика Джона Гренвілла, що "у 1919 р. в Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б занадто нереалістичним очікувати інших результатів" [5, с. 134].

Дійсно, підсумовуючи сьогодні рішення Паризької мирної конференції, мабуть слід уникати надто спрощених оцінок й висновків. "За важких післявоєнних умов, коли державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення, – справедливо наголошує з цього приводу відомий австрійський історик Еріх Цьольнер у восьмому виданні своєї праці "Історія Австрії". – Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможців забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань... Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозливу годину виявилися далебі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами" [6, с. 487].

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести й той факт, що поза нею залишилася Росія, що стало значним дестабілізуючим чинником у Європі. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування під інтернаціоналістськими гаслами викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило збройну інтервенцію на терени колишньої імперії Романових

(1918–1920 рр.), а після її провалу – міжнародну ізоляцію радянської Росії. У свою чергу, прибічники світової революції – російські більшовики – вкрай негативно оцінювали нову систему міжнародних відносин.

Недосконалість й несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 рр. засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів й можливості утворити свої держави – бодай на частині національної території.

Щодо українців, то у відношенні до них це було, мабуть, особливо несправедливим. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України. До того ж, українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська Україна, де проживало близько 25 млн українців, дала російській армії понад 3,5 млн вояків, а із Західної України з 6,5 млн проживаючих тут українців до австро-угорської армії було мобілізовано 250 тис. [7, с. 7–15]. По-друге, ще під час Першої світової війни в результаті Української революції на теренах Наддніпрянщини була утворена Українська Народна Республіка – УНР (7 листопада 1917 р.), а наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях було проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві УНР і ЗУНР заявили про своє об’єднання у єдиній державі. Отже, український народ мав вагомі підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

Щоправда, на українських землях під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов’язані з захистом УНР та ЗУНР своєї молодої державності. Зокрема, агресія російських більшовицьких військ у січні 1919 р. примусила уряд УНР – Директорію залишити Київ. В той же час ця агресія зміцнила позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої в Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, відбулася державна нарада для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням, з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої в цей час перебували на півдні України. Ці умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук компромісу з Антантою. 10 й 12 лютого 1919 р. повноважний представник УНР на мирній конференції у Парижі Г. Сидоренко адресував її учасникам ноти, де йшлося про агресію більшовицької Росії проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків, й зажадав визнання державами Антанти й США незалежності УНР як “єдиного засобу привернення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі”, оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії.

Але проантантівська орієнтація Директорії не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки й навіть спричинила значні соціальні ускладнення, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А в травні 1919 р. польська армія генерала Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, за згодою Антанти почала наступ проти ЗУНР й у середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за якою остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за власну незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав виступ об’єднаних збройних сил Польщі й УНР проти більшовицького війська. Союзники 6 травня 1920 р. навіть тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі між Варшавою і Кремлем було досягнуто домовленості про перемир’я. Завершивши вигідно для себе війну з більшовицькою Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договору, залишив Дієву Армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч й була інтернована польською владою. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір між

Польщею й більшовицькою Росією та маріонетковою УССР. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УССР. Отже Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Провина за це лягала й на паризьких миротворців. Адже ще у липні 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку об'єднаної незалежної Польщі та про "найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян", визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи і незалежності. А про українців, що проживали на своїх етнічних землях в складі чужих держав і боролися за свою незалежність, у заяві не йшлося.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували вимоги делегації ЗУНР в Парижі та виступи українських представників в інших західних країнах про природне право українського народу на самовизначення. 25 червня 1919 р. Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та ведення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель – Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східногалицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у Центрально-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно Севрському мирному договору від 10 серпня 1920 р., вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію. Радянські Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним.

Отже, за наслідками Першої світової війни західноукраїнські землі з понад 12,3 млн населення опинилися у складі нових національних держав – Польщі, Румунії й Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн осіб [8, с. 331]. Водночас, українська проблема була важливим чинником державотворення й внутрішньополітичного життя цих країн протягом всього міжвоєнного періоду.

З утворенням незалежних держав у центральноєвропейському регіоні перед ними постала головна проблема – якою буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, реакційна королівська влада вирішила це питання на свою користь військовою силою. По суті, теж саме відбулося в Болгарії, а також в Угорщині, де після буржуазно-демократичної 1918 р. і соціалістичної 1919 р. революцій було встановлено консервативний режим адмірала М. Горті.

Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху й було запроваджене республіканське правління. Втім і в цих державах політична система формувалася й розвивалася у відповідності до національних традицій, соціальної та політичної активності

окремих класів й прошарків, виявленими ними здібностями до політичної волі. В результаті політична система Чехословаччини, що склалася як буржуазно-демократична, продовжувала розвиватися у цьому ж річищі навіть після зсунення вправо у другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування "Града", а перший президент ЧСР Т. Г. Масарик виступає як загальнонаціональний авторитет. У II Речі Посполитій також відбулося поправіння після травневого перевороту 1926 р., втім виразніше – у бік авторитарного режиму. Однак Юзеф Пілсудський, на противагу Томашеві Масарикові, не став позапартійним арбітром, який об'єднує націю.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод й безробіття значно посилили соціальну активність й внутрішньополітичну боротьбу в країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави у листопаді 1918 р., тим не менше, залишало відкритим питання про її устрій та кордони. Найвищу владу в країні до скликання Законодавчого сейму обійняв як Тимчасовий Начальник Держави Юзеф Пілсудський. У країні склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії й угруповання претендували на владу і мали відмінні погляди щодо державного устрою, точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися будівництво державного апарату і розвиток конституційного процесу. Вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву "Малої Конституції" (20 лютого 1919 р.), згідно з якими законодавчу владу представляв сейм, а виконавчу – Начальник Держави спільно з урядом. 17 березня 1921 р. Законодавчий сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам – сеймові та сенату, виконавча – президенту та уряду. Конституція містила широкий перелік громадянських прав. Зокрема, за національними меншинами визнавалося право збереження національної самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речі Посполитої, що запроваджував парламентський устрій, систему представницького правління й засади організації адміністративного апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію і робив можливим поступ країни на шляху демократизації суспільного життя.

Незважаючи на те, що Румунією були максимально використані сприятливі перспективи, відкриті перед нею поразкою Четверного союзу у Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини (у результаті територія і населення країни зросли більш ніж удвічі, промисловий потенціал – у два з половиною рази), внутрішньополітичне становище країни у повоєнний час було нестабільним, що засвідчували, зокрема, часті зміни урядів (упродовж 1918–1922 рр. діяло сім урядів). Правлячі кола Румунського королівства були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 р. було запроваджено загальне виборче право, яке однак не поширювалося на жінок. У 1921 р. парламент ухвалив закон про земельну реформу, реалізація якого розтяглася на багато років. За ініціативою Національно-ліберальної партії на чолі з прем'єром Й. Бретіану у березні 1923 р. була схвалена нова Конституція Румунії, яка визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, мав право розпускати парламент. Скасовувалась цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. Були декларовані рівні громадянські й політичні права для усіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії, які, щоправда, на практиці не виконувалися.

Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 р. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти перемир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької республіки й взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на

засіданні Словацької національної ради у м. Турчанські Святі Мартін була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом з чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали національно-демократичною революцією, що поклала початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької республіки і позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські й словацькі землі. Утворювалися однопалатні Національні збори з представників всіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 р., які наступного дня на своєму першому засіданні одноголосно обрали президентом республіки Т. Г. Масарика – провідника закордонної національно-визвольної акції по утворенню чехословацької держави, який ще перебував в США, і затвердили уряд на чолі з головою празького Національного комітету К. Крамаржем, що отримав назву кабінету "загальнонаціональної коаліції". У грудні 1918 р., після чотирьох років еміграції, до Праги з тріумфом повернувся президент-визволитель й засновник Чехословаччини Т. Г. Масарик – визнаний в світі політичний діяч, активний речник ідеї гуманної демократії, під керівництвом якого в республіці розпочалося будівництво парламентської демократії [9, с. 105].

Насамперед були розпущені місцеві національні комітети, проведені зміни адміністративного, поліцейського й судового апаратів і створено центральний держапарат. Почалося формування добровільних дружин з членів спортивних та молодіжних організацій. Міністр оборони В. Клофач розпочав створення регулярної армії, основу якої складали чехословацькі легіонери, що поверталися на батьківщину з Італії та Франції. Вже в лютому 1919 р. чехословацький уряд мав у своєму розпорядженні 100-тисячну армію, яку очолювали французькі та італійські генерали. Серед інших першочергових реформ, урядом у 1918 р. були скасовані дворянські привілеї й титули, узаконені свобода слова й друку, зборів та союзів й право на страйки, запроваджений восьмигодинний робочий день, ухвалені закони про державну допомогу безробітним, розширення соціального страхування тощо. Однією з основних була аграрна реформа. Зокрема, згідно квітневого закону 1919 р., держава отримала право відчуження у громадське користування й передачі малоземельним селянам за викуп земельних володінь понад 150 га орної землі.

Щодо кордонів Чехословаччини, то вони, як вже зазначалося, були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами держав-переможниць з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Слід підкреслити, що засновники й провідники нової держави за активної підтримки Антанти чи не найкращим чином скористалися наслідками Першої світової війни. Вона об'єднала в межах своїх кордонів територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням – Закарпаття, яка взагалі не була зв'язана з чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами [10, с. 52–53]. Загальна площа новоутвореної Чехословацької Республіки, визначена мирними договорами 1919–1920 рр., складала 140,4 тис. кв. км. Тут проживало понад 13,6 млн осіб, в тому числі 6,8 млн чехів, 2 млн словаків, 3,1 млн німців, 745 тис. угорців, 461 тис. русинів-українців та 282 тис. представників інших національностей (поляків, румун, циган), тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини.

Таким чином, до складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70 % промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох–трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення), що у ній понад 40 % самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37 % – у сільському господарстві. Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома вага зайнятих у промисловості у Словаччини була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії. Отже, у центрі Європи постала нова багатонаціональна

держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини, принципова основа утворення якої була досить суперечливою і відіграла врешті, незважаючи на активну й в цілому досить ліберальну національну політику властей, негативну роль в історії міжвоєнної Чехословаччини, що засвідчила, зокрема, мюнхенська трагедія 1938 р.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла зміцненню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягнула саме Чехословацька республіка. В основу існування й розбудови ЧСР її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію "чехословакізму", парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів.

Щодо першої з цих ідейних настанов, то в офіційній трактовці ЧСР виникла як унітарна "чехословацька" держава, в якій дві "гілки" одного цілого – чехи і словаки – складали національно-політичну категорію "єдиний чехословацький народ". Разом з тим, у відповідності до цієї національної ідеї, чехи відігравали роль "державного народу", а рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. На цих засадах й будувалося громадянське суспільство республіки. Творці теорії "чехословакізму" розраховували, що в майбутньому мала постати й "етнічна єдність". Вони виходили насамперед з мовної близькості двох сусідніх народів, однак ігнорували суттєві відмінності їх історичного розвитку та культурних традицій. Концепція "чехословакізму", безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обгрунтування правомірності існування ЧСР та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 р. Конституції Чехословацької республіки. Вона визначала структуру державних органів, їх повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їх демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент – Національне зібрання, яке обиралось на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності і складалося з двох палат – палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб). Воно обирало терміном на 7 років главу держави – президента з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд ЧСР, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними (складалися з представників від 4 до 9 партій), а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії.

Отже, згідно конституції, в ЧСР склалася висока ступінь політичного плюралізму. В республіці налічувалося близько 50 політичних партій і об'єднань, що віддзеркалювало складний національний, соціальний й релігійний склад чехословацького суспільства. Так, у перших у ЧСР парламентських виборах 1920 р. взяли участь 23 політичні партії, у виборах 1925 р. – 29, а в 1929 р. – 19 партій. Але визначальну роль у суспільно-політичному житті республіки відігравали 8–10 партій. Серед них найчисельнішою (близько 300 тис. членів) й найвпливовішою була аграрна – Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян (з 1922 р.). Її представники входили до складу усіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. З аграріями найчастіше блокувалися Чехословацька національно-демократична партія, що нараховувала 70 тис. членів й виступала з право-консервативних позицій, та Чехословацька народна партія, що об'єднала декілька католицьких партій і мала широку соціальну базу на селі в Чехії та Моравії (13 тис. членів).

У Словаччини найбільшим політичним впливом користувалася Християнська народна (людова) партія на чолі з А. Глінкою. Найвпливовішою серед німців республіки була Судетсько-німецька партія. Інші партії, що представляли інтереси німецької, угорської, русинсько-української національних меншин ЧСР, не відігравали суттєвої ролі в політичному житті.

На лівому фланзі чехословацького політичного життя провідне місце займала Комуністична партія Чехословаччина, що оформилася у травні 1921 р. після розколу Соціал-демократичної партії. Нараховуючи на момент створення близько 120 тис. членів, прийнявши під тиском Москви 21 умову вступу до Комінтерну та розколовши чехословацький профспілковий рух й підпорядкувавши собі новостворене Міжнародне профспілкове об'єднання ("червоні" профспілки), у лавах яких перебувало 170 тис. осіб, КПЧ, особливо після обрання 1929 р. її генеральним секретарем вихідця з бідної селянської родини К. Готвальда – активного прибічника усіх більшовицьких догматів, перебувала у перманентній опозиції до влади аж до заборони у 1938 р. Попри падіння своєї чисельності до 25 тис. членів на початку 30-х років, КПЧ завдяки своїй постійній критиці непопулярних законів і дій чехословацького уряду, непримиренність і послідовність у відстоюванні інтересів найбідніших верств населення мала у міжвоєнні роки доволі стійкий рейтинг серед виборців ЧСР – 10–13 % електорату віддавали голоси на парламентських виборах за комуністів. Проте суттєвого впливу на політику держави КПЧ не мала.

Реальна політична влада у Чехословацькій республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання "Град" (від назви президентської резиденції – Празького граду), що склалося навколо президента ЧСР Т. Масарика та його найближчого учня й соратника Е. Бенеша і спиралося на впливові Національно-соціалістичну та Соціал-демократичну партії й масові громадські організації – Чехословацьке робітниче об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство "Сокіл". Роль неформальних урядів в різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади – так звана "П'ятірка" або "Вісімка", що складалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції. Їх найвідомішими членами були керівники політичних партій: аграрної – А. Швегла, народної – Я. Шрамек, соціалістичної – І. Стршибрний, національно-демократичної – А. Рашін (згодом – К. Крамарж), соціал-демократичної – Р. Бехіне (згодом – А. Мейснер). Ці органи підтримувалися керівництвом найбільших фінансово-монополістичних об'єднань країни, наприклад, президентом Живнобанку Я. Прейсом та ін.

В цілому, політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтацій намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в ЧСР. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з врахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їх вимогам було, наприклад, ухвалення у 1927 р. закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях – адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їх складу й призначалася Прагою. Комуністи, у свою чергу, згідно настанов Комінтерну, прагнули встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримувалися реформістського курсу й для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 р. І хоча упродовж 1920–1930-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згортання парламентської демократії й поширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи і викликаної нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, втім за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, політичний устрій Чехословацької республіки мав чітко виразний буржуазно-демократичний характер, й вона залишалася однією з найбільш демократичних й

стабільних країн реґіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, й переобрання на пост глави держави у 1920, 1927 й 1934 рр. активного й послідовного будівничого держави "гуманної демократії" Т. Г. Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 р. на посаду президента ЧСР його соратника Е. Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Одним з пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади з самого початку утворення республіки була активна й на загал доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині, як вже зазначалося, понад третину населення становили національні меншини. Наприклад, представники національних меншин, обрані до чехословацького парламенту, мали право виступати в ньому і подавати різні апеляції рідною для них мовою. Втім, у цій сфері діяльності було особливо багато проблем й складних завдань, що випливали з умов приєднання до ЧСР нових земель та положень чехословацької конституції, в яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин як важливі умови розбудови демократичної й правової багатонаціональної держави. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до ЧСР, у свою чергу, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з чисельним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося в складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національних меншин. Все це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави двох багато в чому споріднених народів – чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької Республіки, адже завдяки цьому він визволявся від вікового національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення "Міністерства з повною владою для управління Словаччиною", якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. В рамках бурхливого розвитку культурних процесів в республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, в Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я. А. Коменського, у Кошице – вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних у Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7 %. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології "чехословакізму", який після утворення ЧСР перетворився в засіб підкорення Словаччини Прагою, та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самобутність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку і потреб Словаччини. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один з лідерів аграрної партії М. Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 рр. був головою уряду ЧСР, або один із лідерів соціал-демократичної партії І. Дерер, який кількаразово був міністром в чехословацькому уряді.

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, очолюване відомим словацьким політиком В. Шробаром, що увійшов до першого уряду ЧСР, мало обмежені повноваження й невдовзі було ліквідоване. Наслідком адміністративної реформи 1927 р. стало утворення Крайового уряду в Братиславі, який однак не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління стали

79 невеликих округ, якими керували призначені й контрольовані празьким урядом службовці. Боротьбу проти “чехословакізму” та централізму від початку утворення ЧСР вели в Словаччині народна та національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейм та уряд тощо. Особливу активність в цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священиком А. Глінкою. У 1935 р., зокрема, напередодні виборів вона спільно з іншими національними партіями створила “автономістичний блок”, який здобув понад 30 % голосів виборців. Словацьким національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборчих кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Що стосується інших національних меншин, зокрема угорців та німців, то політика чехословацької влади щодо них була в цілому досить ліберальною й національно поступливою. Наприклад, в районах їх компактного проживання, де вони становили понад 20 % усього населення, угорці та німці мали право користуватися рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. В Словаччині, наприклад, де мешкало понад 600 тис. угорців, у 1938 р. видавалося 65 угорських газет й часописів. Втім, в Об’єднаній угорській партії на чолі з графом Й. Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися з боку гортистської Угорщини напередодні Другої світової війни.

Ще більш радикальні античехословацькі настрої панували у середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилився після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму, створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 р. перетворюється на Судетсько-німецьку партію на чолі з К. Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику у національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії й земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їх партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів – 15,2 %. Це, поряд з активізацією чеських та словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність у цілому перед серйозною загрозою й випробуванням [3, с. 424]. Міжнаціональні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х рр., були не стільки наслідком помилок й непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації у республіці антидемократичних й авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку з боку Німеччини і Угорщини, та загострення міжнародних відносин в Європі в цілому.

Разом з тим, розвиток демократичної конституційної системи ЧСР у міжвоєнні роки, ефективне функціонування парламентаризму, попри всі труднощі й проблеми, сприяли широкій політизації та соціальному структуруванню чехословацького суспільства, становленню таких елементів громадянського суспільства як багатопартійність, плюралізм, права людини тощо. Активна діяльність політичних партій, зокрема в напрямку захисту інтересів окремих соціальних і національних верств населення, сприяли зростанню політичної свідомості та політичної культури громадян Чехословацької республіки.

Отже, майже всі конституції новоутворених країн Центрально-Східної Європи того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалося. У

політичному житті країн реґіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних з пошуками якогось альтернативного "третього шляху" суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і "класові битви" і "дикий капіталізм". Ця альтернативна модель варіювалася у різних країнах, але загалом мала характер консервативний та традиціоналістський.

Поряд з соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. Адже характерною особливістю державотворчого процесу в цих країнах у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення. В Румунії, а також у Польщі уряди провадили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, зокрема українців. Навіть у найдемократичнішій з країн реґіону Чехословаччині з кінця 20-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські – серед угорців та автономістські – серед закарпатських русинів-українців.

Але найбільшою трагедією новоутворених держав Центрально-Східної Європи було те, що в міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, які прагнули світового панування – комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі – дотримуючись хронології: у більшовицькій Росії, гортистській Угорщині, фашистській Італії, нацистській Німеччині, франківській Іспанії. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі й були її важливою складовою.

Список використаних джерел

1. *Тейлор А. Дж. П.* Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002.

2. *Бауэр О.* Австрийская революция 1918 года. – М. – Ленинград, 1925.

3. *Історія* Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університету / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2001.

4. *Контлер Ласло.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. – М., 2002.

5. *Гренвилл Дж.* История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О. Суворов. – М., 1999.

6. *Еріх Цьольнер.* Історія Австрії / Пер. з нім. – Львів, 2001.

7. *Віднянський С.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал. – 2004. – № 9. – С. 7–15.

8. *Український* вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007.

9. *Чехия* и Словакия в XX веке: очерки истории. – М., 2005. – Кн.1.

10. *Бибо Иштван.* Нищета духа малых восточноевропейских государств // Венгерский меридиан. – 1991. – № 2. – С. 49–57.

Stepan Vidnyanskyi

DISINTEGRATION OF AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AND FORMATION OF THE NATIONAL STATES

The author analyses the process foundation national states after World War I.

Key words: Avstro-Ugorska monarchy, World War I, national states, national question, state formation process.

УДК 94 (438)

Михайло Кріль

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИКИ

У статті аналізуються політичний і національний чинники утворення й розвитку Першої Чехословацької республіки.

Ключові слова: Перша Чехословацька республіка, Т. Масарик, К. Крамарж, Е. Бенеш, державне відродження, національні інтереси.

Перша Чехословацька республіка утворилася в 1918 р. унаслідок комбінованої дії кількох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але передовсім завдяки збігові національних інтересів чеських і почасти словацьких політиків та за сприятливої міжнародної ситуації. Остання виникла після розпаду багатонаціональних імперій, зокрема монархії Габсбурґів, яка впродовж усього XVIII і початку XX ст. гегемонувала у всіх сферах суспільного життя народів Центрально-Східної Європи [1, с. 5–19].

Неабияку роль в утворенні республіки відіграли зручне географічне становище і високорозвинена економіка Чехії і Моравії, культурно-освітній рівень населення цих земель, чеська національна самосвідомість, історико-правова традиція чеської державності та корисна школа австрійського парламентаризму, де здобували і гартували свій політичний досвід лідери майбутньої незалежної слов'янської держави.

Важливе стимуляційне значення мала суспільно-політична діяльність чеських еміґрантів у Європі та США, які розробляли різні національно-політичні програми. На їхній зміст та еволюцію найважливіших державотворчих положень значною мірою вплинули події Першої світової війни. З її початком чеські політичні кола значно поляризувалися, чітко виділилися дві групи. Одну з них, яка орієнтувалася на Австро-Угорщину, складали переважно монархічно налаштовані численні чиновники, а також впливова, національно свідома чеська шляхта.

Антантофільське угрупування представляли два основних напрямки, які орієнтувалися на офіційну Росію і західні держави. Найпослідовнішим прихильником проросійської орієнтації проявив себе К. Крамарж. Це було не випадково, оскільки з Росією він був пов'язаний не лише родинними зв'язками, але й значними своїми капіталами, передовсім у банках на території України. Ще напередодні війни він підготував проект утворення Слов'янської імперії на чолі з династією Романових. До її складу мали увійти Росія, Польське, Чеське, Болгарське, Сербське і Чорногорське королівства. При цьому Чеське королівство в його баченні включало історичні Чеські землі, Словаччину, Верхню і Нижню Лужиці, а також деякі інші сусідні реґіони. За проектом К. Крамаржа кожне з цих королівств отримувало автономію і монарха з правлячої династії Романових. Друге угруповання склали еміґрантські політичні кола, які орієнтувалися на Францію і Британію.

Організація чеського національного руху на території Чехії і Моравії була пов'язана передовсім з нелегальною діяльністю Чеської мафії, яка виникла наприкінці 1914 р. Вона займалася пропагуванням антигабсбурзьких ідей, збором для розвідувальних служб Антанти і США політичної, економічної та військової інформації. Організаторами Мафії стали окремі чеські депутати австрійського парламенту, опозиційно налаштовані інтелектуали і підприємці з числа чехів. Мафія мала мережу надійних інформаторів по цілій імперії, чітко налагоджену систему реґулярного зв'язку з закордоном. Її керівником офіційно вважався Т.Масарик, хоча фактичне керівництво здійснював П. Шамал (згодом він став начальником канцелярії президента Т. Масарика. – М.К.). Чільними діячами Мафії були також К. Крамарж, А. Рашин, Ф. Соукуп та ін. Багатьох з них австрійський уряд звинуватив у

антидержавній діяльності, заарештував і засудив до страти. Від неї їх врятувала амністія з нагоди вступу на престол Карла І.

Війна активізувала проавстрійськи налаштовані чеські політичні кола в Чехії і Моравії. У листопаді 1916 р. виник Чеський союз (офіційна фракція депутатів від Чехії та Моравії у австрійському парламенті; до його складу не увійшли депутати, які перебували в еміґрації. – М.К.) на чолі зі Ф. Станєком. Він об'єднав представників парламентських клубів дев'яти чеських політичних партій у Відні. Тоді ж у Празі було утворено Національний комітет (головою став К. Маттуш) як координуючий орган всіх чеських політичних партій.

На початку 1917 р. чеська політика значно радикалізувалася. У квітні цього ж року австрійський уряд заявив про відновлення засідань парламенту (він був скликаний ще в 1911 р.; оскільки на початку 1914 р. чеські опозиційні політичні партії, заявивши, що без чеських законів не буде законодавства в Австрії, почали бойкотувати його роботу, 16 березня віденська влада тимчасово парламентські засідання припинила. – М. К.). Одночасно відбулася часткова демократизація суспільного життя: послаблено цензуру, дозволено свободу зібрань, друку тощо. У травні Чеський союз поставив вимогу автономії Чеських земель у складі Австро-Угорщини. Тоді ж за підписами 223 чеських письменників і культурних діячів з'явився Маніфест письменників (Я. Квапіл, А. Їрасек, М. Майєрова, З. Неєдли та ін.), який своїм змістом фактично закликав чеських депутатів австрійського парламенту вимагати створення незалежної Чеської держави. Поворотним пунктом у діяльності чеських політиків стала державно-правова декларація Чеського союзу, оприлюднена 30 травня 1917 р. на першому засіданні парламенту, який відновив свою роботу. По суті це була програма внутрішньої перебудови монархії Габсбурґів і спрямовувалася проти всієї системи австро-угорського дуалізму. Одночасно, залишаючись проавстрійською, вона тим самим склала альтернативу програмі чеської політичної еміґрації, орієнтованої на створення самостійної Чехословацької держави на руїнах монархії Габсбурґів. Ідея самовизначення народів і створення демократичної держави набула координованого характеру і особливо виразно прозвучала під час першотравневої демонстрації у Ліптовському Мікулаші в 1918 р.

На початку 1918 р. наступили нові зовнішньополітичні умови для чеського національного руху. Зокрема, президент США В. Вільсон висловився за автономію для народів габсбурзької монархії. Вже 6 січня 1918 р. у Празі був скликаний Генеральний сейм за участю чеських депутатів австрійського парламенту та Чеського, Моравського і Силезького земельних сеймів. У прийнятій Декларації всіх депутатів чехословацької нації (автором її тексту був А.Рашин. – М.К.) ставилася вимога утворення суверенної, повноправної, демократичної й соціально справедливої держави "в межах історичних земель та словацької гілки".

У квітні 1918 р. у Празі на зборах чеських громадських та культурних діячів була прийнята Національна присяга принципу незалежності. Травневі святкування п'ятдесятирічного ювілею чеського Національного театру перетворилися на грандіозну політичну маніфестацію, яка пройшла в Празі під національними гаслами. У липні 1918 р. празький Національний комітет був реорганізований у Чехословацький національний комітет. Його утворили 30 представників практично всіх чеських політичних партій. Кількісне представництво було узгоджено відповідно до числа мандатів, отриманих партіями, за винятком соціал-демократів, на виборах до австрійського парламенту в 1911 р. Чеські словакофіли утворили Словацьке відділення цього комітету. Новий комітет, очолений К. Крамаржем, створювався як орган майбутньої державної влади і намагався поступово перебрати у своїх діях всю політичну ініціативу.

На рубежі 1916–1917 рр. у політиці воюючих держав намітився поворот до миру. За таких умов активізувала свою діяльність дипломатія тих держав, яка мала власні плани на вирішення чеської проблеми після війни. Невдалі переговори з Австро-Угорщиною про сепаратний мир, які таємно велися в березні 1917 р., змусили Антанту і США змінити позицію щодо дуалістичної монархії Габсбурґів і погодитися на визнання права чеського

народу мати власну державність. Росія ж розглядала три можливих варіанти майбутнього Чеських земель: залишення їх у складі Австро-Угорщини; приєднання на правах автономії до Росії і створення самостійної держави. Одночасно робилися спроби протиставити два центри чеської і словацької політичної еміґрації, висунувши на перший план постать К. Крамаржа як творця і ідеолога альтернативної державотворчої програми. На початку 1917 р. при активній участі чеських русофілів був розроблений і затверджений проект утворення Чесько-словацької національної ради в Росії на чолі з Й. Дюріхом. Поруч з паризьким керівним центром еміґрації цей політичний орган претендував на роль головного і єдиного виразника інтересів чеського і словацького народів. Водночас, будучи у повній залежності від Росії, Рада мала завдання не допустити пріоритету дій інших закордонних чеських організацій. У зв'язку з тим Й. Дюріха вивели із складу паризької Чехословацької національної ради. Однак, російська Рада не змогла розгорнути активну власну діяльність і у квітні 1917 р. ухвалою Тимчасового уряду вона була заборонена. Назагал же Лютнева революція 1917 р. у Росії призвела не лише до політичного краху програми К. Крамаржа, але й до зміни поглядів щодо чеської державності в інших чеських політичних колах. Чеські русофільські лідери поступово сходили з арени активного політичного життя.

У роки війни чітко окреслилися політичні контури проблеми федеративного об'єднання чехів і словаків. На початку 1915 р. проект утворення спільного політичного органу запропонували чільні діячі чеської і словацької політичної еміґрації у Франції, у Парижі виникла Національна рада чесько-словацьких громадян. Як представницька організація чехів і словаків за кордоном, вона прийняла окрему ухвалу – "Послання в Словаччину", якою словакам забезпечувалася повна автономія. Важливу роль у розробці проблеми чесько-словацьких політичних відносин відіграв діалог двох організацій у США – Словацької ліги і Чеського національного об'єднання. Він значною мірою підірвав позиції тих чеських політиків, які заперечували самобутність словаків і вважали їх лише гілкою чеського народу.

Влітку 1915 р. з ідейно-політичних причин Національна рада чесько-словацьких громадян розпалася. З цього часу керівництво чеським національним рухом за кордоном перейшло до Т. Масарика. За його наполяганням Чеське національне об'єднання розробило програмний документ про спільні дії чехів і словаків у національно-визвольній боротьбі. Так виникла 22–23 жовтня 1915 р. Клівлендська угода зі Словацькою лігою. У ній зазначалося, що майбутня держава буде федеративним союзом чехів і словаків з повною національною автономією Словаччини.

Наприкінці жовтня 1915 р. при участі Т. Масарика в Парижі був створений Чеський закордонний комітет як перший керівний орган чеського національного руху за кордоном. Він офіційно заявив про те, що буде домагатися утворення незалежної чехословацької держави. При цьому допускалася монархічна форма правління. У лютому 1916 р. на основі цього комітету було створено Чеську національну раду як центральний орган визвольного руху. До її складу увійшли Т. Масарик (голова), Й. Дюріх (заступник), Е. Бенеш (генеральний секретар), якого в лютому 1917 р. замінив М. Штефанік. За наполяганням словаків у травні її перейменували на Чехословацьку національну раду. Вона поступово перебрала загальне керівництво чеським і словацьким національним рухом, відкрила свої Відділення у Росії (1917 р., травень), Італії (1917 р., жовтень) та США (1918 р., березень).

Влітку 1916 р. в Києві проходили чесько-словацькі переговори за участю представників Чехословацької національної ради (Й. Дюріх і М. Штефанік), Союзу чеських товариств у Росії (В. Вондрак і Й. Вольф) та Словацької ліги у США (Г. Кашік). Тоді було узгоджено програму дій – Протокол про основи чесько-словацької акції (Київський протокол). У ньому йшлося про існування чехословацького народу, а Чехословацька національна рада визнавалася єдиним органом всього закордонного визвольного руху чехів і словаків. Київська нарада 19 жовтня 1916 р. словацького політичного представництва Союзу чехословацьких товариств переслідувала мету вироблення власної позиції щодо ідеї чехословакізму. Вона підготувала документ "Наша мета", в якому говорилося про вільний словацький народ і об'єднання незалежних Чехії і Словаччини в одній державі.

На початку 1918 р. Т. Масарик дійшов висновку про необхідність організаційного об'єднання чеського і словацького національних рухів. Наприкінці квітня цього ж року він відбув до США для перемовин з чеськими і словацькими політичними лідерами. Ці перемовини і узгодження позицій завершилися підписанням у Пітсбурзі угоди (31 травня 1918 р.), якою схвалювалася програма утворення спільної держави чехів і словаків. За її положеннями словаки одержували автономію: власну адміністрацію, сейм, суд, визнання словацької мови як офіційної у громадському житті, управлінні, школі.

Проблема чесько-словацьких політичних відносин була також у сфері уваги чеських і словацьких діячів, що діяли на території держави Габсбурґів. Так, словаки виношували ідею прямого входження Словаччини до складу майбутньої чеської держави. Чеські політики на початках не погоджувалися з таким розв'язком, оскільки важко було обґрунтувати місце Словаччини в традиційній теорії чеського історичного права. Однак, шляхом численних узгоджень пункт про включення Словаччини до складу майбутньої чеської держави, як одної з її територій, було внесено до тексту державно-правової заяви чеських політичних діячів (30 травня 1917 р.). Протягом 1917 р. (21 липня, 12 вересня і 26 жовтня) у Відні відбувалися двосторонні переговори за участю чеських (Ф. Станєк, Ф. Удржал) і словацьких політичних лідерів (М. Годжа) з приводу включення Словавччини до майбутньої спільної держави.

Отже, підвалини інституціоналізації влади заклала Чехословацька Національна рада у Парижі з усіма її філіями і конспіративною Мафією на батьківщині. Чеські політики мали за мету утворення унітарної держави, тому будь-які прояви автономії з боку інших народів делікатно, але цілеспрямовано відкидалися. Це обумовлювалося потребою подолання післявоєнних економічних труднощів і врегулюванням територіальних відносин з сусідніми країнами. Державні кордони були визначені та утверджені шляхом успішної боротьби за збереження територіальної цілісності базового комплексу історичних Чеських земель і приєднанням до них Словаччини і Закарпатської України. Дипломатія молодої держави завчасно і ретельно пристосувала кваліфікований кадровий апарат, документальну базу для обґрунтування своїх клопотань і постулатів.

Чехословацька республіка виникла як багатонаціональна держава. За даними перепису 1921 р. у ній проживало близько 13,4 млн. осіб, в т.ч. чехів – 6,5 млн, німців – 3,1 млн, словаків – 2,25 млн, угорців – 0,75 млн, українців – 0,5 млн, євреїв – 0,18 млн, поляків – 76 тис., румунів – 14 тис., словенців – 2 тис., інших – майже 10 тис. Формально державоутворюючими стали чехи і словаки, а німці, угорці і поляки отримали статус національної меншини. При цьому офіційна Прага виходила з того, що ці народи вже мають свої національні держави. Місцевим українцям або за їх самоназвою русинам, була обіцяна територіальна автономія. Всі народи, які увійшли в 1918 р. до складу Чехословацької республіки, пройшли різний шлях історичного розвитку і відрізнялися за своїм соціальним складом, конфесійністю, економічним та культурним рівнем.

Водночас виявилася тенденція до національної інтеграції. Розпочалася вона з мовного чинника. Президентським декретом від 17 листопада 1918 р. державною мовою проголошувалася т.зв. чехословацька, але фактично це була чеська мова. В реалізацію цього указу чиновники всіх рівнів, допоміжний персонал в установах, працівники сфери послуг тощо складали іспит на її знання. Мовний закон стосувався також війська, яке стало національною установою. За таких умов більшість державних службовців і офіцерів склали чехи. Тоді ж провели чехізацію топонімічних назв, імен тощо. До речі, сьогодні про Богемію як німецьку назву Чехії нагадують лише два терміни, що офіційно вживаються: Богемське скло і Богемський ліс. За парламентським реґламентом депутати-німці могли виступати по-німецьки, однак їхні імена у стенограмі писали по-чеськи.

Говорячи про мовний чинник, доречно згадати розмірковування першого прем'єр-міністра Чехословацької республіки К. Крамаржа. Саме він найбільш послідовно захищав ідею офіційної чехословацької мови, причому арґументував тим, що будь-яка суверенна і незалежна держава має мати свою мову. Він вважав, що у демократичній державі визнаються рівними всі мови, тобто всі вони є державними. Проте єдине управління вимагає однієї

офіційної мови. Врешті-решт у дискусії був знайдений компроміс і конституція зафіксувала чехословацьку мову як державно-офіційну.

Разом з тим К. Крамарж вказував, що державна політика щодо національних меншин повинна враховувати не лише їх чисельність, але освітній, культурний, соціальний та економічний рівні. Він також зазначав, що минув вже час, коли чехи конфронтували з німцями, а словаки з угорцями по питанню національних прав. Оскільки німці та угорці стали національними меншинами в Чехословацькій республіці, то до них треба ставитися лояльно і не пробувати мститися з дріб'язкових питань.

Ідеологічною і політичною концепцією, яка обґрунтовувала утворення Чехословацької республіки, став чехословакізм. Стрижневою основою цієї теорії було уявлення про єдиний т.зв. чехословацький народ, а в струнку і логічну політичну доктрину її вперше сформулював Т. Масарик. Практично ідея чехословакізму була зреалізована в 1918 р., а конституція Чехословацької республіки 1920 р. закріпила її юридично. Весь період міжвоєнної Чехословаччини пройшов під знаком намагання певних політичних сил формувати нову етнічну спільність – чехословацький народ.

На зміцнення чехословакізму як ідеології і політичної практики впливали різні фактори. Проте всі вони згуртовували і об'єднували лише чеську і словацьку політичні еліти. Інтелектуали та творчі особи з чехів і словаків цю теорію не сприймали. Одним з ідеологів чехословакізму в міжвоєнні роки став Мілан Годжа, лідер словацького крила Аграрної партії. Критично оцінюючи централізаторську політику офіційної Праги, М.Годжа сформулював теорію державно-політичної чехословацької нації. Її суть зводилася до рівноправної участі словаків в управлінні державою та збільшення їх представництва у владних структурах. Тоді ж у свідомості багатьох чехів і словаків міцно вкоренилося уявлення про чехословакізм і чехословаків як народ, подібно як у післявоєнній Югославії – про югославізм і югословенів чи в СРСР – про єдиний радянський народ.

Формально чехословакізм заперечував чеську і словацьку самобутність. Доречно нагадати, що будівничий Чехословацької республіки Т. Масарик у травні 1915 р. підготував свій перший державотворчий проект, який умовно назвав Незалежна Чехія. У ньому чеський політик висловив і обґрунтував думку, що після закінчення війни Європа зазнає кардинальних державно-політичних змін, унаслідок яких виникнуть нові монархічні держави. Чеську державу Т. Масарик уявляв як персональну унію між Чехією і Сербією (сербський король ставав одночасно й чеським. – М.К.) та приєднанням до них Лужиці. Про Словаччину у ньому не згадувалося. Лише в січні 1917 р. він опублікував статтю "Нова Європа", у якій вперше оприлюднив свою позицію з цього питання, підкресливши, що "словаки є чехами".

Комплексно головні ідейні основи демократичного устрою Чехословацької республіки було розкрито в підготовленій Т. Масариком "Вашинґтонській декларації незалежності" (18 жовтня 1918 р.). У ній стверджувалося, що Чехословацька держава буде республікою, де всі громадяни отримають ґарантовані свободу думки, слова, друку, зборів, загальне виборче право тощо. Документ нічого не говорив про державно-правовий статус Словаччини, але містив головний принцип національної політики. Зокрема, в декларації відзначалось, шо "права меншин будуть захищені пропорційним представництвом, національні меншини будуть мати рівні права" [2, с. 314].

Однак практична реалізація цих постулатів вже з початку 1920-х рр. виявилася іншою. Чехословацька республіка розбудовувалася як держава міфічних чехословаків. Стаття конституції 1920 р. повністю заперечувала національну самобутність словаків, але водночас вона не заперечувала чеську національну самобутність. Так, вперше виникла правовова колізія, коли політична суть доктрини не узгоджувалася з її практикою. Очевидно в цьому й полягав політичний контекст чехословакізму, який мав визначити державність. Звідси постає питання про те, якою ця державність була: чехословацькою, тобто чехословаків, чехів і словаків чи чехів? У літературі прийнято вважати, що це була держава чехів і словаків. Але чи справді словаки в 1918 р. стали державоутворюючим народом? Розробляючи проекти

відновлення втраченої ще на початку XVII ст. державності, чеські політики виходили з чеського історичного права, тобто ідеї Земель Чеської корони або Корони св. Вацлава. З цього приводу не зайвим буде нагадати, що поняття Землі Чеської корони (Чеське королівство, Моравське маркґрафство, Силезькі князівства, Верхня і Нижня Лужиці, Браніборське маркґрафство і Люксембурзьке князівство) вперше було юридично закріплено в 1348 р. ухвалами Генерального сейму в Празі. Така правова сторона не дозволяла обґрунтувати включення Словаччини до складу відновленої чеської держави.

Чому ж все таки Словаччина стала складовою частиною Чехословацької республіки у жовтні 1918 р.? Чому таємна стаття Мартінської декларації від 30 жовтня 1918 р. передбачала лише десятирічний термін перебування Словаччини в складі нової республіки. Чому стаття була таємна, а одного зі словацьких політичних діячів В.Туку, який оприлюднив її зміст наприкінці 1927 р., празький уряд оголосив державним злочинцем і ув'язнив? Чи зберігався паритет чехів і словаків, нехай навіть відповідно до чисельності населення, у центральній законодавчій і виконавчій владі? Якщо вважати, що словаки спільно з чехами в 1918 р. утворили свою державу як Чехословацьку республіку, то чим пояснити двадцятирічний період (до 1938 р.) політичних змагань словаків за автономію у складі цієї республіки? Якщо наявність таємної статті можна пояснити ще тим, що не всі словацькі політики вірили в реальну можливість штучного державного утворення, то знайти відповідь на інші питання є проблематичнішим. Зокрема, від кого ця стаття була таємною: від політиків, від чехів, від словаків, від міжнародної громадськості? Ствердної відповіді на ці питання історіографія поки-що не має [3, с. 23–30].

Рух за словацьку державність у міжвоєнні роки мав вагоме теоретичне підґрунтя. Найрадикальнішим був проект В. Туки, який передбачав перетворення Чехословацької республіки на союз Чеської і Словацької держав під назвою Чехословацька союзна республіка. Проте треба було чекати цілих півстоліття, щоб вже комуністичний режим зважився цей проект взяти за основу державного перевлаштування Чехословаччини, що було зреалізовано в 1968 р. в умовах Празької весни. Дещо поміркованішим виявився проект Глінкової словацької народної партії, яка в січні 1922 р. подала на розгляд Національних зборів офіційний проект автономії Словаччини. Після парламентських виборів 1925 р. ця партія посилила автономістичний курс т.зв. трнавською обіцянкою: присягою словацькому народу про послідовну боротьбу за здобуття власної державності (виділено мною. – М.К.). Двадцятирічна боротьба за практичну реалізацію положень Пітсбурзької угоди в політичному житті досягла мети лише в 1938 р.: 8 жовтня був виданий "Закон про децентралізацію державної влади", за яким словаки і українці отримали автономію.

Все це дає підстави вважати, що словаки до 1938 р. не були державоутворюючим народом. Не витримує критики також ідея чехословацької державності, оскільки не було чехословаків як народу. Отже, у жовтні 1918 р. була відновлена суто чеська держава. Проте вона не об'єднала своїми кордонами володіння Корони св. Вацлава, зате захопила частково землі, які раніше належали короні св. Стефана, тобто колишнього Угорського королівства. Так чеські політики змодифікували реалізацію чеського історичного права. Назва нової держави повною мірою відобразила політичну суть концепції чехословакізму, що дозволило об'єднати новими кордонами також словацькі землі, які їй історично не належали.

Формально Чехословацька республіка вважалася державою чехів і словаків. Проте насправді словаки чисельно поступалися німцям, які традиційно мали значно більший реальний вплив у суспільстві та економіці держави. В умовах повного розпаду монархії Габсбурґів наприкінці жовтня 1918 р. група німців, депутатів австрійського парламенту, заявила про створення в прикордонних районах чотирьох німецьких квазідержав. Так виникли 29 жовтня в Північно-Західній Чехії Дейчбьомен – Німецька Чехія (центр – Ліберец), 30 жовтня у Тєшинській Силезії і Північній Моравії – Судетенланд (центр – Опава), 3 листопада у Південно-Західній Чехії – Бемервальдгау (центр – Карлові Вари) і у Південній Моравії – Дейчзюдмерен (центр – Зноймо). Загалом вони охопили територію з майже тримільйонним населенням. Політичні лідери цих самопроголошених утворень

вимагали приєднання до Австрійської республіки, ставили також питання про створення особливої зони на півночі Моравії навколо Остравы. Віденський уряд підтримав вимоги цих німецьких сепаратистів. За таких умов офіційна Прага попросила в Антанти підтримки військом, мотивуючи тим, що чехословацькі леґіонери допомагають їй у війні з більшовицькою Росією.

Тоді серйозної політичної конфротації і війни уникнути вдалося лише внаслідок особистої дружби міністра закордонних справ Австрії О. Бауера з представником Чехословацької республіки у Відні В.Гусаром [4, с. 44]. Поки тривали міжнародні консультації з приводу державності самопроголошених німецьких утворень, останні до кінця грудня 1918 р. практично без опору перейшли під контроль чехословацького уряду.

Проте німецька проблема на цьому не вичерпалася. Раптове перетворення німців з панівної нації в умовах Австро-Угорщини на меншину в Чехословацькій республіці, тим більше позбавленої будь-яких прав, дуже травмувало їхню ментальність. До цього всього додалися також певні особливості в тих районах, де переважало німецьке населення, а саме в індустріальній Північній Чехії, Кркношах, Шумаві, частині Моравії. У цих реґіонах, а також у безлічі дрібних анклавів, ментальність і культура місцевого люду значно відрізнялася від того німецького населення, яке проживало в Австрії та Німеччині. Особливою була й ментальність мешканців Силезії, які володіли польською і чеською мовами, але воліли спілкуватися по-німецьки.

Наслідки світової економічної та фінансової кризи, т.зв. велика депресія сприяли політизації соціалістичного елемента в фашистському контексті. За таких умов міцні позиції зуміли здобули німецькі політичні партії, які й очолили національний рух німців Чехословацької республіки за автономію. На наявність великої німецької національної меншини та вирішення її проблем у республіці наголошував перший очільник чехословацького уряду К. Крамарж. Зокрема, він писав, що “якщо доможемося підтримки німців в нашій державі, то привернемо на свій бік й інші меншини” [4, с. 44]. Проте чеські політики до цієї резонної думки не прислухалися, що згодом спричинило зовнішні дії, спрямовані на розвал держави через невирішеність у ній національного, передовсім німецького питання.

Німецька меншина проживала переважно в прикордонних з Німеччиною районах Північної та Північно-Західної Чехії. На початку 1930-х рр. німецькі політичні партії посилили свою діяльність передовсім у національному плані, причому спостерігалися прояви відкрито фашистських тенденцій. Міцні позиції мала Німецька націонал-соціалістична партія, яка згодом була перейменована на Судето-німецьку партію (лідер – К. Генляйн). Здобувши значну кількість мандатів на парламентських виборах 1935 р., ця партія посилила кампанію за приєднання чеських прикордонних районів до Німеччини. У квітні 1938 р. вона вже вимагала широкої автономії для німців Чехословаччини. Під час переговорів з урядом німецькі політики не йшли на жодні компроміси. Ситуацію нагнітало також недружнє ставлення офіційного Берліна, оскільки празький уряд надавав політичний притулок багатьом антифашистам, знаним німецьким культурним і політичним діячам (Т. і Г. Манни, Л. Фейхтвангер, А. Цвейг, Б. Брехт, Я. Вассерман та ін.). Після невдалого збройного путчу у вересні 1938 р. партія була розпущена, а її лідер К. Генляйн виїхав до Німеччини.

У міжвоєнній Чехословаччині проживало також 500 тис. українців, які за чисельністю поступалися лише чехам, німцям, словакам і угорцям. У 1918–1919 рр. на українській етнічній території, як складовій частині Угорського королівства, було задекларовано кілька актів щодо її державної належності. Хустський з’їзд 21 січня 1919 р., який представляв 400 тисячне населення краю, прийняв ухвалу про приєднання до УНР. Ужгородське зібрання представників української інтеліґенції та духівництва висловилося за автономію у складі Угорщини. Пряшівські збори українських представників задекларували приналежність краю Чехословацькій республіці. Такої ж думки дотримувалася й українська еміґрація (близько 300 тис.) у США, що було затверджено Скрентонською угодою 12 листопада 1918 р. між українськими і чеськими політичними діячами.

Результати народного волевиявлення українців, зокрема Скрентонську угоду, спритно використала дипломатія Чехословацької республіки на Паризькій мирній конференції. Як наслідок, молода держава отримала заселену українцями територію колишнього Угорського королівства, а Версальський договір обумовив надання українцям автономних прав. Зокрема, в його 115 статті було зазначено, що Німеччина зобов'язується визнати Чехословацьку державу, якій належить "автономна територія русинів на півдні Карпат" [5, с. 22]. Це було зреалізовано і за чехословацькою конституцією 1920 р. українські землі одержали офіційну назву Підкарпатська Русь та формальну автономію. Проте насправді ці положення залишилися лише декларованими, а чеські політичні і державні діячі з самого початку виробили власну політику щодо українців, якою керувалися включно до осені 1938 р. Сейм не було скликано, а призначувані ґубернатори (Г. Жаткович, А. Бескид, К. Грабар) були радше символами української влади і не мали практично жодних повноважень. Насправді управління краєм здійснював спеціально призначуваний з чехів високопосадовець, який титулувався як віце-ґубернатор. Проводилася активна чехізація українського населення, майже 80% чиновників Підкарпатської Русі складали чехи. Празький уряд вважав український край невід'ємною частиною своєї держави. З цього приводу доречно нагадати слова міністра закордонних справ Чехословаччини Е.Бенеша, сказані ним у 1934 р.: "Ми ніколи не покинемо Підкарпатську Русь, оскільки, саме спираючись на Словаччину і Підкарпатську Русь, ми вибудовуємо нашу політику у всій Центральній Європі і, назагал, нашу політику розміщення народів у майбутньому й утвердження прав малих націй Центральної Європи у європейській битві"… автономія незабаром буде впроваджена, як і обіцяла Чехословацька республіка, записавши це до своєї конституції…" [5, с. 25]. Після цієї заяви високої чеської сторони треба було ще чекати цілих чотири роки, і вісімнадцять з половиною років після прийняття конституції, щоб автономія Підкарпатської Русі стала реальністю. Таке свідоме затягування вирішення цього питання зрозуміле: чехословацький уряд ніколи не прагнув надати народам своєї держави жодних автономних прав. Звідси й випливає асиміляційна політика офіційної Праги упродовж всього міжвоєнного двадцятиріччя.

У багатонаціональній Чехословацькій республіці чисельними були угорці та поляки. Проте на відміну від німців і словаків вони в національному плані виявилися дещо пасивнішими і, здавалося, були задоволені своїм статусом національної меншини [6, с. 620–628], принаймні не так гостро реагували на централізаторську і асиміляційну (чи інтеґраційну?) політику офіційної Праги.

У березні 1938 р. з огляду на міжнародну ситуацію і пожвавлення політичної активності німецьких і словацьких партій, празький уряд розробив проект вирішення національного питання. Текст документа був схвалений 26 липня як Національні положення. Він містив статті про рівноправність громадян Чехословацької республіки без огляду на їхню національність у всіх сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя. У державному управлінні передбачалося утворити чотири законодавчі земельні сейми: у Чехії, Моравії і Силезії, Словаччині та Підкарпатській Русі.

Німецькі лідери відмовилися від ведення перемовин з урядом. Натомість словаки Національні положення відхилили, оскільки їх зміст не узгоджувався з умовами Пітсбурзької угоди. Коли ж стало очевидним, що пропоновані ідеї про національну автономію неможливо втілити загалом у державі, словацьку проблему вирішили розв'язувати окремо. Свою роль відіграла й еволюція державницької ідеї лідерів Аграрної партії. Якщо на початку 1938 р. вони відкидали будь-яку думку про прийняття умов Пітсбурзької угоди, то вже в серпні цього ж року питання автономії було для них чи не найважливішим для вирішення назрілої політичної ситуації. За таких умов словаки досягли певних успіхів: офіційна Прага відмовилася від тези про існування чехословацького народу, погодилася на утворення словацького сейму, а словацька мова отримувала однакові права з чеською.

22 листопада 1938 р. Національні збори Чехословацької республіки ухвалили закони про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі. На цей раз держава формувалася вже на

федеративних засадах, що було відображено у новій назві – Чесько-Словацька республіка. Однак національне питання так і не було остаточно вирішеним, що й стало причиною остаточного розвалу держави в 1939 р. На цей раз визначальну роль відіграв зовнішній фактор.

Отже, політичним чинником утворення у жовтні 1918 р. Чехословацької республіки стала концепція чехословакізму. Він також став стрижнем розбудови державності у міжвоєнні роки. У Чехословацькій республіці на час її утворення титульною нацією були чехи, які нараховували лише 48,6 % усіх мешканців. Словаки не були державотворчою нацією, а їх політичний розвиток у міжвоєнному двадцятиріччі визначала ідея здобуття автономії, що передбачала Пітсбурзька угода 1918 р. Край, заселений українцями, мав офіційну назву Підкарпатська Русь і задекларовану автономію. Німці, угорці та поляки отримали статус національних меншин. Офіційна Прага від початку існування Чехословацької республіки повела політику національної інтеґрації, що викликало спротив нечеського населення, передовсім німців. За таких умов національне питання не могло бути належно розв'язане, і в поєднанні з зовнішнім тиском це спричинило розпад держави весною 1939 р.

Список використаних джерел

1. *Вэнк С.* Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – Москва, 1995. – С. 5–19.

2. *Galandauer J.* Vznik Ceskoslovenske republiky 1918. – Praha, 1988. – S. 314.

3. *Kovac D.* Cesko-slovenska statnost v kontexte slovenskych dejin // Ceskoslovensko. 1918–1938. – Praha, 1999. – S. 23–30.

4. *Серапионова Е.* Чешско-немецкие отношения и вопрос границ (1918–1946 гг.) // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 40–54.

5. *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України. – Київ, 1993.

6. *Gawrecki D.* Polska mensina v Ceskoslovensku 1918–1935 // Ceskoslovensko. – S. 620–628.

Mykhailo Kril

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE FIRST CZECH AND SLOVAK REPUBLIC: POLITICAL AND NATIONAL FACTORS

In the article political and national factors in the Ferst Czech and Slovak Republic are analysed.

Key words: Ferst Czech and Slovak Republic, E. Benesh, T. Masaryk, K. Kramarzh, state revival, national interests.

УДК 94 (437.1) “1918–1929”

Юрій Поп, Олександр Кравчук

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО УГОРСЬКОЇ МЕНШИНИ В 1918–1929 РР.

У статті розкрито причини виникнення угорського питання в Чехословацькій республіці, показано політику уряду щодо угорської меншини в 1918–1929 рр., спробу чехословацько-угорського порозуміння в 1926–1927 рр. і причини її краху.

Ключові слова: Чехословацька республіка, національна меншина, угорське питання, Т. Масарик, Паризька мирна конференція.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності органів влади Чехословацької республіки була національна політика. У цій галузі було особливо багато проблем і складних завдань, які випливали з умов територіального становлення Чехословаччини. Наприклад, численне угорське населення було включено до складу ЧСР силовими методами. Внаслідок цього в Чехословаччині виникло угорське питання. Його сутність полягала у незгоді угорських політиків з державно-правовим статусом своєї спільноти, яка стала національною меншиною. Цим угорське питання було у певній мірі схоже з судетсько-німецьким, адже обидві спільноти були панівними націями Австро-Угорщини.

Окремі аспекти політики ЧСР щодо її угорської меншини розкрито в працях таких науковців як П. Ганак [30], Л. Сзарка [18], Ф. Борос [3], З. Карнік [10], Я. Рихлік [17], А. Пушкаш [39], М. Вегеш, В. Гиря, І. Король [23], Л. Гиургийк [8], Ф. Пероутка [15], І. Поп [38], І. Лєвін [33], Б. Александров [21], Д. Ротшильд [40], Г. Піддубний [37], С. Крєтінін [31], О. Бобраков-Тімошкін [22] та ін. Але вони, переважно, вивчали саме становище угорської меншини в ЧСР і національній політиці приділяли опосередковану увагу. У зв’язку з цим, мета статті – висвітлити політику ЧСР щодо її угорської меншини в державно-правовій, культурно-освітній і економічній сферах у 1918–1929 рр., у період відносного стабільного розвитку держави чехів і словаків.

Угорськомовні території опинилися у складі ЧСР внаслідок прагнення політиків Антанти встановити Чехословацькій державі стратегічно вигідні кордони. І оскільки змішане розселення словаків і угорців “верхньоугорських комітатів”, на які претендувала Прага, робило неможливим встановити етнічні кордони, було вирішено приєднати до ЧСР угорськомовні краї. Будапешт спробував втримати загалом Словаччину і Закарпаття, використавши війська. Однак завдяки активності Е. Бенеша, Антанта 4 грудня 1918 р. уповноважила ЧСР зайняти Словаччину [10, с. 46].

Угорська меншина в Словаччині зустріла війська ЧСР страйками та демонстраціями. Колишній угорський чиновницький апарат зайняв вичікувальну тактику і не переходив на службу до нової держави [17, с. 84–85]. Внаслідок цього почалися масові звільнення угорських чиновників [33, с. 287–288].

Ставлення Т. Масарика до угорської меншини було виваженим, не зважаючи на негативну оцінку угорських передвоєнних репресивних методів у національній політиці. Він закликав угорців до співробітництва в розбудові демократичної держави. Зокрема, у першому зверненні до парламенту ЧСР 22 грудня 1918 р. Т. Масарик відзначив: “Угорська меншина буде користуватися всіма громадянськими правами. Мадяри були настільки жорстокі, що казали: “словак – не людина”. Ми не будемо їм відплачувати злом” [35, с. 425, 427].

Але, до остаточного вирішення на мирній конференції долі територій з угорським населенням, їх політичне представництво чехословацьку державу відмовлялось визнавати і відчувало себе громадянами Угорщини. У Парижі, на мирній конференції Е. Бенеш

обґрунтовував необхідність включення угорських територій до складу ЧСР стратегічними, економічними та географічними чинниками і домігся сприятливого для ЧСР вирішення цього питання [18, с. 44]. Зокрема, значення цих областей для Чехословаччини полягало в забезпеченні чехословацькій державі й чеському капіталу виходу до Дунаю [37, с. 18].

Будапешт спробував втримати угорськомовні території Словаччини і Закарпаття в ході війни з ЧСР і Румунією. Після певних успіхів військ ЧСР угорська Червона армія перейшла в наступ і зайняла східні й центральні райони Словаччини. 16 червня 1919 р. в Пряшеві була проголошена Словацька радянська республіка, що протрималася до 7 липня 1919 р. Але, під тиском країн Антанти, Угорщина змушена була вивести свої війська зі Словаччини та Закарпаття.

Внаслідок не визнання ЧСР угорською меншиною, Прага почала витіснення її представників з провідних позицій в економіці Словаччини і Закарпаття шляхом тимчасового анулювання військових позик Австро-Угорщини (1918–1919 рр.) [33, с. 261], запровадження нової грошової системи (лютий 1919 р.), прийняття закону про нострифікацію акцій (11 грудня 1919 р.), аграрної реформи (квітень 1919 р.). Також скорочувалася мережа угорських навчальних закладів, які виконували до 1918 р. завдання мадяризації і які необхідно було залишити в кількості, необхідній для забезпечення навчання угорських дітей в ЧСР [32, с. 225]. Такі заходи викликали незадоволення представників угорської меншини, що створювало передумови поширення ідей іредентизму. Сама Угорщина, згідно з Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. і Тріанонським договором (4 червня 1920 р.), якими визнала територіальну недоторканість ЧСР і в її складі Словаччину та Закарпаття, втратила 30 % своєї території і 40 % населення [30, с. 165]. На територіях, включених до складу сусідніх з Угорщиною держав, мешкало біля 3 млн. угорців (кожен третій угорець), половина з яких – компактно в прикордонних з Угорщиною районах [39, с. 215]. У зв’язку з цим, у її політичних колах рішення мирної конференції були зустрінуті вороже. Вони ні на мить не втрачали надію на відновлення Великої Угорщини, повернення до неї земель, що вважалися з точки зору Будапешту “віковічною угорською територією” [23, с. 9].

З 1920 р. угорська агентура починає створювати свої організації, підривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині. Цьому “сприяло” те, що угорці жили компактно у прикордонній смузі в Закарпатті (1921 р. 102 144 осіб (17, 2 %) та Словаччині (637 183 угорців). Загалом, території, населені угорцями в ЧСР становили 17 тис. кв. км [21, с. 56]. У південній Словаччини і Закарпатті угорці населяли компактну смугу 50-60 км з півдня на північ, що безпосередньо межувала з угорською територією.

З метою знову заволодіти Словаччиною і Підкарпатською Руссю, угорські політики підтримували зв’язки з угорською меншиною ЧСР. Одним із напрямків їхньої діяльності було субсидіювання угорських партій у Словаччині та Підкарпатській Русі, з метою позбавити їх чехословацьких впливів [34, с. 131]. Урядовці ЧСР боролись з угорською іредентою. Так, поліція встановила постійний контроль за діяльністю всіх угорських партій [23, с. 51].

Після прийняття основного закону у 1920 р. відносини уряду ЧСР з національними меншинами залишались неоднозначними. З одного боку, угорські політики у значній мірі були сепаратистськи налаштовані [27, с. 14]. З іншого боку, спочатку спроба Будапешта перетворити угорську меншину ЧСР на потужну протиурядову силу була найменш успішним з античехословацьких заходів. Прага, здавалося, була щиро переконана, що угорці були “в цілому, а надто по селах, лояльні громадяни; і хоча на них повсякчас спрямований вогонь іредентистської пропаганди, вони щасливі в нашій державі”. Газета “Lidové noviný” 23 березня 1920 р. писала: “У Підкарпатській Русі, як і скрізь, мадярони значно небезпечніші для нашої республіки, ніж самі угорці” [34, с. 133, 234].

Уряд ЧСР згідно з демократичними принципами національної політики забезпечив угорське населення всіма громадянськими і політичними правами. Угорці створили свої політичні організації, структурне розмежування яких було схоже на німецькі партії [40, с. 127]. У 1919 р. була створена Земська християнсько-соціальна партія. Вона об’єднувала частину робітників та інтелігенції угорської національності. Її лідером в Словаччині став

Г. Сулло, а в Закарпатті – І. Керекеш. Партія виступала за автономію Словаччини і Закарпаття. У 1920 р. – заснована Німецько-угорська соціал-демократична партія (голова П. Віттіх, секретар С. Майєр) (з червня 1921 р., після того, як частина німецьких членів залишила партію, вона стала називатися Угорська соціал-демократична). Партія вимагала територіальної автономії націй ЧСР [31, с. 42].

1920 р. Й. Сент-Івані створив Земську угорську партію дрібних господарів, землеробів і ремісників. Він спробував створити з неї репрезентанта угорської меншини [16, с. 244]. У Закарпатті цю партію очолював Ф. Егрі. Крім того, у Закарпатті серед угорських міщан була популярна Партія угорського права на чолі з Е. Корлатом. В угорських селах Закарпаття діяла Автономна партія автохтонів, очолювана підполковником угорської армії у відставці А. Аркі [36, с. 134, 186].

Угорські партії Словаччини взяли участь у перших виборах 18 квітня 1920 р. до Палати депутатів ЧСР. Німецько-угорська християнсько-соціальна партія виборола 5 міць, угорські аграрії – 1, угорські соціал-демократи – 4.

Копіюючи представників судетських німців, угорські політики зайняли позицію негативного ставлення до ЧСР. Так, на виборах президента республіки 27 травня 1920 р. 60 депутатів (німецьких соціал-демократів та угорців) подали незаповнені бюлетені, або були відсутні на голосуванні [40, с. 132]. 2 червня 1920 р. на відкритті парламентської сесії депутат Е. Корменди від імені угорсько-німецької партії дрібних господарів проголосив, що угорці не відмовляться “від свого права на самовизначення, на якому залишаємося, і яке вимагаємо”. 8 червня 1920 р. депутат Віттіх від імені Німецько-угорської соціал-демократії проголосив: “непохитно будемо залишатися на праві самовизначення” і боротися за перемогу соціалізму в ЧСР. Цим угорські партії проголосили політику “негативізму” – відмови від співробітництва з органами влади Чехословаччини. Більше того, їх програми територіальної автономії практично унеможливлювали таке співробітництво. Зрештою, автономія у їх розумінні не була метою, а засобом для ліквідації ЧСР [11, с. 70]. Будучи соціально структурованими і економічно могутнішими, ніж словаки і русини, угорці надіялись, що займуть провідні позиції в органах влади автономних Словаччини та Закарпаття і проголосять їх “повернення” до Угорщини. Цього й побоювалась влада ЧСР. При цьому, Угорщина активно підтримувала іредентизм. У червні 1921 р. при міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті було створено офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою “Охорона меншин окупованих територій”.

Автономія угорській меншині не була надана. У ЧСР було закріплено унітарний державний устрій. 1922 р. територію Словаччини було поділено на жупи (області), які не враховували специфіки угорського розселення.

Проте, громадянські й культурно-освітні права угорської меншини були забезпечені. Так, угорці були представлені в місцевих органах влади. У 1920 р. на Підкарпатській Русі було 65 нотарів угорської національності, 104 – чехи і 69 – русинів [34, с. 234].

Згідно з конституційним законодавством в територіальних одиницях, де національні меншини становили понад 20 % населення, вони мали право користуватись рідною мовою в державних установах. Це положення діяло в 13 судових округах, де проживало 435 426 угорців, й в округах, де проживали словаки й 232 254 угорців [19, с. 64]. До того ж, 20 грудня 1921 р. було прийнято закон, за яким збірка нормативних актів ЧСР також друкувалася угорською мовою.

Після вирівняння диспропорції в національній мережі шкіл, угорські освітні установи не скорочувалися. У 1925 н. р. з 14 017 шкіл ЧСР було 814 угорських [19, с. 64–65].

Однак, в економічній сфері позиції угорських підприємців і великих землевласників уряд ЧСР суттєво обмежив. Зокрема, заходи в галузі фінансової політики викликали значне згортання угорської банківської системи. Кількість угорських і німецьких кредитних установ, яких у Словаччині й Закарпатті у 1920 р. було 98 (52, 2 % кредитних установ країв), в 1927 р. знизилася до 32 (32, 3 %) [33, с. 287]. Сильним ударом по позиціях угорських поміщиків була аграрна реформа, що призвела до відчуження частини їх землеволодіння. У

діях органів влади ЧСР було очевидним прагнення зменшити райони компактного угорського проживання у прикордонні Словаччини за допомогою аграрної реформи [17, с. 92–93]. В угорських районах було створено 28 громад чехів і словаків. Господарства чеських і словацьких колоністів отримали 17 472 га землі. Але, у загальному підсумку селяни угорської національності (34 106 осіб) змогли придбати 22 961 га (10, 15 % розділеної землі Словаччини і Закарпаття) [13].

Все це сприяло активізації діяльності угорської іреденти. У цей період вона консолідувала свої сили, об'єднуються, формуються основні іредентські центри. Так, 31 січня 1925 р. представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій у Закарпатті зібралися на таємній нараді в Берегово. Нарадою керував А. Аркі. Обговорювалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. Керівником опозиційних угорських сил було обрано Е. Корлата [23, с. 73].

У жовтні 1925 р. угорські партії об'єднуються в Угорську національну партію, основний кістяк якої складали заможні верстви угорського населення. Її очолили В. Сілош, А. Якош, в Закарпатті – Ф. Егрі та Е. Корлат [16, с. 244]. Угорська національна партія виступала за автономію Словаччини і Закарпаття. Неофіційною політичною платформою партії було приєднання цих реґіонів до Угорщини.

Угорщина активно підтримувала іредентизм у ЧСР. 7 травня 1925 р. прем'єр-міністр І. Бетлен заявив, що угорський уряд ніколи не визнавав справедливими умови Тріанонського договору і буде постійно добиватися їх перегляду [7, с. 191].

Угорські партії Словаччини і Закарпаття на парламентські вибори 1925 р. йшли з автономістськими гаслами. Напередодні виборів, деякі партії національних меншин утворили виборчі блоки. Зокрема, йдеться про Угорську національну партію і Спишську німецьку партію [11, с. 73], німецьких аграріїв та ремісників [5, с. 325].

На виборах 15 листопада 1925 р. угорські аграрії і представники УНП в блоці з німецькими партіями отримали 8, 3 % голосів і були представлені 24 депутатами, з них – 6 – угорці. За угорську християнсько-соціальну партію віддали свої голоси 1, 4 % виборців і її представляли в Палаті депутатів 4 депутати.

З початком роботи парламенту у грудні 1925 р. Угорська національна партія виступила з державно-правовим протестом, аналогічним за змістом з виступами угорців у парламенті в червні 1920 р. [4, с. 132].

Проте, політика ЧСР щодо угорської меншини у другій половині 1920-х рр. відзначена певними успіхами. У процесі курсу на національне примирення провідні чеські політики ініціювали створення міжнаціональної коаліції на основі задоволення станових і економічних інтересів національних спільнот ЧСР. Зокрема, угорські партії були зацікавлені у позитивному вирішенні питань про зернові мита і конгруа [20, с. 199–200].

Угорські аграрії підтримали створення міжнаціональної коаліції і голосували 12 червня 1926 р. за закон про аграрні мита, оскільки всі були прямо зацікавлені в політиці аграрного протекціонізму [29, с. 162]. 19 червня 1926 р. був затверджений проект про конгруа (державна допомога духівництву), поданий клерикалами [41, с. 439].

Важливим заходом нової коаліційної більшості стало прийняття 1 липня 1926 р. конституційного закону про надання громадянства деяким особам у Словаччині та Закарпатті. Закон був прийнятий під впливом скарги-петиції угорських політиків ЧСР до Ліги Націй весною 1925 р., у якій наголошували на порушенні прав представників угорської меншини зі здобуття прав громадянства [28, с. 1]. Дійсно, з огляду на відмінність правових норм в реєстрації громадян за окремим місцем проживання, на основі яких вони набували громадянські права, чехословацькі органи влади могли відмовити в наданні цих прав окремим нелояльним до ЧСР особам. У зв'язку з цим в законі було прийнято положення, що громадяни колишньої Угорщини, які жили у Словаччині та Закарпатті з 1 січня 1910 р. чотири роки, здобули право на отримання громадянства ЧСР. Винятки стосувалися осіб, які вели протидержавну діяльність щодо ЧСР, або були громадянами іншої держави. Згодом парламентська коаліція прийняла інші, вигідні всім

національним спільнотам закони у різних сферах життя. У певній мірі причини незадоволення угорської меншини на законодавчому рівні було ліквідовано.

Створення міжнаціональної коаліції було закріплено призначенням її уряду. 12 жовтня 1926 р. Т. Масарик до складу нового уряду, який на чолі з А. Швеглою діяв до 1 лютого 1929 р., призначив також двох німецьких міністрів. Член Німецького союзу землеробів став міністром громадських робіт [6, с. 633]. Ф. Спіна був також представником Угорської національної партії [5, с. 370].

Але, активізм серед угорців ніколи не досягав того рівня, який спостерігався у судетських німців. Так, 27 травня 1927 р. на виборах президента ЧСР, серед 104 депутатів, які не заповнили бюлетені, були німецькі "негативісти" та деякі угорські депутати [40, с. 127, 143].

Покращити відносини угорської меншини з Прагою могло розширення співпраці між ЧСР і Угорським королівством за торговельним договором, укладеним 21 травня 1927 р. [14]. Але, це було унеможливлено курсом Угорщини на ревізію кордонів. Неофіційно пов'язаний з угорськими політиками, британець Г. С. Г. Ротермер 21 червня 1927 р. опублікував у своїй газеті "Daily Mail" статтю "Місце Угорщини під сонцем. Безпека Центральної Європи." У ній він вимагав приєднання до Угорщини територій з угорськими меншинами [12, с. 505–507]. Ця акція стала "на шляху порозуміння між чесько-словацьким урядом і угорською меншиною" [9, с. 140]. Зокрема, у зв'язку з акцією Ротермера 25 жовтня 1927 р. міжнаціональна коаліція у парламенті ЧСР втратила підтримку 5 представників Угорської національної партії [20, с. 217].

З метою проведення активного зовнішньополітичного курсу уряд І. Бетлена 11 серпня 1927 р. створив ревізіоністську лігу, що перетворилася у найсильнішу пропагандистську організацію режиму М. Горті. Ліга діяла в Словаччині та Закарпатті [24, с. 84]. Відомо, що Будапешт фінансував угорські партії у ЧСР. Угорська християнсько-соціалістична партія щомісяця отримувала 360 000 крон, Угорська національна партія – 240 000 крон [1].

Урядовці ЧСР продовжували боротьбу з іредентизмом угорської меншини. Обмежувалося поширення літератури з античехословацькими гаслами. Так, у червні-грудні 1928 р. було заборонено ввозити комуністичну літературу, угорські та австрійські газети у Словаччину і Закарпаття [26, с. 1–4]. 3 вересня 1928 р. Підкарпаторуське земське управління заборонило носити іредентистські відзнаки [25, с. 22].

Але, об'єктивно причини підтримки іреденти угорцями в ЧСР ніхто з її політиків не проаналізував. Вивчивши причини незадоволення угорців, у липні 1928 р. Р. Сетон-Ватсон в меморандумі "Відносини у Словаччині та угорська меншина" радив Т. Масарику створити окрему комісію для вивчення скарг угорців [2]. На жаль, цього здійснено не було. Отже, чехословацька держава, що виражала інтереси "етнічної" більшості (чехів і словаків) підпорядкувала своїй політиці інтереси національних меншин і обмежила в певній мірі їхні права в економічній сфері. Національний підхід переважив над демократичною ідеологією. Демократична ЧСР під час свого становлення допустила недемократичний крок, включивши угорців без їх згоди до складу Чехословаччини. ЧСР не змогла запропонувати угорцям ідею, яка б сформувала в них лояльність до держави. Економічні інтереси, які обумовили входження угорців до міжнаціональної коаліції у 1926–1927 рр. були не стратегічними, а лише тактичними. Це, поряд з іншими чинниками, обумовило протиріччя між інтересами ЧСР і угорської меншини, які так і не вдалося подолати, що створило передумови стрімкого переходу всіх угорських партій в табір іредентизму у 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. *Archiv* Ústavu T.G.Masaryka – Fond. T.G.Masaryk – R. – Krabice číslo 393. – Signatura 10. Menšiny. Madarská strana křestansko sociální.

2. *Archiv* Ústavu T.G.Masaryka. – F. TGM. – R. – Slovensko. – Krabice číslo 396. – Složka 3Vnitropolitická situace. 1926, 1927, 1928, 1929.

3. *Boros F.* O protičeskoslovenských revizionistických plánech horthyovské reakce (1919–1920) // Československý časopis historický. – 1967. – Ročník XV. – Číslo 4.

4. *Broklova E.* Československa demokracie. Politicky system ČSR 1918–1938. – Praha, 1992.

5. *César J., Černý B.* Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. Díl I (1918–1929). – Praha, 1962.

6. *Gajan K.,* Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum (1918–1935) // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 2.

7. *Gajanová A.* ČSR a středoevropská politika velmocí (1918–1938). – Praha, 1967.

8. *Gyurgyík L.* Changes in the Demographic, Settlement, and Social Structure of the Hungarian Minority in Czecho-Slovakia between 1918–1998 // Institute for Central European Studies. – 1999. – № 13.

9. *Hodža M.* Federacia v Strednej Europe a iné šúdie. – Bratislava, 1997.

10. *Kárník Z.* České země v éře První republiky (1918–1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlata léta republiky (1918–1929). – Praha, 2003.

11. *Kováč D.* Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945). – Bratislava, 1991.

12. *Michela M.* Reakcia slovenských politických kruhov a tlače na Rothermerovu akciu (1927– 1928) // Historický časopis. – 2004. – Ročník 52. – Číslo 3.

13. *Národní* archiv, Praha. Fond Statni pozemkovy úrad. – Karton 118.

14. *Obchodní* smlouva mezi Československou republikou a Madarským kráílovstvím. Čís. 120 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1927. – Častka 54.

15. *Peroutka F.* Budování státu. I – II (1918–1919). – Praha, 2003.

16. *Politicka* elita meziválečného Československa. 1918–1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998.

17. *Rychlík J.* Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. – Bratislava, 1997.

18. *Szarka L.* Zmeny v národnostnej politike T.G.Masaryka po roku 1918 // T.G.Masaryka a střední Evropa. – Brno, 1994.

19. *The year* – book of the Czechoslovak republic 1929. – Brno, 1929.

20. *Uhlíř D.* Republikánská strana lidu zemědělského a malorolnického ve vládé panské koalice. (Podíl agrární strany na mocenském zápasu pravice s Hradem v letech 1926–1929) // Československý časopis historický. Ročník XVIII. 1970. Čislo 2–3.

21. *Александров Б.* Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе. – М., 1933.

22. *Бобраков-Тимошкин А.* Проект "Чехословакия": конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918–1938). – М., 2008.

23. *Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф.* Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). – Ужгород, 1998.

24. *Горват Л. В.* Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 рр. – Ужгород, 1998.

25. *Державний* архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 1.

26. *ДАЗО.* – Ф. 21. – Оп. 3. – Спр. 39.

27. *ДАЗО.* – Ф. 30 с. / 63. – Оп. 1. – Спр. 1.

28. *ДАЗО.* – Ф. 63. – Оп. 2. – Спр. 622. – Арк. 1.

29. *История* Чехословакии. – М., 1960. – Т. 3.

30. *Коротка* історія Угорщини. Ред. П. Ганак. – Ніредьгаза, 1997.

31. *Кретинин С.* Идеология немецкой социал–демократии в Чехословакии в 1918–1939 гг. – Воронеж, 2002.

32. *Кузьмин М.* Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30 гг. XX ст.). – М., 1971.

33. *Левин И.* Национальный вопрос в послевоенной Европе. – М., 1934.

34. *Магочій П.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.

35. *Масарик Т.* Добірні думки. – Прага, 1925.

36. *Нариси* історії Закарпаття. Т. 2. (1918–1945). – Ужгород, 1995.

37. *Піддубний Г.* Чехо-Словаччина. Чехія, Словаччина, Закарпатська Україна. – Харків, 1931.

38. *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006.

39. *Пушкаш А.* Внешняя политика Венгрии (октябрь 1918 – апрель 1927). – М., 1981.

40. *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001. – 496 с.

41. *Фирсов Е.* Чехословакия. Консолидация сил буржуазии и становление механизма "общенациональной коалиции" // Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг. – М., 1988.

Yuriy Pop, Oleksandr Kravchuk

THE POLITICS OF CZECH-SLOVAK REPUBLIC FOR HUNGARIANS MINORITIES IN 1918–1929

In the article the reasons of the appearance of Hungarian question in the Czech-Slovak Republic, the politics of Czech-Slovak government concerning Hungarians minorities in 1918–1929, the attempt of mutual understanding between Czech-Slovakians and Hungarians in 1926–1927 and the reasons of its collapse are covered.

Key words: Czech-Slovak Republic, national minorities, Hungarians question, T. Masaryk, Paris peace conference.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ 1921 Р. У КОНТЕКСТІ УТВЕРДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОГО УСТРОЮ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті розглядається Конституція Польщі 1921 р.

Ключові слова: Польська держава, Конституція, республіка, парламентсько-демократичний устрій, права і обов'язки громадян.

Наявність власної Конституції є однією із суттєвих ознак суверенності держави. Закріплюючи суспільний і державний устрій, основні права, свободи і обов'язки людини й громадянина, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій і т.д. силою закону, вона визначає і розв'язує основні питання державного життя. Конституційні норми є критеріями легітимації політичних явищ і структур. Природно, що із відновленням і становленням державності, спостерігаємо серед першочергових завдань створення основного закону. Робота над його вирішенням є складною, адже він виписує засадові норми життя країни, її устрій. А ці питання різні політичні сили, соціальні верстви бачать відмінно, і дійти консенсусу, обрати найбільш прийнятні основи, закладаючи їх в майбутнє, нелегко. Відголоски конституційних дискусій і певних змін можемо спостерігати й надалі, відповідно до розвитку країни. Вони ж і визначають чи змінюють її. Взаємозалежний процес, доленосний для громадян. Однак прийняття законодавчих першооснов завжди є великою подією, значимою і необхідною для подальшого розвитку країни.

Звідси і увага дослідників, учених, політиків, громадськості до конституційних процесів, тісно пов'язаних з питаннями державотворення. Сьогодення актуалізує їх, особливо для України. У цьому контексті складає інтерес досвід творення і дії Конституції у різних країнах, насамперед тих, чий поступ тією чи іншою мірою йшов поряд, впливав на розвиток наших земель. Логічним є звернення уваги до історії Другої Речі Посполитої, її першої конституції.

Процес відновлення Польщі у листопаді 1918 р., її об'єднання й нелегкі проблеми відбудови потребували оперативного вирішення багатьох питань. На їх розв'язання Законодавчий сейм затратив чимало часу і праці. Та й бачення принципових базових засад устрою молодої держави викристалізовувалося поступово. Це не могло не спричинити сповільнення ходу роботи над основним завданням скликання парламенту 1919–1922 рр. – вироблення Конституції.

Кожне суспільне явище чи інституція формуються під впливом чи навіть тиском минулого, будучи його продовженням, пристосованим до нових умов життя, чи, навпаки, запереченням. Коли Польща опинилася перед необхідністю відбудови власної державності, в громадських дискусіях піднімали й обговорювали питання устрою майбутньої держави, власне розпочиналася перша робота над його проектами, природно, зверталися до вітчизняних та іноземних зразків. З одного боку, традиції давньої Речі Посполитої, емоційно відтіненої Конституції 3 травня, з іншого, – насамперед французька й американська моделі, парламентська та президентська системи.

Треба відзначити, що у перших конституційних проектах майбутню Польщу розглядали як країну з проголошеною конституційною монархією. І в цьому нема нічого дивного, адже майже вся тогочасна Європа, за винятком Франції і Швейцарії, була монархічною. На початку XX ст., з кінця 1917 р., з'являлося щораз більше прихильників республіканського ладу. При цьому "Проект Конституції Польської держави", який опрацювала конституційна комісія Тимчасової державної ради, мав монархічне бачення

устрою країни. Однак наступні події – революції в Росії, падіння монархій Габсбурів і Гогенцолернів, перемога у війні держав із парламентсько-демократичним устроєм, повсюдний спад авторитету корони, за винятком Бельгії і Великої Британії, призвели до того, що всі проекти, які пропонували у незалежній Польщі, брали до уваги республіканський уклад.

Робота над підготовкою Конституції Польщі, у якій поряд з іншими питаннями мала бути визначена модель державного устрою, розпочалась одразу після здобуття незалежності країни. Оцінюючи хід роботи над проектом основного закону, можна виокремити у ньому кілька періодів: січень – липень 1919 р. – розробка попередніх проектів конституції, вересень 1919 – липень 1920 р. – робота і пошук компромісу в конституційній комісії, липень 1920 – березень 1921 р. – парламентська дискусія і прийняття конституції.

У січні 1919 р. уряд Є. Морачевського створив Конституційне бюро при Президії Ради Міністрів. Завдання цього органу полягало у напрацюванні проектів основного закону відновленої держави, що розглядали б проблему з різних точок зору. Бюро очолив відомий соціаліст М. Нєдзялковський. З ним співпрацювали професор статистики і науки адміністрації й адміністративного права Львівського університету, директор Головного статистичного управління Ю. Бузек, професор конституційного права Вільного Польського університету – В. Маліняк.

Конституційне бюро напрацювало три проекти закону. Перший, автором якого був Ю. Бузек, через схожість до Конституції США, названий “американським”. Він передбачав федерацію 70 земель, яким надавалися б широкі повноваження, об’єднаних в одну державу. Справи, що не були чітко вписані до компетенцій федеральної влади, за якою, передусім, залишено закордонні питання й юрисдикцію, мали належати до земських органів. Для кожної землі передбачалася власна конституція. Приватна власність залишалася недоторканою. Цей проект, “без сумніву, йшов надто далеко в напрямку децентралізації, в часі, коли треба було робити зусилля для об’єднання трьох розділених частин. Побутував жарт, що така конституція може урядувати в Бузьку, але не в Польщі” [1, с. 120].

Другий – т. зв. “народний”, називав державу Польською Народною Республікою. Підготував його М. Нєдзялковський. Цей проект передбачав існування однопалатного парламенту, право законодавчої ініціативи громадян, вибори президента загальним безпосереднім голосуванням. Виконавча влада мала належати главі держави і відповідальній перед сеймом Раді Міністрів. Кожен акт, що видавав президент потребував підпису прем’єра й відповідного міністра. Президента мали обирати на 6 років спеціально для цього скликаними за п’ятьма ознаками виборами, зборами. На вимогу 500 тис. громадян він зобов’язувався розпустити сейм. Праця мала бути під особливою охороною держави, конституція гарантувала право на страйк, хоча звичайний закон міг визначити винятки з цього принципу.

“Французький” проект був розроблений за зразком устрою III Республіки – двопалатний парламент, п’ятиприкметникове голосування, пасивне виборче право до сенату тільки за наявності вищої освіти, з виповненням 35 років життя, обрання президента Національними зборами (сейм і сенат). Каденція сейму мала тривати 4, а сенату – 8 років. Повноваження обох палат врівноважувались. Право законодавчої ініціативи отримували кожна з палат, 30 депутатів, президент і 300 тисяч громадян, які подали проект до сейму. Президента обирали на 7 років об’єднані палати сейму. Ним міг стати поляк віком від 40 років. Президент мав право видавати законодавчі розпорядження (їх відповідність законам перевіряв суд), накладати вето на проекти, прийняті сеймом. Щоправда, ще одне голосування парламенту за постанову простою більшістю остаточно вирішувало справу. Президентові надавали право розпоряджатися збройними силами і виконувати функції головнокомандувача. У разі потреби він конституційно відповідав би перед сеймом, при цьому звинувачувати його палата депутатів могла постановою, прийнятою більшістю 2/3 голосів, а судив би – сенат. Автором цього документа був заступник державного секретаря Президії Ради Міністрів В. Врублевський.

Жоден зі згаданих проектів не мав характеру офіційного урядового опрацювання. Термін скликання Законодавчого сейму, що швидко наближався, потребував від Ради Міністрів прийняття рішення про проект конституції. 25 січня 1919 р. прем'єр-міністр І. Падеревський скликав спеціальну комісію "Анкета для оцінки проектів конституції", яка остаточно сформувалася 18 лютого. В її роботі брали участь представники наукового світу та різних політичних організацій. Очолював колектив М. Бобжинський, його заступником був С. Буковєцький. До комісії належали також А. Свєнтоховський, С. Стажинський та ін.

Водночас безпосередньо після скликання сейму, 14 лютого 1919 р., було визначено його Конституційну комісію з 30 осіб, які представляли основні політичні партії. Її головою став В. Сейда, заступником М. Ратай, секретарем – М. Нєдзялковський. Доречно звернути увагу на президію: відомий ендек, дебютуючий, згодом один із основних представників селянського руху і молодий соціаліст. Ці три постаті мали наче гарантувати, що конституційна праця враховуватиме позиції трьох тоді найвпливовіших політичних течій. Загалом же політичне обличчя комісії було неоднорідним. До неї належали представники 10 найчисленніших політичних угруповань. Пофракційно: В. Сейда – Сеймовий народно-національний союз (Звьонзек Сеймови Людово-Народови, ЗСЛН), М. Ратай – Польська селянська партія (Польскє Стронніцтво Людове, ПСЛ), М. Нєдзялковський – Союз польських депутатів-соціалістів (Звьонзек Польскіх Послув Соц'ялістичних, ЗППС), К. Багінський – ПСЛ, Ф. Бардель – ПСЛ "Пяст", А. Цєшля – ЗСЛН, І. Дашинський – ЗППС, Е. Дубанович – ЗСЛН, С. Дзєнніцький – Польське народне об'єднання (Польскє З'єдноченє Людове, ПЗЛ), А. Ердман – ПСЛ, Б. Фіхна – Національний робітничий союз (Народови Звьонзек Роботнічи, НЗР), С. Гломбінський – ЗСЛН, В. Гжендзєльський – ПСЛ "Пяст", І. Грюнбаум – Євр. партія, А. Хальбан – Клуб конституційної праці (Клюб Праци Конституцийней, КПК), В. Камєнєцький – ПЗЛ, В. Кєрнік – ПСЛ "Пяст", В. Корфанти – ЗСЛН, З. Марек – ЗППС, А. Матакєвіч – ПЗЛ, С. Ошєцкий – ПСЛ, Ю. Путек – ПСЛ, Х. Радзішевський – ЗСЛН, Ю. Райський – ПСЛ "Пяст", А. Стихель – ЗСЛН, А. Суліговський – ЗСЛН, Я. Табор – ПСЛ, Л. Тарнавський – ЗСЛН, Ю. Теодорович – ЗСЛН, Ю. Загурський – НЗР [2, с. 4]. Спочатку голоси ендеції та їх супротивників в комісії зрівноважувалися. У 1920 р. перші здобули перевагу.

Таким чином, для роботи над проектами основного закону виникли два органи – "Анкета" і Конституційна комісія. Це викликало суперечки з питань компетенцій між урядом і сеймом. Конституційна комісія сейму вважала доручення уряду щодо опрацювання проекту конституції "Анкеті" посяганням на свої повноваження. Додамо, що такий стан речей започаткував дискусію про працю над конституцією і формою майбутнього закону на сторінках преси. Першим виступив відомий оглядач "Кур'єра Варшавського" – Б. Косковський, який визначив право ініціативи в опрацюванні проекту за урядом [3, с. 57–58].

"Анкета", взявши до уваги напрацювання Конституційного бюро, відкинула варіанти Ю. Бузека і М. Нєдзялковського й створила власний, зорієнтувавшись на т. зв. "французьку" модель – з президентом, наділеним широкими повноваженнями, та двопалатним парламентом. Хоча цей проект був "з юридичного погляду опрацьований на високому рівні" [1, с. 122], і мав би лягти в основу роботи Конституційної комісії, згодом – сейму, трапилось інакше.

Документ став предметом гострих суперечок. Уряд передав у комісію проект "Анкети", яка закінчила працю над ним 12 березня 1919 р., пізно, – лише 6 квітня, не висловивши щодо нього своєї позиції. У зв'язку з цим Конституційна комісія не взяла підготовлене напрацювання основного закону за основу роботи, але закликала уряд до подання сеймові власної "конституційної декларації". Справу представлення її перебрав заступник прем'єр-міністра, міністр внутрішніх справ С. Войцєховський. Розробку чергового урядового проекту конституції доручили працівникові Бюро суспільної праці В. Вакарові. Його варіант закону, названий "Основа ладу Речі Посполитої", поєднував правові норми з моральними рекомендаціями. Він передбачав однопалатний парламент, обраний на два роки, вибори

глави держави загальним голосуванням, створення з Польщі свого роду федерації ґмін. Проект В. Вакара з невеликими змінами визнав за власний депутатський клуб ПСЛ "Визволєнє", який подав і відстоював його у подальших сеймових дебатах.

Зате міністр С. Войцєховський проект В. Вакара не підтримав і провів за особистої участі опрацювання "декларації конституційної". Її й прийняла Рада Міністрів на засіданні, спеціально призначеному на 3 травня – річницю Конституції 1791 р. Урядовий проект базувався на федеративній побудові держави й однопалатності парламенту. Виконавча влада мала належати вибраному шляхом загального голосування Начальникові Речі Посполитої, при якому передбачали допоміжний орган для контролю конституційного закону ("Страж Прав"). Підготовлений документ не був повністю конституційним актом, з чітким і зрозумілим викладом юридичних норм. Та 6 травня 1919 р. уряд І. Падеревського вніс його на розгляд сейму. Тоді ж з власною пропозицією – проектом В. Вакара, виступило ПСЛ "Визволєнє". Подання на розгляд сейму обох згаданих проектів привело до конституційних дебатів. Більшість депутатів критикували обидва варіанти. У свою чергу, польська преса, відображаючи тодішні настрої парламенту і суспільства, теж не дуже високо оцінила пропозиції щодо основного закону. Критичні голоси лунали й зі шпальт "Кур'єра Варшавського", центристського "Пясту" та соціалістичного "Робітника". Ось, наприклад, думки щодо урядового проекту журналіста і публіциста Я. Борського: "При читанні проекту дивують насамперед його мова і стиль... Юридичний документ такої ваги, яким є конституція держави, повинен триматися подалі від усіляких квіточок і мовних оздоблень, оскільки велика нечіткість і двозначність – не на користь, лише на шкоду... Незрозумілість і нестійкість характеризують увесь проект. Ніде нема чітко окреслених меж, що показали б, де закінчується влада однієї інституції чи особи, і починається сфера діяльності іншої" [4].

Наслідком такого розвитку подій стало те, що ще три політичні сили представили свої проекти конституцій: Парламентський союз польських соціалістів (27 травня 1919 р.), Народно-національний союз (Звьонзек людово-народови, ЗЛН) і Фракція конституційної праці (30 травня 1919 р.). Дискусія тривала безрезультатно. Як згадував С. Войцєховський: "Сейм після ухвалення т. зв. Малої Конституції забув про те, що є, насамперед, Конституантою, скликаною для визначення устрою держави" [1, с. 123].

Проаналізуємо запропоновані документи. Проект Парламентського союзу депутатів-соціалістів розвивав концепції, сформульовані в "народному", що відрізнявся від попереднього чітким підкресленням соціалістичного характеру. ЗЛН за зразок обрав концепцію "Анкети", прагнучи під назвою "Страж Прав" прописати в політичній системі держави сенат, проти впровадження якого рішуче виступали ліві. Клуб конституційної праці подав модифіковану версію "американського" проекту. Аналізуючи і порівнюючи згадані концепції, треба відзначити, що всі вони закладали існування в Польщі республіканської форми держави і, за винятком американського, передбачали парламентську систему правління. Відмінності полягали у різному баченні розміщення повноважень державних органів, організації парламенту, способу вибору глави держави, його повноважень. Проекти сеймової лівиці, з однопалатним парламентом водночас впроваджували розбудовані інституції безпосередньої демократії. Моделі Польської соціалістичної партії (Польска парт'я соц'ялістична, ППС), а в схожому напрямку прямувало й "Визволєнє", передбачали необхідність далекоглядних суспільних реформ. Праві проекти закладали утворення другої палати, з різними компетенціями. Своєрідним виявом настроїв і тенденції епохи було те, що у поданих документах усіх політичних сил містився "порівняно розбудований каталог прав і громадянських свобод, у тому числі ... прав національних меншин" [5, с. 170].

Оскільки жоден із проектів, потрапивши до Конституційної комісії, не набрав більшості, було вирішено розпочати роботу наново. Для її поліпшення конституційні матеріали поділили на 8 груп проблем: форма держави і поділ влади; права й обов'язки громадян; організація праці та власності; законодавча влада; виконавча влада; самоврядування й автономія; судівництво; зміни конституції. До парламентської відпустки вдалося узгодити лише дві перші групи проблем. Неефективна робота комісії схилила

С. Войцєховського звернутися до уряду з питанням про негайне створення нового проекту, що був підготовлений і внесений до сейму 3 листопада 1919 р.

У той же час, порозуміння Національного народного об'єднання і ПСЛ "Пяст" привело до відставки уряду І. Падеревського. Виник кабінет на чолі зі Л.Скульським, який 18 грудня 1919 р. представив сеймові нову конституційну програму, що передбачала базування політичного устрою Польщі на моделі III Французької Республіки. До тексту було вписано два ключові положення майбутньої конституції – двопалатність парламенту, вибори президента об'єднаними палатами. Автором проекту був Е. Дубанович, котрий згодом, у червні 1920 р., став головою Конституційної комісії, й вирішально вплинув на остаточну форму основного закону.

Тож, Конституційна комісія, якою почергово керували В. Сейда, М. Ратай (ПСЛ "Пяст") і Е. Дубанович (ЗЛН), використовуючи у роботі проекти, що подали політичні партії і сили (ППС, ПСЛ "Визволєнє", Народно-національний союз, Клуб конституційної праці, ПСЛ "Пяст"), а також приватні особи, підготувала проект основного закону і запропонувала його на розгляд сейму влітку 1920 р. У своєму варіанті вона відмовилася від пошуків оригінальних розв'язань устрою і базувала його на випробуваній практикою моделі укладу III Французької Республіки. За основу організаційної форми держави було прийнято парламентське правління, визнане за найбільш відповідне для польського суспільства.

Пленарні дебати над поданим більшістю Конституційної комісії проектом основного закону продовжилися в липні 1920 р., проте внаслідок переможного наступу Червоної армії, з виникненням загрози незалежності Польської держави, були перервані. І знову розпочались у вересні. Правоцентристські угруповання виступали за французьку модель. Соціалісти, людовці, НПР (Народова парт'я роботніча) і депутати-євреї – за народну республіку з однопалатним сеймом, обраним шляхом загального голосування президентом, демократичними інституціями й елементами суспільної демократії у вигляді задекларованих у конституції суспільних реформ.

Положення проекту викликали бурхливі дискусії, що здебільшого були зосереджені довкола питань виборів президента (народом або парламентом), меж його компетенцій, одно- чи двопалатної будови парламенту, проблеми визначення права власності, ставлення держави до справ релігії і національних меншин.

5 лютого 1921 р. закінчилося друге читання проекту. Документ було повернуто до Конституційної комісії для редагування. В результаті текст дещо змінився. Праві погодилися на певні поступки, однак ліві та центр залишалися незадоволеними.

8 березня в напруженій обстановці розпочалося третє читання проекту. Обидві сторони конфлікту розуміли необхідність досягнення компромісу й заспокоєння громадської думки, втягненої до суперечки. Потрібно було зважати й на те, що подальша боротьба могла негативно вплинути на результати плебісциту у Верхній Сілезії, який мав відбутися 20 березня. Розпочалися закулісні перемовини, в яких посередником виступав маршалок сейму В. Тромпчинський. Певну роль відіграв у них і Начальник держави.

16 березня В. Тромпчинський поінформував палату про те, що надійшла спільна пропозиція 10 найбільших фракцій (без ПСЛ "Визволєнє" і ПСЛ "Лівиця"), що передбачала можливість внесення змін до конституції наступним сеймом без участі сенату. Одночасно цілком спокійно палата ухвалила кілька узгоджених між ними поправок лівиці, центру і національних меншин.

17 березня 1921 р. голосували за конституційний закон у цілому. Цей акт попередили заяви трьох сеймових фракцій – ППС, НПР і ПСЛ "Визволєнє", в яких вони стверджували, що конституція містить багато недемократичних постанов. Тому ППС і ПСЛ "Визволєнє" не голосуватимуть за документ. Зокрема, М. Нєдзялковський у промові підкреслив, що права більшість нав'язала Польщі сенат – бар'єр на шляху демократичного розвитку держави, і партія й надалі боротиметься за реалізацію вимог, сформульованих у її програмі. "Тим не менше, – ствердив, – вважаю своїм обов'язком сказати перед країною й усім робітничим класом, що від дня прийняття конституції Польща стає в ряд сучасних демократичних

держав” [6]. Схоже звучали заяви П. Вожницького – від ПСЛ “Визволєнє” і П. Фіхни – НПР. Останній, однак, засвідчив, що фракція проголосує за конституцію в цілому [7]. Закон прийняли переважною більшістю голосів.

Одразу після прийняття конституції до депутатів приїхав Начальник держави. Урочистою ходою всі разом, прикрашеними прапорами вулицями Варшави, вирушили на Службу Божу до собору. Там, віддаючи шану творцям Конституції 3 травня, маршалок В. Тромпчинський і прем’єр В. Вітос поклали вінок до пам’ятника маршалка Великого Сейму С. Малаховського. Країна отримала основний закон.

Як бачимо, суперечки про форму устрою незалежної Польської держави тривали впродовж двох років. При цьому варто взяти до уваги й думку В. Комарницького, який вважав, що прийняттю конституції передував чотирирічний період – 1917–1921 рр.: 1917–1918 рр. – робота в період воєнної окупації краю, поміж остаточно нез’ясованих перспектив державного існування Польщі; 1919–1921 рр. – праця у незалежній державі, що постала з трьох частин, змушеній боротися за своє буття і збереження щойно здобутої самостійності [8, с. 11].

Перед прийняттям основного закону сейм виконав значну роботу: 109 засідань Конституційної комісії, 38 пленарних обговорень парламенту [9, с. 67]. Питання устрою держави були темою великої кількості депутатських зібрань, віч, демонстрацій. Їм присвячували навіть проповіді. Віддзеркалювали політичну полеміку і дискусії, що тривали на сторінках преси [10–19]. Це були перші такого розмаху публічні дебати, які стосувалися основних політичних і соціальних питань відродженої країни. Вони стали важливим елементом громадянської освіти і позиції поляків. У свою чергу, прийнятий основний закон у певному сенсі був віддзеркаленням настроїв тодішнього польського суспільства. Як вдало відзначив А. Гвіждж: “Це була конституція незалежності... Вона становила урочисте підтвердження отриманого державного суверенітету” [20, с. 166].

Березнева конституція була компромісною, оскільки ні ліві угруповання, ні праві не мали шансів на проведення власних концепцій державного устрою. Як відзначив Б. Косковський: “Польська конституція не пішла лінією ані правих, ані крайнього радикалізму. Однак не є справою солодкого компромісу. Її республіканський і демократичний характер – категорично виражений. У цьому сенсі лівиця може справедливо тріумфувати, що її зусилля не зійшли на марно. Зате послідовне взяття до уваги західноєвропейського досвіду, а також відкинення експериментів, ініційованих під впливом сходу, становить винятково заслугу правих. Вагання, помітні ще місяці тому, поступилися місцем твердій обороні тих конституційних основ, які правильно були визначені за засадничі” [19].

Без сумніву, парламент прийняв демократичний документ. Помітною рисою закону є перевага сейму над органами виконавчої влади. Значною мірою це стало результатом політичної боротьби у сеймі. Парламентське представництво правих партій, побоюючись Ю. Пілсудського, наполягло на обмеженнях компетенцій Президента Речі Посполитої. Як зазначив А. Гвіждж: “Польські політичні еліти, а також громадська думка погодили модель устрою Конституції 17 березня і, зокрема, ролі у ньому парламенту відповідно до національної традиції” [20, с. 166].

Текст Березневої конституції, а під такою назвою увійшов до історії закон від 17 березня 1921 р., складається з короткого вступу і 7 розділів, що містять 126 статей: I. Річ Посполита (республіка) – ст. 1–2; II. Законодавча влада – ст. 3–38; III. Виконавча влада – ст. 39–73; IV. Судова влада – ст. 74–86; V. Загальні громадянські обов’язки і права – ст. 87–124; VI. Загальні положення – ст. 125; VII. Тимчасові постанови – ст. 126, опублікований у “Віснику законів Польської республіки” 1 червня 1921 р. [21].

Основні засади конституції незалежної Польщі мали опертям різні передумови, у т. ч. давні традиції державного устрою. Особливої ваги при цьому набувало прийняття принципу неперервності державності. За вихідне приймали положення, що відроджена країна є державою народу, який жив у часи Першої Речі Посполитої. Отже, відкидали концепцію

трактування Польщі як нової держави. Це знайшло вираз у преамбулі, автором якої був К. Лютославський. Звернемося до тексту як підтвердження цієї домінанти і відображення тих настроїв, що назагал панували у суспільстві: "В ім'я Всемогутнього Бога! Ми, Польський Народ, висловлюючи вдячність Провидінню за визволення нас від півторавікового рабства, з вдячністю згадуємо мужність і непохитність самовідданої боротьби поколінь, які віддали найкращі свої пориви справі незалежності, продовжуючи славні традиції славнопам'ятної Конституції 3 травня, дбаючи про добро всієї об'єднаної і незалежної Матері-Вітчизни та намагаючись покласти в основу її незалежного існування, могутності й безпеки, рівності й суспільного порядку вічні принципи законності та свободи, намагаючись разом з тим забезпечити ... рівність усіх громадян, повагу до праці, відповідні права і особливу турботу з боку держави, приймаємо та встановлюємо Конституційний закон на Законодавчому сеймі Польської Республіки" [21].

Перша стаття основного закону проголошувала: "Польська Держава є Річчю Посполитою", закріплюючи тим самим характер устрою країни, означеного традиційною назвою – республіка. З кінця 1918 р. республіканська форма правління стала міцною підвалиною польського політичного устрою. Конституція визнавала народ, у розумінні спільноти всіх громадян, джерелом і носієм верховної влади (ст. 2), що відповідає теоретичним положенням сучасного конституціоналізму. При цьому народ здійснював владу через виборчі органи, що означало прийняття принципів представницької демократії. Основою її функціонування була теорія Ш. Монтеск'є про поділ влади на: законодавчу – сейм і сенат, виконавчу – президент і уряд, судову – незалежні суди, що й зафіксовано у 2-й статті. Закладалася гармонійна співпраця тріади владних структур, між якими розподілялись компетенції. Їх зв'язок з народом не був однаковим. Безпосередньо на виборах, проведених за п'ятьма ознаками, утворювали тільки двопалатний парламент. Законодавчі органи наділяли певними виконавчими повноваженнями, а виконавчі – отримували деякі законодавчі й судові права. Це мало сприяти їх злагодженій роботі, гальмувати диктаторські наміри виконавчої гілки і гарантувати громадянські права. Опертя взаємозв'язків законодавчої і виконавчої сфер державного життя – парламентська форма правління. Суть її полягала в тому, що призначений головою держави уряд здійснював виконавчу владу, доки мав довіру парламенту. Від моменту її втрати – повинен був піти у відставку, президент зобов'язаний його відкликати. Парламент виявляв свій стосунок до уряду через інституцію парламентської відповідальності міністрів.

Конституція базувалася на ґрунті ліберальної держави, що слід розуміти як організацію, призначену для охорони особистих інтересів людини. Гарантувала особистості значну свободу економічної, політичної, суспільної й культурної діяльності. Пряме вираження цього – визначені в ній громадянські права і свободи. Детальніше на означених питаннях зупинимося нижче.

За концепцією Березневої конституції Друга Річ Посполита була в принципі монолітною державою, в якій не існувало відмінностей в устрої окремих реґіонів чи частин країни. Виняток становила автономія Сілезії, гарантована конституційним законом від 15 липня 1920 р. про автономний статут Сілезького воєводства [22].

На чолі державних органів конституція зосереджувала законодавчу владу. Це відбилось і в побудові, і в положеннях документа. Про організацію законодавчої влади та її функції йшлося в наступному – II розділі закону. Зауважимо, що загалом компетенції законодавчих органів поділяли на: законодавчі, контролюючі, виборні й державотворчі.

Законодавчі повноваження зводилися до встановлення громадських і приватних прав. Вони належали сеймові та сенатові. Найважливішим повноваженням парламенту було законодавство, яке, як записано, "охоплює встановлення всіх публічних та приватних прав і способу їх виконання. Немає закону без згоди Сейму, вираженої згідно з регламентом" [21] (ст. 3). Конституція вимагала форми закону для прийняття бюджету, визначення кількісного стану війська, стягнення податків та інших важливих, насамперед, фінансових, справ. Згідно з 10 статтею право законодавчої ініціативи належало урядові та сейму. Роль сенату

обмежувалася можливістю внесення поправок до приватних актів, що ухвалив сейм. Поправки сенату сейм міг відкинути більшістю 11/20 голосів (ст. 35). Закони, що прийняли сейм і сенат, підписував президент і давав розпорядження про їх оголошення – публікацію у "Віснику законів Речі Посполитої". Сенат не отримав рівних можливостей і у сфері контролюючих функцій парламенту. Притягнення до парламентської та конституційної відповідальності членів кабінету було повноваженням тільки сейму. Обидві палати мали право депутатських запитів. Для контролю за фінансовою діяльністю уряду й підлеглої йому адміністрації ввели Найвищу Палату (ізбу) Контролю, відповідальну тільки перед сеймом (ст. 9). Її голова займав посаду, рівнозначну міністрові, однак не належав до Ради Міністрів. Формою контролю сейму було також вираження згоди на оголошення президентом війни, укладення миру, затвердження надзвичайного стану після того, як його впровадила Рада Міністрів.

Каденція парламенту, до якого, як уже було зазначено, належали дві палати: сейм (444 депутати) і сенат (111 депутатів), тривала 5 років (ст. 11). Про роль парламенту вдало говорила 16 листопада 1920 р. в сеймі І. Космовська: "Вплести народ в життя нації можна лише тоді, коли цьому народові дана можливість прямої участі й прямого впливу на хід державного життя" [23]. У виборах до сейму право голосу мали всі громадяни, яким виповнився 21 рік, а сенату – 30 років, за винятком військових дійсної служби (ст. 12, 36), право обрання – із досягненням 25 років, до сенату – 40 років, у т. ч. військові дійсної служби (ст. 13, 36). Розпуск сейму міг відбутися силою рішення президента, прийнятого за згодою 3/5 передбаченої законом кількості членів сенату. Сейм також мав право розпуску до закінчення каденції власною постановою, прийнятою більшістю 2/3 голосів. У обох випадках розпуску підлягав сенат. Нові вибори відбувалися впродовж 90 днів від розпуску (ст. 26).

Депутатів обох палат вважали представниками всього народу, і вони не могли бути зв'язані "жодними інструкціями виборців" (ст. 20). Схоже до закону про недоторканість членів Законодавчого сейму [24], конституція широко окреслила принципи парламентського імунітету (ст. 21). Депутати не могли виконувати оплачуваної державної служби, крім певних винятків – призначення міністра, державного секретаря, на посаду професора вищого навчального закладу (ст. 16). У протилежному випадку – втрачали мандат (ст. 17). Конституційний закон, згідно з принципом т. зв. заборони поєднання депутатського мандату з деякими публічними чи професійними функціями, не дозволяв мати мандати одночасно до двох палат, ані поєднувати мандат із посадою президента (ст. 36, 53). Депутат не мав права отримувати від уряду концесії чи іншу матеріальну вигоду, одержувати жодні відзнаки, крім військових (ст. 22).

Конституція доволі традиційно організовувала роботу палат, передбачала сесійну систему парламентських засідань, регулювала порядок їх проведення. Президент Речі Посполитої скликав, відкривав, переносив і закривав палати (ст. 25). Сейм мав збиратися щороку, найпізніше у жовтні, на чергову сесію з метою ухвалення бюджету, кількісного стану і мобілізації до війська та інших поточних справ. Конституція забороняла закривати сесію до ухвалення бюджету. Президент міг зібрати силою власного рішення сейм на надзвичайну сесію, мусив це зробити на вимогу 1/3 усіх депутатів протягом двох тижнів. Перенесення терміну засідання потребувало згоди сейму, якщо воно повторювалося під час тієї самої чергової сесії, чи в разі перерви в засіданнях довше 30 днів (ст. 25).

Контроль суспільства за діяльністю парламенту забезпечували положення про те, що засідання парламенту є відкритими і ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за правдивий звіт про відкрите засідання палат і сеймових комісій (ст. 30, 31). До рангу конституційної норми було піднесено обов'язок уряду надавати впродовж 6-и тижнів відповіді на подані депутатські запити (інтерпеляції) (ст. 33). Основний закон, окреслюючи за регламентом внутрішні органи сейму, надавав палаті можливість утворення надзвичайних комісій з правом проведення досліджень і заслуховування свідків (ст. 34).

Законодавча процедура була визначена у 35-й статті наступним чином. Сейм приймав проект закону, який після голосування у палаті передавали на розгляд до сенату. Якщо

останній упродовж 30 днів не вносив жодних поправок, президент проголошував закон. У випадку, коли б сенат вирішив змінити чи відкинути проект, був би зобов'язаний у вказаний вище термін повідомити про це сейм, після чого протягом найближчих 30 днів повернути документ із запропонованими поправками. Сейм або приймав поправки звичайною більшістю голосів, або відхиляв їх більшістю 11/20 голосуючих, дотримуючись власного проекту. В обох випадках президент проголошував закон. Отже, як бачимо, повноваження сенату щодо законотворчості обмежувалися функцією своєрідного гальма. Його визначене у часі вето могло бути анульоване додатковою, прийнятою кваліфікованою більшістю голосів постановою.

Конституція визначала кількість сенаторів як 1/4 від складу сейму (ст. 36). Їх обирали "п'ятиприкметниковим" голосуванням. Порівняно зі сеймом тут був вищий віковий ценз, як азначали: при діючому виборчому праві – 30 років, пасивному – 40. Виборче право до сенату надавалося трохи старшим колам населення. Це мало, за переконанням правих, гарантувати, що згадана палата стане представником консервативніше налаштованих виборців.

Державотворчі повноваження надавали сеймові й сенату право вносити зміни до конституції й здійснювати її перегляд (ревізію) (ст. 125). Для прийняття постанов була необхідна проста більшість присутніх, принаймні 1/3 передбаченої законом кількості депутатів (ст. 32). Виборні функції сейму і сенату, поєднаних у Національні збори, згідно з 39-ю статтею конституційного закону, полягали в обранні Президента Речі Посполитої.

Президент, котрого обирали на 7 років Національні збори, очолював органи виконавчої влади і представляв державу в міжнародних стосунках. У випадку необхідності його заступав маршалок сейму (ст. 40). Президент не відповідав за свої урядові дії "ні парламентарно, ні цивільно" (ст. 51). Натомість міг бути притягнутий до конституційної відповідальності за чітко визначені злочини: зраду країни, порушення конституції чи кримінал. Постанову про притягнення Президента Речі Посполитої до відповідальності приймав сейм більшістю 3/5 голосів за присутності принаймні половини передбаченої законом кількості депутатів (ст. 51). Органом, покликаним до розгляду і звинувачення у цих питаннях, був Державний Трибунал.

Згідно з постановами окремого закону, Державний Трибунал складався з 12 суддів, обраних із парламентаріїв: сейм – 8 і сенат – 4, на чолі з першим головою Верховного Суду (ст. 11) [25]. Це ж було першопочатково зафіксовано у 64-й статті конституції. В основному законі передбачили, що уряд несе за свою діяльність парламентську і конституційну відповідальність (ст. 58, 59). За 56-ю статтею, Рада Міністрів відповідала колективно за загальний напрямок діяльності уряду. Водночас, кожен міністр – окремо за свою роботу: її відповідність конституції й законам, дії підлеглих йому інституцій і напрям політики, яку проводить. Стаття 57-а передбачала також колективну та індивідуальну відповідальність міністрів за урядові акти Президента Речі Посполитої. При цьому, до парламентської відповідальності міністрів сейм міг притягати простою більшістю (ст. 58). Цього права не отримав сенат. Мав, як і сейм, право запитів до уряду. До конституційної ж відповідальності – перед Державним Трибуналом – сейм притягав міністрів на аналогічних засадах як Президента Речі Посполитої (ст. 59).

Повертаючись до посади президента, зауважимо, що конституція визнавала за ним ті традиційні права і повноваження, що належать главі держави. Насамперед, представлення країни на міжнародній арені. Він мав приймати дипломатичних представників іноземних держав, відповідно, Речі Посполитої відправляти – за кордон (ст. 48). Президент укладав міжнародні договори. Деякі з них вимагали згоди сейму, як, наприклад, ті, що стосуються змін державних кордонів, торговельних, митних та інших фінансових угод, чи містять правові положення, обов'язкові для громадян (ст. 49). Попередньої згоди палати потребували питання оголошення війни й укладення миру (ст. 50).

Президент мав також повноваження у сфері законодавчої, виконавчої і судової влад. Про перший зріз попередньо вже йшлося – скликання, закриття, перенесення чергових і надзвичайних парламентських сесій, право розпуску, за досягнення згоди сенату, сейму.

Щодо обсягу виконавчих компетенцій Президента Речі Посполитої, то він порівняно широкий. Глава держави призначав і відкликав прем'єра (голову Ради Міністрів), за його пропозицією – міністрів, а також на подання уряду – кандидатів на цивільні та військові посади, передбачені законом (ст. 45). Президент був головнокомандувачем збройних сил, однак не міг виконувати його обов'язки під час війни (ст. 46). Це формулювання нав'язали супротивники Ю. Пілсудського, які не довіряли його військовим здібностям. У разі війни, згідно з цією ж – 46-ю статтею, верховного головнокомандувача призначав президент на пропозицію уряду, що подав міністр військових справ, який за дії, пов'язані з командуванням під час війни та інші питання військового командування відповідав перед сеймом.

Чільник країни видавав розпорядження та інші урядові документи. Разом із міністрами підписував закони і розпоряджався про їх публікацію у "Віснику законів Речі Посполитої" (ст. 44). Через конституційні вимоги дії всіх урядових документів Президента Речі Посполитої через прем'єра і відповідного міністра (ст. 44), він, тим самим, фактично потрапляв у залежність від уряду й був позбавлений самостійності у цій площині. Як бачимо, Березнева конституція надавала главі держави доволі широкий спектр повноважень і можливостей здійснювати управління. Поряд із цим, суттєво їх звужувала, вимагаючи узгодження з сеймом і урядом. Обмеження повноважень президента в основному законі 1921 р. було виразом прагнення до утворення моделі слабкого президентства у Польщі. У сфері судової влади президентові належало оголошення суддів і право помилування й зменшення покарання (ст. 76, 47).

Другою важливою складовою виконавчої влади, згідно з Березневою конституцією, виступав, власне, уряд під керівництвом прем'єра, який був "першим серед рівних" [26, с. 314]. Найважливіше завдання – визначення загального напрямку внутрішньої та зовнішньої політики Польщі. На практиці уряд, головне, використовував право законодавчої ініціативи, мав також повноваження до видання виконавчих розпоряджень й інших правових актів, у т. ч. законів. Як зазначали, міністри несли колективну ("солідарну") й індивідуальну парламентську й конституційну відповідальність. Її здійснення Конституція 1921 р. окреслювала через сейм.

Основний закон у 65-й статті передбачав поділ держави, відповідно до існуючого стану речей, на воєводства, повіти, міські та сільські ґміни, що були одночасно одиницями територіального самоврядування. До їх компетенцій належали вагомі економічні, культурні, організаційні функції. Крім територіального, передбачали економічне самоврядування, у вигляді промислових, ремісничих, рільничих, торговельних, палат найманої праці та інших, об'єднаних у Вищу господарчу палату, що мала співпрацювати з державною владою у керуванні економічним життям та парламентом – у прийнятті законів щодо господарчих справ (ст. 68).

Розділ, що стосувався судової системи – статті 74–86 – становив каталог загальних положень, на які мало спиратися правосуддя в Польщі. Можна стверджувати, що Березнева конституція створила умови для існування в країні незалежної судової системи. Спираючись на неї, загальні суди могли ефективно захищати права і свободи громадян. Однак чимало положень, що торкалися судової влади, ще необхідно було реалізовувати на практиці, попередньо прийнявши відповідні закони.

Загальні ж обов'язки і права громадян регулював один із найбільших – 38 статей – і найвагоміший за значенням V розділ конституції. Він розпочинався з окреслення засад отримання польського громадянства. Наступні 6 статей регулювали обов'язки громадян, з яких першим "є вірність Польській Республіці" (ст. 89). Далі: повага і дотримання конституції та інших законів, військової служби, публічних сплат, поваги до законної влади, тощо. Остання стаття цікава тим, що прописувала обов'язком батьків "виховання своїх дітей справжніми громадянами Вітчизни і забезпечення їм щонайменше початкової освіти" (ст. 94). Основний закон, що характерно, висував на перше місце обов'язки громадян, їх права озвучувалися після цього.

Березнева конституція запроваджувала інституційно-юридичні гарантії з метою "забезпечення громадянських прав перед можливою всемогутністю держави" [27, с. 195]. Права, надані громадянам, поділяли на політичні, громадянські у повному значенні цього слова, соціальні права й свободи. Вони окреслювалися досить широко. Творці конституції хотіли підкреслити, що незалежна Польська держава гарантує всім громадянам право на безпечне життя в умовах рівності й демократії, що вона "відкинула методи утиску й тиранії, які застосовували загарбники" [144, с. 72].

Спосіб формулювання громадянських прав був тісно пов'язаний із кількома істотними аспектами: політичним устроєм держави, його суспільним обличчям, національними й конфесійними відносинами. Республіканськo-парламентська політична система Польщі, її демократизм закладали необхідність розбудови норм, що мали гарантувати громадянам можливість участі в житті держави, свободи особистості та їх зборів. У конституції в розділі, що стосується законодавчої влади, містилися положення, що запевняли демократизм закону про вибори, виконавчої – проголошення розбудови самоврядування, судочинства – конституційна гарантія незалежності суддів та відкритості слідства. Відповідно до практики сучасного конституціоналізму було потрактоване, як реалізація одного з громадянських прав – право власності. Ситуація, за якої близько третини населення Речі Посполитої належало до національних меншин, вплинула на формулювання норм, що мали гарантувати можливість культивувати національні, мовні та конфесійні відмінності. Одночасно в конституції підкреслена рівність усіх громадян перед законом і в межах можливостей – участь у владі. Власне, виборчі права до обох парламентських палат, органів самоврядування, а також право займати урядові й громадські посади окреслені як політичні. Вони виражали й гарантували демократичні підвалини ладу. При цьому норми, котрі стосувалися проголошених свободи совісті й віросповідання, було поєднано з положеннями, які визначали привілейовану позицію католицької церкви, за що затято боролися на засіданнях сейму праві.

Положення розділу конституції, що регулював громадянські права, відкривала 95-а стаття, в якій зазначено, що держава "гарантує на своїй території цілковитий захист життя, свободи й майна всіх, без огляду на походження, національність, мову, расу чи релігію" [21]. У наступній статті проголошено, що всі громадяни є рівними перед законом і на умовах, передбачених правом, мають доступ до обіймання державних посад. Конституція декларувала безсумнівне, як на сьогодні, твердження – "Польська Республіка не визнає ні родових, ані станових привілеїв, як і жодних родових гербів, титулів" (ст. 96). Далі, у статтях 97–98, визначені умови, за яких могло відбутись обмеження особистої свободи, і спосіб забезпечення правосуддя: "ніхто не може бути позбавлений суду, якому підлягає за законом" (ст. 98). Були відрегульовані інші питання, що мали вберегти громадян від незаконного ув'язнення й несправедливого покарання.

Тож громадянські права становили: рівність перед законом, право на захист життя, свободу совісті й майна, відшкодування збитків, що завдали державні органи, які діяли всупереч законодавству. Захисником і охоронцем цих прав були незалежні суди. Обмеження особистої свободи допускалися тільки у випадках, передбачених кримінальним кодексом, і лише судовим рішенням. Заборонено застосування кари, поєднаної з фізичним знущанням.

Особливо важливе значення мали конституційні положення, які стосувалися права власності. У 99-й статті зазначено, що держава "визнає всяку власність..., як одну з найважливіших основ суспільного устрою й законного порядку" і водночас допускає "...у випадках, передбачених законодавством, конфіскацію або обмеження власності ... з огляду на загальне добро, як відшкодування" [21]. З цього випливає визнання суспільного інтересу межею недоторканості власності. Право власності, як й інші громадянські права, не було абсолютним, з огляду на інтерес чи інших громадян, чи держави.

Народні угруповання зуміли провести частину вимог, що стосувалися принципів земельної реформи. Цьому присвячена друга частина 99-ї статті: "...Закони визначають належне Державі право примусового викупу землі й регулювання обороту землі, при врахуванні принципу, що земельний устрій Польської Республіки має базуватися на

земельних господарствах, які здатні до правильного виробництва і становлять особисту власність" [21].

Із вертикалі нових, до цього невиписаних, категорій прав були суспільні, реалізація яких залежала від активності державних органів. Березнева конституція стверджувала, що "праця як головна основа багатства Речі Посполитої має перебувати під особливою охороною Держави" (ст. 102). Основний закон гарантував кожному громадянинові "право на охорону Державою його праці, а в разі відсутності праці, хвороби, нещасного випадку, неспроможності працювати – на соціальне забезпечення" [21]. Конституція містила також конкретні норми: заборону праці дітей, молодших 15 років, постійної праці дітей та молоді шкільного віку, нічної праці жінок і неповнолітніх робітників у галузях промисловості, шкідливих для здоров'я, й проголошення законом охорони материнства (ст. 103). У цих самих статтях – 103, 102 – вимоги, що стосувались опіки держави над дітьми, позбавленими батьківського піклування, й обов'язку надавати моральну підтримку та релігійні послуги солдатам, хворим, в'язням. Конституція гарантувала право на соціальне забезпечення у випадку відсутності праці чи недієздатності (ст. 102). Згідно зі 119-ю статтею впроваджувалося безкоштовне навчання на всіх щаблях державних і самоврядних шкіл, що, однак, на практиці було реалізовано лише у загальній школі. Поєднання настільки різних питань мало дещо "консервативний характер й занижувало якоюсь мірою ранг цих проблем" [9, с. 74].

У низці статей Березнева конституція кодифікувала права на свободи: вільного висловлювання думок і переконань (ст. 104), преси з забороною запровадження превентивної цензури і так зв. концесійної системи (попередньої згоди влади на друкування) (ст. 105), ґарантувала: таємницю кореспонденції (ст. 106), недоторканість помешкання (ст. 100), "свободу вибору собі на території Держави місця проживання й перебування, переселення й еміґрації, свободу вибору заняття й заробітку та перевезення своєї власності" (ст. 101). Громадяни мали "право подавати індивідуально чи колективно петиції" до всіх державних й органів самоврядування (ст. 107) та "право коаліцій, зборів і утворення товариств та союзів" (ст. 108).

Основний закон країни також гарантував охорону національних, етнічних, релігійних меншин, забезпечуючи їм певні свободи. Кожному громадянинові належало право зберегти свою національність та культивувати мову й національні особливості (ст. 109). Національні свободи мали гарантувати: право нацменшин на створення власних автономних зв'язків у межах загального самоврядування, відкривати школи, виховні, суспільні й доброчинні заклади, користуватися в них своєю мовою й дотримуватися релігійних норм (ст. 110).

Особливу категорію прав про свободи становили приписи, пов'язані з свободою совісті й віросповідання та діяльності конфесійних союзів. Вихідним пунктом були положення, що гарантували свободу совісті й віросповідання та твердження, що жоден громадянин не може бути через віру й релігійні переконання обмежений у правах, які надані іншим (ст. 111). Конституція гарантувала свободу визнання своєї віри за умови, що це не суперечить громадському порядку й законодавству. Релігійні громади самостійно регулювали свої справи в межах державного законодавства.

Питання ставлення держави до вірувань і спосіб визначення свободи совісті й віросповідання належали до найсуперечливіших під час дебатів у сеймі. Концепції лівиці про цілковите відділення Костелу від держави праві протиставляли формулу пануючого Римо-католицького костелу. Нарешті було знайдено компромісну формулу: "Римо-католицьке віросповідання, яке є релігією переважної більшості народу, займає в державі головну позицію серед рівноправних вірувань. Римо-католицький костел керується власними правами" (ст. 114). Ставлення держави до костелу мало бути визначене в угоді з Апостольською столицею. Таким чином, католицький костел отримав привілеї, яких не мали інші вірування. Конституція порушувала принцип свободи совісті, передбачаючи обов'язкове навчання релігії для молоді молодше 18 років у державних школах та школах самоврядування (ст. 120).

До речі, дві статті – 118, 119, згідно з вимогами лівиці, яку підтримували вчительські організації, регулювали принципи шкільництва у Польщі: “В межах загальної школи навчання є обов’язковим для всіх громадян Польщі” (ст. 118), ”Навчання в державних школах і школах самоврядування є безкоштовним” (ст. 119). Група конституційних положень, що стосувались питань організації освіти і науки, містила постанову, яка визначала свободу наукових досліджень та оголошення їх результатів, заснування й роботи – при виконанні визначених умов – навчальних закладів (ст. 117).

Згідно з останніми статтями цієї частини конституції, громадяни мали право вимагати відшкодування за збитки, отримані внаслідок незаконних дій органів державної влади (ст. 121). Були відрегульовані принципи застосування війська за вимогою цивільної влади “для придушення заворушень чи примусового виконання законів” (ст. 123). Окреслені умови тимчасового припинення громадянських прав: особистої свободи, недоторканості помешкання, свободи преси, таємниці кореспонденції, права коаліції, зборів і утворення товариств. Призупинення цих прав здійснювала, згідно зі статтею 124, Рада Міністрів за згодою Президента Речі Посполитої “під час війни або коли загрожує вибух війни, а також у разі внутрішніх заворушень чи інтриг характеру державної зради, які загрожують Конституції Держави або безпеці громадян” [21]. Таке розпорядження, видане під час роботи сейму, мали негайно подавати палаті на затвердження. У випадку, якщо це стосувалося території більшої, ніж одне воєводство, і під час перерви в засіданнях, автоматично протягом 8 днів збирався сейм, котрий приймав відповідне рішення, яке негайно втілювали в життя (ст. 124).

VI розділ конституції стосувався змін і перегляду основного закону. Як звернув увагу А. Айненкель: “Конституція належала до т. зв. штучних законів, що створювали у самому тексті певні формальні перешкоди, які необхідно було долати, щоб здійснити зміни політичного устрою” [5, с. 186]. Передбачено, що вони могли бути ухвалені лише більшістю 2/3 голосів у кожній із палат за присутності щонайменше половини конституційної кількості її членів (ст. 125). Пропозиція про зміну Конституції мала містити підписи щонайменше 1/3 кількості депутатів й оголошена щонайменше за 15 днів. Одночасно була закладена можливість періодичного перегляду принципів устрою. Кожних 25 років могла відбуватися “ревізія” закону, прийнята простою більшістю голосів обох палат, об’єднаних у Національні збори. Існувала й третя, виняткова й одноразова, можливість перегляду основного закону другим за чергою сеймом, постановою, прийнятою більшістю 3/5 голосуючих за присутності щонайменше половини конституційної кількості депутатів (ст. 125). Це положення стало результатом компромісу, досягнутого 16 березня – напередодні прийняття Конституції. Вона давала можливість ліквідувати сенат тільки рішенням сейму.

Насамкінець розглянемо VII розділ, у якому містилися положення про спосіб впровадження конституції у життя. Закон вважали чинним з дня оголошення – 1 червня 1921 р., однак усі приписи й правові розпорядження, що не відповідали його постановам, мали впродовж року бути представлені сеймові для узгодження з текстом законодавчим шляхом. При цьому діюча влада на підставі Малої конституції, прийнятої 20 лютого 1919 р.[28; 29], згідно з постановами перехідного закону 18 травня 1921 р. [30], продовжувала працювати до часу зібрання палат першого скликання, тобто – до 28 листопада 1922 р.

Парламентський устрій, який впроваджувала Березнева конституція, забезпечував парламентові перевагу над органами виконавчої влади. У цьому напрямку працювали всі норми, що визначали становище обох палат та їх стосунки з Президентом і урядом. “Домінуюче становище парламенту в системі вищих органів влади, – як зазначив М. Пєтшак, – виникало з схвалення демократичних основ ладу і прагнення ефективного забезпечення прав та свобод громадян” [31, с. 72]. У парламентській моделі, прийнятій Березневою конституцією, всі структурні та функціональні недоліки сейму чітко відбивалися на функціонуванні державного механізму.

Оцінюючи прийняття в новітніх умовах, у країні, що відновила незалежність і поступово набувала нових характеристик у ході свого становлення, Конституції 17 березня 1921 р., треба відзначити її демократичність і прогресивність. Про це свідчать закладена в основі документа система представницького правління, принципи організації адміністративного апарату, судочинства, визначене місце парламенту в житті держави, розбудова громадянських прав і свобод.

Конституція містила й певні обмеження. У багатьох її статтях, що регулювали громадянські права й свободи, були положення, які давали можливість їх легального обходу, інколи виконавчими приписами. Треба додати, що аналогічний спосіб регулювання цих питань застосовували в конституціях інших демократичних держав Європи. Не можна абстрагуватись і від тодішніх суспільних відносин, які характеризують помітні відмінності в умовах буття й стосунках власності. Так, наприклад, безробіття було сталим явищем Другої Речі Посполитої. Дискримінували права нацменшин, на труднощі в своїй діяльності натрапляли українські та білоруські політичні сили, які не визнавали територіальної інтегральності Речі Посполитої, її влади. Неодноразово порушувалися, попри задекларовані право свободи совісті та віросповідання, ці принципи внаслідок домінуючого становища римо-католицького костелу в державі. При цьому основний закон країни й базована на його положеннях діяльність сейму створювали кращі можливості для відстоювання інтересів, розвитку для особистості чи суспільної групи.

Конституція не могла змінити у Польщі політичних стосунків, які були наслідком ширших суспільних явищ. Вони виникали і з реалій, і з факту, що процеси консолідації окремих груп та суспільних верств, інтеграції народу відбувалися лише через кілька років після відновлення незалежності, на початковому етапі. Конституційний закон, його постанови, передбачена організація держави були, так би мовити, певною схемою, яку реальна практика, життя мали наповнити відповідним змістом, що залежав від рівня політичної грамотності суспільства, його ставлення до права і держави. Тут відігравали роль багато чинників. Як писав С. Мацкевич із огляду на тодішній суспільний дискурс: “Польська конституція була республіканською, наддемократичною, передбачала систему парламентського правління, була безумовно централістичною” [32, с. 159], додаючи: “Усі ці риси вважаю поганими” [32, с. 159]. Існувала різниця між юридичними нормами, які були останнім словом сучасної демократії і недостатнім, що зумовлено роками неволі, культурним і політичним досвідом польського суспільства. Як відомо, найкращою школою громадського життя є народне представництво, на щаблі ґмінного, повітового, адміністративного самоврядування, і найвищому – парламентському. Та був ще один вагомий фактор набуття політичної зрілості та культури суспільства, в якому доля відмовила Другій Речі Посполитій, – час.

На момент прийняття Березневої конституції можна говорити про неї, як про інтегруючий фактор молодої польської державності, доказ необхідного в політичному житті вміння знаходити компроміс. При цьому в політичній практиці до 1926 р. виявлялася перевага сейму. Уряд трактували як еманацію сеймової більшості. Політичне розрізнення палати несприятливо позначалося на функціонуванні політичної системи. Ця ситуація ускладнювала формування кабінетів, які мали підтримку парламентської більшості. Неможливість утворення тривалих сеймових коаліцій призводила до скликання позапарламентських кабінетів. У свою чергу, винятковий характер мали повноваження парламенту надані, скажімо, урядові В. Грабського з метою здійснення реформи грошової системи. Треба додати, що процес стабілізації форм парламентської демократії ускладнювали суспільні конфлікти та економічні труднощі.

Незаперечним залишається те, що Конституція 17 березня 1921 р. фактично оформила юридично головні елементи та інститути демократично-парламентської системи організації політичної влади республіканської держави. Побудована частково за зразком французької і англійської, як і з урахуванням вітчизняних традицій, зокрема, Конституції 3 травня 1791 р., будучи однією з демократичних у Європі, вона завершила формування Польської держави й стабілізувала на певний час її внутрішню структуру та суспільно-політичне життя.

Список використаних джерел

1. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s.

2. *Komisje* Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Drukarnia państwowa, 1919.

3. *Kozieł A.* Spór o Konstytucje. Konstytucja z 17 marca 1921 roku // Racje i okoliczności. Publicystyka polska 1918–1939. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2000. – S. 57–60.

4. *j. b. m.* (Jan Maurycy Borski). Rządowy project tymczasowej Konstytucji // Robotnik, 1919, 7. V.

5. *Ajnenkiel A.* Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001. – 416 s.

6. *Sejm* Ustawodawczy RP. Sprawozdanie stenograficzne z 221 posiedzenia (Spr. sten. z 221 pos.), łam 4.

7. *Sejm* Ustawodawczy RP. Spr. sten. z 221 pos., łam 5,6.

8. *Komarnicki W.* Zarys ustroju państwowego Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Wydawnictwo F. Hoesicka, 1923. – 111 s.

9. *Ajnenkiel A.* Historia Sejmu Polskiego. – T. II. Cz. II. II Rzeczpospolita. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s.

10. *Sprawa* senatu // Czas, 1921, 23. I.

11. *Wasilewski Z.* Przed dyskusją o senacie // Gazeta Warszawska, 1921, 25. I.

12. *Stroński S.* Co się waży // Rzeczpospolita, 1921, 27. I.

13. *Dubanowicz E.* Sposób wyboru Prezydenta // Rzeczpospolita, 1921, 4. II.

14. *Stroński S.* Niezadowoleni // Rzeczpospolita, 1921, 6. II.

15. *Senat* uchwalony... //Piast, 1821, 6. II.

16. *Bursche E.* Na sąd was wzywam // Kurier Polski, 1921, 10. II.

17. *Niemojowski A.* Konstytucja a Kościoły // Myśl Niepodległa, 1921, 5. III.

18. *Giełżyński W.* Pancerka w naszej konstytucji // Kurier Polski, 1921, 10. III.

19. *Koskowski B.* Uchwalenie Konstytucji // Kurier Warszawski, 1921, 17. III.

20. *Gwiżdż A.* Sejm i Senat w latach 1918–1939 // Bardach J., Grodziski S., Gwiżdż A., Jankiewicz A., Działocha K., Kraczkowski R., Wawrzyniak J. Dzieje Sejmu Polskiego. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. – S. 145 –195.

21. *Ustawa* z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz U RP), 1921, nr 44, poz. 267.

22. *Ustawa* kostytucyjna, zawierająca statut organiczny województwa śląskiego // Dz U RP, 1920, nr 73, poz. 497.

23. *Sejm* Ustawodawczy RP. Spr. sten., łam CLXXIV/10.

24. *Ustawa* o nietykalności członków Sejmu Ustawodawczego // Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP), 1919, nr 31, poz. 263.

25. *Ustawa* o Trybunale Stanu // Dz U RP, 1923, nr 59, poz. 415.

26. *Kallas M.* Historia ustroju Polski. X–XX w. – Warszawa, 2001. – 564 s.

27. *Adamczyk M., Pastuszka S.* Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1985. – 360 s.

28. *Uchwała* Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 roku w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa // Dz Pr PP, 1919, nr 19, poz. 226.

29. *Алексієвець Л.* Мала Конституція 1919 р. у контексті формування польської державності // Видатні науковці Чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції “Кайндлівські читання”, 16–17 травня 2008 р. Частина 2. – Чернівці, Видавництво “Прут”, 2008. – С. 6–8.

30. *Ustawa* Przechodnia do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej // Dz U RP, 1921, nr 44, poz. 268.

31. *Pietrzak M.* Parlament w systemie organów państwowych // Ajnenkiel Andrzej, Gwiżdż Andrzej, Pietrzak Michał, Zakrzewski Andrzej. Sejmy Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. Andrzeja Zakrzewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1990. – S. 54–108.

32. *Mackiewicz S.* Historja Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. – London, 1985. – 341 s.

Lesya Alexiyevets

ADOPTION OF CONSTITUTION (1921) IN THE CONTEXT OF CONSOLIDATION OF THE PARLIAMENTARY-AND-DEMOCRATIC REGIME OF RICH POSPOLITA II

The paper presents the analysis of the Constitution of Poland in 1921.

Key words: Polish State, Constitution, Republik, parliamentary-and-democratic regime, citizens' right and duties.

УДК 94 (438)

Ярослав Секо

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано питання виникнення проблеми національних меншин у слов'янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи, а також форми захисту їх прав у межах версальської системи мирних договорів.

Ключові слова: національні меншини, слов'яни, Центральна і Південно-Східна Європа, Перша світова війна, версальська система.

Проблема національних меншин була однією з найактуальніших у XX ст. і залишається такою на початку XXI ст. Варто згадати хоча б "свіжі" європейські прецеденти – косовських албанців у Сербії, абхазців і осетинів у Грузії, басків у Іспанії, валлонів у Бельгії, кримських татар в Україні, аби зрозуміти її важливість. Невиповнення "пророцтв" про кінець "ери націоналізму" змушує політиків і науковців реагувати на постійні виклики націоналізмів бездержавних народів, в основі яких лежить прагнення національних меншин стати повноправними учасниками міжнародного життя.

У даній статті головна увага звертатиметься на спробу вирішення проблеми національних меншин у межах версальської системи повоєнного облаштування світу. Звернення до цього періоду світової історії не випадкове, і меншою мірою викликане черговим 90-річним ювілеєм Версалю. Справа в іншому – саме в повоєнний час проблема національних меншин вийшла на авансцену міжнародної дипломатії й перетворилася на важливий фактор внутрішнього життя європейських країн. Саме тоді закладалися фундаментальні основи міжнародного законодавства, що регулюють статус національних меншин. Тому, звернення до конкретних історичних фактів дозволить чіткіше усвідомити ті критерії, які були покладені в його основу, визначити коло суперечностей, що виникали в ході їх реалізації як у короткостроковій перспективі міжвоєнного періоду, так і тих, що впливають на сучасне становище.

Також відзначу, що у вітчизняній історіографії дана тема у зазначеному ракурсі ще не отримала належного висвітлення. Адже переважна кількість досліджень стосується або ж геополітичних підсумків версальсько-вашингтонської системи, або ж проблеми статусу українців у різних державних утвореннях. Маю на увазі роботи С. Віднянського, О. Сича, М. Литвина, Л. Алексієвець. Щодо сучасної зарубіжної історіографії, то для неї також характерний ухил в геополітичні підсумки Версалю. Можна також багато говорити про здобутки істориків у дослідженні практики міжетнічних зв'язків у межах міжвоєнної Європи. Що ж до питання постановки проблеми захисту прав національних меншин, то зараз можна констатувати про повернення інтересу до цієї важливої теми. Сучасних дослідників уже не задовольняє правова казуїстика даного питання. Не менш важливим постає історичний контекст. У цьому руслі, наприклад, помітно виділяється збірник статей "Восточная Европа после Версаля", виданий російськими славістами [1].

Серед складових винесеної на розгляд наукової проблеми, насамперед, важливо розставити акценти в причинах актуалізації питання національних меншин в ході Першої світової війни та після її закінчення. Загальновідомо, що вперше до захисту національних меншин дипломати звернулися в XVI ст. У наступних століттях аналогічне положення також зустрічається в низці договорів. Втім, це були лише епізоди локального характеру, які не мали значного міжнародного резонансу. Вирішальне значення для розгортання питання захисту національних меншин у XX ст. носили процеси націотворення, що розпочалися в

Європі наприкінці XVIII ст. (час доволі умовний з огляду на численні суперечки серед сучасних дослідників). Формування "модерних" націй у провідних європейських країнах детонувало аналогічні процеси у "малих" народів. При цьому відбувалася криза легітимності династичних держав. Адже тепер кожен із народів, що проживав під короною Габсбургів чи Романових, Гогенцоллернів чи Османів, почав самоусвідомлювати себе єдиним цілим, окремою одиницею безвідносно до колишніх традиційних ідентичностей, що носили конфесійний чи становий характер. Природнім виявом цього стають вимоги перегляду власного статусу в межах наднаціональної імперії від автономії до незалежності.

Перша світова війна посилила ті конфлікти, які тривалий час визрівали в наднаціональних імперіях. І безперечно, що в умовах гострого протистояння між Антантою і Четвертним союзом, кожна сторона намагалася використати слабкі сторони противників. Природним союзником Антанти виступали національні рухи, насамперед, поляків і чехів. Однак, надання їм легітимності утруднювалося тим, що в складі Антанти перебувала Російська імперія, яка подібні дії не толерувала. Та після лютневої революції 1917 р., а особливо після приходу до влади більшовиків, ця проблема відпала сама собою. Світові лідери змогли відкрито оголосити нові принципи побудови міжнародного життя. Їх основу цілком логічно склав національний принцип із правом націй на самовизначення в якості гасла-домінанти.

Одними з перших про це право заговорили більшовики, але їх заяви носили локальний характер. Значно резонанснішим виявився виступ британського прем'єра Д. Ллойд-Джорджа 5 січня 1918 р., а особливо – оголошення 8 січня 1918 р. перед Конгресом США "14 пунктів" президента В. Вільсона. Так вносилися нові ідеї в міжнародні відносини. На думку екс-держсекретаря США Г. Кісінджера, саме тоді США відкинули концепцію рівноваги сил, яка впродовж останніх років сповідувалася європейськими дипломатами. Американскими критеріями міжнародного порядку стали демократія, колективна безпека і самовизначення – до цього жоден із цих принципів не лежав у основі європейського врегулювання. Проголошуючи радикальний відхід від заповідей Старого Світу і накопиченого Європою досвіду, Вільсон висунув ідею такого світового порядку, яка відштовхувалася від американської віри в доброї від природи людини та від початкової світової гармонії. Звідси випливало, що демократичні нації по самій своїй природі миролюбні, а народ, який отримав можливість самовизначення, не буде більше мати причини воювати або пригнічувати інших. З точки зору Америки, не самовизначення тягне за собою війни, а той стан, коли його немає; не відсутність рівноваги породжує нестабільність, а прагнення до її досягнення [2, с. 195].

Коротко розглянемо пропозиції Вільсона слов'янським народам, які, втім, за його логікою мали необов'язковий характер. 10-й пункт стосувався народів Австро-Угорщини, які мали отримати "якнайширшу можливість автономного розвитку". Схожий зміст носив 12-й пункт, який надавав "недвозначну гарантію існування і абсолютно непорушні умови автономного розвитку" тим національностям, що перебували під владою турків. 11-й пункт стосувався евакуації території Румунії, Сербії і Чорногорії й забезпечення цим державам нормальних умов розвитку. І, нарешті, 13-й пункт проголошував необхідність створення незалежної Польської держави [3, с. 25]. Як бачимо, в основі пропозицій Вільсона лежало право народів на самовизначення. Втім, особливого оптимізму щодо можливості його реалізації не було навіть у найближчому оточенні президента. До скептиків, зокрема, належав державний секретар США Роберт Лансінг. У своєму щоденнику він записав: "Слово "самовизначення" ніби начинене динамітом. Воно пробуджує надії, які можуть ніколи не збутися. Боюся, що реалізація цього принципу призведе до загибелі тисяч людей" [4, с. 39]. Суперечність тез відзначає також Г. Кісінджер, підереслюючи хоча б той факт, що вихід Польщі до моря і перегляд кордонів Італії було важко пов'язати з принципом самовизначення інших народів [2, с. 199].

Отже, принцип самовизначення народів у реальному житті виглядав вельми утопічно. Виникала потреба пошуку іншої формули організації міжнародного життя, яка б, з одного боку, не заперечувала даний принцип, а з іншого пом'якшувала ті недоліки, які б виникли в

результаті його вибіркового використання. І Д. Ллойд-Джорджу, а особливо В. Вільсону, необхідно було бодай формально виконувати свої обіцянки, і, таким чином, закласти позитивні основи нового світового порядку на чолі з Лігою Націй. У цьому контексті важливим завданням була реорганізація системи колишніх поліетнічних наднаціональних імперій у Європі в життєву систему національних держав з якомога меншою кількістю міжетнічних конфліктів. Крім того, актуалізуючи національне питання, західні політики побічно намагалися змістити свідомість населення із соціальних проблем на національні, й, таким чином, захиститися від світової пролетарської революції, апологетами котрої виступили більшовики.

Пошук нової формули посилювався новими геополітичними викликами. Перша світова війна, а також розгортання національних рухів на території Центральної та Південно-Східної Європи суттєво змінили статус даного реґіону, перетворивши його латентні конфлікти, що існували в наднаціональних імперіях у зону міжнаціонального протистояння. Тому погоджуюсь із думкою В. Зубачевського, що в даний період змінювалося й усвідомлення світовими лідерами місце цього реґіону, який поступово почав перетворюватися із історико-географічного континууму зниклих монархій у геополітичну реальність [5, с. 58]. У їх схемах стабільність даного реґіону вважалася запорукою спокою в Європі. Нові країни мали стати надійною противагою реваншистським настроям Німеччини, а також створити буфер експансіоністським ідеям комуністичної Росії. А раз так, то вже після закінчення війни перед “архітекторами Версалю” постала серйозна проблема законодавчого врегулювання спірних питань, які виникали в цьому етнічно строкатому реґіоні.

Додам ще один важливий фактор, який дозволить глибше зрозуміти постановку питання про меншини. Ця ідея реалізується не в силу “добрих намірів”, а як спосіб заспокоєння “великих” або за іншою класифікацією “історичних” націй, зокрема, німців та угорців, що зазнали поразки в ході війни. Саме спроба врегулювання “німецького” питання було найгострішою в ході версальської мирної конференції і лише в його контексті лідери великих держав змушені були зважати на аналогічні проблеми хорватів, українців, словенців та інших “малих” або “неісторичних” європейських народів. Звідси тягнеться та асиметрія, що була визначальною рисою всього міжвоєнного періоду, коли національні вимоги німців за своїм резонансом переважали національний стогін всіх інших народів. Погоджуюся з думкою О. Сича, що сумнівний “принцип національності” як основи державотворення не тільки в Європі, але й за її межами здійснювався великими державами вибірково, непослідовно, з урахуванням насамперед власних геополітичних інтересів, і право на самовизначення надавали тим, кому вважали за потрібне, хто цього “заслужив”. Дослідник у підтвердження своєї думки приводить слова Г. Нікольсона про те, що “провінції та народи насправді розглядалися як худоба або пішаки в шаховій грі” [4, с. 41].

Але навіть такий підхід захисту німців, а попри них інших народів, в умовах гострих розбіжностей між США, Великобританією і Францією, отримав значний заряд деструкції. У відомому меморандумі Ллойд-Джорджа Вільсону від 25 березня 1919 р. читаємо: “Не можу собі уявити вагомішої причини для майбутньої війни: німецький народ, який, без сумніву довів, що є однієї з найстійкіших і наймогутніших рас у світі, виявиться в оточенні малих держав, причому, народи багатьох із них ніколи раніше не утворювали для себе стабільної форми правління, однак, у кожній із цих держав проживають значні маси німців, що галасливо вимагають возз’єднання зі своєю рідною землею” [2, с. 214.]

Меншою мірою в розв’язанні даної проблеми були зацікавлені політики новоутворених держав Центральної і Південно-Східної Європи. Не бажаючи в принципі порушувати національне питання, вони змушені були пристосовуватися до існуючої кон’юнктури. Тому йдучи на підписання договорів-гарантій, вони намагалися отримати політичні дивіденди, зокрема, юридично закріпити своє право на державність, і на рівні міжнародного законодавства присікти спроби інших народів (у статусі національних меншин) переглянути існуючий порядок. Навіть побіжний погляд на подієву історію завершального етапу війни показує разючу суперечність, що виникла в результаті розпаду наднаціональних імперій.

Домагання одних народів створити власну державу (поляки, чехи) або піднести її на новий рівень (серби) були підтримані, а аналогічні домагання інших (українці, білоруси, хорвати, словаки) – ні. Це пояснювалося, з одного боку, належністю до таборів переможців або переможених, а з іншого – різними темпами протікання процесів націотворення та формування державницької свідомості в різних народів.

Це непогано ілюструється тогочасним ходом історичного розвитку. Попри різні орієнтації діячів польського національного руху, на завершальному етапі війни саме підтримка лідерами Антанти польських домагань стали визначальними для відновлення державності. 11 листопада 1918 р. стало першим днем знову здобутої незалежності. При цьому дослідниками звертається увага на такі внутрішні фактори як висока етнонаціональна свідомість поляків, традиції боротьби та політичний досвід [6, с. 123]. Успішною виявилася орієнтація на країни Антанти діячів чеського національного руху. В умовах невисокої активності словацької еліти, яка переважно виступала за автономію в складі Угорщини, чехи змогли переконати їх у побудові спільної держави. 14 листопада 1918 р. під час національних зборів у Празі було проголошено створення демократичної Чехословацької республіки.

Дещо інакше складалася ситуація у Південно-Східній Європі. Серби і болгари, маючи власні держави, цілком резонно не вважали свої національні питання вирішеними. Захищаючи власну незалежність у роки війни, сербська національна еліта не відкидала й інтеграційних проектів щодо об’єднання південнослов’янських народів. Це, зокрема, виявилося в підписанні спільної з хорватами Корфської декларації. У той же час частина лідерів хорватського, словенського та боснійського народів намагалися розв’язати власні національні проблеми шляхом реорганізації Австро-Угорської імперії на федеративних засадах. Післявоєнні хорватські претензії на власну державність у вигляді Держави словенців, хорватів і сербів були доволі вагомими, однак, не без тиску ззовні, хорвати пішли на об’єднання 1 грудня 1918 р. з Сербією в рамках Королівства сербів, хорватів і словенців.

Ситуація у Болгарії ускладнювалася тим, що вона опинилася в таборі переможених. Змігши відстояти свою незалежність, болгари змушені були серйозно поступитися територіально. Не випадково, Нейїський мирний договір був оцінений ними як “друга національна катастрофа”.

Поява нових держав супроводжувалася зміною кордонів у реґіоні (юридично вони були оформлені впродовж 1919–1922 рр.). Так, Польща за підсумками війни отримала від Німеччини район Познані й частину Західної Прусії з Торунем (“польський коридор”); південна частина Верхньої Сілезії відійшла в результаті арбітражу Ліги Націй; до 1923 р. була анексована вся Галичина, колишня територія Австро-Угорської імперії [7, с. 11, 22].

Чехословаччина постала на колишніх землях Австро-Угорської імперії. До її складу увійшли колишнє королівство Богемія, включаючи області Судети з тримільйонним німецькомовним населенням, Моравія, Словаччина та Підкарпатська Русь (Закарпаття) [7, с. 22]. Також, згідно рішення конференції послів у липні 1920 р., Чехословаччина забрала від Польщі більшу частину Тешинської Сілезії, де проживало багато етнічних поляків [7, с. 12].

Королівство СХС отримало від Австрії області, населені словенцями – урізане на заході герцогство Карніольське, Південну Штірію, включаючи Марибор і маленьку частину Східної Карінтії; також Далмацію, Боснію і Герцеговину. Від Угорщини нова держава отримала Королівство хорватів і словенців, Бачку та Західний Банат [7, с. 23]. До Королівства СХС також увійшла Чорногорія.

Болгарія змушена була передати Королівству СХС райони Струмиці – частини Македонії, Цариброд, Тимок, Босилеград, а також Східну Фракію на користь Греції [7, с. 24, 27].

Як відзначає Г. Кісінджер, після закінчення процесу територіальних змін, що відбувався в ім’я самовизначення, під іноземним управлінням жило майже така ж кількість людей, як і в часи Австро-Угорської імперії. Щоправда, тепер вони розподілялися серед великої кількості дрібніших держав-націй, що значно більше підривало стабільність [2, с. 214]. Дослідник О. Сич також пише про парадоксальну ситуацію, коли майже кожна з держав, що були

створені на руїнах старих імперій, відтворювала в мініатюрі ту імперію, до складу якої входила до війни, тобто включала в себе етнічні меншини, невдоволені своїм становищем у нових державах, уряди яких не визнавали за ними права на самовизначення, хоча скористалися ним для своїх народів [4, с. 38].

Загальною рисою тих країн, які належали до табору переможців стало їх перетворення на багатоетнічні, а ті, що зазнали поразки ставали моноетнічними, або виявилися розділеними кордонами. Про це свідчить і повоєнна статистика. Так, у Речі Посполитій згідно перепису 1921 р. проживало 27 176 717 осіб, з яких 69,2 % (18 814 239 осіб) складали поляки. Щодо національних меншин, то їх чисельність була наступною: українці – 14,3 % (3 898 431), євреї – 7,8 % (2 110 448), білоруси – 3,9 % (1 060 237), німці – 3,9 % (1 059 194), литовці – 0,3 % (68 667), росіяни – 0,2 % (56 239), як місцеві себе ідентифікувало 0,2 % (49 441), чехи – 0,1 % (30 628), інші етноси становили 0,1 % (29 193) [8, с. 51].

Чехословаччину у 1921 р. населяло 13 374 364 громадян, з яких 65,51 % складали чехи і словаки (8 760 937 осіб). Серед національних меншин домінували німці – 23,36 % (3 123 568), значно менше було угорців – 5,57 % (745 431), українців – 3,45 % (461 849), євреїв – 1,35 % (75 853), поляків – 0,57 % (75 853). Інші національності складали 0,19 % (25 871). На території республіки у 1921 р. проживало ще 238 808 так званих резидентів-іноземців, громадян Польщі, Австрії, Німеччини та Угорщини. Їх врахування не надто впливає на етнічну структуру суспільства. Вважається, що вони могли, менш аніж на 1 % знизити чехословацьку частку, і відповідно дещо збільшити польську, німецьку та угорську [8, 115].

У Королівстві СХС у 1921 р. проживало 11 984 911 осіб. З них 74,36 % (8 911 509 осіб) – сербохорвати. Аналіз інших показників дозволяє говорити, що з цієї кількості серби разом із чорногорцями складали приблизно 43 %, хорвати – 23 %, босняки – 6 %, македонці – 5 %. На території Королівства проживало також 8,51 % (1 019 997) словенців. Національні меншини були представлені: німці – 4,22 % (505 790), угорці – 3,9 % (467 658), албанці – 3,67 % (439 657), румуни – 1,93 % (231 068), турки – 1,26 % (150 322), чехи і словаки – 0,96 % (115 532), інші етноси – 1,19 % (143 378) [8, 250].

Щодо Болгарського царства, то в 1920 р. його населяло 4 846 971 осіб, 83,4 % (4 041 276 осіб) з яких були болгарами. Серед національних меншин домінували турки – 11,2 % (542 904), значно поступалися їм цигани – 1,3 % (61 555), греки – 1 % (46 759), євреї – 0,8 (41 927), росіяни – 0,2 % (9 247), німці – 0,1 % (3 515), серби – 0,03 % (1 259), та інші етноси – 2 % (98 259) [8, с. 399].

Розглядаючи етнічну структуру слов'янських держав важливо відзначити ряд моментів. Із загальної кількості населення в 57 382 963 осіб, 72 % відсотки припадало на представників титульних націй (враховуючи хорватів і словаків), а 28 % – на національні меншини. Якщо їх кількість – 16 049 310 осіб взяти за 100 %, то найчисельнішими були німці – 29,2 % (4 692 067), українці – 27,2 % (4 360 280), євреї – 13,9 % (2 228 228), угорці – 7,6 % (1 213 089), білоруси – 6,6 % (1 060 237), турки – 3,4 % (543 054).

Лише Болгарія могла вважатися моноетнічною країною. Близькою до неї за цією характеристикою є Польща. Щодо Чехословаччини та КСХС, то очевидно, що наявні протиріччя між чехами і словаками, сербами та хорватами були настільки суттєвими, що не дозволяють говорити про природне домінування титульних націй, а отже, в політичному житті позиція національних меншин була дуже суттєвою. Крім того, проекти чехословакізму та югославізму стикалися в реальному житті з численними труднощами. Таким чином, можна стверджувати, що після закінчення І світової війни лише поляки, чехи, серби та болгари були титульними етносами у власних державних утвореннях. Відсоток їх земляків, які проживали на сусідніх територіях був не надто значним. Винятком тут може вважатися лише Болгарія, яка мала історичні претензії щодо македонців у КСХС та 366 384 болгар на території Румунії.

З огляду на це, надзвичайно важливо питання національних меншин розглядати не узагальнено, а зважаючи на численні відмінності між ними у статусі, можливостях та

амбіціях. Найвищий статус серед меншин мали словаки і хорвати, які формально входили до складу титульних націй. Проте, в реальному житті відчували серйозну політичну, економічну й культурну дискримінацію з боку чехів і сербів. Звідси їх постійна боротьба за зміни в державному ладі, пошуки моделей федеративного устрою, а у випадку хорватів – навіть повної незалежності.

До окремої привілейованої групи можна віднести словенців, статус яких у Королівстві СХС був доволі високим, а також чорногорців – етносу чи не найближчого до сербів.

Іншу групу складали етноси, які до 1919 р. вважалися імперськими націями, а в повоєнний час, у силу різноманітних політичних комбінацій і змін кордонів, багато їх представників виявилися відірваними від основної маси. До них варто віднести німців та турків, а за рядом показників (привілейоване становище в Австро-Угорській імперії) угорців. Певний інтерес для Туреччини представляли боснійці, що сповідували іслам. За кожним із цих етносів стояла їх національна держава, яка хоч і втратила колишній вплив на міжнародне життя, все ж намагалася захищати права своїх співвітчизників. При цьому, з даного переліку варто відняти росіян, адже більшовики в Росії значно більше цікавилася класовими характеристиками, принаймні в період, що розглядається. Інше застереження стосується Сербії і Болгарії, які в довоєнний час лише розпочали утвердження власної державності, але не надто багато в цьому досягли.

До наступної групи варто віднести національні меншини державних народів після 1919 р. Проживаючи за межами своєї національної держави, вони могли сподіватися від неї захисту своїх прав. Такий статус мали серби, хорвати, чехи, словаки, поляки, болгари, албанці, греки та румуни. Сюди також варто віднести македонців виразниками інтересів котрих себе дуже часто репрезентувала Болгарія.

У значно гіршому становищі перебували українці й білоруси. У ході національних революцій їх державно-національні проекти зазнали поразки. А тому не випадково у межах версальської системи міжнародних договорів їх претензії особливо не враховувалися. Особливу групу національних меншин складали євреї та цигани, народи історично розпорошені з особливим менталітетом бездержавного існування.

Таким чином, практична неможливість реалізації права всіх народів на самовизначення, помножена на виняткову важливість даного реґіону в геополітичних комбінаціях, стали тими чинниками, які змусили світових лідерів зайнятися питаннями національних меншин. Тобто, проблема статусу національних меншин набувала актуальності саме з огляду на політичну кон’юнктуру, була спробою замаскувати за гарними гаслами цинічний переділ світу. При цьому весь ентузіазм громадськості, який спрямовувався пацифістськими настроями, вимогами демократизації, вільного світу радше відігравав роль тла, на який змушені були реагувати політики, аніж реальною підставою для занепокоєння станом національних меншин.

Саме тому, під час міжнародних конференцій 1919 і наступних років, відбувається поступова підміна понять. На думку Р. Грішиної, демократичні ідеали післявоєнного світоустрою хоча й проголошувалися головним принципом, все ж, на практиці дієвішими виявилися прості й очевидні істини – військові підсумки війни, а ще простіше – поділ країн на переможців і переможених. Обіцяне право на самовизначення з обопільної згоди обох зацікавлених сторін трансформувалося у прагнення захисту національних меншин. При цьому дослідниця підкреслює, що “саме звернення Ліги Націй до питання про становище меншин було відображенням духу часу і тенденції до нарощування потенціалу демократизму в житті суспільства” [9, с. 111].

Одразу відзначу, що захист прав національних меншин не був автоматичною альтернативою фактичної відмови від реалізації права націй на самовизначення. Інший варіант полягав у проведенні активної міграційної політики. Ідея переселення шляхом обміну населення пропонувалася ще в 1916 р. швейцарцем французького походження Жоржем Монтадоном. На його думку, це був прямий шлях до реалізації концепції етнічнооднорідної національної держави. Після Першої світової війни лише на Балканах

наважилися на переселення національних меншин. Основою цього рішення стали турецько-болгарський договір 1913 р., що передбачав обмін населення в прикордонних районах; підписана в 1919 р. в Нейї грецько-болгарська конвенція і в 1923 р. грецько-турецька конвенція. Втім, жоден із тодішніх провідних політиків не висував проектів переселення національних меншин в інших районах Європи за межами Балкан. А сам балканський досвід оцінювався тоді негативно, враховуючи насамперед великі економічні й соціальні витрати, які викликала дана операція [10]. До цього варто додати, що подібні переселення супроводжувалися насильством і навіть фізичним знищенням деяких етнічних меншин.

З'ясувавши причини актуалізації проблеми захисту національних меншин, є сенс звернутися до того механізму, який створювався в результаті багатосторонніх переговорів. Ще в жовтні 1918 р. Міжсоюзницька парламентська комісія із представників Франції, Бельгії, Великобританії й Італії підтвердила першочергове значення дотримання принципу самовизначення народів при побудові нових держав [10]. А на паризькій мирній конференції (18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.), де вирішувалося питання повоєнного устрою, цей принцип був визнаний у якості основоположного. При цьому, як уже відзначалося, практична неможливість реалізації цього принципу змусила світових лідерів активно зайнятися захистом прав національних меншин. Це, зокрема, проявилося в тому факті, що ще до створення Комісії зі справ нових держав, Комітет єврейської делегації розробляв проблематику охорони меншин і надав конференції свій меморандум з цього питання.

Одною з перших із проблемою національних меншин зіткнулася польська делегація в квітні 1919 р. У кінці березня американський представник Кулідж направив консультанту американської делегації з правових питань ноту, в якій вказував на необхідність покласти на польський уряд певні зобов'язання щодо забезпечення прав етнічно непольського населення. 3 травня 1919 р. Верховна Рада Антанти прийняла пропозицію Комісії у справах нових держав щодо включення пунктів про охорону національних меншин у Польщі як складової частини мирного договору з Німеччиною [11]. Польська сторона в особі прем'єр-міністра І. Падеревського виступила проти цього документа. До відома представників великих держав доводилося, що польський народ не забув як поділ Польщі стався "внаслідок інтервенції іноземних держав у справі її релігійних меншин, і та болюча згадка зобов'язує Польщу остерігатися втручання закордону до її внутрішніх справ більше від чогось іншого" [6, с. 139]. І. Падеревський домагався, щоб ідентичне зобов'язання було покладено на Німеччину. Але його аргументи не були прийняті до уваги західними державами. Зокрема, вони заявили про охорону прав німецьких меншин на всіх територіях, що раніше входили в склад Німецької імперії, і, тим самим, підтримали німецькі пропозиції щодо створення на заселених німцями польських землях культурної автономії. Остаточну позицію великих держав сформулював у своєму посланні польському президенту прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо. У ньому нагадувалося, що введення принципу охорони національних меншин у міжнародне право відбулося ще під час Берлінського конгресу, незважаючи на те, що в тому випадку не йшла мова про міжнародно-правовий захист і згадувалися лише релігійні меншини. На думку Клемансо, покладені на Польщу зобов'язання не були порушенням суверенітету молодої держави [11]. Більше того, Клемансо пов'язав підписання договору про меншини із визнанням "Польщі як незалежної держави і передачі їй колишніх територій Німеччини" [6, с. 139].

Основною міжнародною організацією, на яку покладався контроль за дотриманням прав національних меншин стала Ліга Націй. Під її егідою було заключено наступні угоди, які містили положення щодо статусу меншин: п'ять спеціальних договорів про меншини, що підписані з Польщею (28 червня 1919 р.), Королівством СХС та Чехословаччиною (обидва 10 вересня 1919 р.), Румунією (9 грудня 1919 р.) і Грецією (1920); розділи про захист меншин, що мали місце в чотирьох мирних договорах із Австрією (1919), Болгарією (1919), Угорщиною (1920), Туреччиною (1920); шість декларацій, проголошених на Раді Ліги Націй Албанією (1921), Литвою (1922), Латвією (1923), Естонією (1923), Іраком (1923) і Фінляндією (1921); польсько-данцигська конвенція (1920), німецько-польська конвенція про

Верхню Сілезію (1922), Конвенція про Мемель (1924). Таким чином, міжнародний захист меншин в системі Ліги Націй поширювався (за виключенням мандатних територій) приблизно на 30 млн. осіб, що розмовляли на 36 мовах, населяли частини 16 держав і складали в загальному майже 25 % їх населення. За іншими джерелами, в Європі нараховувалося понад 50 млн. осіб, які належали до національних меншин (не враховуючи Бельгію і Швейцарію) [12].

Договори (трактати) про меншини, укладені з різними країнами, мали схожий зміст. Тому їх аналіз здійснюватиметься на основі польського договору. У 1 статті договорів про меншини встановлювалося зобов'язання держав визнати положення, які знаходяться в розділі "Захист меншин" як основні закони, а отже, жоден закон, положення чи офіційна дія не повинні суперечити, розходитися або ставитися вище за них [13]. З цього випливає, що зобов'язання держав стосовно до їхніх національних меншин отримали перевагу перед будь-якими законами і підзаконними актами, і у випадку колізії встановлювалося верховенство міжнародних норм над національним законодавством держав. Саме це положення розцінювалося урядами молодих держав як обмеження їх суверенітету. І не безпідставно, бо як показав подальший хід подій, зокрема, "мюнхенська змова", молоді держави ставали заручниками політичних ігор великих держав. У такому світлі, договори щодо меншин постають інструментами зовнішнього контролю над суверенними країнами, серйозними претензіями впливу на їх внутрішню і зовнішню політику.

Держави-учасники договорів, зобов'язувалися надати всім своїм жителям повний і абсолютний захист їх життя і свободи безвідносно до походження, національності, мови, раси чи релігії. Гарантувалося, що всі жителі матимуть право на вільне публічне та приватне віросповідання, якщо це узгоджуватиметься із публічним порядком і доброю мораллю (ст. 2). Уряди названих держав визнавали своїми громадянами і без будь-яких формальностей всіх осіб, які користувалися індигенатом на їх території на день вступу в силу договору та не були громадянами іншої держави (ст. 6). Громадянство цих держав отримувалося виключно в силу факту народження на території держави будь-якою особою, яка не мала права на інше громадянство (ст. 4). Крім того, кожна особа мала право вибору свого громадянства (ст. 5) [13]. Дані положення цікаві з огляду ще на одну проблему, яка також вирішувалася в межах версальської системи договорів і мала певне значення у контексті прав захисту національних меншин. Маю на увазі проблему біженців. Під час міграцій багато з них опинилося за межами своєї батьківщини, було відірвано від звичного укладу життя та осіло на інших територіях. Надання їм статусу національних меншин дозволяло отримувати належні громадянські права в нових державах, а отже, частково знімало можливий гострий соціальний конфлікт.

Стаття 7 гарантувала, що всі громадяни держав будуть рівними перед законом і користуватимуться однаковими громадянськими і політичними правами безвідносно до раси, мови чи релігії. Ці відмінності не могли стати перешкодою для отримання державних посад і нагород, права займатися різними професіями і ремеслами. Заборонялося встановлення будь-яких обмежень на використання громадянами будь-якої мови в приватних чи торговельних відносинах, релігії, пресі, друкованих засобах чи публічних зібраннях. Незалежно від офіційної мови громадяни отримували право користуватися в судах усно і письмово своєю рідною мовою. 8 стаття передбачала, що представники меншин могли створювати благодійні, релігійні чи суспільні установи, школи й інші освітні заклади, вільно користуватися в них рідною мовою і сповідувати свою релігію. Стаття 9 стосувалася зобов'язань урядів щодо надання пільг для навчання дітей у освітніх закладах на їх рідній мові в містах і округах, де проживала значна кількість громадян, що не говорили офіційною мовою. Але це не заважало урядам вводити обов'язкове вивчення офіційної мови у всіх школах. Цим містам і округам обіцялася справедлива частина засобів із публічних фондів (державного бюджету, муніципальних чи інших фондів) для просвітницьких, релігійних чи благодійних потреб [13].

Якщо говорити про специфічні риси договорів, то вони стосувалися окремо взятої меншини. Так, у договорі з Польщею права національної меншини надавалися німцям лише на тих територіях, які до 1 серпня 1914 р. входили до складу Рейху (ст. 9). У статті 11 оговорювалися права євреїв. Уряд зобов'язувався, зокрема, не чинити перешкод у дотриманні євреями суботи [13]. Відзначу, що жодних зобов'язань щодо українців Польща на себе не взяла. Факт доволі промовистий, який ще раз підкреслює подвійність стандартів у захисті прав меншин. Королівство СХС зобов'язувалося забезпечити умови для врегулювання сімейного права і особистого статусу мусульман у відповідності з мусульманськими звичаями, а також захист мечетей, кладовищ і інших мусульманських установ. Стаття 10 другої частини договору з Чехословаччиною присвячена Закарпаттю. В ній вказувалося: "Чехословаччина зобов'язується створити із території русин на південь від Карпат, у визначених головними союзними та державами, що об'єдналися, автономну одиницю в складі чехословацької держави і надати їй якомога більшу ступінь самоуправління, що сумісна з єдністю чехословацької держави" [14, с. 81].

Взяті на себе зобов'язання знайшли відображення в конституціях держав, що було обов'язковою вимогою. Так, у 95 статті польської конституції 1921 р. гарантувалося охорона життя, свободи і майна всім громадянам не залежно від походження, національності, мови, раси та релігії. 109 стаття гарантувала кожному громадянину право на збереження своєї національності, культивування своєї мови і національних особливостей. А практична її реалізація мала регулюватися спеціальними державними актами. 110 стаття закріплювала за меншинами рівні права на створення, опіку і управління за рахунок благодійних, релігійних і суспільних організацій шкіл й інших виховних установ, а також право вільного користування в них своєю мовою і виконання своїх релігійних обрядів [15, с. 16]. Схожі положення містила і конституція 1920 р. Чехословацької республіки. Крім них, стаття 134 категорично забороняла насильницьку асиміляцію, встановлюючи кримінальну відповідальність за такі дії [16, с. 25].

Попри такі демократичні положення, дослідники в цілому низько оцінюють дані договори. Левова частка критики припадає на питання статусу національних меншин, а саме – підписані в рамках версальської системи угоди не розглядали національну меншину як групу, колектив людей однієї національності, мови, релігії, а були спрямовані на конкретних індивідів будь-якої певної національності [12]. У цьому разюча відмінність від сучасного розуміння національної меншини, яка осмислюється через таку соціологічну категорію як група.

Попри відсутність універсальної формули визначення національних меншин через розмаїття ситуацій, пов'язаних із їх існуванням у різних національно-правових системах і розбіжностями у тлумаченні державами змісту даного поняття, національні меншини визначають як національні групи, відмінні від інших груп, зокрема національної більшості, яка проживає на території суверенної держави. Серед критеріїв, що окреслюють даний термін виділяються наступні: 1) кількісний – національні меншини повинні поступатися у чисельному відношенні решті населення, яка становить більшість; 2) недомінуюче становище – слабкість організаційних можливостей для впливу на політику етнічної більшості; 3) біологічно-культурний – антропологічні відмінності, а також відмінності в мові, культурі чи релігії; 4) суб'єктивний – прийняття особливого рішення про належність або неналежність до національних меншин [17, с. 560].

Ф. Ермакора під національними меншинами бачить "групу осіб, яка поряд з рисами етнічної меншини (власна мова, культура, історія, усвідомлення себе як групи, чиї члени бажають підтримувати її особливості), має бажання користуватися як група тими правами, які дають меншині можливість брати участь у процесі визначення політики у рамках даної території чи навіть в рамках цілої держави, але яка не є в однакових умовах з іншими етнічними групами в цій державі" [17, с. 560]. Інші визначення дещо деталізують окремі вимоги, які мають представники даних груп. Так, Ф. Гекман акцентує увагу на прагненні національних меншин приєднатися до нації-держави, до якої вони належать у сенсі історико-

культурної ідентичності, та що відповідає їх економічним інтересам. Для Ф. Капоторті національній меншині, аби вважатися такою, достатньо усвідомлювати свою окремішність і бодай мовчазно, виявляти солідарність, спрямовану на збереження своєї культури, традиції, релігії чи мови [17, с. 560]. В. Чаплинський як критерій даної групи називає природнє прагнення до отримання автономії [18].

Роджерз Брюбейкер підкреслює, що національна меншина – це "не просто "група" за фактом етнічної демографії, а динамічна політична позиція, або, точніше, набір пов'язаних, але все ж взаємосуперечних позицій, а не статична етнодемографічна умова". Для цієї політичної позиції характерні три елементи: 1) публічна заява про членство в етнокультурній нації, відмінній від чисельно чи політично домінантній етнокультурній нації; 2) вимоги до держави про визнання цієї відмінної етнокультурної національності; 3) відстоювання, на основі цієї етнокультурної національності, певних колективних чи культурних прав [19, с. 91].

Отже, післявоєнні договори щодо меншин захищали не групу, а окремо взятого індивіда, з його особливим національним походженням, мовою чи релігією, відмінними від більшості населення держави. Дана обставина з початку звужувала об'єм прав та інтересів меншин, що підлягали міжнародному захисту, бо очевидно, що група, на відміну від індивіда, може претендувати на фактичну і юридичну рівність з іншими громадянами держави, на огородження національних інтересів у всіх сферах життя. В силу цих угод, мільйони людей, що складали національні меншини, отримали лише елементарні права, які не мали нічого спільного з їх специфічними національними інтересами [12].

Коли йде мова про національні інтереси, то найчастіше маються на увазі політичні, економічні та культурні права, які найповніше можуть реалізуватися в межах національно-культурної автономії. Так ось, із слов'янських країн лише Чехословаччина взяла на себе зобов'язання утворити на території Закарпаття автономну одиницю й надати їй найбільший ступінь самоуправління, що була б сумісна з єдністю держави. Гарантувалося створення особливого сейму з законодавчими правами в усіх питаннях, що стосувалися мови, школи й релігії та місцевого самоврядування. Губернатор цієї території мав призначатися президентом Чехословацької республіки та відповідати перед місцевим сеймом. Посадові особи по можливості мали обиратися з місцевих жителів. Чехословаччина гарантувала населенню Підкарпатської Русі справедливе представництво в законодавчих зборах Чехословацької республіки [20, с. 102].

Що стосується політичних прав меншин, то вони переважно стосувалися виборчих прав. Зокрема, законодавчо дозволялося створення політичних партій на національній основі, які могли стати учасниками виборчого процесу. Втім, як показала вся історія міжвоєнного часу жодній партії національних меншин, за невеликим виключенням (наприклад, Хорватська республіканська селянська партія, Судетсько-німецька партія в ЧСР) досягнути серйозного успіху не вдавалося. Крім того, у своїй роботі вони зазнавали різноманітного тиску з боку урядів. Очевидно, що відмова, насамперед, урядів Польщі та Королівства СХС надати національним меншинам вагомі політичні права як групі зумовлювалися власними комплексами національної неповноцінності періоду становлення/відродження державності. Розуміння тієї ціни, якою обійшлося проголошення незалежності, й страхи перед сепаратизмом (зокрема, німців і угорців) змушувало уряди всіляко обмежувати вимоги національних меншин. До цього також можна додати і національну помсту, що проходила під красивими гаслами "історичної справедливості". Новопосталим державним націям дуже хотілося відповісти своїм колишнім кривдникам за всі роки/століття гноблення. Не варто забувати і про економічну складову. Захист національних економічних прав зовсім не входив до пріоритетів урядів. Радше навпаки, за рахунок власності національних меншин планувалося здійснити економічні реформи. Показовим у цьому плані, наприклад, став поділ Польщі на Польщу "А" і Польщу "Б". Та й навіть культурні вимоги за відсутності розуміння групових прав національних меншин

поставали фікцією. Для українців досі пам'ятною залишається національно-культурна політика поляків у Галичині й Волині.

Іншою слабкою стороною договорів про меншини було те, що формулювання окремих статей містили багато незрозумілих положень, що розширювали можливість урядів трактувати їх так, як це було зручно. Зокрема, стаття 7 польского договору передбачала, що громадянам, які не розмовляють на польській мові, уряд надасть "належні пільги" для користування рідною мовою в судах. Що розуміти під "належними пільгами", чи випливає з цього, що меншини мають право вимагати судового процесу на рідній мові, знайомитися з матеріалами справи і т. п.? У тексті договору знайти відповідь на це й інші питання неможливо. В договорах про меншини нічого не говорилося про критерії належності будь-якої особи до певної національної, релігійної чи мовної меншини [12]. На думку Р. Грішиної, це було свідченням того, що звернення Ліги Націй до питання про меншини мало в якості надзавдання не буквальний захист деяких груп суспільства від дискримінації й пригнічення, бо спеціальні міри в цьому відношенні могли б сприяти формуванню сепаратистських настроїв, а, навпаки, створення в кожній країні умов для інтеграції цих груп в одну державно-національну спільноту при збереженні деяких культурних, етнічних чи релігійних традицій. Як аргумент на користь такої гіпотези, дослідниця наводить думки Ж. Клемансо, який влітку 1919 р. стверджував, що в перспективі меншини мають зникнути, поступово злитися з більшістю, що проблема меншин так як вона поставлена в договорах, жодною мірою не повинна стати джерелом сепаратизму [9, с. 111].

У цьому контексті виокремлюється наступна суперечність системи захисту прав національних меншин – вона була обтяжливою для самих держав, які, утверджуючи власний суверенітет, розглядали національні меншини як об'єкт природної експансії, "внутрішнього ворога". З іншого боку, національні меншини, не маючи в особі Ліги Націй надійного захисника своїх групових, колективних прав (а лише прав індивідуальних членів) також не намагалися інтегруватися в державний механізм титульної нації й налаштовувалися на сепаратизм та ірреденту. Такий непевний стан, до речі, дозволяє зрозуміти появу інтегрального націоналізму серед недержавних європейських народів. Німецький дослідник Е. Ян вдало помітив, що внаслідок зміщення ролі головного ворога національного руху зі станової династичної держави на "чужу" націю ліберальні та соціальні складові в революційних чи реформаційних складових інтерпретаціях націоналізму поступаються інтегральним [21, с. 120]. Тобто, настрої серед еліти національних меншин в умовах відсутності належної національної політики зміщувалися на користь радикальних засобів досягнення природних вимог. І в цьому контексті, міжнародне право фактично узаконювало ці домагання.

Не менш суперечливим місцем договорів були питання, пов'язані з міжнародними гарантіями їх дотримання. З одного боку, країни не могли переглянути підписані ними домовленості без згоди більшості Ради Ліги Націй; кожен член цієї Ради міг звертати увагу цього високого органу на будь-які порушення чи небезпеку порушення умов договору з боку Польщі, Чехословаччини, Королівства СХС; Рада могла приймати адекватні міри щодо країни-порушника; у випадку розбіжностей поглядів суперечка отримувала міжнародний характер і передаватися Постійній палаті міжнародного правосуддя, рішення якої вважалося остаточним. Тобто, мова йде про цілком позитивні речі. З іншого боку, громадяни, що належали до меншин, не отримували в силу цих договорів жодних прав. Вони, на думку С. Кечек'яна визнавалися суб'єктами турботи, а не суб'єктами права. Питання про порушення чи небезпеку порушення міжнародних зобов'язань щодо меншин з боку даної держави мала право поставити не меншина, а лише держава – член Ради Ліги Націй. Отже, якщо б жоден із членів Ради не звернув уваги на факти пригнічення якої-небудь меншини в одній із держав договору, Ліга Націй залишила б такі факти без уваги і втручання [12].

Однак, чи не найбільшою вадою цих договорів стала їх обов'язкова необов'язковість. Вони виявилися швидше декларацією намірів, аніж програмою для дій. Парадоксально, але нічого окрім галасливої риторики та прагматичних намірів заспокоїти переможених за цими

договорами не було. Приклад Болгарії, яка прагнучи пом'якшення умов мирного договору почала на практиці застосовувати принципи захисту національних меншин на своїй території, показали всю кон'юнктурність даної проблеми. Зокрема, вже в червні 1919 р. в офіційному болгарському органі був опублікований "Устав духовного управління мусульманами в Царстві Болгарія", що мав на меті показати серйозність ставлення болгарського керівництва до проблеми, починаючи, від визнання наявності меншини по вірі у власній країні, а також фіксуючи її статус, аж до ствердження, що кожна мусульманська община виступає як юридична особа [9, с. 112]. Така політика болгарського уряду в 1919 р. демонструвала державам-переможцям лояльність Болгарії, і таким чином, мала підкріплювати шанси на визнання болгарської етнічної меншини в Королівстві СХС та Греції. Однак, в ультимативно представленому болгарам Нейїському мирному договору, окрім інших жорстких умов, ні про яке визнання болгарської меншості в сусідніх із нею державах не було мови [9, с. 114].

Як бачимо, суперечності, породжені закінченням війни і намаганням країн-переможниць створити новий світовий порядок, виявилися вирішальними для появи проблеми національних меншин у Центральній та Південно-Східній Європі. Політика захисту національних меншин була експромтом "архітекторів Версалю", який, з одного боку, відбивав домінуючі суспільні настрої повоєнного світу, в якому питання національного самовизначення зайняло фундаментальне місце, а з іншого боку, був паліативом, що мав згладити нові протиріччя між країнами-переможницями й переможеними. Атавізми колишніх принципів, виражених відомим гаслом "горе переможеним", виявилися значущішими аніж ідеальне гасло самовизначення народів. У цьому контексті можна говорити про те, що за своєю суттю захист національних меншин виявився формою боротьби між націями. Можливо, не такою відвертою, закамуфльованою за вболівання про становище народів, але від того ще цинічнішою й брутальнішою. Справедливість подібних формулювань підтверджує вся історія міжетнічних взаємовідносин не лише в слов'янських, але й решті країн Центральної і Центрально-Східної Європи. В жодній із них не вдалося концепцію захисту національних меншин втілити в життя. А тому настрої реваншизму "державних" націй та амбіції "недержавних" націй визначали суспільну атмосферу міжвоєнного періоду.

Проте, оцінюючи цей крок у широкій історичній перспективі, не важко помітити прихований позитив. Сама постановка питання про захист національних меншин легалізувала з точки зору міжнародного права національні рухи пригноблених народів, надала їм зовнішнього виправдання. А переведення проблеми захисту національних меншин в площину обговорення дозволило набути важливий досвід, який надав їй нового звучання в другій половині XX ст.

Список використаних джерел

1. *Восточная* Европа после Версаля. – СПб.: Алетейя, 2007. – 244 с. – (Серия "Славянская библиотека").

2. *Кисинджер Г.* Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 918 с.

3. "*Чотирнадцять* пунктів" президента США В. Вільсона про умови миру з його послання до конгресу // Мицик Л., Кузьменко Ю. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007): Навч. Посіб. – К.: Академвидав, 2008. – С. 24–25.

4. *Сич О.* Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): Навчальний посібник. – Чернівці: ТОВ "Видавництво "Наші книги", 2008. – 320 с.

5. *Зубачевский В.* Геополитическая ситуация на востоке Центральной Европы накануне и в период работы Парижской мирной конференции // Восточная Европа после Версаля. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 57–77.

6. *Алексієвець Л.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

7. *Дюрозель Ж-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – 903 с.

8. *Ротшильд Дж.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. Канаша. – К.: Мегатайп, 2001. – 496 с.

9. *Гришина Р.* Версаль и вопрос о меньшинствах в Болгарии // Восточная Европа после Версаля. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 109–124.

10. *Мілякова Л.* Польша на пути к моноэтническому государству // http://history.machaon.ru/all/number_13/analiti4/milyakova/index.html.

11. *Гущин А.* Польша и вопрос о международной правовой охране национальных меншинств на Парижской мирной конференции // http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/guschin.htm.

12. *Катько Н.* Международная защита прав национальных меншинств: исторический аспект // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=484&Itemid=53

13. *Traktat* między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską // http://www.ibidem.com.pl/zrodla/1918-1939/polityka/miedzynarodowa/1919-06-28-traktat-wersalski-maly.html

14. *Пушкаш А.* Международный и политико-правовой статус национальных меншинств стран Средней Европы в решениях Парижской мирной конференции // Восточная Европа после Версаля. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 78–89.

15. *Из конституции* Польской республики (17 марта 1921 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учебное пособие для вузов: В 3 т. / [Общ. ред. Ю. В. Бромлея и др., отв. за 3-й том Д. Мельцер, Г. Чернявский]. – Минск: Издание университетское, 1991. – Т. 3: Новейшая история. – 1991. – С. 14–16.

16. *Из конституции* Чехословацкой республики (29 февраля 1920 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учебное пособие для вузов: В 3 т. / [Общ. ред. Ю. В. Бромлея и др., отв. за 3-й том Д. Мельцер, Г. Чернявский]. – Минск: Издание университетское, 1991. – Т. 3: Новейшая история. – 1991. – С. 20–25.

17. *Національні* меншини (порівняльно-правовий аспект) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 560.

18. *Национальное* меншенство // http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

19. *Брюбейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Переклад з англійської Олександра Рябова. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.

20. *Чехия* и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / Отв. ред. В. В. Марьина; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 2005. – 453 с.

21. *Ян Е.* Государственное и етническое понимание нации: противоречия и сходство // Политические исследования. – 2000. – № 1. – С. 114–123.

Yaroslav Seko

PROBLEM OF NATIONAL MINORITIES IN THE SLAVONIC COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE AFTER WORLD WAR I

In the article the question of origin of problem of national minorities is analysed in slavonic countries of Central and South-Eastern Europe, and also the forms of defence of their rights within the limits of the Versailles system of peaceful agreements.

Key words: national minorities, the Slavs, Central and South-Eastern Europe, World War the I, Versailles system.

УДК 94 (438)

Степан Качараба

ПОЛЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО США (1919–1939 РР.)

У статті автор висвітлює процес еміграції поляків із Західної України до США у 1919–1939 рр.

Ключові слова: Західна Україна, США, еміграція, польське населення, міжвоєнний період.

У продовж міжвоєнного двадцятиліття значний відсоток населення Західної України становили поляки. Згідно з переписом 1921 р., у п'яти західноукраїнських воєводствах (Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Волинське і Поліське), орієнтовно проживало 1738283 поляки, що складало 24,2 % усього населення (7187918 осіб) реґіону [1, с. 19]. Найбільші польські скупчення були у Львівському (643634 осіб) та Тернопільському воєводствах (447810 осіб) [2, с.124].

Абсолютна більшість польського населення краю була зайнята у сільському господарстві. Пересічно серед поляків Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств на селянство припадало 68,9 % [2]. Значна його частина володіли земельними наділами площею до 2 га (карликові господарства). У Львівському воєводстві, станом на 1921 р. вони становили 52,5 % загальної кількості господарств, у Тернопільському – 55,2 %, Станіславівському – 67,5 % [3, с. 5].

Загалом найчисельніша категорія, якою були карликові господарства в Західній Україні, займала лише 8 % орних земель, господарства до 5 га – 25 % землі. Обидві категорії разом з господарствами до 12 га у тому числі (94,4 % селянства), займали 41 % земельних угідь, а 5 % великих землевласників володіли 59 % землі. Близько половини цієї площі належало великим поміщикам, які становили 0,4 % усіх господарств [4, с. 26]. У Волинському воєводстві окремі землевласники володіли земельними угіддями, площа яких перевищувала 10 тис. га. Зокрема, Вітольд Броель-Платтер мав 60 тис. га землі, Януш Радзівілл – 32573 га, Губерт Любомирський – 18,5 тис. га [5, с. 45]. У Поліському воєводстві 16 найбільших господарств займали площу понад 600 тис. га землі [6, с. 33].

З початком 30-х років відбулися незначні зміни в структурі землеволодіння. Так, на території Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств частка господарств площею до 2 га зменшилась до 45,1 %. У Волинському воєводстві відсоток карликових господарств збільшувався. За даними перепису 1931 р., тут налічувалося 14,5 % самостійних власників, котрі мали до 2 га землі, та 42,5 %, які мали по 2-5 га [7, с. 63]. Подібний процес відбувався також у Поліському воєводстві, де господарства до 2 га становили 11,5 %, 2-5 га – 32,9 %. Власники майже всіх господарств, які мали до 2 га землі, були змушені вдаватися до сторонніх заробітків за наймом, найчастіше – у поміщиків. Та й господарства з кількістю землі від 2 до 5 га не завжди були спроможними забезпечити селянській родині належні умови існування [8, с. 418].

На становище польського селянства Західної України майже не вплинула земельна реформа, яку прийнято 15 липня 1920 р. [9, с. 30] (у польській історіографії цей сеймовий закон названо "мертвим законом") [10, с. 84]. Він передбачав щорічну парцеляцію урядом 200 тис. га державних земель, понаднормову частину поміщицьких володінь, землі занедбаних господарств та ін. При цьому в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–180 га, а у східних воєводствах ("де цього вимагатиме інтерес держави") – 400 га [11, с. 147].

Складовою частиною земельної реформи став ухвалений польським сеймом 17 грудня 1920 р. закон про заселення військовими колоністами земель Волинського воєводства,

Віленщини і Білорусі [12, с. 4]. "Очевидною метою (закону. – *С.К.*) було створення на східних землях фундаменту для боротьби з національно-визвольним рухом місцевого населення і полонізація цих теренів", [13, с. 101] – писав відомий польський дослідник Збігнєв Ландау.

За умови, коли більшість польського населення Західної України зосереджувалася у сільському господарстві аграрне перенаселення ставало чимраз гострішою соціальною проблемою. За підрахунками дослідників, надлишок робочих рук у західноукраїнському селі на середину 20-х років пересічно становив 1,5 млн ос. (загалом у межах Польської держави цей показник складав 3-5 млн ос., зайнятих у виробництві, а разом з родинами – близько 8 млн) [14, с. 39]. Поглинути таку кількість "зайвого" населення відстала промисловість реґіону (станом на 1921 р. на Західній Україні розміщувалося тільки 5 % промислових підприємств тогочасної Польщі) не могла. Єдиним можливим виходом за таких умов була еміграція.

Найбільшу кількість польських емігрантів із Західної України у міжвоєнний період поглинули США. Цей еміграційний напрям для поляків став традиційним, починаючи з останньої чверті XIX ст. Впродовж 1901–1918 рр. США прийняли 1344633 польських переселенців [15, с. 14]. Таку спроможність американського імміграційного ринку зумовив швидкий промисловий розвиток країни, яка на початку XX ст. стала незаперечним лідером у світі за найважливішими економічними показниками. Станом на 1918 р. на неї припадало 46,6 % світового видобутку вугілля, 51 % світового виробництва чавуну і сталі, 85 % світового виробництва автомобілів. Американський експорт порівняно з 1914 р. зріс у 2,4 рази і перевершив 6 млрд. доларів [16, с.202]. Окрім цього постійно зростав життєвий рівень населення. Все це приваблювало іммігрантів з усіх куточків планети.

Після закінчення Першої світової війни США стали мрією для польського селянства, затиснутого в лещата економічних негараздів. У спогадах емігрантів зазначається: "Життя в Америці виглядало кращим, ніж перед виїздом з Польщі. Таке переконання, навіяне листами до родичів і сусідів, підтверджене менш-більш регулярними переказами доларів, стало однією з передумов, що витворили міф Америки, як країни тяжкої праці, але і значно вищого стандарту щоденного життя" [17, с. 39].

Як засвідчують офіційні статистичні дані, у 1919–1920 фіскальному році з Польщі до США емігрувало 4813 ос., а в наступному році цей показник досягнув 95089 осіб [18, с. 43], з-поміж них 18253 поляків [19, с. 101]. Попри це, зазначимо, що у 1920–1922 рр. мала місце значна реемiграція з США до Польщі взагалі і на Західну Україну, зокрема [20, арк. 20]. За вказаний період сюди повернулося 120 тис. осіб [19, с. 101]. Найбільший відсоток серед реемігрантів становили поляки. З цього приводу польська дослідниця Галіна Яновська писала: "Прив'язаність до "старого краю", приваблююча сила держави, що відроджувалася, схиляли багатьох емігрантів до повернення. Додатковим стимулом була надія на легку купівлю земельних маєтків, яка посилювалася сеймовими дискусіями над законом про аграрну реформу та повідомленнями про масовий виїзд німців із польських земель. Для емігрантів, здебільшого селян за походженням, це мало велике значення. Тим більше, що добра кон'юнктура і високі заробітки під час війни дали їм змогу заощадити значні кошти" [21, с. 26].

До сказаного варто додати, що більшість реемігрантів, розчарованих ситуацією в Польщі, через певний час поверталися до Америки [22, с. 79].

Однак подальше зростання польської еміграції до США опинилося під серйозною загрозою. У 1921 р. тут прийнято "закон Діллінгхема" (Вільям Діллінгхем – сенатор, котрий у 1907 р. очолив імміграційну комісію). Головна його ідея полягала у запровадженні щорічного контингенту іммігрантів, які могли в'їхати на територію США. В ньому, зокрема зазначалося: "Максимальна кількість іноземців, що допускаються до Сполучених Штатів, згідно з існуючими імміграційними законами, в кожному фіскальному році повинна бути обмежена до 3 % чисельності ос. цієї національності, народжених за кордоном і замешканих у країні на підставі перепису 1910 р. Щомісяця не може іммігрувати більше ніж 20 % річної

квоти, передбаченої для осіб тієї національності" [23, с. 40]. За цим законом, у США могло бути допущено 357803 особи кожного року [24, с. 172]. Обмеженням не підлягали особи, котрі в'їжджали до країни як неемігранти (чиновники закордонних представництв та їхні родини, туристи, комерсанти). Певним категоріям осіб дозволявся в'їзд поза квотою. До таких належали іммігранти, котрі замешкували у США і поверталися після тимчасового перебування за кордоном, духовенство всіх віросповідань, науковці, артисти, а також іноземці, які впродовж року проживали в Канаді, Нью-Фаунленді, на Кубі, в Мексиці, країнах Центральної та Південної Америки і на прилеглих островах [25, с. 37]. Цей закон мав діяти до 30 червня 1922 р. Однак у травні цього року конгрес продовжив його дію до 30 червня 1924 р., прийнявши поправку до нього. Згідно з нею, іноземці, які прагнули іммігрувати до США, мали проживати у країнах Американського континенту не один, а п'ять років.

Квота визначена Польщі, початково становила 20019 ос.. Окрему квоту, зауважуючи засади Сен-Жерменського договору [26, с.149], у кількості 5781 ос. закон виділив на Східну Галичину. Це призвело до великого невдоволення польської дипломатії у США. Її домагання стали реальними після рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. про введення східногалицьких земель до складу Польщі [27, с. 285–286]. В кінцевому підсумку галицьку квоту зараховано до польської, яку після відповідних доопрацювань встановлено у кількості 31146 ос. [28, арк. 2]. Цей показник був далеким від еміграційної кон'юнктури у Польщі взагалі та в Західній Україні, зокрема.

Як наслідок, еміграційний потік з Польщі у розглядуваному напрямі став різко скорочуватися і в 1921–1922 рр. становив 5242 поляки. У наступні роки кількість переселенців дещо зросла, що було зумовлене політикою польського уряду, який прагнув максимально обмежити еміграцію до США євреїв та українців. Відповідно, у 1923–1924 фіскальному році сюди емігрувало 15687 поляків [19, с. 101]. До цього варто додати, що еміграція у цей час відбувалася за численних непорозумінь, які випливали із необхідності виконання 20% річної квоти щомісячно. Розпочалися так звані корабельні перегони через Атлантику. Коли пароплав з емігрантами прибував до Нью-Йорка, а місячна квота вже була вичерпана, його змушували очікувати на рейді до наступного місяця [29, с. 42–43].

Черговим випробування для польської еміграції став "закон Джонсона" (Альберт Джонсон – сенатор від штату Вашингтон), прийнятий 1924 р. Він мав набагато рестрикційніший характер, аніж "закон Діллінгхема", що було "безпосередньо пов'язане з негативним ставленням англосаксонської верхівки (США – *С.К*) до вихідців із Південно-Східної Європи" [30, с. 39]. На загал він визначив засади імміграційної політики США на весь міжвоєнний період і мав величезний вплив на розвиток еміграційного руху взагалі та в Західній Україні, зокрема [23, с. 47].

В "законі Джонсона" за підставу підрахунків взято 2 % від перепису населення США 1890 р. Згідно з ним, іммігрантом вважався кожен іноземець, котрий прибував до США з будь-якої країни, за винятком: державних функціонерів (з родиною, допоміжним персоналом і службовцями); іноземних туристів; іноземців, які транзитом проїжджають через територію Сполучених Штатів; команди іноземних кораблів, що прибувають до будь-якого порту країни; іноземні громадяни, які мають право вступу на територію США, згідно з торговельними та навігаційними трактатами [31].

Закон від 1924 р. розділив усіх емігрантів на дві головні категорії: іммігрантів поза квотою ("non – quota immigrants"), котрі могли в'їжджати до США без обмежень, та іммігрантів у квоті ("quota immigrants"), для яких запроваджено контингент. До категорії іммігрантів поза квотою належали: жінки громадян США; неодружені діти громадян США; чоловіки громадянок США; особи жіночої статі, котрі мають американське громадянство і напередодні 22 вересня 1922 р. втратили його внаслідок одруження; особи, які перебували за кордоном не більше ніж 6 місяців і повертаються до США; духовенство всіх віросповідань, викладачі академій, університетів, семінарій; студенти, котрі прибувають на навчання [32, с. 438–439].

До категорії іммігрантів у квоті належали всі іноземці, не названі у розділі іммігрантів поза квотою. Першочерговістю у межах квоти користувалися такі категорії ос.: родичі американських громадян, яким виповнився 21 рік; чоловіки американських громадянок, котрим виповнився 21 рік; кваліфіковані сільськогосподарські працівники, а також їхні жінки та діти у віці до 18 років, які перебувають на їхньому утриманні; жінки і діти до 21 року іноземних громадян, котрим дозволено постійно проживати у США [32, с. 339–340].

"Закон Джонсона" визначав також категорії осіб, які не допускалися до імміграції, а саме: розумово відсталі, епілептики, божевільні; хронічні алкоголіки, жебраки, волоцюги; хворі на туберкульоз або інші інфекційні захворювання; особи, оскаржені за злочинні проступки; особи, що визнають полігамію; анархісти; повії та сутенери; законтрактовані робітники; особи, депортовані з США; іммігранти у віці понад 15 років, котрі не вміють читати будь-якою мовою [33, с. Арк. 1–2].

Кожна особа, котра прагнула емігрувати до США, повинна була перед виїздом отримати персональну імміграційну віз консульських властей [34, арк. 1–2]. Повноваження останніх були надзвичайно обширними, і при потребі вони могли впливати на масштаби еміграції [35, арк. 7].

Суттєвим моментом у "законі Джонсона" було також те, що із країн Американського континенту до США допускалися тільки громадяни, які тут народилися. Це положення створювало значні перешкоди для вторинної еміграції. Загалом на основі згаданого закону до США могло бути допущено 164667 осіб щорічно. Квота, визначена Польщі, становила всього 5982 ос. (у 5 разів менше ніж 1921 р.) [36, с. 279]. Для порівняння зауважимо, що Англії виділено контингент на 62458 ос., Німеччині – 50129, Швеції – 9561 [37]. Ці цифри наглядно демонструють дискримінаційний характер законодавства США. З цього приводу відомий знавець еміграційної проблематики Іван Івашко писав: "Чується часто, що в Америці є свобода і кожний має шанс стати капіталістом. Але це така сама правда, як те, що людина, котра грає у лотерею, обов'язково виграє першу премію" [38, с. 26].

Імміграційну прогібіцію особливо болісно відчуло населення Західної України, де надлишок робочої сили був найвищим з-поміж усіх реґіонів Польщі [39, с. 38]. За таких обставин Сполучені Штати продовжували виконувати роль своєрідного магніту, хоча становище вихідців із польських земель у країні було невідрадним. У зв'язку з цим у спогадах іммігрантів зазначається: "Умови праці, які створювала шалена індустріалізація в системі капіталістичної конкуренції, були дуже нестерпними. Ще гіршими вони виглядали для польських іммігрантів, здебільшого селян за походженням, незвиклих до роботи у промисловості та на шахтах. Новоприбулих шокував небачений ритм життя, виснажуюча фізично і психічно дисципліна, незрозумілі розпорядження чи інструкції роботодавців" [40, с. 37–38].

Незважаючи на рестрикційні положення "закону Джонсона" кількість бажаючих емігрувати із Польщі до США була настільки великою, що американське консульство у Варшаві впродовж 1925 р. надавало візи особам, які зголосилися на виїзд у попередні роки [41]. Окрім цього, воно вдавалося до штучного зменшення польської квоти, зараховуючи до неї дітей емігрантів, котрі народилися в Сполучених Штатах [28, арк. 1 зв.]. У 1924–1925 рр. із Польщі у розглядуваному напрямку емігрувала всього 5341 особа, з яких 2298 поляків [19, с. 101].

Подальший перебіг польської еміграції до США демонстрував тенденцію до зменшення її кількісних показників. Згідно зі статистичними даними, 1926 р. у розглядуваному напрямку з Західної України емігрувало 1097 поляків, найбільше – із Львівського воєводства [42, с. 102]. Характерно, що це воєводство утримувало першість за кількістю польських емігрантів.

З 1927 р. "закон Джонсона" передбачав нову систему нарахування імміграційних квот. Ця поправка була внесена сенатором від штату Пенсільванія Джеймсом Рідом [43]. Згідно з нею, до США могло бути допущено тільки 150 тис. іммігрантів щорічно. Квота на кожну країну визначалася на основі співвідношення чисельності національних груп до кількості

населення країни станом на 1920 р. (110 млн осіб). Внаслідок цього величезні квоти виділено на Великобританію, Бельгію і Нідерланди. Країни Південно-Східної Європи отримали контингент на 20423 особи [44, с. 156]. Такий спосіб підрахунку квот мав відверто дискримінаційний характер і зумовив неоднозначну реакцію у ділових колах США, а також у робітничих організаціях і товариствах захисту громадянських прав. З цього приводу в літературі зазначається: "Представники різних об'єднань стверджували, що формула визначення контингенту несправедлива. Вона не враховує очевидних потреб убогих і перенаселених країн Європи і прагне створити штучні преференції для расистських етнічних груп, не зацікавлених у збільшенні переселення до Америки" [23, с. 43]. Однак Президент США Едгар Гувер підписав закон про обмеження імміграційної квоти і з 1 липня 1929 р. його почали застосовувати на практиці [45]. Згідно з ним, Польщі виділено контингент на 6524 особи [46, с. 46]. Незначне його збільшення, порівняно з 1924 р., не вплинуло на зростання кількісних показників західноукраїнської еміграції.

У 1927 р. польська еміграція із Західної України до Сполучених Штатів становила 1439 осіб. Традиційно найбільше емігрантів було вихідцями з Львівського і Тернопільського воєводств. У 1928–1929 рр. кількість переселенців із західноукраїнських воєводств зберігалася приблизно на такому ж рівні. Водночас зауважимо, що бажаючих емігрувати у згадані роки було значно більше встановленої квоти, яка вичерпувалась упродовж півріччя [47, арк. 87]. З огляду на це американське консульство у Варшаві лише реєструвало усіх зголошених на виїзд, але консульську візу вони могли отримати лише через кілька років [48]. При цьому чиновники консульства допускалися численних зловживань під час процедури кваліфікації емігрантів. "В часі обстеження заявнику задають низку запитань особливої конструкції, – зазначали документи, – які мають на меті з'ясувати його розумовий розвиток. Відвідувачі скаржаться, що ті запитання виглядають дивними і доводять їх до остовпіння. При цьому чиновники мають заготовлені схеми відповідей, і жодна інша, хоча б навіть правильна, їх не влаштовує" [49, с. 2].

З 1929 р. на перебіг еміграції значний вплив справила світова економічна криза. У США впродовж року її ознаки найбільш наявно виявилися в автомобільній промисловості (зменшення реалізації автомобілів) і будівництві (зменшення замовлень на нові будинки). В кінцевому підсумку це призвело до різкого збільшення продажу акцій, що в свою чергу спричинило паніку на Нью-Йоркській фондовій біржі. Так, упродовж листопада-грудня 1929 р. було закрито 609 банків, які диспонували вкладами громадян на суму 550 млн доларів. У наступному році закрито 1345 банків [36, с. 308]. На тлі поглиблення кризових явищ швидко стало зростати безробіття, яке 1930 р. становило 6435 тис. осіб. З цього приводу в літературі зазначено: "Сила удару кризи надвиробництва у ринок праці була такою, що зупинила мільйонні потоки іммігрантів до США і повернула їх у зворотному напрямку" [50, с. 128].

За таких обставин 9 вересня 1930 р. президент Едгар Гувер підписав нову інструкцію про оформлення віз емігрантам (відома як "мораторій Гувера"), які мають право в'їзду до країни на підставі закону від 1924 р. [51, арк. 8]. Цей документ зобов'язував консулів надавати візи тільки тим особам, котрі мають відповідні засоби для проживання у США впродовж тривалого часу [52]. Що стосується емігрантів-селян, які склали подання в американському консульстві, то зібрати необхідні на виїзд документи у багатьох випадках було майже нереально (від них вимагали: 1) посвідчення від громади і староства, що заявник є землеробом; 2) посвідчення від сусіда, що він знає заявника як землероба; 3) військовий квиток, де вміщено запис, що заявник є землеробом; 4) нотаріально підтверджений виклик від фермера з США) [53, арк. 3]. Як наслідок, поширеним явищем стало фальшування запрошень від громадян США, а в окремих випадках – і американських паспортів. "Зрештою, коли кількість зголошених почала неправдоподібно швидко зростати, американське консульство провело термінове розслідування, яке показало, що така ситуація стала результатом махінаторства" [54, арк. 40], підтверджується в документах.

З метою координації заходів, спрямованих на виконання розпорядження Президента Е. Гувера, в листопаді 1930 р. у Варшаві відбулася конференція американських консулів з Польщі, Фінляндії та Латвії, на якій прийнято рішення застосовувати найрадикальніші заходи щодо бажаючих отримати право на в'їзд до США у межах польської квоти [55]. Після цього американське консульство, крім обстеження стану здоров'я емігранта, його розумового розвитку й уміння читати, стало звертати особливу увагу на те, чи особа, котра виїжджає до найближчих родичів не стане "публічним тягарем для Америки" [53, арк. 16]. З цього приводу документи повідомляли: "Немає сумніву, що таке обстеження значно ускладнить отримання американських віз. Внаслідок цього багато бажаючих емігрувати не зможуть виїхати до США. Така ситуація – наслідок високого рівня безробіття і має тимчасовий характер" [56]. Однак подібні запевнення виявилися малопереконливими, оскільки становище іммігрантів у Сполучених Штатах продовжувало погіршуватися. "В шахтарських поселеннях Пенсільванії, де проживали здебільшого іммігранти, вуглекопи примітивним способом добували вугілля на ділянках, які належали компаніям і продавали його на ринках, писав академік Арнольд Шлепаков, – Злидні, голод, безробіття стали трагедією мільйонних мас. Її жертвами виявилися не тільки негри й іммігранти, а й "стовідсоткові американці" [57, с. 259]. В особливо складному становищі опинилися іноземці, котрі прибули до США напередодні кризи і не встигли адаптуватися до умов американського життя. "Незнання пануючих відносин, звичаїв, правових норм, недостатня опіка профспілок, які неохоче бачили у своїх рядах людей без будь-якої кваліфікації, – все це створювало підстави для визиску іммігрантів місцевими босами" [58, с. 88] – зазначають документи.

Такі обставини спричинили зниження еміграційної кон'юнктури в Західній Україні. У 1930 р. кількість польських переселенців з цього реґіону до США становила 1160 осіб [59, с. 103–104]. Водночас наголосимо, що таке зменшення масштабів еміграції стало виявом загальної тенденції у світовому міграційному русі, яка спостерігалася аж до 1936 р. [60, с. 218].

З початком 1931 р. економічна ситуація у США продовжувала погіршуватися. У першій половині 1931 р. 32 % робітників на заводах Форда були зайняті 5 днів на тиждень і 50 % працювали тільки 3 дні. Наприкінці року Форд змушений був остаточно закрити підприємства в Детройті і звільнити 75 тис. ос.. У Чикаго, в той же час налічувалося 700 тис. безробітних (40 % усіх працюючих). У всій країні армія безробітних досягнула 9 млн осіб. [36, с. 309]. За таких обставин, частина іммігрантів прагнула рятувати заощадження, вдаючись до реемiграції. Особливо помітним цей процес був серед поляків. Щоб допомогти реемігрантам в облаштуванні, після повернення на батьківщину Польське еміграційне товариство заснувало у Львові Бюро інформації, яке мало запобігти "їхньому визискові у місцевих умовах" [61, с. 45]. Невдовзі також Львівське представництво Еміграційного управління Польщі відкрило Відділ реемiграції в Еміграційному Домі у Львові [62, арк. 6].

До реемiграції значною мірою підштовхували і заходи американської влади. У лютому 1931 р. конгрес США розглянув проект ухвали про виділення 500 тис. доларів для Бюро імміграції, призначених на депортацію іноземців [63, арк. 15]. Цей документ мав стати доповненням до закону про безробітних. У зв'язку з цим польська преса повідомляла: "Після значного обмеження імміграції, що мало позитивно вплинути на ринок праці, Сполучені Штати, прагнуть позбутися тих безробітних, котрі прибули на американські заводи як заробіткові емігранти і зараз втратили роботу. На разі депортації підлягатиме тільки незначна частина безробітних. Однак з огляду на складну економічну ситуацію варто передбачити, що в недалекому майбутньому депортацією можуть бути охоплені широкі маси іммігрантів" [64]. Невдовзі американські власті перейшли від слів до діла. В 1931 р. у США розпочалася справжня депортаційна хвиля; і з країни було вислано 18142 особи. Такі заходи мали на меті залякати іммігрантів і зробити їх винуватцями соціальних безпорядків. Усе це спричинило різке зменшення імміграційного потоку. Якщо 1930 р. до США іммігрувало 241700 осіб, то 1931 р. – 97139 осіб [57, с. 487]. За таких обставин майже повний занепад

еміграції в Західній Україні був цілковитою закономірністю. Зрештою, еміграція стала можливою тільки для жінок і дітей американських громадян. Водночас "консульство у Варшаві навіть цим категоріям чинить перешкоди, вимагаючи у кожному окремому випадку доказів, чи громадяни США посідають достатні засоби, щоб утримувати прибулих родичів. Подібна процедура застосовується і під час оформлення паспортів особам, котрі народилися в Америці" [65, арк. 77]. Характерно, що у багатьох випадках консульство безпідставно відтерміновувало розгляд подань емігрантів, які мали "карти вступу", на період від трьох місяців до одного року. Однак після закінчення згаданого терміну бажаючий емігрувати був зобов'язаний повторно пройти всю процедуру оформлення виїзних документів [66, арк. 26]. Окрім цього, іммігранти, які набули американське громадянство, але проживали за кордоном понад два роки могли бути його позбавлені й втрачали право на повернення до країни [67, арк. 25]. Це положення значно вплинуло на зменшення реемiграції з США до Польщі. Якщо 1930 р. сюди повернулося 1024 особи, то 1931 р. – 632 [68, с. 142].

У 1932 р. економічна криза в США досягнула кульмінації. У липні вказаного року відбувся знаменитий похід ветеранів Першої світової війни на Вашингтон. Проти них була кинута регулярна армія під командуванням генерала Дугласа Макартура, яка влаштувала справжнє побоїще демонстрантів (2 ветерани було вбито і 50 – поранено) [69, с. 48]. До цього долучилися численні страйки, голодні походи безробітних та масові депортації іммігрантів із країни. З огляду на такі обставини з Західної України у розглядуваному напрямку впродовж 1932 р. емігрувало всього 522 особи, в тому числі лише 160 поляків [70, с. 28]. Ситуація не змінилася у 1933–1936 рр., хоча з приходом до влади Президента Франкліна Рузвельта в економічному житті США з'явилися позитивні тенденції [71, с. 28–29]. При цьому з початком політики "нового курсу" надзвичайні адміністративні заходи щодо імміграції, які застосовував президент Е. Гувер, втратили свою чинність, але квота з усіма її національними та політичними обмеженнями продовжувала діяти. Не було вчинено жодного кроку, спрямованого на зміну існуючого законодавства. Відповідно Бюро імміграції й надалі обмежувало в'їзд до країни іноземних робітників. З 1934 р. консульство США у Варшаві почало вимагати від ос., котрі прагнули отримати американські візи, інформацій про маєтковий стан їхніх родичів у Америці: посвідчень від роботодавців, про заробітну плату та довідок з банків стосовно рівня їхніх заощаджень. У випадку відсутності названих документів консульство відмовляло заявникові у розгляді подання [66, арк. 5]. Подібні ускладнення зумовили те, що у 1934–1935 рр. з Західної України до США емігрувало відповідно 194 і 145 поляків [72, с. 53]. Такі показники засвідчили про майже повний занепад еміграції. Зрештою, західноукраїнські землі не були винятком, оскільки у розглядувану країну за два названих роки емігрувало всього 64426 осіб [57, с. 279].

Певне пожвавлення польської еміграції з Західної України до Сполучених Штатів почало спостерігатися у 1937 р. Таку ситуацію, на думку А.Шлепакова, зумовило передусім зростання воєнної напруженості в Європі і пов'язане з цим збільшення зайнятості на виробництві [57, с. 280]. Відповідно зменшення еміграційного потоку з європейських країн було компенсоване певною мірою його збільшенням у Польщі взагалі та Західній Україні, зокрема. В 1938 р. із названого регіону до США емігрувало 1176 ос., з яких 195 поляків [73, с. 35]. Подальший розвиток еміграційного руху перервала Друга світова війна.

За нашими підрахунками, у 1919–1938 рр. з Західної України до США емігрувало 32710 поляків, що складало 35 % усіх емігрантів. Разом з Канадою і Аргентиною ця країна поглинула найбільшу кількість переселенців із розглядуваного регіону. Заслуговує на увагу і той факт, що основна їхня маса (78 %) прибула до Сполучених Штатів упродовж 1919–1925 рр., саме тоді, коли еміграція в інших напрямках тільки проходила період становлення.

Польські емігранти із західноукраїнських земель доповнили існуючі імміграційні осередки у штатах Іллінойс, Пенсільванія, Нью-Йорк, Мічиган, Вісконсин, Масачусетс [74, с. 18–19; 75, с. 76–78]. Поляки у США були найменш кваліфікованою робочою силою і виконували будь-яку роботу, відповідно займаючи найнижчі щаблі соціальної драбини. "Більшість іммігрантів, – зазначають дослідники, – часто змінювали рід заняття відповідно

до оплати праці чи через її нестачу треба було змінювати рід заняття. Так бувало, що вуглекоп ставав до праці в залізній індустрії, а стративши, працю ішов працювати до фермера. Був такий час, що зовсім не мав праці і нелегко її було отримати, але якщо трапилась десь будь-яка праця хоч би і в текстильній індустрії, то ішов туди працювати. Знов же, коли стратив працю в текстильній індустрії, наймався працювати на залізниці, а стративши там працю, знову шукав праці. І коли траплялася якась робота в копальні вугілля, ішов туди працювати, щоб тільки заробити потрібні доляри" [76, с. 65–66].

Загалом можна констатувати, що в еміграційному русі на Західній Україні США користувалися незмінною популярністю серед польського населення. Однак, зауважимо, що еміграція сюди досягла значних масштабів лише у 1919–1924 рр. Згодом її значно обмежили, чому сприяли "закон Діллінгхема" та "закон Джонсона", якими запроваджено систему квот для країн еміграції. Світова економічна криза звела переселення у цьому напрямку до мінімуму. Така ситуація тривала до початку Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. *Żarnowski J.* Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973.
2. *Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
3. *Pierwszy* powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwa wschodnie. Warszawa, 1926. S.3; Województwa południowe. – Warszawa, 1927.
4. *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypolspolitej 1922–1926. – Kraków, 1979.
5. *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921–1939. – Warszawa, 1988.
6. *Grodzicki L.* Struktura posiadania gruntów w województwie Poleskim. – Warszawa, 1936.
7. *Mały* rocznik statystyczny. – Warszawa, 1939.
8. *Торжество* історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів, 1968.
9. *Jaworski W.* Reforma rolna. Teksty ustaw i rozporządzeń. – T.III. – Kraków, 1926.
10. *Wielka* Historia Pilski. 1918–1939. – T. IX. – Kraków, 2000.
11. *Баран З.* До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998.
12. *Studnicki W.* W sprawie osadnictwa żołnierskiego na ziemiach wschodnich. – Warszawa, 1938.
13. *Landau Z., Tomaszewski J.* Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939. – Warszawa, 1999.
14. *Ianowska H.* Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919–1939). – Warszawa, 1964.
15. *Archiwum* Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – MSZ), Materjaly na Międzynarodową Konferencje Gospodarczą, sygn. 9889, str. 14.
16. *Гершов З.* Вудро Вильсон. – Москва, 1983.
17. *Pamiętniki* emigrantów. Stany Zjednoczone. – T. I. – Warszawa, 1977.
18. *Derengowski J.* Ruch migracyjny pomiędzy Polską a Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej // Statystyka Pracy. – R.VI. – Warszawa, 1927.
19. *Rocznik* Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927.
20. *Державний* архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 108, оп. 1, спр. 754, арк. 20.
21. *Janowska H., Spustek I.* Wychodźstwo polskie w Stanach Zjednoczonych // Pamiętniki emigrantów. Stany Zjednoczone. – T. I. – Warszawa, 1977.
22. *Szawleski M.* Wychodźstwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki. – Lwów, 1924.
23. *Świątkowski A.* Amerykańska polityka społeczna wobec imigrantów. – Kraków, 1980.
24. *Качараба С.* Вплив законодавства США на українську еміграцію (1919–1939 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т. 4. – Чернівці, 2000.
25. *AAN,* MSZ, Materjaly na Międzynarodową Konferencje Gospodarczą, sygn. 9889, str. 37.
26. *Лозинський М.* Галичина в 1918–1920 рр. – Відень, 1922.
27. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – Київ, 1999.
28. *ЦДІА* України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр. 313, арк. 2.
29. *Филиппов С.* США: иммиграция и гражданство. Политика и законодательство. – Москва, 1973.
30. *Евтух В.* Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – К., 1991.
31. *Monitor* Polski (Warszawa). – 1924. – 13 czerwca.
32. *Iwanowski S., Mamrot K.* Prawo o emigracji w Polsce. – Warszawa, 1929.
33. *Волинський* обласний державний архів (далі – ВОДА), ф. 46, оп. 1, спр. 2521, арк. 1–2.
34. *ЦДІА* України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр. 371, арк. 1–2.
35. *ЦДІА* України у Львові, ф. 799, оп. 1, спр. 7, арк. 7.
36. *Michałek K.* Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1861–1945. – Warszawa, 1999.

37. *Wychodźca* (Warszawa). – 1924. – 22 czerwca.
38. *Івашко І.* Українська еміграція. Огляд української еміграції в ЗДА. – Львів, 1931.
39. *Landau Z., Tomaszewski J.* Zarys historii gospodarczej Polski. 1918–1939.
40. *Pamiętniki* emigrantów. Stany Zjednoczone. – T. I.
41. *Брестський* областной государственный архив (далее – БОГА), ф. 372 (Брестское поветовое земельное управление), оп. 1, д. 2, л. 35.
42. *Statystyka* Pracy. – Warszawa, 1932. – Zsz. 1.
43. *Свобода* (Джерсі-Сіті). – 1924. – 17 квітня.
44. *Kołodziej E.* Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939.– Warszawa, 1982.
45. *Український* емігрант (Львів). – 1929. – 25 березня.
46. *Frančić M.* Emigracja z Polski do Stanów Zjednoczonych Ameryki od r. 1918 do lat siedemdziesiątych XX w. // Polonia Amerykańska. Przeszlość i współczesność. Pod redakcją Hieronima Kubiaka. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988.
47. *ЦДІА* України у Львові, ф. 430, оп. 1, спр. 3, арк. 87.
48. *Emigrant* Polski (Lwów). – 1929. – 15 stycznia.
49. *AAN*, MSZ, Badanie stanu umysl. emigrantów w Konsulacie Gen. St. Zjedn. A.P., sygn. 9716, str. 2.
50. *Плетнёв Э.* Международная миграция рабочей силы в капиталистической системе мирового хозяйства. – Москва, 1962.
51. *Державний* архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 260, оп. 1, спр. 9, арк. 8.
52. *Biuletyn* informacyjny dla emigrantów (Warszawa). – 1930. – 20 września.
53. *ДАІФО,* ф. 260, оп. 1, спр. 9, арк. 3.
54. *ЦДІА* України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр. 2967, арк. 40.
55. *Biuletyn* informacyjny dla emigrantów. – 1930. – 11 października.
56. *Biuletyn* informacyjny dla emigrantów. – 1930. – 18 października.
57. *Шлепаков А.* Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. – Москва, 1966.
58. *Listy* emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych. Oprac. W.Kula, N.Assorodobraj, M. Kula. – Warszawa, 1974.
59. *Statystyka* Pracy. – 1932. – Zsz. 1.
60. *Шлепаков А.* США: социальная структура общества и его национальный состав. – Київ, 1976.
61. *Walaszek A.* Polska wobec problemu remigracji polaków z Ameryki do kraju w okresie wielkiego kryzysu ekonomicznego // Przegląd Polonijny (Warszawa). – № 4. – 1978.
62. *ЦДІА* України у Львові, ф. 800, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
63. *ЦДІА* України у Львові, ф. 799, оп. 1, спр. 7, арк. 15.
64. *Emigrant* Polski (Lwów). – 1931. – Czerwiec.
65. *ДАВО,* ф. 46, оп. 2, спр. 857, арк. 77.
66. *Державний* архів Тернопільської області, ф. 2, оп. 2, спр. 98, арк. 26.
67. *ЦДІА* України у Львові, ф. 799, оп. 1, спр. 7, арк. 25.
68. *AAN*, MSZ, Dr. Zarychta Apoloniusz. Dwudziestoliecie emigracji z Polski 1918–1938, sygn. 9886, str. 142.
69. *Иванов Р.* Дуайт Эйзенхауэр. – Москва, 1983.
70. *Мельник М.* Статистична інформація про українців в США // Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен), 1977. – № 3–4.
71. *Уткин А.* Дипломатия Франклина Рузвельта. – Свердловск, 1990.
72. *Statystyka* Pracy. – 1936. – Zsz. 1. – S. 53.
73. *Statystyka* Pracy. – 1939. – Zsz. 1. – S. 35.
74. *Symonolewicz-Symmons K.* Ze studiów nad Polonią amerykańską. – Warszawa, 1979.
75. *Ślifierz M.* Polonia w Ameryce Roosevelta 1933–1939 // Problemy dziejów Polonii. Pod redakcją M.Drozdowskiego. – Warszawa, 1979.
76. *Біда М.* Господарський розвиток українців у США.

Stepan Kacharaba

POLISH EMIGRATION FROM THE WESTERN UKRAINE TO THE USA (1919–1939)

In the article the author reflect the emigration process of the Polish in Western Ukraine to the USA in 1919–1939 years.

Key words: emigration, Western Ukraine, USA, polish population, between Wars period.

До 90-річчя
Акту злуки УНР і ЗУНР

УДК 947 (477): 323. 248

Володимир Окаринський

"УКРАЇНСЬКІ ОРЛЯТА": УЧАСТЬ МОЛОДІ І ДІТЕЙ У ЗБРОЙНІЙ БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗУНР)

У статті висвітлено участь української неповнолітньої молоді у подіях Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. у Львові та Східній Галичині, а також польсько-української війни 1918–1919 рр.

Ключові слова: молодь, діти, гімназисти, пластуни, "орлята", допоміжна служба, Листопадовий чин, Українська Галицька Армія.

Участь молоді у визвольних змаганнях націй, які борються за свою державну незалежність, є цікавим феноменом. Така участь молоді – неповнолітньої – має неабияке виховне, націотворче, а також і суто наукове значення. Епізоди такої боротьби можуть представляти науковий інтерес для дослідників – істориків, соціологів, психологів. Поляки знають своїх "орлят" чи юних учасників антинацистського Варшавського повстання. Своїх юних героїв мали російські більшовики, "не гіршими" були піонери і комсомольці – герої у інших радянських республіках часів комуністичного СРСР. Як жодна інша тема, тема участі молоді, і навіть дітей, у збройній боротьбі мала і матиме чимало ідеологічних спекуляцій. Однак, в Україні, поза окремими фактами, як наприклад бій під Крутами, ця тема не мала достатнього наукового опрацювання. Вслід за науковим опрацюванням повинні прийти й інші інтерпретації і осмислення суспільством цього феномена у різні періоди української історії.

Участь підлітків у подіях проголошення ЗУНР і боротьби за її існування є досі мало висвітленою в українській історіографії. Тут виняток становлять хіба що дослідження автора цієї статті в контексті історії українського скаутського руху, та зокрема Пласту (1911–1944 рр.). У доповненому вигляді ці дослідження лягли в основу цієї статті. В контексті історії пластового руху цій темі присвячував увагу й Борис Савчук [24]. Крім того, на основі мемуарних даних цю тему висвітлював учасник подій стриянин Володимир Татомир [34]. В окремих публікаціях цю ж тематику розробляли інші учасники Листопадового чину в Стрию, зокрема відомий історик визвольних змагань Лев Шанковський [31; 32] та комендант Стрийської т.зв. Пластунської сотні УГА Дам'ян (Дем'ян) Пеленський [22]. Цінні відомості містяться і в мемуарах іншого неповнолітнього стрільця УГА, Євгена Побігущого, майбутнього командира куреня "Ролянд" Дружин українських націоналістів, полковника "Рена" [23].

Спробу інтерпретації боротьби за Львів у листопаді 1918 р. здійснив львівський історик Ігор Чорновол, який на основі спогадів-інтерв'ю знаменитого композитора Миколи Колесси для газети "Поступ", взятих Орестом Друлем, та неопублікованих споминів вояка УГА І. Фенціва задався питанням: чи були українські "орлята" [30; 6]? Водночас він вважає, що серед українців було набагато менше фактів залучення неповнолітніх до збройної боротьби, ніж серед поляків. Вважаємо, що ці дані надто неповні. Крім того, ми використали дослідження М. Гуцуляка про повстання у Галичині в перших числах листопада 1918 р. [5], а також залучені ним спогади інших неповнолітніх учасників цих подій – В. Горбая, І. Дурбака, А. Макарушки [4; 8; 15] – і просто зібрані життєписи деяких "українських орлят" (термін належить М. Колессі) [7; 13]. У дослідженні В. Мартинця з історії націоналістичного

руху, як його передумова розглядається участь юнацтва з молодіжних товариств в українських визвольних змаганнях Галичини у 1918–1920 рр., зокрема автор опирається на спогади учасника Пластунської сотні малолітніх добровольців УГА і пізнішого активіста УВО і ОУН М. Бігуна [17]. Ми використовували й інші спогади того часу, зокрема Л. Стеткевича, О. Тисовського, О. Тарнавського, С. Левицького (останні два під псевдонімами "Отар" і "Шерш") та інших [25; 27; 19; 33]. Северин Левицький, керівник Пласту у 1920-х рр. ("Верховний Отаман Українського пластового уладу") і в еміграції у 1940–1960-х рр. ("Начальний Пластун"), у 1918 році був зв'язковим між стрілецькою організацією і Пластом в чині четаря УСС і активним учасником листопадових боїв за Львів. Тому окремі епізоди тогочасних подій містяться в його розвідках і дослідженнях, переважно опублікованих у пресі міжвоєнного періоду [33]. Такий же характер мають і публікації В. Гамуляка, Л. Ганкевича та інших [2; 3]. Спроби інтерпретації участі молоді у галицькій визвольній боротьбі 1918–1919 рр. в контексті історії пластунського руху (щоправда любительського характеру) містять розвідки Б. Костюка та А. Чемеринського [12; 29].

Публікації мемуарного характеру і є основним джерелом у висвітленні подій галицької історії доби ЗУНР. Крім того, в дослідженні нами було залучено й декілька архівних документів. Серед них: наказ Команди III Галицького корпусу УГА та автобіографія основоположника Пласту доктора О. Тисовського, які містяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та Відділі рукописівЛьвівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [1; 26].

У результаті дослідження нами з'ясовано, що неповнолітня, переважно гімназійна і пластова, молодь взяла активну участь у подіях проголошення української державності Західноукраїнської Народної Республіки ("Західно-Української Народної Републики", скорочено – ЗУНР) у жовтні–листопаді 1918 р., а також у боротьбі за її існування в умовах польсько-української війни 1918–1919 рр. у лавах УГА, а також на допоміжній службі (розвідники, кур'єри, телефоністи, ад'ютанти, охоронна служба тощо).

У подіях 1 листопада 1918 р. – Листопадового чину ("зриву"), що призвів до утворення ЗУНР, активну участь взяли галицькі пластуни. Старша пластова молодь вступала до лав Української Галицької Армії (УГА), молодша несла кур'єрську, охоронну й розвідувальну служби. На юнацьку організацію пластунів, як на одну з небагатьох реальних сил, і як на аванґард молоді того часу, покладалися творці перевороту в ніч на 1 листопада 1918 р.

У середу, 30 жовтня, ад'ютант Д. Вітовського хорунжий УСС Дмитро Паліїв у пластовій домівці, що знаходилась у будинку професора Кирила Студинського, дав наказ пластунам-добровольцям від Українського Військового Комітету розвідати Львів та його околиці на наявність військових частин австро-угорської армії: які саме, де розташовані, чисельність особового складу та озброєння. Це все треба було нанести на мапу і здати звіти в четвер, 31 жовтня, о 18:00 год. у пластовій домівці Д. Паліїву. Пластуни блискуче виконали свій обов'язок, про що свідчать, зокрема спогади пластуна Василя Горбая, який разом з іншим пластуном "М." позначив на мапі військові окопи, а в с. Сокільники пластуни виявили австрійські гармати, які потім були використані в боях за Львів. Хорунжий Д. Паліїв похвалив пластунів за добрі звіти і призначив о 8 год. вечора прийти до Народного Дому. Прийшовши о 20:00 до Народного Дому, пластуни мали розмову із засновником своєї організації О. Тисовським, який повідомив їх про те, що: "Завтра у Львові буде історичний день – відновлення Української державної незалежності" [4, с. 232–235]. Ймовірно, що О. Тисовський брав участь у нарадах Українського Військового Комітету і частково саме через нього відбувалося залучення пластунів до подій Листопадового Зриву у Львові [12, с. 42]. У Народному Домі пластуни отримали нове завдання: сотник УСС Сень Ґорук вислав їх обстежувати різні відтинки міста, щоб виявити, чи немає підозрілого руху, чи не збираються поляки тощо [4, с. 235]. Львівські пластуни-гімназисти і студенти також були кур'єрами, яких пополудні 31 жовтня вислали Д. Вітовський і начальник штабу С. Ґорук з наказами до повітових комісарів чи українських діячів, щоб у ніч на 1 листопада перебирати владу на місцях [15, с. 35].

Як свідчить редакційна стаття в журналі молоді “Вогні” (ч. 3, за листопад 1935 р.), вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. у Листопадовому Зриві взяло участь понад 50 пластунів і пластунок [28, с. 41]. Щоправда, гадаємо, що тут підраховано і колишніх пластунів, зокрема тих, що перебували в лавах УСС. Так, сотник Д. Вітовський доручив вивісити український прапор на вежі ратуші пластунові колишньому Зенонові Русинові, який мав чин підхорунжого. Разом з ним вивішував прапор й інший колишній пластун (про що свідчить Л. Лепкий) вістун УСС Степан Паньківський [18, с. 75].

При захоплені об’єктів у Львові пластуни розносили накази і провадили на місце відділи українських вояків. Так, згаданий вище пластун Василь Горбай відносив наказ комендантові казарми на вул. Курковій поручнику Микитці, а звідти показував відділу вояків (50 осіб) найкоротший шлях до Головної пошти [4, с. 236–237]. У Львові встановлювали українську державність члени І пластового полку ім. Петра Конашевича-Сагайдачного пластуни-юнаки Юрко Студинський, Володимир Мурський, Володимир Лициняк, Василь Горбай, Зиновій Кохановський, О. Мох, М. Кузь. Крім того, пластуни-юнаки брали участь і в обороні Львова від поляків. Так, у боях на вулицях міста брав участь В. Горбай і вище перелічені пластуни. 1 листопада від ворожої кулі загинув пластун “Б.”, учень 6-го класу Академічної гімназії [4, с. 237–239].

Крім активного пластового юнацтва Листопадову революцію у Львові творили колишні пластуни, а на той час старшини УСС, які були у місті (всі УСС тоді були переведені з Великої України в Чернівці на Буковині): четар В. Клим, поручник Г. Трух, хорунжа О. Степанів, хорунжий УСС Д. Пеленський, поручник П. Франко та інші. 1 листопада 1918 р. у Львові в бою на залізничному вокзалі між першими, що кинулися на перон, загинув від ворожої кулі, пущеної з тунелю, пластун Бочан, десятник УСС, який ще встиг крикнути: “Вперед, хлопці! Боже вам помагай!” [28, с. 41]. Однак, зауважимо, що переважна більшість з них уже була повнолітньою.

В боях за Львів у листопаді 1918 року загинули й неповнолітні члени інших товариств, зокрема гімназисти – члени товариства “Відродження” Теофіль Процик і Микола Марунчин. Це товариство було утворене у 1917 р. в обох львівських державних українських гімназіях. На думку відомого українського католицького історика Т. Коструби, провід цього товариства взорувався на масонських ідеях “Гут-Темплєр Ордену”. Тому деякі члени “Відродження”, налаштовані клерикально католики, організували “таємну п’ятірку”, яка мала за ціль вести товариство у католицькому дусі. Саме з цієї п’ятірки загинули у вуличному бою у Львові під час українсько-польської війни в листопаді 1918 р. згадані Т. Процик і М. Марунчин [11].

С. Левицький згадує про одного з учасників вуличних боїв за Львів – юнака пластового полку ім. Князя Льва І при філії Академічної гімназії, якого називали “Малий”, а потім “Голуб”. Він був зв’язковим між бойовими стежами, згодом – з групою під час польського панцерного наступу. Під час бою проти панцерників його поцілила у королівській гімназії через вікно ворожа куля [33, с. 149–151].

Однак, українські вояки були змушені залишити Львів, тому що більшість з них не орієнтувалася в умовах міста. Польські частини використовували допомогу польських скаутів (гарцежів) як провідників вулицями міста, їхню допомогу в розвідці, постачанні зброї і харчів, першій допомозі для поранених. Вони часто лише з скаутськими палицями несли службу як стійкові (постові) або розвідники. Українських юнаків, які б таким самим чином допомагали б українській збройній силі, було замало – в 1918 р. у Львові перебував лише один пластовий гурток. Напередодні Листопадового Зриву, у Львові на Високім Замку військове навчання провадив хорунжий УСС Іван Поритко [16, с. 280]. Однак, саме в цей час була епідемія “еспанки” (грипу), і в гімназіях, де навчалися пластуни, були примусові вакації. Саме тому пластуни-гімназисти допомагали встановлювати українську владу у провінції. Серед них: львівський пластун Андрій-Богдан Макарушка в Галичі [16, с. 279–283]; пластун золочівського куреня ім. Пилипа Орлика Мирослав Ткачук; Маріян Маренін в Яворові (майбутній пластовий діяч в еміграції, у Денвері, Канада); а також – у більшій кількості – пластуни Стрия і Теребовлі [5, с. 310, 383–384, 400–401] та інших міст. В Самборі

колишній пластун і хорунжий УСС Михайло Савчин, під час своєї відпустки проводив військовий вишкіл пластунів – учнів старших класів гімназії та вчительської семінарії, а посланцем Української Національної Ради зі Львова там була знаменита стрільчиня Олена Степанів [5, с. 104, 360–361].

Значну участь взяли підлітки і молодь середніх шкіл у встановленні української влади і в інших містах Східної Галичини. Так, процесом перейняття австрійських установ українцями у ніч на 1 листопада 1918 року в Тернополі керувала Повітова Рада Української Національної Ради. Від її імені вчителі Тернопільської державної української гімназії Семен Сидоряк і Андрій Музичка розіслали по селах повіту старших учнів, щоб вони зорганізували озброєних хлопців, а ті роззброїли жандармерію і йшли на Тернопіль. Сам А. Музичка зі своїми "студентами" (гімназистами) роззброїв жандармерію. В Тернополі, як і в Львові, 1 листопада мешканці міста побачили українські прапори на урядових будинках. Вислані в підміські села тернопільські гімназисти успішно виконали своє завдання і під ранок прийшли із тамтешніми хлопцями до Тернополя. Один з тернопільських гімназистів зорганізував таким чином села Купчинці, Денисів і Настасів. Із загонів, організованих тернопільськими гімназистами, було згодом утворено перші військові частини і вислано на допомогу Львову [2, с. 54–55].

У Перемишлі, коли довелося переймати владу в українські руки, з'явилося неповних 200 осіб, якими були переважно 16-літні юнаки. Однак саме вони показали приклад рішучості старшим громадянам [5, с. 66].

В Теребовлі українській військовій команді допомагало здійснювати Листопадовий Чин 10 пластунів під проводом Ярослава Мохнацького. Вони були кур'єрами при Дійовому Комітеті, що урядував у Народному Домі та роззброїли станицю австрійської жандармерії [9]. Загалом же, у перевороті взяли активну участь усі тогочасні пластуни з Теребовлі й околиць [8, с. 335].

Особливу активність проявили пластуни в Листопадовому перевороті у Стрию. Військовий Комітет Стрия зібрав значну військову силу для перевороту – 1100 стрільців, 40 старшин і 33 пластунів [15, с. 37]. Як відзначає видатний історик і учасник визвольних змагань, зокрема цих подій, пластун Лев Шанковський, гурток "Сови" стрийського коша "…був одною з небагатьох "реальних" наших сил, що на них розраховувала Українська Національна Повітова Рада, коли задумувала 1.XI.1918 р. перебрати владу в повіті. З цією метою вже в жовтні 1918 р. почалися в гуртку особливі зайняття, які мали нас до цього завдання приготовити" [31, с. 36].

Уже 7 жовтня відбулася поіменна присяга пластунів у "Руській Бурсі". Стрийські пластуни добували для себе зброю, переховували її для повстання, навчалися стріляти. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. ці хлопці озброювали українських добровольців і самі взяли участь у збройному зайнятті різних об'єктів під керівництвом українських старшин австрійського гарнізону. Зокрема, Л. Шанковський належав до загону сотника Колодницького, що займав залізничну станцію. Пластуни вивісили український прапор на ратуші. Серед них Льонгин Лотоцький, Осип Скобельський, Омелян Колодницький, Володимир Тюн, Володимир Лукомський, Осип Микитка, Роман Файґель, Володимир Татомир, Роман Івасик, Микола Бігун, Омелян Нагорняк, Роман Петріна, Богдан Нижанківський, Володимир Лукавецький, Ярема Весоловський, Роман Петрушевич, Роман Яворський, Лев Шанковський та інші (разом – 33 особи). У перші дні української влади пластуни стали зав'язком Пластунської сотні, підпорядкованої Стрийській Окружній Команді. Ця, через юнацький максималізм її учасників, найбільш ідейна частина українського гарнізону несла охоронну службу залізничної станції, де роззброювала чужинецькі транспортні засоби й цивільне населення; здійснювала охорону т.зв. Повітової Ради, де містився український штаб, службу надзвичайних доручень і обслугу всіх телефонних апаратів; охорону пошти і телефонної станції; контррозвідку; військовий і телефонний вишкіл; науку стріляння. В Пластунській сотні, крім вище названих були Едвард

Козак, Оріховський, Зенон Сташків, Славко Дубицький, Славко Яворський, Синиця, Богдан Сапрука, Славко Білинський та інші [3, с. 34–37].

Після зайняття поляками Львова, між містом і українським фронтом курсували таємні кур'єри. Вони з небезпекою для життя переносили через польську лінію вісті та різні інструкції. Серед цих кур'єрів була пластова організаторка проф. Степанія Пашкевич. Один з кур'єрів студент Михайло Фолис, син посла австрійського парламенту і пароха Скнилова біля Львова о. Йосифа Фолиса, разом з ремісником Єремійчуком та іншими товаришами потрапив до рук поляків і був розстріляний [14, с. 24]. Серед них були й неповнолітні, зокрема 14-літня дівчина з Винник, і можливо різничний термінатор (учень) Н. Саламинович [14; 10]. Випадків розстрілів поляками неповнолітніх та вбивств за вироками польових судів, а то й навіть без слідства, було більше, переважно влітку 1919 р. Однак, переважно це були не військові втрати, а терор поляків як воюючої сторони і окупантів проти цивільного населення [14, с. 19–28].

На початку 1919 р. у Львові було створено Український Горожанський Комітет на чолі з доктором С. Федаком. Було влаштовано кухні для найбідніших, де також готували обіди для політичних в'язнів. Цією справою опікувався Союз Українок. А обіди до тюрем возили на візках молоді дівчата й пластуни [3, с. 6].

З початком українсько-польської війни у листопаді 1918 р. навчання в українській державній гімназії Тернополя було припинено, старші учні пішли до УГА, а з молодших створено допоміжну Студентську сотню. Командантом її був проф. Іван Галущинський – провідник довоєнного Пласту в Тернополі, а вишкіл провадили: вістун УСС Т. Сеньківський і С. Чумак, постачанням завідував В. Заплітний. Сотня складалася із 120 юнаків, які відбували заняття із впоряду (муштри) й володіння зброєю. Старші учні проводили вартову службу в місті і при складах. Згодом зі Студентської сотні було утворено курс телефоністів, деяких учнів приділили до школи підстаршин і книговодів, наймолодших – розпустили по домах [2, с. 57].

З юнаків стрийського пластового коша складалася телефонна ("пластунська") сотня III Галицького Корпусу УГА. Її основу творили 30 пластунів, серед яких підхорунжий Михайло Чолій, М. Бігун, Л. Лотоцький, Ю. Пеленський, Р. Петріна, В. Тюн, В. Лукомський, С. і В. Білинські, Ортинський, Пиндзин, Дидів та інші. Командантом сотні Начальна Команда призначила Д. Пеленського. Під час українсько-польської війни юнаки вчинили кілька героїчних подвигів, зокрема, М. Бігун, Ортинський і Пиндзин біля с. Кошиловець, за що генерал А. Кравс підвищив їх до ступеня підхорунжих, а також в Бучачі та інших місцевостях [див.: 34; 22, с. 9–13]. Пізніше ця частина була перейменована в "Окрему пластунську сотню малолітніх добровольців", а частина її учасників отримала спеціальні військові звання "пластун старший вістун". Декілька юнаків стали підхорунжими, а єдиним хорунжим з числа стрийських пластунів у цій частині був Осип Скобельський [20, с. 417–424].

У Коломиї неповнолітні добровольці, гімназисти і пластуни або кандидати в пластуни у листопаді 1918 р. зголосилися і служили в артилерійському зв'язку VI Равської бриґади УГА. В грудні ці юні вояки відправилися на фронт під Раву-Руську. Серед них у батареї під командуванням поручника і колишнього вчителя Кирила Годованця (заступник підпоручник Кобилянський) служили 17-річний Євген Побігущий, Бортник, Заячук, Єндик, яким було по 16–17 років, а також 15-річний син директора гімназії Євген Недільський [23, с. 14–16].

Навесні 1919 р. до Бережан приїздив Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра, який приймав парад українського війська. Тоді на ринку присягу на вірність українському народові складали учні бережанської гімназії, що йшли до Бережанського куреня. Між ними було багато пізніших пластунів, а деякі з них навіть стали згодом стрільцями дивізії "Галичина", зокрема проф. Євстахій (Стах) Сендецький, хорунжий Гладиш і проф. А. Крамарчук [25, с. 10–11].

Низка тогочасних юнаків пройшла з українським військом великий бойовий шлях. З участі у Листопадовому чині у Львові розпочалася для пластуна Зиновія Кохановського

активна служба у визвольних змаганнях. По відході зі Львова він був у Тернополі; Лавочному, де на доручення комісара обслуговував місцеві телефонну й телеграфічну централі; Стрию. Там він взимку 1919 р. вступив до гімназії, яку очолював пластовий опікун проф. сотник Колодницький. У Стрию він виконував вартову службу на військових об'єктах разом із пластунами Стрийської пластової сотні. Вслід за УГА Зенко опинився наприкінці літа 1919 р. у Вінниці, де вступив до технічної сотні 14-ї бриґади, з якою перебув усі невдачі, епідемію тифу і польський полон у 1920 р. [13]. Богдан Макарушка, який в листопаді 1918 р. захоплював владу в Галичі, закінчив "Артилерійську школу старшин", брав участь у Чортківській офензиві, воював за Збручем, хворів на тиф, потрапив у польський полон, звідки втік і зголосився в Армію УНР у Києві. З нею повернувся до Львова, де Верховна Пластова Рада наділила його за участь у визвольних змаганнях найвищим ступенем Гетьманського пластуна-скоба [16, с. 283]. Його старший брат Любомир Макарушка вступив до австрійської військової академії у м. Вінер Нойштадт, яку закінчив у 1917 р., а опісля відбув цілу кампанію Української Армії [21, с. 331]. Після визвольних змагань він став визначним громадсько-політичним і студентським діячем в еміграції, а під час Другої світової війни був старшиною Української Дивізії "Галичина" (1 УД УНА) [18, с. 80].

Пластуни з Теребовлі – учасники Листопадового Зриву пізніше відбули похід об'єднаних українських армій на Київ, у якому багато з них полягло. Так, учасник Листопадового Зриву в Теребовлі Іван Дурбак у червні 1919 р. вступив до станиславівського студентського куреня отамана І. Сіяка, що згодом дістав назву окремого Залізного Загону Армії УНР ім. от. І. Бистрина, з яким дійшов до Києва влітку 1919 р. Після розгрому більшовиками цієї частини під Кривцем (Київщина), вступив до дивізії отамана Ю. Тютюнника. Хворий на тиф, сидів у таборі полонених у Ланьцуті [7, с. 383].

Пластун зі Стрия Лев Шанковський воював у складі УГА і Армії УНР в 400-кілометровому рейді 1-ї Кінної Бригади отамана Шепаровича, виконуючи роль штабного зв'язкового [див.: 32, с. 185–227]. Зазначимо, що для Л. Шанковського шлях у визвольні змагання лише розпочинався. Згодом він став видатним істориком – дослідником визвольних змагань, а під час Другої світової війни – членом Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

У своїх неопублікованих спогадах про воєнні події 1914–1920 рр. І. Фенців згадував про неповнолітнього сина коменданта УГА М. Тарнавського. Хлопець прийшов до батька з проханням зачислити його до складу артилерійського підрозділу (який саме формував у Золочеві І. Фенців). Але після того, як з'явилася матір хлопця з благаннями відпустити сина додому, І. Фенців відмовив йому, щоб той закінчив школу. Однак, згодом хлопця таки взяли до лав Української Галицької Армії – з особистого дозволу його батька, головнокомандувача УГА [30]. Сам О. Тарнавський у складі УГА і об'єднаних українських армій перебував і на Великій Україні. Про епізод з цього перебування залишив статтю мемуарного характеру [19].

Активність юнаків, в тому числі й пластунів, які зголошувалися до складу УГА, часто треба було стримувати військовими чинниками. Так, згідно з наказом Команди III Галицького корпусу УГА ч. 67 від 25 квітня 1919 р. у Стрию сказано, щоб усі підлеглі відділи приймали до військової служби шкільну молодь в непризовному віці тільки у випадку необхідної потреби і то за порозумінням із дирекцією дотичної гімназії [1, арк. 2].

Таким чином, українська неповнолітня молодь взяла активну участь у військових подіях, що передували проголошенню ЗУНР, збройній боротьбі за її незалежність у лавах УГА, у складі допоміжних військових частин, при виконанні військових доручень як розвідники, кур'єри і т. д. Значна частина з них загинула за українську державність і з повним правом може називатися "українськими орлятами". Участь молоді в українських визвольних змаганнях того часу ще не є до кінця з'ясованою і потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. *Центральний* державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій і осіб, 1914–1944 рр.), оп. 1, спр. 1015.

2. *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль, 1992. – С. 52–64.

3. *Ганкевич Л.* Перші дні польської окупації у Львові 1918 року // Наш Світ. – 25 лютня 1961. – Ч. 2 (93). – С. 6.

4. *Горбай В.* 1 листопада 1918 // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Київ, 1993. – С. 232–235.

5. *Гуцуляк М.* Перший Листопад 1918 року на західних землях України. – К.: Либідь, 1993. – 408 с.

6. *Друль О.* Микола Колесса: Чому не говорять про українських "орлят"? // Поступ. – 2002. – 8 серпня (http://postup.brama.com/usual.php?what=3903).

7. *Дурбак І.* Життєпис // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Київ, 1993. – С. 383–384.

8. *Дурбак І.* Пласт у Теребовлі // Теребовельська земля: Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1968. – С. 335.

9. *Дурбак І.* Теребовля в перших днях листопада 1918 р. // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Київ, 1993. – С. 380–383.

10. *Книш З.* Підґрунтя УВО // Початки УВО в Галичині: Статті й матеріяли до діяння Української Військової Організації / Зібрав, упорядкував і зредаґував Зиновій Книш. – Ч. 2. – Торонто: Срібна Сурма, 1963.

11. *Коструба Т.* Огляд української літератури 1918–1938 // Життя і слово. – 1948. – Ч. 2. – С. 119.

12. *Костюк Б.* Першолистопадовий зрив у Львові 1918 року та участь у ньому пластунів // Пластовий шлях. – 1996. – Ч. 4 (112). – С. 42–44.

13. *Кохановський З.* Життєпис // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Київ, 1993. – С. 254–255.

14. *Кривава* книга / Упор., автор передм. Я. Радевич-Винницький. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 274 с.

15. *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 362 с.

16. *Макарушка А. Б.* Спогад з Галича // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Київ, 1993. – С. 280–283.

17. *Мартинець В.* Українське підпілля від УВО до ОУН: спогади й матеріяли до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Вінніпеґ, 1949. – 350 с.

18. *Окаринський В. М.* Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.): Монографія. – Тернопіль, 2006. – 222 с.: іл.

19. *Отар.* "Юні розвідчики" (Спомин) // Молоде Життя. – 1923.– Ч. 7–8.– С. 52.

20. *Падох Я.* Стрийський Пласт // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Сидней, 1990. – Т. 1. – С. 408–460.

21. *Пежанський М.* Початки Пласту в Академічній гімназії у Львові // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. – Філадельфія – Мюнхен, 1978. – С. 323–338.

22. *Пеленський Д.* Пластуни-юнаки Великих Днів // Пластовий шлях. – 1951. – Ч. 6. – С. 9–13.

23. *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 188 с. + 36 с. іл.

24. *Савчук Б.* Український Пласт: 1911–1939. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 267 с.

25. *Стеткевич Л.* Як з Бережан до Кадри. Спогади з Дивізії. – Тернопіль: "Джура", 1998. – 172 с.

26. *Тисовський О.* Автобіографія // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 9, спр. 5108, 23 арк.

27. *Тисовський О.* З юних літ Українського Пластового Уладу // Пластовий шлях. – Мюнхен, 1951. – Ч. 7. – С. 30–49.

28. *Участь* пластунів у Листопадовому Зриві // Пластовий шлях. – 1996. – Ч. 4 (112). – С. 41.

29. *Чемеринський А.* До історії участі пластунів у подіях 1914–1918 рр. // Пластовий шлях. – 1996. – Ч. 3 (111). – С. 49–50.

30. *Чорновол І.* Діти в польсько-українській війні 1918–1919 років // Львівська газета. – 2007. – 26 жовтня. – № 193 (263); http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2007/10/26/27187/

31. *Шанковський Л.* Стрийські пластуни у визвольних змаганнях // Молоде Життя. – Мюнхен, 1946. – Ч. 3. – С. 34–37.

32. *Шанковський Л.* Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 185–227.

33. *Шерш.* Голуби над містом. Пластунам, борцям за волю України // На Сліді. – 1937. – Ч. 1. – С. 149–151.

34. *Юнацтво* в обороні рідної землі: Спогади про участь молоді у визвольних змаганнях 1918–1920 років / Зібрав та впорядкував В. Татомир. – Філадельфія: "Молода Просвіта" ім. митр. А. Шептицького, 1960. – 164 с.

Volodymyr Okarynskyi

"UKRAINIAN EAGLETS": PARTICIPATION OF YOUNG PEOPLE AND CHILDREN IN THE ARMED FIGHT FOR INDEPENDENCE OF WESTERN UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC (ZUNR)

In the article it is cleared up the participation of minor young people in the events of November national-democratic revolution of 1918 in Lviv and East Galychyna, and also in Polish-Ukraine war 1918–1919 years.

Key words: youth, children, students of gymnasium, plastuns (boy scouts), "eaglets", auxiliary service, "November Act", Ukrainian Galician Army.

УДК 94 (477.8)

Ірина Федорів

ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОНА КОРДУБИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

У статті авторка аналізує громадсько-політичну діяльність видатного українського історика Мирона Кордуби на Буковині в період революції 1917–1921 рр. На основі особистих спогадів історика "Переворот на Буковині" з'ясовується його роль як голови редакційної комісії Крайового Комітету Української Національної Ради ЗУНР у становленні української держави.

Ключові слова: Мирон Кордуба, Буковина, національно-демократична революція, Західноукраїнська Народна Республіка, українська державність, національне відродження, визвольні змагання.

Особлива роль у відродженні української державності у XX ст. належить Другій українській національній революції 1917–1921 рр., складовою частиною якої стали листопадові події 1918 р. на західноукраїнських землях, у результаті яких повалено австрійське поневолення і проголошено національну державність – Західноукраїнську Народну Республіку. Події, що відбулися були завершальним етапом більш широкого процесу національного відродження, який характерний для так званих неісторичних народів і складається з трьох послідовних фаз – академічної, культурної та політичної. При цьому український народ в умовах "повстання націй" зробив спробу вийти на якісно новий щабель власного самоозначення – стати нацією в модерному розумінні цього слова.

Проблема відродження державності слов'янських народів Центрально-Східної Європи після Першої світової війни набуває особливо важливого значення в умовах сучасного національно-державного відродження України.

Слід підкреслити, що результати процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях ще до початку революції, а саме, пошуки нових форм діяльності українства, вироблення ідейно-методологічних засад культурно-освітянської праці, принципів формування громадсько-політичних структур – не були б такими значними, якби не діяльність когорти істориків та громадсько-політичних діячів, очолюваних М. Грушевським. Серед них важливе місце займає Мирон Кордуба (1876–1947) – активний учасник національно-демократичної революції у 1918 р. на Буковині. Власне на 1901–1918 рр. припадає буковинський період життя історика, надзвичайно плідний для М. Кордуби як науковця та громадсько-політичного діяча.

Потреба з'ясування місця і значення діяльності М. Кордуби в час національно-демократичної революції 1917–1921 рр. зумовлена відсутністю спеціальних наукових праць, де б сповна висвітлювалось зазначене питання. Хоча окремі аспекти порушеної нами проблеми відображені в сучасній українській історіографії. Зокрема, у монографії О. Добржанського та В. Даниленка "Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність" та О. Добржанського "Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст." розглядається діяльність М. Кордуби на Буковині в контексті співпраці його з тодішньою інтелігенцією та політикумом краю [1–2]. Участь ученого в буковинському народному вічі 3 листопада 1918 р. з'ясовував В. Ботушанський [3]. Про М. Кордубу як члена Української народно-трудової партії йдеться у доробку М. Кугутяка "Історія української націонал-демократії (1918–1929)" [4]. Увагу автора привернула також особиста

роль ученого в справі відкриття Українського таємного університету у Львові в 1921 р., яка було частиною національно-визвольної боротьби галичан з початку XX ст.

Таким чином, у даній науковій статті ставимо за мету дослідити громадсько-політичну діяльність М. Кордуби як голови редакційної та члена міжнародної комісій Крайового Комітету буковинської делегації Національної Ради ЗУНР, з'ясувати його участь у підготовці листопадового перевороту з метою переходу влади в Чернівцях до Української Національної Ради, окреслити роль науковця у процесах національного відродження українців під час та напередодні революції. У контексті зазначеного вагомого політичного значення сьогодні набирає мемуарна праця М. Кордуби "Переворот на Буковині. (З особистих споминів)", опублікована Літературно-науковим вістником у 1923 р., що поруч із спогадами Іллі та Омеляна Поповичів, С. Канюка, Л. Семаки, Ю. Зав'янського є цінним джерелом до окресленої теми. Тож окреме місце у статті приділятиметься аналізу даної публікації [5].

Слід зазначити, що М. Кордуба належав до "соборницького кола" української інтелігенції Буковини та входив до гурту ліберальної української генерації В. Сімовича, О. Луцького, П. Лушпинського, З. Кузелі, К. Білинського, В. Гузара, С. Смаль-Стоцького, Р. Цегельського. Ця група буковинської інтелігенції намагалася вивести трактування українського руху за межі суто реґіонального сприйняття його проблем, була цілком адекватна тодішній культурній ситуації у Чернівцях. Завдяки володінню на професійному рівні німецькою мовою вони гідно репрезентували українство "поміж німцями у Чернівцях, що були дуже впливовою групою населення, і разом із знімечиними євреями надавали німецького вигляду торгівлі та промислові міста" [6, с. 113].

Ще до початку революції М. Кордуба працював над піднесенням національної самосвідомості українців краю. Про це, зокрема, свідчить його діяльність як члена "Просвіти" та участь у низці заходів на вшанування пам'яті М. Шашкевича. На одному з таких концертів філії Товариства в Кам'янці-Струмиловій М. Кордуба виголосив вступне слово про письменника. "Його ім`я, – говорив доповідач, – зв`язане з нашим літературним відродженням, з початком нашого національного життя і політичної свідомості. Рік 1837, в якому появилась "Русалка Дністрова", був для нас з національного і культурного боку епохальним, роком народження нашої народної свідомості і народного розвою" [7, с. 2–3]. М. Кордуба у своїй доповіді образно пояснював причини, чому "галицька Русь спочивала ще в глухій темряві", у той час, коли "у романських народів вже скочувалося сонце з полудня, у німців досягло кульмінаційної точки", коли "навіть у других слов`ян і у наших закордонних братів благословилось вже на день". У другій частині доповіді автор безпосередньо торкався діяльності М. Шашкевича та його побратимів із "Руської трійці", які, "не вдаючись в ніякі теоретичні спори, кидаються відразу ж до практичної діяльності, знаючи, що живий приклад зробить більше враження, як цілі томи теоретичних міркувань" [8, с. 2–3]. На завершення М. Кордуба наголосив, яке значення мав М. Шашкевич для культурного розвитку нашого народу, "вказавши галичанам новий шлях, по якому вони тепер йдуть". Разом з тим учений зробив і такий прикрий висновок: "Від появи "Русалки Дністрової" минуло вже кількадесять літ. І коли поглянеш назад себе, на наш доробок з того часу, то не дуже рожеві думки приходять на душу. На літературному полі є поступ – цього не заперечити. Але на політичному ми не далеко зайшли від часів "Русалки" [8, с. 2–3]. Доповідь М. Кордуби друкувалася на сторінках часопису "Руслан", а в одному з наступних чисел під заголовком "Просвітний рух у Камінеччині" подавався звіт про вечір, говорилося про те "приємне, одушевляюче вражінє, яке винесла публіка зі вступного слова Мирона Кордуби" [7; 8, с. 2].

Як член "Руської Бесіди", М. Кордуба реорганізував бібліотеку україністики товариства, сприяв налагодженню українського шкільництва на Буковині, вивченню української мови, історії, географії в середніх і вищих школах [9, с. 293].

Освітньої тематики стосувалася праця історика "Утраквізм в гімназії", написана в Чернівцях у 1904 р. [10]. У ній мова йшла про шкідливість викладання в гімназіях та вищих школах німецькою мовою таких предметів, як історія, географія, математика, філософія,

грецька мова тощо. Це, на думку автора, призводило до механічного заучування матеріалу, втрати інтересу до предмета, зрештою, до забуття рідної мови [10, с. 20].

Проблема постала настільки гостро, що 2 лютого 1905 р. було скликано засідання центрального товариства "Руська Школа", яке відбулося у приміщенні "Народного Дому". На ньому вирішено вислати до Міністерства культів і освіти петицію з вимогою скасування утраквізму в другій державній Чернівецькій гімназії. До петиції долучалася й брошура М. Кордуби [11, с. 3].

Політичне спрямування мають такі розвідки історика, написані у буковинський період, як "Ілюстрована історія Буковини" [12], "Територія і населення України" [13], "Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого" [14]. Вони продиктовані об`єктивною необхідністю показати як власному народові, так і європейській громадськості, що державницькі устремління України мають глибоку історичну традицію, яка пов`язана з політичними процесами, що відбувалися на Європейському континенті [15, с. 21]. Виклад подій в "Ілюстрованій історії Буковини" у зв`язку з історичною долею всього українського народу від найдавніших часів до початку XX ст. для Буковини, що була об`єктом різних національних історіографій, мав тоді особливе значення. Як хронологічно суцільний твір з історії краю, дане науково-популярне видання було рекомендовано як необхідний підручник для українських шкіл [6, с. 116].

Слід згадати і про рух "Буковина для буковинців", який посилився напередодні Першої світової війни. Це було відкрите протиставлення вихідців з Буковини вихідцям з Галичини. Його активно підтримували буковинські вчителі й студенти, які не хотіли, щоб галичани зайняли високооплачувані посади. Нагадаємо, що після підвищення заробітної плати вчителям Буковини вона стала найбільшою в порівнянні з іншими краями імперії. Активним покровителем автохтонства в цей час став О. Попович [1, с. 118]. Звичайно, що подібні настрої тільки послаблювали національні сили. Проти цього так званого "обласного автономізму" виступили М. Грушевський, С. Смаль-Стоцький і М. Кордуба, котрий перебував у цей час у таборі народовців [16, с. 344].

Тому особливого значення для буковинської інтелігенції мала стаття М. Грушевського "Галичина і Україна", яка була передрукована кількома чернівецькими газетами. У ній історик писав, що "такі розділи задають болючі удари не тільки нашим національним почуттям, але й національним силам" [16, с. 343]. Звичайно, що М. Грушевський ставив на перше місце загальноукраїнські національні інтереси. Ці виступи історика сприймалися не всіма місцевими політиками.

З критикою проти буковинського сепаратизму стосовно Галичини і галичан виступив і М. Кордуба у часописі "Каменярі" зі статтями "Камо грядемо" та "Буковина для буковинців", у яких закликав до єдності всі національні сили [17, с. 253].

Планувалося, що "рішуче поборювати буковинське автохтонство, висуваючи на його місце все українство", має газета "Україна" [16, с. 344]. Отримавши матеріальну і моральну підтримку в цій справі від М. Грушевського, С. Смаль-Стоцький почав об`єднувати навколо "України" своїх союзників, перший номер якої з`явився 26 грудня 1912 р. Видавав газету окремо заснований комітет на чолі з М. Ісопенком та М. Кордубою [1, с. 126]. У листі до М. Грушевського З. Кузеля писав, що опозиційний часопис "Україна" поставив собі за мету: по-перше, знищити теперішню систему на Буковині, репрезентовану послом М. Васильком, по-друге, ліквідувати місцеву корупцію і безхарактерність [16, с. 127].

Суспільно-політичну роботу М. Кордуби на Буковині напередодні революції особливо яскраво характеризує публіцистична і редакційна діяльність ученого.

Його гострі аналітичні статті й кореспонденції можна вважати малою енциклопедією тогочасного політичного життя Буковини. Тільки до початку Першої світової війни в Чернівцях з-під його пера вийшло понад 70 публікацій. Згадаймо хоча б такі, як: "Наші дезідерати на полі буковинської історіографії", "Хто ми?", "Дещо з бувальщини міста Чернівців", "Де живуть українці?" [15, с. 21], "Українське життя в Чернівцях" [18]. Ці статті стосуються багатьох сфер громадського й культурного життя на Буковині і є неоціненним

джерелом вивчення тодішньої ситуації у цьому краї. М. Романюк вважає їх одними з найважливіших статей публіцистичного, історичного та етнографічного характеру, що друкувалися на сторінках тодішньої буковинської преси, ставить їх на рівні з публікаціями І. Франка "Дещо про польсько-руські відносини", С. Смаль-Стоцького "Політика реальна", М. Грушевського "Холмщина" тощо [17, с. 137].

Відзначимо, що українська інтелігенція на Буковині була нечисленною. Усі її соціально-фахові групи напередодні Першої світової війни не перевищували 1100 осіб, або 0,36 % усього населення краю. Найбільшу групу української інтелігенції становили вчителі. У зв`язку з цим редакції пресових органів приділяли особливу увагу проблемам розвитку національної культури, формуванню в інтелігенції "правдивого українського світогляду" [17, с. 255].

Одним із провідних суспільно-наукових фахових періодичних видань українського вчительства Буковини став двотижневик "Каменярі" (1909–1914), постійним дописувачем котрого був М. Кордуба. Цей часопис відігравав помітну роль не тільки серед українського вчительства, а й у житті українського населення краю загалом. З перших номерів автори "Каменярів" жваво цікавилися політичними справами, закликали до порозуміння між українськими партіями на Буковині, активно відстоювали інтереси української громадськості, друкуючи суспільно-політичні статті про єдність української нації, формування національної свідомості, роль та місце вчительства в громадському житті [17, с. 252–253]. Цій темі були присвячені рецензії М. Кордуби на книгу М. Грушевського "Про батька козацького Богдана Хмельницького", М. Канюка на працю М. Кордуби "Картини із всесвітньої історії для народних і виділових шкіл" [17, с. 256].

Суттєво сприяло поширенню просвіти серед широких мас Буковини й видання щомісячника для шкільних бібліотек "Библіотека для молодежи, селян і міщанства". У січні 1911 р. товариство "Руська бесіда" відновило місячник під назвою "Читальня". Виходив він спочатку за редакцією О. Поповича і Є. Семаки (1911), пізніше – М. Кордуби (1912–1913) і Т. Бриндзана (1914) [17, с. 143; 19]. Зміст просвітнього місячника визначали літературно-художні твори і життєписи здебільшого буковинських, галицьких і визначних українських письменників, популярні статті історичного і просвітньо-пізнавального характеру, інформація про нові видання, що вийшли у видавництвах краю [17, с. 282]. М. Кордуба опублікував у ньому історико-пізнавальні статті "Народи Буковини", "Яким чином Буковина перейшла до австрійської держави?", "Де живуть Українці?" [17, с. 283]. У 1912 р., як відповідальний редактор часопису, він вводить постійну рубрику "Нові книжки для народу" з інформацією про найновіші видання, їх зміст і оцінку, що публікували товариство "Просвіта", "Українська школа", "Руська бесіда" у Львові. На обкладинках місячника М. Кордуба вміщував "Пропамятні дни на кожний місяць", в яких зазначав пам`ятні дати життя або смерті українських письменників, історичних діячів, історичних подій з життя українського народу [17, с. 284–285; 19].

Загалом часописи періоду партійної диференціації суспільно-політичного життя краю та Першої світової війни (1900–1918 рр.) засвідчують найбільш інтенсивний етап не тільки кількісного зростання, а й якісного розвитку української преси періоду австро-угорського панування, до чого суттєво долучився і М. Кордуба як редактор та публіцист політичних і просвітницьких видань.

Під час Першої світової війни М. Кордуба як офіцер австрійської армії читав лекції з історії України у таборі військовополонених українців Зальцведеля, співпрацював у виданнях СВУ, зокрема, у "Віснику" [20, с. 27]. Коштом цієї організації історик видав монографію "Північно-Західна Україна" [21], опублікував працю "Територія і населення України" [13]. Вони відіграли вагому роль в ознайомленні світової громадськості з українським питанням.

Проте найбільш вагомого значення громадсько-політична діяльність М. Кордуби мала під час національно-демократичної революції на Буковині у жовтні–листопаді 1918 р. У зв'язку з розпадом Австро-Угорської імперії, Румунія висунула свої анексіоністські плани на

Північну Буковину. В умовах смертельної небезпеки українські політичні сили мусіли консолідуватися.

13 жовтня 1918 р. в Чернівцях у залі Народного Дому відбулося міщанське віче, на яке зібралося за підрахунками вченого близько 700 осіб. Головну промову виголосив провідник соціал-демократичної партії на Буковині, вчитель О. Безпалко. В ухваленій резолюції учасники віча зверталися до Румунії з закликом мирно порозумітися з українцями в справі поділу Буковини, залишити українську частину Буковини з м. Чернівці, налаштовували делегатів до Львова у такому ж ключі розв'язувати питання з поляками у справі поділу Галичини. Настрій віча був різкий і ворожий до Австрії [5, с. 136–137].

У понеділок 14 жовтня М. Кордуба скликав представників опозиційної партії на нараду щодо подальших акцій та вибору делегатів на львівський з'їзд. Було вирішено впродовж тижня скликати низку віч у провінційних осередках, а також вибрано комітет у складі Костюка, Самоверського, Галицького, що разом з представниками інших українських партій мав зайнятись їх підготовкою. Делегатами на з'їзд до Львова вибрали директора гімназії д-ра А. Артемовича, проф. К. Зілинського і М. Кордубу [5, с. 137].

Акція скликання провінційних віч дещо загальмувалась у зв'язку з відмовою в підтримці деяких партій, в т. ч. О. Поповича. Проте з ініціативи М. Кордуби такі віча відбулися у Вашківцях, Кіцманях, Заставній [5, с. 137].

17 жовтня делегація у складі М. Кордуби, К. Зілинського та Р. Цегельського виїхала до Львова, де наступного дня було утворено Українську Національну Раду, президентом обрано Є. Петрушевича. УНР проголосила на всій українській етнічній території українську державу. У промові М. Кордуба висловив свою позицію щодо майбутнього буковинців та всього українства, зокрема наголосив на необхідності негайного проголошення "злуки всіх західноукраїнських земель, що входили до складу Австро-Угорщини з Великою Україною", вказав на несприятливі економічні, політичні, культурні та національні фактори, які з`явилися б за умови дальшого відокремлення галицької і буковинської територій. Проте за злуку з Наддніпрянською Україною на з`їзді проголосували лише делегати опозиційної партії з Буковини і представники молоді [5, с. 138]. На з'їзді було ухвалено пропозицію М. Кордуби, щоб Національна Рада поділилася на дві секції: галицьку та буковинську [5, с. 138]. Тоді ж УНР вирішила утворити три делегації: 1) виконуючу у Відні (створена 25 жовтня) на чолі з Є. Петрушевичем; 2) галицьку у Львові (27 жовтня) на чолі з К. Левицьким; 3) буковинську в Чернівцях (25 жовтня) на чолі з О. Поповичем. На них покладалося здійснення потрібних політичних кроків перед австрійськими урядовцями для задоволення українських вимог [22, с. 252].

24 жовтня в Чернівцях відбулася нарада буковинської делегації УНР, збільшено її чисельність та названо Крайовим Комітетом. Наступного дня скликано перше засідання Комітету, на якому обрано його керівний склад: О. Попович – голова, А. Артемович – заступник, М. Литвинович – секретар та створено комісії: редакційну (очолив М. Кордуба), народної оборони (О. Безпалко), фінансову (Р. Цегельський), міжнародну (О. Попович), адміністративну (Ґ. Лисинецький) та визначено завдання кожної. Редакційна мала підготувати маніфест до народу, скликати всенародне віче 3 листопада і скласти проект організації. Завданням міжнародної, членом котрої був і М. Кордуба було проводити переговори з представниками інших народів [5, с. 139].

У зв'язку з напруженням міжнародної ситуації 27 жовтня на засіданні Крайового Комітету було вирішено збиратися надалі кожного дня, а також затверджено та передано до друку підготовлений редакційню комісією маніфест до народу [5, с. 140].

Нагальним було питання поділу Буковини. Між О. Безпалко та М. Кордубою виникла суперечка. Перший під впливом румунських соціал-демократів захищав тезу, що південною межею української Буковини має бути географічно-стратегічна лінія Серета, М. Кордуба ж наполягав на етнічному принципі, вказуючи, що етнографічна територія Буковини сягає далі на південь: на заході в Карпатах до Кірлібабу, на сході до Сучави. В результаті дискусії Комітет доручив М. Кордубі скласти детальну етнографічну карту Буковини [5, с. 141].

Наступні спогади історика стосуються таких подій як розпад Австро-Угорщини, перехід влади 1 листопада до Української Національної Ради у Східній Галичині, плани негайного захоплення влади Крайовим Комітетом у Чернівцях [5, с. 229–231].

Комітет вирішив скликати 3 листопада в Чернівцях всенародне віче з представників усієї Буковини, яке мало б затвердити рішення УНР у Львові, прийняте 18 жовтня 1918 р. Буковинці в умовах краху Габсбурзької монархії прагнули визначити державну приналежність свого краю, показати згуртованість і небажання стати жертвою агресії сусідньої Румунії [3, с. 351].

Напередодні віча, 2 листопада 1918 р. єврейське населення направило своїх представників-посередників Я. Пістінера і П. Вендера для переговорів між буковинським Крайовим Комітетом і Румунською Національною Радою з метою поділу влади на Буковині. Румуни хотіли, щоб австрійський уряд передав їм всю Буковину, а вони з часом віддадуть українцям "беззаперечно українську" частину краю. Але Крайовий Комітет відкинув ці умови. Було вирішено, що основою для поділу мав стати перепис населення від 31 грудня 1910 р. [9, с. 307].

М. Кордуба, О. Попович, О. Безпалко, І. Семака, як представники Крайового Комітету, вели переговори у президента О. Еддорфа з румунськими послами А. Ончулом, Г. Григоровичем, Е. Гурмузакі з метою погодити обидва народи щодо лінії розмежування української і румунської частин краю. Тоді засідання не дало ніяких результатів, оскільки румуни відмовились взяти на себе відповідальність, посилались на відсутність повноважень у Г. Григоровича підписувати угоду, заперечували етнографічний принцип, вказуючи на географічний і стратегічний критерії для поділу Буковини [9, с. 307].

Втративши надію на дипломатичний шлях вирішення майбутнього Буковини, національні сили 3 листопада скликали Буковинське народне віче. Прибули тисячі людей. М. Кордуба називає цифру 8–10 тис. чоловік. Віче проходило у чотирьох місцях: українському Народному домі та його подвір`ї, де промовляли І. Семака і М. Кордуба; "Робітничому Домі" і "Музичному Товаристві", де виступали О. Попович та Є. Пігуляк [5, с. 234].

Основна дискусія точилася навколо питання, у склад якої держави має увійти українська частина Буковини [3, с. 14]. З цього приводу в "Музичному Товаристві" був інцидент: коли посол Є. Пігуляк, виголошуючи постанови Національної Ради від 18 жовтня 1918 р., згадав про українську автономну провінцію у складі Австрії, присутні перервали його промову окликами: "Не хочемо Австрії!" [9, с. 308]. М. Кордуба про цей випадок писав, що О. Попович запевнив народ так: "Ми очевидно пристаємо до Києва" [5, с. 234].

Цю заяву й було прийнято. Після віча відбулася велика маніфестація учасників головними вулицями Чернівців: Вірменською, Панською, Ринком – до площі Єлизавети перед міським театром. Там після промови О. Безпалка, в якій він висловив волю усіх присутніх про приєднання української частини Буковини до України, співом "Ще не вмерла Україна" і "Не пора" закінчився цей здвиг української Буковини [5, с. 234].

Такий факт є доказом великої політичної зрілості українського буковинського населення, для якого гасло соборності не було пропагандивним кличем, а мірилом всіх політичних дій. Бажання буковинських мас приєднатися до Української держави з центром у Києві йшло всупереч офіційній політиці галицьких політиків [9, с. 494].

М. Кордуба так оцінив цю подію: "Такого здвигу народу Чернівці ще не бачили. На чужих маніфестація зробила величезне враження, як виявлення карності (дисциплінованості. – І. Ф.), солідарності і сили українського населення Буковини. Після такого організованого виступу всі чужинці почали вважати українців панами краю і чим раз то частіше зверталися до Українського Крайового Комітету, як до діючого уряду Буковини. Того ж таки 3 листопада відбулася нарада з провідними людьми українських громад, на якій складено план перебрання влади на провінції та створення української міліції. На окремому засіданні Крайовий Комітет вирішив організувати українську національну армію на Буковині" [5, с. 234–235].

Під час вечірньої наради Крайового Комітету одноголосно ухвалено пропозицію М. Кордуби: 4 листопада Комітет як буковинська секція Української Національної Ради перебирає на себе усі владні повноваження і розпочинає формування урядів. Президентом української Буковини обрано О. Поповича, бурмістром м. Чернівців О. Безпалка, директором поліції Яворського [5, с. 239].

У наступні дні було заплановано захоплення головної пошти (доручено Лисинецькому і Кордубі), поліції, суду, прокуратури. Крайовий Комітет мав виконувати функції сейму, утворено конституційну комісію для підготовки статуту й універсалу [5, с. 321–322].

6 листопада ухвалено відозву до населення, в якій Крайовий Комітет заявляв про перехід влади в руки національних комісарів. Водночас у документі зазначалося, що громади, в яких більшість українського населення переходять до українського уряду, а громади з румунською більшістю – до румунського (за переписом 1910 р.) [5, с. 323]. Чернівці мали залишитися під подвійною управою українського і румунського уряду [5, с. 324].

Проте під тиском громадськості, що була незадоволена румунською співвладою у Чернівцях вже наступного дня Крайовий Комітет перейменовано на Національну Раду з одноосібним правом влади в Чернівцях [5, с. 324].

М. Кордуба зайнявся підготовкою місцевого часопису “Чернівські Вісти”, але подальша робота редакційного комітету і Національної Ради була перервана наступом румунських військ на Буковину. 8 листопада румунський літак розкинув над Чернівцями листівки з прокламацією до населення Буковини про окупацію краю королівськими румунськими військами [5, с. 325].

У ході наступу на Буковину та порушення румунами права недоторканності української території М. Кордуба разом із сотником І. Радомським були делеговані до Глибокої (20 км від Чернівців, де власне запинились окупанти) і передали командуванню румунських військ різкий протест [9, с. 315; 5, с. 326].

Повернувшись до Чернівців 9 листопада, М. Кордуба застав зміну влади. Всупереч ухвалі Національної Ради, незважаючи на те, що румунської армії в місті ще не було, українські військові відділи відступили за р. Прут. Найважливіші пункти Чернівців захопила австрійська жандармерія. О. Попович, не призначивши свого заступника, переїхав до Заліщик [5, с. 329].

Рятуючи ситуацію, УНР 11 листопада обрала В. Залозецького заступником президента і доручила керівництво краєм. Проте румунська влада факту виникнення українського уряду не визнавала. У розмові з Я. Фльондором (президент від румунів) В. Залозецький у відповідь на своє представлення отримав у відповідь: “Ми на Буковині не знаємо ніякої Української Національної Ради і її постанови нас не обходять”. – “Але мусити признати, – зазначив В. Залозецький, – що й на Буковині є українські справи, які треба залагодити”. – На що отримав у відповідь: “Про українські справи поговоримо колись опісля, коли заведемо в краю лад і спокій. Оголошення про усунення Поповича появиться за кілька годин і я остерігаю вас, щоби ви не важилися перебирати правління хоч би й на одну годину” [5, с. 332].

Прихід румунської армії до Чернівців змусив переїхати український уряд до Кіцманя, відтак кіцманська повітова Національна Рада мала перебрати функції крайової, а чернівецька стати повітовою [5, с. 332].

Крайовий Комітет вирішив направити М. Кордубу і О. Безпалка до Львова і Києва для переговорів з Українською Національною Радою у Львові та гетьманським урядом у Києві з приводу дипломатичної та військової допомоги [5, с. 327–328]. Делегати працювали у Києві майже місяць [9, с. 315]. Але реальної допомоги буковинці так і не отримали. 28 листопада 1918 р. Генеральний конгрес Буковини (румунський за складом) проголосив злуку з Румунією, в складі котрої Буковина перебувала до серпня 1940 р.

Як бачимо, сподівання буковинських політиків на справедливе розв’язання питання національного державотворення виявилися марними. Стрімкий процес розпаду імперії

спричинив утруднення зв`язку між віденською та крайовими делегаціями. Центр ваги за цих обставин перемістився до Львова [22, с. 253].

Оцінюючи "переворот на Буковині", М. Кордуба підкреслив, що поляки теж відіграли свою роль у поразці буковинців, підтримавши румунську сторону. "Як тільки наше військо відійшло з Чернівців, на вулицях столиці появилися польські легіонери. На польському Народному Домі вивісили польську хоругву, на привіт румунської армії…" [5, с. 331].

Проте "переворот на Буковині" проілюстрував певну національну зрілість буковинських українців, у вирішальний час зникли партійні та "земляцькі" непорозуміння і під час творення української влади в повній згоді співпрацювали соціал-демократ О. Безпалко, радикал І. Попович, народовці О. Попович та М. Кордуба. При чому останній проявив чи не найбільш тверду позицію під час переходу влади до Крайового Комітету УНР та окупації Буковини румунськими військами.

Після проголошення самостійності України у четвертому Універсалі Центральної Ради та укладання Брестського мирного договору в Чернівцях у залі "Народного дому" на урочисту академію зібралися міські вчителі. М. Кордуба прочитав низку лекцій, в яких пояснював значення революційних подій [23, с. 2].

Переїхавши до Львова у 1919 р. вчений продовжив політичну діяльність на посаді радника посольства ЗУНР у Відні [24, с. 2]. Під час боротьби за незалежність УНР він захищав права України в друкованих органах ЗУНР, намагаючись дати оцінку міжнародних подій, надсилав репортажі з Відня. М. Кордуба був також одним із провідних редакторів "Республики" (1919) – офіційного урядового органу ЗУНР [25, с. 368]. Відвідував засідання Крайового Комітету. Питання, що обговорювались, фіксував у щоденнику [26]. Так, зберігся запис зібрання, на порядку денному якого стояло питання майбутнього політичного устрою Української держави. В обговоренні взяли участь В. Будзиновський та М. Кордуба. Перший тоді виступив за федерацію України з Росією, М. Кордуба ж наполягав на унітарному устрої [26, арк. 1].

Проблеми тактики й стратегії національно-визвольного руху знаходили своє вирішення на засіданнях Народного Комітету Української народно-трудової партії (УНТП) – провідної політичної сили Галичини, активним членом якої М. Кордуба був з 1919 р. [27, арк. 34]. Необхідність захисту та усамостійнення українства в умовах польської окупації після поразки української революції спонукали його до боротьби як у культурно-освітній, так і в політичній сферах суспільного життя [4, с. 213]. Програма політичної платформи УНТП, викладена у резолюціях Народного Комітету від 10 листопада 1920 р., а саме невизнання Варшавського договору Пілсудського–Петлюри і легітимності Польської держави на українських землях, боротьба за ліквідацію окупаційного режиму, відновлення західноукраїнської державності, визнання єдиним законним державно-політичним органом Української Національної Ради та її представництва в особі еміграційного уряду ЗУНР – цілком відповідала державницькому світоглядові та політичній орієнтації М. Кордуби [4, с. 212]. Тому його солідарність з трудовиками була не випадковою. У своїх "Спогадах" історик акцентував, що акт передачі Антантою у 1919 р. Східної Галичини Польщі став черговим ударом по суверенітету України, залишивши за першою тільки право на автономний сейм, окреме управління і військо як засіб оборони, відсунув злуку її з рештою України на 25 років [26, арк. 2].

Підсумовуючи, зазначимо, що напередодні та під час революції 1917–1921 рр. відбулося остаточне утвердження М. Кордуби як громадсько-політичного діяча, чому посприяли активізація визвольного руху на західноукраїнських землях, пожвавлення суспільно-політичного й національно-культурного поступу та ідейної боротьби між консервативно-реакційним (москвофільським) і ліберально-демократичним (народовським) напрямами в громадському житті Буковини й Галичини.

Говорячи про Другу українську національну революцію та її шанси на перемогу, маємо розуміти, що війна на чотири-п'ять фронтів: проти "червоної" і "білої" Росії на півдні і півночі, поляків на заході, румунів і угорців на південному заході, виявилася понад сили

української нації. На жаль, в умовах смертельної небезпеки українські політики так і не зуміли консолідуватися і в результаті втратили національні держави по цей і по той бік Збруча.

Події революції на західноукраїнських землях свідчать, що власну історію буковинці й галичани тісно вплітали у загальноукраїнську канву, а не відособлювали, що було б можливим, скажімо, при абсолютизації інтегрально націоналістичного чинника в створенні ідеології української державності. Практично це означало, що діячі національного руху рішуче відмежувалися від крайніх правих підходів, і надали перевагу у вирішенні українського питання легальним, демократичним методам боротьби за незалежність, чим ідейно продовжували державницьку традицію попередніх поколінь української інтелігенції.

Незважаючи на поразку, ЗУНР не просто відіграла важливу роль в історії українського державотворення, а й дала суттєві повчальні уроки для сьогодення, головними з яких є усвідомлення того, що повноцінна незалежна держава може утверджуватися лише на всіх етнічних територіях українського народу, гарантом усіх державотворчих процесів має бути національна армія, державотворча програма може бути реалізована при наявності високопрофесійних, патріотичних національних кадрів.

Список використаних джерел

1.*Даниленко В., Добржанський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ–Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

2.*Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

3.*Ботушанський В.* Буковинське народне віче. 3 листопада 1918. – Чернівці, 1990. – 47 с.; Ботушанський В. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

4.*Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. – Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.

5.*Кордуба М.* Переворот на Буковині // Літературно-науковий вістник. – Кн. X–XII. – Т. 131. – Львів, 1923. – С. 135–333.

6.*Зайцева З.* Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 108–122.

7.*Руслан.* – 1904. – № 169. – 1 серпня. – С. 2–3.

8.*Просвітний* рух у Камінеччині // Руслан. – 1904. – № 169. – 1 серпня. – С. 2–3.

9.*Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А.* Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж–Філадельфія–Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 965 с.

10. *Кордуба М.* Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 87 с.

11. *Рух* в руских товариствах // Буковина. – 1905. – 12 лютого. – Ч. 13. – С. 3.

12. *Кордуба* Мирон – академік у Львові, член НТШ з 1895 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 371, 70 арк.

13. *Кордуба М.* Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с.

14. *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 158–184.

15. *Білинський Б.* Мирон Кордуба як політик державницького напрямку // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 20–24.

16. *Макар Ю., Добржанський О.* Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX ст. // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 340–345.

17. *Романюк М., Галушко М.* Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.). – Історико-бібліографічне дослідження. – Львів: Фенікс, 1999. – 428 с.

18. *Кордуба М.* Українське життя в Чернівцях // Буковина. – 1918. – Ч. 24. – 23 серпня. – С. 2–3.

19. *Читальня*. – 1911–1914.

20. *Срібняк І.* Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915–1918 рр.). – К., 1996. – 47 с.

21. *Кордуба М.* Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с.

22. *Рубльов О., Реєнт О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Серія “Україна крізь віки”. – Т. 10. – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.

23. *Серкіз Я.* Плугатар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.

24. *Головин Б.* Кордуба Мирон // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого.

25. *Комариця М.* Кордуба Мирон – український історик, публіцист, редактор // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1998. – Вип. V. – С. 368–369.

26. *Кордуба М.* Спогади (рукопис) (1919–1925) // Державний архів Львівської області, Ф. Р. 2923, оп. 1, спр. 2, 152 арк.

27. *Протоколи* засідань Народного комітету Трудової партії у Львові (1921–1924) // ЦДІА України у м. Львові, Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, 1914–1939 рр.), оп. 1, спр. 111, 84 арк.

Iryna Fedoriv

ACTIVITY OF MYRON KORDUBA IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN NATIONAL DEMOCRATIC REVOLUTION IN 1917–1921

In the article the author analyses public and political activity of the famous Ukrainian scholar – Myron Korduba in Bukovyna in the process of the revolution in 1917–1921. On the basis of the historian's personal reminiscences "Rebellion in Bucovyna" his role as the chief editor of the region committee of the Ukraine National Council in Western Ukrainian National Republic in Ukrainian statehood establishment.

Key words: Myron Korduba, Bukovyna, national democratic revolution, Western Ukrainian National Republic, Ukrainian statehood, national revival, liberation fightings.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477)

Алла Киридон

1917 РІК: РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УМОВАХ КРАХУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розкрито характер і зміст процесів в українському православ'ї, які спричинилися сутнісними змінами відносин між державою, церквою і суспільством під впливом Першої світової війни та революції. Вони відбувалися в умовах краху Російської імперії та діяльності влади Тимчасового уряду й утвердження більшовицького режиму.

Ключові слова: Росія, Україна, православна церква, автокефалія, церковне життя.

Перша світова війна стала доленосною для багатьох країн і народів Європи. Не були винятком і українські землі в складі Російської імперії. Там у всіх сферах життя відбувалися бурхливі процеси, які кардинальним чином вплинули на майбутнє України. Важливу роль при цьому відіграли зміни духовного ментального характеру, зумовлені як загальною руйнацією імперії, так і перетвореннями в тріаді відносин "держава – церква – суспільство".

У першу чергу спробуємо визначити ситуацію, що склалася в момент революційних подій 1917 року, які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушуючи питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності. Разом із тим, зауважимо, що церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Наростання соціальної напруженості, спричинене Першою світовою війною, посилило невдоволення щодо церкви серед населення (поширювалося й на зв'язки з державою), поглибило соціальні й національні суперечності між духовенством, сприяло невдоволенню бюрократизацією централізованої системи устрою тощо. Більше того, невирішеність релігійного питання фактично стала одним із суттєвих чинників революційної ситуації, що склалася в Російській імперії.

Тому не випадковою стала поява різних варіантів оновлення церкви, перегляду її статусу в державі, змін суспільного устрою в ході революційних подій, в умовах бурхливого розвитку багатопартійності, в тому числі й в Україні. Не вдаючись до детального аналізу ставлення різних соціально-політичних сил до релігійно-церковного питання (його вже наведено в історичних дослідженнях [1–2]), обмежимося лише окресленням основних моделей оновлення церковного життя в цей період. Це, сподіваємося, дасть можливість піддати сумніву відповідну більшовицьку історіографічну модель державно-церковних взаємин.

Утвердження влади Тимчасового уряду в ході революції передбачало демократизацію всіх сфер життя на території Російської імперії. Нова влада низкою постанов ("Про скасування віросповідних і національних обмежень" (від 20 березня), "Про свободу совісті" (від 14 липня) та ін.) визначила доволі чіткий курс на проголошення свободи віросповідань, узаконення позавіросповідного громадянського стану, часткове (переважно економічного характеру) відокремлення церкви від держави [3, с. 4; 2, с. 34]. На думку історика і церковно-громадського діяча А. Карташова, Тимчасовий уряд пропонував "не систему "відокремлення" церкви від держави, а лише систему "віддалення" двох сторін одна від одної на таку відстань, яка б давала і Церкві свободу, і Державі дозволяла бути світською, а не однобічно конфесійною" [4, с. 21–22]. Фактично уряд схилявся не до відокремлення, а до цивілізованого співробітництва з церквою.

Між тим, ліві російські та українські політичні партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів серед програмних вимог передбачали відокремлення церкви від держави, підтримуючи націоналізацію церковно-монастирських земель. Вони вважали релігію особистою справою кожного [5, с. 41, 97, 120, 175; 1, с. 294–306].

У той час, коли російські праві партії (монархісти, октябристи) ідеалізували Російську православну церкву, зміцнену матеріальними і моральними зв'язками з державою, українські консерватори в особі представників Української демократично-хліборобської партії домагалися "повного забезпечення свободи віри, причому поміж рівними по своїм правам всіма віросповіданнями України перше місце мусить належати церкві православній, яка повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальною, незалежною від всяких чужесторонніх політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу".

Центристи – російська партія конституційних демократів (кадети), Українська партія соціалістів-федералістів, Українська народна партія, і Українська партія соціалістів-самостійників – обстоювали відокремлення церкви від держави з урахуванням національних традицій. Так, остання з названих партій на з'їзді в грудні 1917 року визначила, що церква в Україні має бути незалежною за статусом і українською за суттю (згідно з історичною традицією), а богослужіння слід відправляти українською мовою. При цьому мала бути декларована свобода віросповідань як запорука свободи народу.

Таким чином, можемо констатувати плюралізм програмних вимог політичних партій 1917 року в питаннях церковної політики, котрі неодмінно пов'язувалися з певною моделлю державного устрою. Попри певну розгубленість мас серед розмаїття політичних партій та їх програм (а іноді – просто байдужість), згідно з дослідженням Т. Абросімової, особливу симпатію викликали ті, які називали себе "соціалістами" [6, с. 178]. Тому досить показовими стали приклади політичної мімікрії – прагнення перефарбуватись у "захисний шар соціалізму", вести пропаганду під соціалістичною маркою.

"Пересічному люду" було складно розібратися в нюансах політичних програм різноманітних партій, які мали своєрідні точки зіткнення (зазначимо: радянська історіографія єдиною силою, що боролася за соціалізм, розглядала лише партію більшовиків). У цьому контексті досить промовистим є факт видання пропагандистської літератури. Так, наприклад, своєрідним "бестселером" 1917 року стала брошура В. Лібкнехта "Павуки і мухи", яка витримала понад 20 видань. У ній яскраво, виразно змальовувався "образ ворога" – павука: "Павуки – це пани, сріблолюбці, експлуататори, дворяни, багачі, попи, звідники, всілякі дармоїди". Її друкували і більшовицькі, і есерівські, і меншовицькі видавництва [7, с. 189]. Тому не дивно, що, за підрахунками Х. Астрахана, станом на 1917 рік 69,5 % робітників, не розрізняючи "відтінків", підтримували всі соціалістичні партії [8, с. 76].

Селянська маса теж, як підкреслив російський дослідник В. Булдаков, "виявилася позбавленою імунітету від більш зрозумілої соціалістичної демагогії" [9, с. 25]. Оскільки в Росії соціальний ідеал практично завжди пов'язувався з народним очікуванням від влади рішучих дій, перемогу могли здобути лише ті, хто давав конкретні відповіді на наболілі питання, пропонував радикальні заходи та відповідний символ віри. Наростання настроїв на користь утвердження "твердої" влади, порядку і дисципліни в країні фіксує на основі масової селянської кореспонденції весни-осені 1917 року дослідниця О. Поршньова [10, с. 217–224]. Авторка вважає, що під впливом подій 1917 року поглиблювалася радикалізація соціальних прагнень мас і, як наслідок, спостерігалося поєднання традиційних (схильність до авторитарного порядку, твердої влади, дисципліни, відданість християнським ідеалам, віра в Бога, православна обрядовість тощо) і революційних (орієнтованих на соціалістичний ідеал) настанов.

Існування такої "змички" в масовій свідомості (оскільки "селянська" свідомість може виступати репрезентантом тогочасного суспільства Росії в цілому) призвело до специфічно традиціоналістської ментальної основи сприйняття соціалістичного ідеалу, коли релігійні уявлення поєднувались із прагненням справедливості й суспільного ідеалу в реальному земному житті. Таким чином, можна припустити, що релігійно-містична свідомість

підготувала своєрідний ґрунт для сприйняття соціалістичних ідей як певного надціннісного ідеалу, здатного замінити певною мірою офіційно-церковну ідеологію, яка на той час переживала глибоку кризу (зрозумілими є вимоги "християнського соціалізму").

"Єдиною силою, здатною, з одного боку, завершити розклад старого, а з іншого – зорганізувати нове.., виявився на той момент лише більшовизм", – підсумовував М. Бердяєв, аналізуючи прихід партії В. Леніна до влади. – Тільки більшовизм виявився здатним опанувати становищем, тільки він відповідав масовим інстинктам і реальним співвідношенням" [11, с. 114–115]. Можна припустити, що популістські ідеї й ставка на диктатуру та вольовий вплив на масову психологію стали одним із чинників утвердження більшовизму. Ліворадикальна альтернатива в Російській імперії змогла реалізуватися, оскільки маси виявилися готові до сприйняття її етики і моралі. Пояснюючи перемогу більшовиків, митрополит Веніамін (Федченков) писав: "Їх прийняв (або, що те ж саме, вибрав з-поміж інших) народ свідомо, по своїй волі", оскільки відчув у них владність [12, с. 158].

Більшовицькі лідери запропонували розбурханому Першою світовою війною та буремними революційними подіями 1917 року суспільству ідею комуністичного оновлення, суть якої вклав в уста "Великого Інквізитора" ще Ф. Достоєвський: "Усі будуть щасливі, всі мільйони людей". Згідно з думкою Бердяєва, більшовизм показав, наскільки велика влада ідей над масами, якщо вона тотальна і відповідає архетипам масової психіки. Пропонуючи "світле майбутнє", нова влада вимагала не лише віри в пропоновані ідеали, а й безумовного підкорення суспільства, ідеологічного однодумства, непримиренності до "ворогів" та "до несвідомості, темноти або мракобісництва у вигляді релігійних вірувань" [13, с. 134–135]. Не випадково російська дослідниця Т. Леонтьєва пропонує розглядати більшовизм "як своєрідну християнську єресь – можливо найфантастичнішу та найабсурднішу з усіх, які тільки можна уявити – інакше цей "соціальний сатанізм" навряд чи знайшов би хоч якийсь відгук у недорозвиненій російській православній культурі" [14, с. 218].

Принагідно звернемо увагу на досить цікавий, з нашого погляду, факт: за своєрідний зразок рольової моделі більшовики обрали приклад революційної Франції XVIII століття (зокрема щодо питання про боротьбу з релігією і церквою) та Паризької комуни ("попередниці радянської влади" [15, с. 59]). Як посібник і настанови до керівництва і дії використовувалася класична праця французького історика А.Олара "Політична історія Французької революції", дев'ятий розділ якої цілком присвячений формам і методам боротьби з релігією і католицькою церквою. Цей твір, виданий в Росії 1902 року, був "настільною книгою" керівників більшовицької партії в туруханському засланні (де перебували Сталін, Свердлов та інші) і однією з перших книг, що їх видав новий режим у 1919 році [16, с. 126–127]. Використовуючи імператив французьких революціонерів: "розчавити гадину!" (під останньою розумілася й церква), ленінці повели рішучий наступ на релігійні організації. Обґрунтуванням же слугувало марксистське вчення про релігію як духовну надбудову над матеріальним базисом. На початковому етапі революційної діяльності В. Ленін і його послідовники вважали, що варто лише знищити матеріальне підґрунтя (майно і засоби до існування церкви), як вона (разом з релігією) відімре сама по собі.

Заслуговує на увагу й такий промовистий факт: незадовго до революційних подій в Росії з'явилася значна кількість видань (здебільшого переклади) про психологію масових рухів (зокрема, праці Г. Лебона), так чи інакше навіяних Великою французькою буржуазною революцією [17–22]. Отже, маємо підстави припустити, що окремі лідери майбутньої нової влади, яка прийде на зміну царському режиму і Тимчасовому уряду, що один за одним впродовж кількох місяців 1917 року зійшли з політичної арени Російської держави, могли бути знайомі з ідеями маніпулювання масовою свідомістю і суспільними рухами. Останнє частково пояснює причини неочікувано вдалого утвердження влади більшовицької партії та її вплив на подальший перебіг подій.

Динамічні соціально-політичні процеси породжували зміну ціннісних орієнтирів суспільства, які визначали уявлення щодо найважливіших заборон, обмежень, моральних норм. Тому цілком зрозуміло, чому в умовах революційних подій 1917 року та кризових явищ, спричинених Першою світовою війною, перед серйозним світоглядним випробуванням опинилися і православна віра та церква.

Аналіз взаємин держави і церкви вимагає врахування того факту, що церква мала вирішувати питання з урахуванням двох констант: налагодження відносин із світською владою через визначення відповідного власного статусу в новій соціально-політичній ситуації; вирішення внутрішньоцерковних проблем, які не лише були покликані зміною політичної ситуації, але визріли об'єктивно.

Вагомим чинником, який впливав на розв'язання питань церковно-правових відносин 1917–1918 років (його не можна було ігнорувати новим державним структурам як Росії, так і України), став Помісний церковний Собор. Він розпочав роботу 15(28) серпня 1917 року в Москві і тривав до 7(20) вересня 1918 року (за цей час відбулося три сесії), але, не завершивши роботи, був змушений перервати її. Всі рішення цього форуму поширювали чинність і на Україну. Більше того: на Всеукраїнському Соборі 1918 року вони були визнані обов'язковими до виконання.

Виникає логічне запитання про позицію церкви стосовно виклику революційних подій 1917 року. Церква намагалася використати революцію як можливість для докорінних змін своєї структури і устрою церковного життя, про що свідчило, зокрема, послання Священного Синоду від 29 квітня 1917 року, в якому церковний люд сповіщався про скликання Помісного Собору. 15(28) серпня у Москві форум розпочав роботу. Д. Поспєловський наголошує на прагненні Собору від початку зберігати нейтралітет, не втручатись у політичну боротьбу [23, с. 52]. Однак радикалізована у жовтні революція змусила церкву шукати прийнятні форми співіснування з новою більшовицькою владою, яка, наголошують дослідники, фактично з перших кроків утвердження вдалася до кровопролиття і руйнування святинь [24, с. 22–26].

25 жовтня на засіданнях Собору продовжувалися суперечки щодо необхідності відновлення патріаршества, коли прийшло повідомлення про штурм Зимового палацу і повалення Тимчасового уряду. Після перерви в роботі й тривалої кількаденної дискусії 30 жовтня Собор ухвалив рішення про обрання патріарха, визначивши кандидатури претендентів.

В умовах остаточного утвердження більшовиків у Москві 4 листопада 1917 року Собор затвердив "Определение о Высшем Управлении Православной Российской Церкви", в якому зазначалося, що вища влада – законодавча, адміністративна, судова і контролююча – належить Помісному Собору, у складі єпископів, кліриків і мирян; поновлюється Патріаршество і церковне управління очолюється патріархом; патріарх разом з органами церковного управління підзвітний Собору [25, с. 105]. 5 листопада 1917 року патріархом Московським і всієї Росії було обрано Тихона (Василя Бєлавіна). Отже, церква, перш за все, мала опікуватися нагальними проблемами внутрішнього устрою.

Паралельно з реорганізацією вищих органів церковного управління з середини листопада Собор розпочав обговорення проекту щодо правового становища РПЦ. Проект цього документу на пленарних засіданнях представляли професор Московського університету, доктор політичної економії С. Булгаков і професор Київської духовної академії Ф. Міщенко. Загальний підхід виступаючих випливав з розуміння невідворотності змін у взаєминах церкви і держави, але, разом із тим, обидва доповідачі вважали за неможливе будувати ці відносини на принципі відокремлення церкви від держави. Зокрема, С. Булгаков виокремив два основних положення документу: "Перше... – повинна бути створена певна віддаленість між церквою і державою; друге – відносини союзу все ж мають бути збережені..." [26, с. 125–126].

Важливо зважити на той факт, що при обговоренні проекту члени Собору сподівалися на нетривале перебування більшовиків при владі. Протоієрей Георгій Митрофанов

стверджує, що до більшовиків у той час в Росії було несерйозне ставлення: для одних "вони були просто авантюристами, пройдисвітами, які випадково захопили владу, котрі, в цілому, через кілька тижнів, у крайньому випадку, місяців, повинні згинути". Інші ж вважали, що "більшовики скористалися втомою народу, що народ отямиться дуже швидко і більшовиків перестане підтримувати". Лише досить незначна частина розуміла, яка небезпека нависла над країною [27, с. 108].

Не втрачаючи сподівань на врегулювання церковно-державних взаємин у бажаному для церкви варіанті, Помісний Собор 2 грудня 1917 року прийняв "Определение о правовом положении Православной Российской Церкви" [28, с. 13–15]. Визначаючи "незалежність Церкви від державної влади", положення передбачало збереження за православ'ям пріоритетного становища серед інших віросповідань; надання самовизначення і самоуправління у справах церковного законодавства, управління і суду; видання державних законів стосовно Православної Церкви лише за узгодженістю з церковною владою; визнання державою церковної ієрархії і церковних установ; визнання православного календаря державним, а православних свят – вихідними днями; передача запису актів громадянського стану в руки церкви; обов'язкове викладання в державних школах Закону Божого; збереження інституту православного військового духовенства і прав юридичної особи установами православної церкви; майнова недоторканість церковної власності та пільгове оподаткування; надання державних субсидій на потреби церкви тощо. Отже, церква наполегливо обстоювала ідею "християнською держави" і нерозривного "союзу Церкви Православної і Російської держави"; вона домагалася публічно-правового статусу, прагнучи впливу на всі сфери суспільного і державного життя.

У низці публікацій порушується питання: чому ж соборна більшість, знаючи про атеїстичну природу радянської влади, все ж висловила своє побажання про союз церкви і держави, в якому держава має ще й матеріально підтримувати церкву, забезпечувати їй свободу дій і привілеї? [29, с. 29; 30, с. 19–20]. У пошуках відповіді історики схиляються до думки, що, по-перше, як уже загадувалося, серед широких верств населення, включаючи і духовенство, були сподівання на тимчасовий, перехідний характер нової влади, яка не протримається тривалий час в країні; по-друге, якщо радянська влада і не впаде, то Установчі збори схвалять таку форму правління, за якої церква займе становище, визначене рішеннями Собору.

Крім того, церковні ієрархи вважали, що боячись гніву віруючих, радянська влада не здійснить рішучих кроків щодо утисків церкви. Слушною видається думка німецького професора Г. Шульца про те, що у Православної церкви, як і у всіх європейських церков, не було досвіду існування в нових умовах і розуміння нової епохи в той час, коли "Православна Церква, Помісний Собор, і особливо патріарх, а також єпископи, священики і миряни, тобто вся церковна спільнота, зіштовхнулися не просто з революцією в ряду інших європейських революцій, але зі встановленням режиму з тоталітарними рисами, який відкрив поряд з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом епоху тоталітаризму для європейських церков" [31, с. 103].

Загалом Собор і акт відновлення Патріархату не лише започаткували новий важливий етап в історії Російської православної церкви, а й значною мірою вплинули на церковне життя в Україні. Крім того, як твердить російський історик М. Шкаровський, без програми оновлення, визначеної Помісним Собором, Російській православній церкві "було б значно складніше пережити агресію атеїстичної держави" [32, с. 72].

Ставлячи за значущістю Помісний Собор Православної церкви поряд із російською революцією 1917 року, Г. Шульц підкреслив, що ці події "визначили перехід до нової епохи в російській, а можливо навіть у європейській церковній історії" [31, с. 101].

Революція 1917 року призвела до стрімкого руйнування традиційної релігійно-політичної системи в Росії, заснованої на симбіозі автократії царя і православ'я. Цей процес знайшов вираження і навіть в окремих аспектах своєрідність переломлення в Україні. Тут церковна проблема набула ще більшої гостроти, ніж у Росії, тому що національне питання

стало основним у церковно-визвольному русі за автокефалію Української церкви, який розгорнувся під час визвольних змагань 1917–1921 років.

У цьому контексті зауважимо, що народжений революцією український церковний рух був реакцією на стан справ у церкві. Його живили пробуджений націоналізм, церковний радикалізм і загальне суспільно-політичне піднесення. Цей рух проектував український націоналізм на церковно-релігійну сферу, маючи на меті відродження в ній української національної свідомості. Більше того, церковний рух, почавши з прагнень до організаційної автономії й української літургії, пішов далі – до вимог автокефалії церкви в Україні [33, с. 29]. Таким чином, утворення УАПЦ в 1921 році було підготовлене всім розвитком національно-визвольного руху попередніх років.

Митрополит В. Липківський у праці "Відродження Церкви в Україні. 1917–1930 рр." пише: "Як тільки пройшли перші дні революції, не стало царя, українці відчули, що ... церкві треба братися за церковні справи при нових умовах. Правда, хоч настали нові умови, але ... єпископат і духівництво на Україні залишилось старе російське..." [34, с. 14]. Наслідком такої ситуації було те, що на початковому етапі церковно-визвольного руху в його "церковних зібраннях ще не досить виступав національний бік: духовенство, як і мирянство, поділилось не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне; і в тому, і в другому брали участь і українці, і росіяни" [34, с. 16]. І. Власовський пояснює таке становище тим, що "в Російській Православній Церкві, в складі якої знаходились й єпархії України, ще далеко до революції 1917 року були досить значні течії поступового характеру, в основі яких було глибоке незадоволення тим станом, в якому перебувала Церква в Росії, підпорядкована державній владі і політиці від часів Петра І" [35, с. 7].

Уже протягом квітня-травня 1917 року пройшли єпархіальні збори віруючих і духовенства, на яких порушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В. Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебрали ліберальні групи священиків та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву [2, с. 90].

Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3–6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв; будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священиків; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін. [36, с. 8–10; 35, с. 14].

Слід підкреслити розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В. Біднов зазначав: "Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви" [37, с. 13]. Суголосною є думка Ю. Самойловича: "Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію – А.К.] і після з'їздів активно діяла лише меншість його" [38, с. 222]. Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священиків-"українців" [39]. "Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилося тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні", – зауважує Ю. Самойлович [38, с. 223].

На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В. Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917–1918 років автор стверджує: "Загалом, це

шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення" [2, с. 99]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської єпархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих єпархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [2, с. 97]. На тому, що гасло української церковної автокефалії не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А. Зінченко, зазначаючи: "Єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни–літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співіснували" [40, с. 157]. Акценти в бік автокефалії, на думку О. Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року [41, с. 48].

Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Крім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку).

1917 року Тимчасовий уряд Росії сприяв самоорганізації Церкви (було скликано Собор, який мав вирішити всі проблеми існування церкви в нових соціально-політичних умовах), тоді як в Україні церковна проблема концептуально владою не вирішувалася. Більше того, соціалістична ідеологія Центральної Ради призвела до краху економічної основи діяльності церкви, адже було ліквідовано державне фінансування, забиралася земля, реквізувалися приміщення церковних установ і шкіл. Тому, як наголошує В. Ульяновський, "немає нічого дивного, що більша частина церковного тіла українських єпархій в умовах повного розкладу життя поступово повернулася до правого крила й зорієнтувалася на Собор у Москві та новообраного патріарха" [2, с. 183]. Ця течія фактично включала в себе весь єпископат українських єпархій.

Разом із тим, на відміну від Росії, з початком революційних подій 1917 року в Україні в середовищі церкви відразу виникла течія національного спрямування. Проте вона прагнула вирішити здебільшого політичне питання відокремлення від Московського патріархату й мовну проблему в церкві. Хоча дослідники часто з піднесенням пишуть про активізацію руху на підтримку ідеї автокефалії вже з початку революційних подій 1917 року, гадаємо, слід мати певні застереження щодо цієї тези, оскільки церковно-національна хвиля, здійнята революцією навесні, влітку-восени поступово втрачала силу. Всі нагальні проблеми церковного життя і надалі законодавчо вирішував Всеросійський Помісний Собор. Причини цього можна вбачати у відсутності докладної програми устрою й принципів церковного життя в Україні, належної підтримки новацій серед єпископату, в обмеженій кількості популярних і високопрофесійних лідерів, погіршенні матеріального становища духовенства, відстороненні української світської влади.

Таким чином, поступальність розвитку ідеї автокефалії, за яку висловлювалася навесні 1917 року більшість делегатів єпархіальних (Полтавської, Кам`янець-Подільської та ін.) з'їздів, була перервана, що мало подвійний наслідок. З одного боку, породжувалася розгубленість у суспільстві, від чого вигравала традиційна церква, а з іншого – пробуджувалася національна свідомість, стрімко піднімаючись до рівня ідеї здобуття Українською церквою автокефалії.

Зазначимо, що виявом загальних трансформаційних тенденцій, характерних для колишньої Російської імперії початку XX сторіччя, стала радикалізація суспільства. Йдеться про наростання антиклерикальних настроїв, які зміцнилися в ході революційних подій 1917 і наступних років. Так, уже через місяць після початку Лютневої революції церковні видання

повідомляли, що на Волині лише за два тижні складено понад 60 селянських громадських вироків про вигнання священиків із парафій [42, с. 66]. Протягом березня-квітня селяни прогнали служителів культу у восьми селах Харківщини. Протягом У другій половині травня рішення про позбавлення священика парафії винесли селянські збори в селах Деркачі та Іванівка названої губернії. А в Лебединському повіті набув поширення рух за зменшення платні священикам [43, с. 79–82]. До Київської духовної консисторії надходили численні скарги селян на служителів церкви, інформація про стихійні захоплення селянами церковних земель [44].

Населенням також мусувалося питання про відокремлення школи від церкви ще задовго до утвердження більшовицької влади, причому воно постійно радикалізувалося протягом 1917 року. Так, на з'їзді представників семи волосних комітетів Лебединського повіту 28 травня ухвалили: "...Щоб школа була відокремлена від церкви..." [45]. Селяни Березівки на Харківщині вимагали відокремлення церкви від держави і школи від церкви [43, с. 82]. Тому декларування декретних принципів 18 січня 1919 року не стало абсолютно неочікуваним для населення, більше того – навіть відповідало інтересам значної (зокрема сільської) його частини. Між тим, слід вести мову лише про симпатії громадян власне принципам, а не методам їх реалізації, запропонованим незабаром у більшовицькій практиці.

Не слід ігнорувати й свідчень самого духовенства щодо настроїв населення. Так, журнал харківської консисторії (1917 рік), вказуючи на досить численні факти негативного ставлення прихожан до своїх пастирів, із занепокоєнням констатує "відсутність у приході міцно організованої групи справді віруючих, які мають в особі пастиря-священика свого духовного вождя і які усвідомлюють необхідність його присутності в кожний даний момент і здатні відстояти його" [43, с. 81]. Крім того, "в усіх повітах Харківської губернії мало місце усунення священиків". 16 травня 1917 року Харківський єпархіальний з'їзд звернув увагу губернського громадського комітету "як повноважного захисника закону і права" на те, що в губернії "продовжуються кощунства над народними святинями, самочинні і безрозсудні виступи безвідповідальних осіб і груп проти духівництва і церковних установ". Наводилися факти, що свідчили про вимоги до духівництва "негайно піти без суду і слідства з приходів, у позбавленні їх свободи, в забороні їм проводити богослужіння в храмі, в закритті самих храмів, у негайній забороні церквам і монастирям користуватися засівом своїх земель і прибутками від луків і лісів..." [43, с. 82]. Священик В. Шаповалов повідомляв про відхід від церкви значної маси населення і "зростання невіри і релігійного індиферентизму" [46].

На з'їзді духовенства Уманського повіту Київської губернії 9 жовтня 1917 року констатувалося: "Зараз вже від багатьох з нас землі відібрані нашими прихожанами, плата за виконання треб або зовсім припиняється, або ж зменшується до смішного знущання; жалування наше 300 руб. на рік, а з вирахуванням – 250 руб...." [42, с. 71].

Отже, безперечним є те, що протягом лютого-жовтня 1917 року, як твердить В. Єленський, антиклерикальні настрої ще більше зміцніли [47, с. 7].

Тому декларовані буржуазною революцією принципи "свободи совісті", "відокремлення церкви від держави" знаходили позитивний відгук частини населення колишньої Російської імперії. Безумовно, інша частина (не менш чисельна), залишаючись відданою ідеї православ'я та християнської любові, намагалася зберегти віковічні устої, захистити батьківську віру, не допустити наруги над церквою та її служителями. Однак, зауважує професор Б. Тітлінов, "сподівання церковних керівників, що "стомільйонна православна Росія" повстане, як один, на захист церкви від "гонінь" абсолютно не справдилися" [48, с. 170]. Окремі ж виступи на захист релігії легко придушувалися силовими заходами світської влади і не відзначалися енергійністю та масштабністю. "Церковний люд виявився пасивним і інертним і, вочевидь, далеко не переймався церковними "образами", – зауважує автор. Для народних мас здебільшого було не зрозумілим, із-за чого власне ведеться боротьба, заради чого його закликають йти на самопожертви. "Інтереси духовенства й ієрархій не зачіпали народних почуттів, а відчутних для себе результатів церковного володіння народ ніколи не бачив", – пише Б. Тітлінов. Для церковного люду було без

різниці: вважається церковне майно власністю церкви чи є націоналізованим, якщо користування ним було доступним, як і колись [48, с. 170].

Підсумуємо, що станом на 1917 рік і світська влада, і церква, і суспільство опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин. Розрив між традиційним транслюванням духовних цінностей і новостверджуваним більшовицьким безрелігійним міфом породжував амбівалентний тип особистості, характерний для смутних часів. У масовій свідомості суперечлива дійсність призводила до конфлікту старих і нових цінностей, що породжувало характерну для перехідних періодів своєрідну подвійність людських емоцій, думок, поглядів, учинків [49, с. 163, 184]. У контексті такої глибоко руйнівної поведінки мас, на думку Ж.Бодріяра, лежить зміна смислових орієнтирів. Те, що раніше вважалося втіленням духовної сили, несподівано стає навпаки лише неясно окресленим і побіжним [50, с. 16].

Окрім того, слід ураховувати і вплив чинників, спричинених модернізаційними процесами початку ХХ сторіччя та Першою світовою війною, котрі, на думку італійського дослідника А.Граціозі, породжували "відчуття психологічної безпритульності" і спричиняли появу погано або замало пристосованих соціальних прошарків і груп, що "зависли між старим та новим світом і яких приваблювали примітивні ідеологічні схеми" [51, с. 96].

При цьому вважаємо за необхідне наголосити, що основна маса населення все ж залишалася досить далекою від політичних пристрастей, зокрема й проблеми налагодження державно-церковних відносин. Ніби абстрагуючись від "глобального" вирішення питання, населення імплікувало всі постаті цих взаємин на конкретному рівні "власної" парафії і "власного" священика. Нездатність адекватно визначити сутність ситуації і страх відповідальності за прийняття рішень породжували в масах прагнення перенести відповідальність на певну владну структуру та віру у "вождя". Ця своєрідна "втеча від свободи" зробила можливим швидке утвердження нових більшовицьких світоглядних установок замість релігійних.

В Україні завершення Першої світової війни, руйнація Російської імперії, національно-визвольні змагання 1917–1920 років наклали відбиток і на своєрідність розвитку церкви в умовах утвердження різноманітних політичних режимів. Зокрема, спостерігалися розвиток українського автокефального руху, поглиблення церковного розколу в раніше єдиній РПЦ, боротьба між тихонівською й українською автокефальною церквами, пошук власного місця в новій системі державно-церковних відносин залежно від конкретного політичного режиму. Вже в ході революційних подій 1917 року в православній церкві в Україні виникли такі течії, як автономізм, автокефалізм, і обновленство [52, с. 17]. Безумовно, всі названі процеси не могли залишити статичним суспільство. Як наслідок, в цих умовах спостерігалися "коливання" між новими цінностями і "відкат" до перевірених патріархальних – релігії, що знайшло своє відображення на зрізі відносин у трикутнику "держава – церква – суспільство".

Список використаних джерел

1. *Сухоплюєв І.* Ставлення соціалістичних партій ІІ Інтернаціоналу до релігії. – Харків, 1932.

2. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997.

3. *Одинцов М.* Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.). – М.: Знание, 1991.

4. *Карташев А.* Временное правительство и Русская церковь // Из истории христианской церкви на Родине и за рубежом в ХХ столетии. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995.

5. *Українські* політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століть. Програмові і довідкові матеріали. – К.: "Консалтинг"; "Фенікс", 1993.

6. *Абросимова Т.* Социалистическая идея в массовом сознании 1917 г. // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть / Матер. коллоквиума (Санкт-Петербург, 11–15 января 1993 г.) / Под ред. В.Ю.Черняева.– СПб.: Глаголъ, 1994.

7. *Колоницкий Б.* Антибуржуазная пропаганда и "антибуржуйское" сознание // Матер. коллоквиума (Санкт-Петербург, 11–15 января 1993 г.) / Под ред. В.Ю.Черняева.– СПб.: Глаголъ, 1994.

8. *Астрахан Х.* Большевики и их политические противники в 1917 году.– Л.: Лениздат, 1973.

9. *Булдаков В.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997.

10. *Поршнева О.* Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2004.

11. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. – М.: Наука, 1990.

12. *Митрополит* Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох.– М.: Изд-во "Отчий дом", 1994.

13. *Ленін В*. Соціалізм і релігія // Повн. зібр. тв. – Т. 12.

14. *Леонтьева Т.* Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX века. – М.: Новый хронограф, 2002.

15. *Сухоплюев И.* В.И.Ленин и декрет об отделении церкви от государства // Воинствующий атеизм. – 1931. – № 5. – С. 59.

16. *Филиппов Б.* Государство и церковь: детерминанты политики // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традиции. – СПб.: б.и., 1996.

17. *Лебон Г.* Психология социализма. – СПб., 1899; *Лебон Г.* Психологические законы эволюции народов. – СПб., 1906;

18. *Изместьев П.* Армия и толпа: Опыт военной психологии в связи с психологией толпы. – М., 1910;

19. *Ухач-Огорович Н*. Психология толпы и армии. – СПб., 1911.

20. *Вигру А., Жукелье П.* Психическая зараза. – М., 1919.

21. *Конвей М.* Толпа времен войны и мира. – СПб., 1916.

22. *Троттер В.* Стадные инстинкты в дни мира и войны. – СПб., 1916.

23. *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995.

24. *Алексеев В.* Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991.

25. *Послание* Священного Собора Православной Российской Церкви (11.11.1917) // Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Г. Штриккер. – М.: "Пропилеи", 1995.

26. *Одинцов М.* Всероссийский Поместный Собор 1917–1918 гг.: споры о церковных реформах, основные решения, взаимоотношения с властью // Церковно-исторический вестник. – 2001. – № 8. – С. 125–126.

27. *Митрофанов Г.,* протоиерей. История Русской Православной Церкви 1900–1927. – СПб: Сатисъ, 2002.

28. *Определение* Священного Собора Православной Российской Церкви о правовом положении Православной Российской Церкви. 2 декабря 1917 года // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Ин-та св. апостола Андрея, 1996. – С. 13–15.

29. *Кашеваров А.* Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви 1917–1945. – СПб: Издательско-полиграфический центр СПб ГТУ, 1995.

30. *Шишкин* А.А. Сущность и критическая оценка "обновленческого" раскола Русской православной церкви. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970.

31. *Шульц Г.* 1914–1918 гг. как поворотный пункт в церковной истории России // Церковно-исторический вестник. – 2001. – № 8.

32. *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 2000.

33. *Преловська І.* ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921 рр.) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., м. Київ, 12 жовт. 1996 р. / За ред. А. Зінченка. – К.: Логос, 1997.

34. *Липківський В*., митрополит. Відродження церкви в Україні 1917–1930. – Торонто: Укр. вид-во "Добра книжка". З друкарні ОО Василіян, 1959.

35. *Власовський І*. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4-х кн. – К.: Нью-Йорк, 1990. – Т. 4 (XX ст.). – Ч. 1.

36. [*Булдовський* Феофіл]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3–8 травня 1917 р. – Лубни: [Б.в.], 1917. – С. 8–10.

37. *Біднов В*. Церковна справа на Україні. – Тарнів: [Б.в.], 1921. – С. 13.

38. *Самойлович Ю.* Українська церква на послугах у національної контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія: Зб. комісії для дослідження релігійної ідеології. – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 2.

39. *Симоновський В*. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. – 1917. – 10 травня.

40. *Зінченко А.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997.

41. *Ігнатуша О.* Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1917–1930 роки) // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 48.

42. *Емелях Л.* Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 году // Вопросы истории религии и атеизма. Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Вып. 5. – С. 66.

43. *Решодько П.* Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. // УІЖ. – 1962. – № 3. – С. 79–82.

44. *ЦДІАК*. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 1194, 1212; оп. 953. – Спр. 2, 25, 65; Оп. 1054. – Спр. 60, 74, 80, 88, 93, 98, 172 та ін.

45. *Постановления* и резолюции съезда представителей семи волостных Комитетов (28 мая) // Лебединские известия. – 1917. – 9 июня.

46. *Шаповалов В.* Призыв (Голос священника к православным христианам по поводу предстоящих выборов мирян на епархиальный съезд) // Известия Харьковского Губернского Общественного Комитета (Губернские ведомости). – 1917. – 8 апреля.

47. *Єленський В*. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.). – К.: [Б.в.], 1991.

48. *Титлинов Б.* Церковь во время революции. – М.; Петроград: Былое, 1924.

49. *Головаха Е.* Социологическая публицистика. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001.

50. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или конец социального. – Екатеринбург: [Б. и.], 2000.

51. *Граціозі А*. Війна і революція в Європі 1905–1956 рр. / Пер. з іт. М.Прокопович; Передм. А. Граціозі. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005.

52. *Історія* християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. Відп. ред. О.С. Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991.

Alla Kyrydon

1917: RUSSIAN ORTHODOX CHURCH DURING THE CRASH OF RUSSIAN EMPIRE

The character and contents of processes in Ukrainian orthodoxy caused by changes of relations between state, church and society under the influence of World War I and the revolution are described in the article. These processes took place during the crash of Russian Empire and activity of the Temporary Government and establishment of Bolshevik regime.

Key words: Russia, Ukraine, Orthodox Church, autocephaly, church life.

УДК 94 (438)

Леся Костюк

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЄВРОПИ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті авторка аналізує етнодемографічні процеси в Європі у вказаний період.

Ключові слова: етнодемографічна політика, приріст населення, народженість, смертність, Європейський Союз, емігранти.

Етнодемографічна політика – це ціленаправлена діяльність державних органів влади, соціальних інститутів у сфері регулювання приросту населення, збереження або зміна динаміки його чисельності та структури. Іншими словами, це політика, що впливає на народження, шлюб, розлучення, смертність, на вікову структуру суспільства. В широкому розумінні етнодемографічну політику ототожнюють з політикою в області наронаселення, а в більш вужчому значенні, як одну із складових етнодемографії. Вона тісно переплітається з соціальною та економічною політикою, але разом з тим має свої особливості. В якості об'єкта дослідження якої виступають країни Європи.

Метою ставимо розкриття основних демографічних проблем в Європі у вказаний період. Завдання статті передбачають висвітлення загальних тенденцій і проблем народонаселення, котрі склалися в країнах Європи.

Дослідження проблеми досі не знайшло достатнього висвітлення в світовій історіографії. Окремі аспекти відображені в працях В. Валентея, А. Кваші [1], С. Капіци [2], В. Рималова [3], А. Слуки [4] та ін.

В кінця 90-х рр. XX ст. в Західній Європі збереглися високі темпи економічного зростання, збільшення ВВП, річні темпи інфляції у більшості держав не перевищували 2–3 %**.** Рівень життя за цей час помітно підвищився, однак значна кількість демографічних показників різко зменшилася.

Демографічна криза в країнах Старого Світу викликала занепокоєння в політиків та експертів, вражають певні протиріччя: падіння народженості й збільшення середньої тривалості життя, що в свою чергу веде до старіння і загального зменшення чисельності корінних етносів. Так, у 1999 р. в Західній Європі народженість становила 11,8 %, а смертність – 10,0 % , у той же час у світі ці показники були відповідно 24,0 % та 9,0 %. Дуже низький коефіцієнт сумарної народженості (середнє число дітей народжених однією жінкою за своє життя). Майже у всіх країнах Європи цей коефіцієнт помітно нижчий (2,1 %) тієї величини, при якій забезпечується розширення репродуктивності майбутніх поколінь.

Багато фактів свідчать про порушення традиційних сімейних відносин європейців. Серед яких стало модно вступати в шлюб у пізньому віці або жити в громадянському шлюбі. В результаті помітно збільшився середній шлюбний вік чоловіків – 33–35 р., жінок – 30–32 р. З'являється все більше сімей, де тільки одна дитина. З ростає кількість розлучень і дітей народжених позашлюбом (в країнах Європи в 1999–2000 рр. в результаті їх число становило 23,4 % від всіх дітей). Таб. 1.

[1, с. 58]

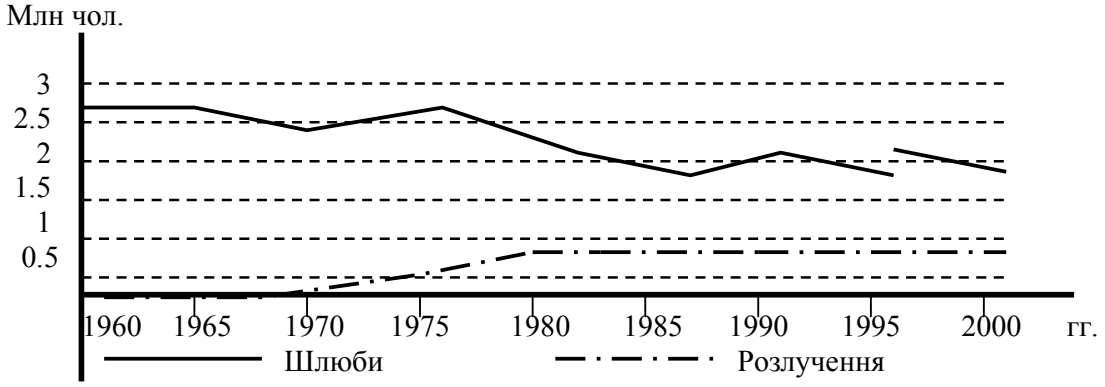

Разом з тим, в державах Європи низькі показники дитячої смертності та велика середня тривалість життя, що визначається високим відсотком людей, старших 65 р. Невипадково етноси Західної Європи називають "старі нації" в більшості кількості дітей до 15 р. відповідає віковій групі людей старше 65 р.

У 2003 р. німецькі вчені підрахували, що у 1910 р. середній вік населення не досягав 24 р., а у 2003 р. вже перевищував 40 р. Ці демографічні зміни в першу чергу пов'язані зі зниженням народжуваності. Так, у країнах Євросоюзу показник природного приросту населення складає 1,5 дитини на жінку. Забезпечити розвиток нації може лише показник в 2,1 дитини на жінку [2, с. 13].

У східноєвропейських країнах – членах ЄС на початку XXI ст. теж різко знижуються показники народжуваності. Цей факт, на думку дослідників, в першу чергу пов'язаний з доходами на одну особу. Порівняно не стабільна економіка в Польщі, Румунії, Болгарії призводить до показника – 1,3 дитини на жінку. У Західній Європі все більше дітей народжується в Ірландії – в середньому 2 дитини на жінку. На другому місці Франція з показником 1,9, Фінляндія – 1,7, Швеція – 1,5, Англія – 1,3 та Данія – 1,1 [3, с. 108].

Приріст населення в країнах Європи регулюється і міграцією населення. Показник міграції в 2003 р. складав 0,04 %. Вчені прогнозують, що чисельність населення в Європі збільшиться до 2025 р., лише за рахунок емігрантів, а згодом знову почне зменшуватися [4, с. 95]. У деяких країнах ЄС приріст населення вже досягає нульової позначки. Лідером серед таких держав є Німеччина, в якої ця тенденція простежується з 1972 р. У 1993 р. до неї приєдналася Італія, Австрія та Греція, котрі за даними Єврокомісії, наближаються до нульової позначки.

Тривалість життя в державах Євросоюзу на початку XXI ст. становить 78 р. У 15 "старих" членах ЕС досягає 79 р., а у країнах, котрі приєдналися до європейської співдружності – 74 р.

Слід додати, що показники середньої тривалості життя людини в країнах ЄС мають багато розбіжностей. Так, у державах Балтії середній час життя чоловіків складає 66 р., а в Швеції – 78 р., Іспанії, Франції цей показник для жінок – 84 р., Латвії – 76 р. [5, с. 148].

На демографічні зміни в Європі істотно впливає соціальний та економічний розвиток континенту. За прогнозами науковців у 2030 р. чисельність працездатного населення (у 15–64 р.) в Європі зрівняється з показниками 2005 р. та в загальному зменшиться на 20,8 млн. чол.

В 1996 р. ООН проводить ряд опитувань лідерів західноєвропейських держав, як вони оцінюють демографічну ситуацію у своїх країнах, чи дійсно проводиться демографічна політика. Більшість лідерів держав Європи стверджують, що необхідно збільшувати народжуваність і висловили ряд пропозицій, як це зробити. Так, 1998 р. в країнах ЄС було прийнято низку законів, котрі продовжують відпустку жінкам при народженні дитини (від 14 до 16 тижнів) у збереженням заробітної плати (виплати в повному обсязі або 75–80%) [8,

с. 50]. Окрім цього, згідно з законодавством заборонялося звільняти жінку з роботи в період такої відпустки.

Євросоюз розробляє стратегію пом'якшення соціальних та економічних наслідків зниження чисельності населення країн Європи. Прибуття мігрантів – третя риса демографічного розвитку – уже сьогодні допомагає компенсувати низьку народжуваність в Європі. Свідченням цього є те, що в 1996 р. якісний приріст населення становив 280 тис. чол., а мігрантів майже 800 тис. чол. Однак, Єврокомісія в робочих документах з проблем демографії 2007 р. зазначає, що подальший ріст міграції може сильніше загострити проблему інтеграції іноземців, яка стоїть на даний час в багатьох країнах Європи.

Саме тому Європа стала основним центром імігрантів, домінуючи над США (до неданього часу виступала лідером за цими показниками). Сама міграція, в її нинішніх масштабах помітно змінила національний склад населення окремих західноєвропейських країн і всього регіону взагалі.

При цьому багато емігрантів намагаються одержати громадянство тих країн, де працюють остарбайтерами (Таб. 2).

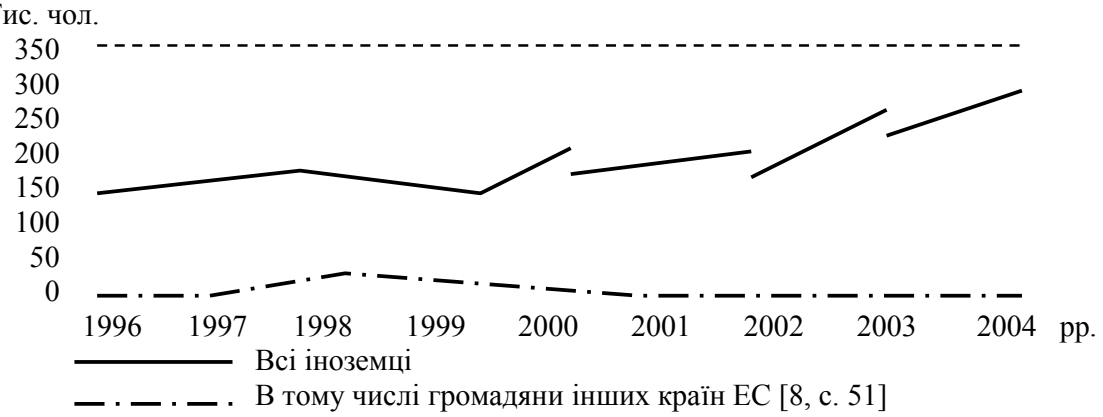

На початку XXI ст. цей процес набув масового характеру: в останні роки громадянство одержало понад 500 тис. чол.

Поряд із загальними тенденціями ситуація в кожній країні Європи має свої специфічні особливості, адже кожна держава шукає шляхи для нормалізації демографічної ситуації.

Зокрема, уряд Франції створив комісію з проблем старіння населення в жовтні 2000 р., котра дійшла висновку, що жіночий генофонд в країні не обновлюється, тому єдиним виходом є збільшення емігранток молодих жінок, здатних народжувати, переважно з Росії. Схожу політику розробляють правлячі органи інших країн Західної Європи (Таб. 3) [9, с.145].

Демографічні показники країн Європи в 1999 р. (в %)

Країни	**Народжуваність**	**Смертність**	**Прир. приріст**	**Доля населення**		**Середня трив. життя**		**К-ть народжуваності**
				Молодш. 15 р.	**Старше 65 р.**	**Чоловіки**	**Жінки**	
Австрія	11,0	10,1	0,9	17,6	15,2	73,6	80,1	1,4
Бельгія	11,3	10,3	1,0	17,6	15,4	73,4	80,2	1,6
Великобританія	12,5	11,0	1,5	19,4	15,7	74,0	79,2	1,7
Німеччина	9,4	10,8	-1,4	17,3	15,3	73,3	74,8	1,3
Греція	9,7	9,6	0,1	16,3	15,4	75,0	80,3	1,3
Данія	13,3	12,1	1,2	18,0	15,8	72,7	77,8	1,8
Іспанія	9,2	8,7	0,5	17,1	15,4	74,3	81,5	1,2
Ірландія	13,5	8,8	4,7	10,6	15,0	73,0	78,6	1,9

Італія	9,1	9,5	-0,4	24,7	11,5	74,9	81,4	1,2
Люксембург	13,2	9,3	3,9	15,1	16,4	73,0	80,2	1,7
Нідерланди	12,3	8,8	3,5	18,3	13,9	74,6	80,4	1,5
Португалія	10,8	10,5	0,3	18,2	14,4	71,3	78,6	1,4
Фінляндія	12,2	9,6	2,6	18,0	14,1	72,8	80,2	1,8
Франція	12,5	9,2	3,3	16,9	15,1	73,9	81,8	1,7
Швеція	11,7	10,6	1,1	18,9	17,5	72,2	81,4	1,7

Як показують дані таблиці, в європейських країнах народжуванність не перевищує смертність, приріст населення в окремих країнах різко падає і має від'ємний показник. Щодо тривалості життя населення, то вона різко збільшується майже у всіх країнах.

У цей же час уряди Європейських країн намагаються зменшити число неодруженого населення (Таб. 4) [9, с.150].

Сімейний стан людей віком 30-39 років в країнах Європи в 2000 р. (%)

Країни	**Чоловіки**			**Жінки**		
	Одинокі	*В шлюбі*	*Розлучені*	*Одинокі*	*В шлюбі*	*Розлучені*
Великобританія	27,7	67,2	5.1	21,1	71,0	7,9
Німеччина	31,3	62,0	6,5	18,5	72,6	8,0
Ісландія	43,6	49,6	6,8	33,8	57,4	8,3
Щвейцарія	29,0	66,2	4,6	20,2	72,2	7,0
Швеція	50,9	42,6	6,5	38,7	52,0	9,9
Франція	32,6	60,9	6,2	23,8	66,9	8,4

Разом з тим збільшується кількість дітей народжених поза шлюбом (Таб. 5), максимально скоротилися розлучення.

Відсоток дітей, народжених поза шлюбом в 2000 р.

Країни	**Діти, народжені поза шлюбом**
ЄС (в середньому)	23,4
Бельгія	15,0
Данія	46,5
Німеччина	16,1
Греція	3,0
Іспанія	10,8
Франція	37,2
Італія	8,1
Люксембург	13,1
Нідерланди	15,5
Австрія	27,4
Португалія	18,7
Фінляндія	33,1
Великобританія	33,6
Швеція	53,0

Аналіз демографічної ситуації в країнах Європи кінця XX – початку XXI ст. дозволяє констатувати старіння і вимирання окремих націй. Продемонстровано шляхи виходу із демографічної кризи: збільшення загальної кількості населення за рахунок імігрантів, надання пільг матерям. Проте позитивним є досвід Євросоюзу щодо збільшення середньої тривалості життя людини. Перспективним є вивчення шляхів продовження життя людей та впровадження цих програм на пострадянському просторі.

Список використаних джерел

1. *Валентей Д., Кваша А.* Основы демографии. – М. – 1989. – 288 с.
2. *Капіца С.* Людство та сучасний демографічний вибух // Викладання історії в школі. – 2001. – № 4.
3. *Рымалов В.* Новые демографические контуры // Международная жизнь. – 1997. – № 9.
4. *Слука А.* Демогрфические проблемы Западной Европы // Современная Европа. – 2000. – № 4.
5. *Народонаселение*: современное состояние научного знания / Под. ред. Валентей Д. – М.: МГУ, 1991. – 228 с.
6. *Народонаселение* стран мира. Справочник / Под. ред. Урланиса Б., Борисова В. – М. – 1984. – 446 с.
7. *Население* мира. Демогрпафический справ очник / Под. ред. Борисова В. – М.: "Мысль", 1989. – 478 с.
8. *Красинец Е.* Миграция населения контуры // Экономист. – 1997. – № 8.
9. *Штемпель Д.* Населения мира в 2000 году: численность, рождаемость, продолжительность жизни. – М.: "Мысль", 1988. – 207 с.

Lesya Kostyuk

PECULIARITIES OF ETHNODEMOGRAFIC DEVELOPMENT IN THE COUNTRIES OF EUROPE AT THE END OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES

In the article the author analyses ethnodemografic processes in Europe at the indicated period of time.

Key words: ethnodemografic policy, increase of population, berth rate, death rate, European Union, emigrants.

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДИПЛОМАТИЧНИХ ТА МІЖПАРЛАМЕНТСЬКИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН (1991–2005)

У статті аналізуються основні тенденції і закономірності становлення і розвитку дипломатичних і міжпарламентських відносин між Україною і Польщею на сучасному етапі.

Ключові слова: парламент, Сейм, Верховна Рада, Міністерство, посол, Україна, Польща, нормативно-правова база.

Із здобуттям Україною незалежності та отриманням Польщею політичної свободи розпочався активний процес формування оновленої моделі міждержавних відносин, як незалежних та демократичних держав. Важливою складовою українсько-польського політичного діалогу стали зв'язки на парламентському і дипломатичному рівнях. З самого початку новітніх відносин між Україною та Польщею вищі державні органи обох країн тісно співпрацювали у вирішенні важливих питань розвитку двосторонніх стосунків. Успішний міжпарламентський та дипломатичний діалог, який регулярно відбувається між Україною та Польщею, сприяє швидкій ратифікації міждержавних угод, гармонізації правових норм, зміцнює взаєморозуміння політичних еліт.

Тому, в умовах розбудови і утвердження як України, так і Польщі виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження і розвитку українсько-польських двосторонніх відносин на сучасному етапі, діяльність зовнішньополітичних відомств та представників дипломатичних служб обох країн. Природно, що ці питання в час розвитку оновлених державностей дедалі більше стають предметом дослідження як українських, так і польських учених [1–4]. Проте, цей аспект розвитку двосторонніх відносин ще не знайшов належного висвітлення в історичній літературі. Розв'язанню цих завдань певною мірою покликана дана стаття, авторка якої намагалася об'єктивно та неупереджено висвітлити особливості становлення і розвитку міжпарламентського та дипломатичного українсько-польського діалогу на новітньому історичному етапі.

Показовим в цьому плані є те, що саме українські та польські парламентарі стали ініціаторами перших, формально ще неофіційних зустрічей між українцями та поляками, в умовах радикальних змін в Радянському Союзі, що фактично було першими кроками до налагодження повноцінних стосунків між Україною та Польщею як незалежними та демократичними державами. Уже 8–10 вересня 1989 р. у роботі першого з'їзду Народного Руху України взяла участь група польських парламентарів, яка складалась переважно з представників "Солідарності" – А. Міхника, Б. Борушевича, В. Мокрого, З. Янаса, Є. Яховича [1, с. 10]. Вони підтримали волелюбні прагнення національно-демократичних сил України, а посол Сейму РП Я. Збігнев звернувся до учасників з'їду з привітанням [2, с. 52].

Наступною важливою подією у формуванні українсько-польських стосунків нового типу стала зустріч 4–5 травня 1990 р. у Яблонні, біля Варшави, демократичного крила парламентарів Верховної Ради УРСР, членів комісії закордонних справ: Д. Павличка, Б. Гориня, І. Драча, В. Чорновола, М. Гориня та інших з послом Сейму Республіки Польща В. Мокрим, міністром Я. Куренем, головним редактором "Газети виборчей" А. Міхником, головою комісії у закордонних справах Б. Геремеком, головою Сенату Республіки Польща

А. Стельмаховським, віце-міністром оборони Я. Онишкевичем та іншими. Делегація відвідала також маршалка Сейму М. Козакевича.

Зустріч парламентарів обох держав відбулася в сімдесяту річницю підписання у Варшаві в 1920 р. українсько-польського союзу. Учасники зустрічі з однієї та іншої сторони висловлювались за необхідність подолання усіх негативних стереотипів та образ, які були в спільній історії, особливо в XX столітті, запропонували створити спільну комісію істориків для дослідження найбільш драматичних подій в українсько-польській історії. Про мету цих нарад Д. Павличко висловився так: "Хочемо не тільки мати своє місце у новій констеляції Європи, а й бути в ній розумно присутніми і бажаними" [3, с. 7].

Після того, як 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила "Декларацію про державний суверенітет України", українсько-польські міжпарламентські зв'язки набули нового значення. Так, Сейм Польської Республіки 28 липня 1990 р. ухвалив постанову, в якій вітав появу Декларації, визнавав право народів на самовизначення та висловлював прагнення до розвитку швидкої співпраці в усіх сферах життя, зокрема в документі зазначається: "Цілком розуміємо значення того переломного моменту в історії нашого сусіда, з яким прагнемо жити разом як рівні та близькі народи, а також розвивати співпрацю в усіх аспектах життя" [4, с. 21]. А після прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. "Акту проголошення незалежності України" 30 серпня Сейм Польщі, а 31 – Сенат видали постанови [4, с. 34], в яких приязно сприймався Акт та висловлювалося сподівання на подальше співробітництво: "Визнаючи право народів на самовизначення, Сейм з радістю вітає декларацію України від 24 серпня 1991 р. Польща, для якої воля і незалежність власної країни є першорядною вартістю, повністю розуміє та цінує значення цього історичного рішення українського парламенту" [4, с. 34].

У червні 1991 р. офіційний візит в Україну здійснила делегація Сейму Республіки Польща. Під час зустрічі з тодішнім Головою Верховної Ради України Л. Кравчуком було порушено важливі питання розвитку українсько-польських відносин, зокрема зв'язків між двома народами і парламентами [5, с. 206].

На якісно новий рівень міжпарламентський діалог вийшов після офіційного визнання Польщею незалежності України та встановлення з нею повноцінних дипломатичних відносин. З цього часу відбувається інтенсивний діалог парламентарів з актуальних питань розвитку двостороннього співробітництва та міжнародних проблем.

Проте ще до офіційного встановлення дипломатичних відносин були здійснені кроки для повноцінного функціонування їх в майбутньому. Так, 8 вересня 1991 р. міністр закордонних справ України Анатолій Зленко та міністр закордонних справ Польщі Кшиштоф Скубішевський узгодили засади розвитку українсько-польських відносин на основі визнання суверенності обох держав, домовились про встановлення консульських відносин і в перспективі перенесення їх до рівня дипломатичних. За результатами переговорів сторони підписали "Спільне комюніке" [6], в якому було домовлено налагодити найближчим часом дипломатичні відносини, до цього часу обидві держави вирішили обмінятися спеціальними посланниками урядів "з метою практично розпочати процес налагодження добросусідських відносин та всебічного співробітництва двох найбільших посткомуністичних країн в Центрально-Східному європейському регіоні" [6, арк. 1]. Від України ним став Теодозій Старак, від Польщі Єжи Козакевич, який прибув до Києва вже в середині жовтня 1991 р. Теодозій Старак прибув до Варшави в листопаді 1991 р. У своєму інтерв'ю українському журналу "Політика і час" Є. Козакевич згадує: "Я мав таке завдання, коли постане самостійна держава, щоб це не було для Польщі несподіванкою, щоб ми вже встановили зв'язки, контакти з людьми, з офіційними органами, щоб республіканські, а потім державні установи мали комунікації з Польщею. І щоб усе спрацювало" [7, с. 38]. Обмін спеціальними посланниками Є. Козакевич називає "досить незвичайною формою дипломатичних відносин, їх практика на той час нічого подібного не знала" [7, с. 38]. "Але ми хотіли засвідчити свої наміри і створити основу для дипломатичних дій вже на державному рівні" – згадує колишній посол [7, с. 38].

8 вересня 1991 р. міністри закордонних справ підписали також "Консульську конвенцію" [8]. Угода складалась із п'яти розділів і 42-х статей. У цій конвенції були наведені умови відкриття консульських установ, призначення глави консульської установи і консульських посадових осіб та визначалися терміни вступу до виконання своїх обов'язків глави консульської установи (розділ II). У розділі III розкривалися пільги, привілеї та імунітети консульських посадових осіб, а розділ IV визначав консульські функції [8, арк. 1–22]. Також в "Спільній заяві" [9], підписаній тоді ж, міністри закордонних справ обох країн заявили, що консульські установи Польської Республіки, які діють на території України, залишаються і в подальшому з привілеями, які вони займали, а чисельність не зменшиться. Заснування дипломатичних представництв України і Республіки Польща на території іншої сторони не впливатиме на домовленості, які стосуються консульських установ [9, арк. 1]. У ході зустрічі польський уряд запевнив, що визнає незалежність України після позитивного результату Всеукраїнського референдуму.

2 грудня 1991 р, після оголошення результатів референдуму, Польща визнала незалежність України. Спеціальний посланник польського уряду у Києві Єжи Козакевич офіційно повідомив Міністерство закордонних справ України про визнання незалежності України Республікою Польща, а у січні 1992 р. вже були встановлені дипломатичні стосунки [10].

1 лютого 1992 р. було оголошено про відкриття посольства Республіки Польща в Україні. Першим надзвичайним і повноважним послом Республіки Польща в Україні став відомий прихильник польсько-українського зближення і колишній представник уряду Є. Козакевич. 3 жовтня 1992 р. у Польщі почав працювати в ранзі надзвичайного і повноважного посла України Геннадій Удовенко – один із найбільш досвідчених дипломатів колишнього представника України в Організації Об'єднаних Націй (ООН).

На сьогоднішній день в обох країнах, крім посольств, створено мережу консульських установ. У серпні 1994 р. розпочало свою роботу генеральне консульство України у Гданську. 30 жовтня 1997 р. відбулось урочисте відкриття генерального консульства України в Республіці Польща у Кракові, що стало важливою політичною подією. Сам факт присутності на його офіційному відкритті керівників регіональних органів державної влади Республіки Польща, представників різних релігійних конфесій, наукової і творчої інтелігенції свідчить про зацікавленість польської сторони у розвитку та поглибленні українсько-польських економічних, науково-культурних та громадських зв'язків. Відкрилися генеральні консульства Республіки Польща у Львові, Харкові, Києві, Луцьку та Одесі. До консульського округу Львова, у межах якого генеральний консул виконує консульські функції, було віднесено території Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей [11, с. 3].

Значною мірою інтенсифікації міжпарламентських відносин сприяло створення позафракційних депутатських груп "Україна – Польща" та "Польща – Україна". Про формування таких груп було домовлено під час візиту у січні 1993 р. прем'єр-міністра Республіки Польща Х. Сухоцької. Створення таких політичних структур в обох країнах засвідчує сталу зацікавленість всього спектру політичних сил обох держав у розвитку парламентського політичного діалогу з метою узгодження позицій України та Польщі з широкого кола питань співробітництва.

У парламенті Республіки Польща до польсько-української парламентської групи увійшло майже 100 депутатів Сейму та сенаторів. Головою групи був обраний депутат Сейму від Демократичної унії, відомий діяч "Солідарності" Б. Борусевич, його заступниками стали – І. Петрина, Я. Бира, Д. Вуйцік, відомі своїм прихильним ставленням до України [12, арк. 21]. У заяві групи зазначалося, що вона діятиме в напрямку підтримки особистих контактів між членами парламентів Польщі й України, а також в інтересах співробітництва репрезентативних інституцій двох держав [12, арк. 21]. Члени польсько-української парламентської групи підтримують регулярні контакти з посольством України у Польщі та сприяють його діяльності.

Співпраця парламентських груп “Україна-Польща” та “Польща-Україна” сприяє вирішенню найважливіших проблем. Однією з пріоритетних зовнішньополітичних проблем Польщі є допомога полякам за кордоном. Дипломатичними каналами представники РП повідомляли, що їхня держава зацікавлена у підтримці громадян польського походження, які проживають в Україні [13, арк. 23]. Йшлося про вивчення польської мови шляхом створення культурних центрів, забезпечення навчальною літературою, підготовку вчителів польської мови, організацію навчання в Польщі. Увага української сторони акцентувалася на бажанні Республіки Польща направити в Україну для богослужіння понад 200 польських ксьондзів, відкрити нові костьоли й сприяти розширенню католицьких парафій як засобу вирішення релігійних питань в Україні.

Серед інших пріоритетних проблем польські представники на найвищому рівні окреслили свій інтерес до пошуків історичних архівних, художніх, сакральних цінностей на українській території, пов’язаних з минулим Польської держави. Були означені основні проблеми впорядкування “Цвинтаря орлят” на Личаківському кладовищі у Львові, реставрації пам’ятників на польському кладовищі в Житомирі, оновлення польських костьолів.

Ротація політичних партій після парламентських виборів в Польщі (1993 р.) та в Україні (1994 р.) поглибила міжпарламентський діалог. Парламенти країн продовжували тісно співпрацювати у вирішенні важливих питань розвитку двосторонніх стосунків. Регулярні зустрічі та переговори між парламентськими делегаціями України та Польщі сприяють виробленню спільних позицій щодо найважливіших проблем. Зокрема, 9–11 лютого 1994 р. відбувся візит до Києва польської парламентської делегації на чолі з головою парламентської комісії із закордонних справ Броніславом Геремеком. Делегація зустрілась із чинним на той час Головою Верховної Ради І. Плющем. Відбувся обмін думками щодо подальшого розвитку українсько-польських економічних зв’язків, міжпарламентських контактів, актуальних питань економічних реформ та міжнародного становища. У ході зустрічі було висловлена думка, що “Польща зацікавлена в Україні, якій не загрожує гегемонія Росії” [4, с. 31–32].

1 грудня 1994 р. до Варшави прибула делегація Верховної Ради України на чолі з її Головою Олександром Морозом. Під час переговорів з президентом Польщі Л. Валенсою йшлося про різні сфери двосторонніх відносин – від політичних і економічних до становища українців в Польщі та поляків в Україні.

Починаючи з другої половини 90-х рр. XX століття, Республіка Польща почала активно підтримувати Україну в її прагненні вступити до регіональних та загальноєвропейських структур. Зокрема, Україна прагнула увійти до Центральноєвропейської ініціативи як повноправний член, асоційованим членом даного об’єднання вона була з 1994 р. Проблема участі України в Центральноєвропейській ініціативі обговорювалася під час офіційного візиту в Україну у серпні 1995 р. віце-маршалка Сейму Олександра Малаховського та делегації польського парламенту на чолі з маршалком Сейму Юзефом Зихом 5–10 жовтня 1995 р. Під час зустрічі тодішній Голова Верховної Ради України О. Мороз звернувся до свого колеги з проханням підтримати вступ України до ЦЄІ. Маршал Сейму запевнив, що з його боку буде повна підтримка [14, с. 2].

Проблема співробітництва України з Європейським Союзом обговорювалася під час участі Голови українського парламенту О. Мороза 4–5 грудня 1995 р. в роботі варшавської зустрічі парламентських делегацій держав Центральної та Східної Європи, що претендують на вступ до ЄС і є членами Центральноєвропейської ініціативи. Голова Верховної Ради України, перебуваючи у столиці Польщі як спеціально запрошений гість, у своєму виступі на засіданні наголосив, що одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики України була і залишається інтеграція до міжнародних структур. Україна, зважаючи на власні економічні проблеми, не порушує питання про членство в ЄС сьогодні, але прагне брати участь у процесах політичної інтеграції, в тому числі і в межах ЄС [15, с. 93–94].

Чітку систему двосторонньої співпраці вищих законодавчих органів України та Республіки Польща доповнює і тісна взаємодія українських та польських законодавців під час роботи їх делегацій в міжпарламентських асамблеях загальноєвропейських, регіональних чи субрегіональних масштабів. Так, делегації двох держав інтенсивно співпрацюють у Парламентській асамблеї Ради Європи, Парламентській асамблеї організації з безпеки та співробітництва в Європі, Парламентській асамблеї організації чорноморського економічного співробітництва.

Традиція міжпарламентського діалогу була продовжена і після чергових виборів до Сейму Республіки Польща (1997 р.) та до Верховної Ради України (1998 р.). Зокрема, 13–14 лютого 1998 р. у Києві з візитом перебувала делегація Сейму Польської Республіки на чолі з головою комісії з питань зовнішньої політики Чеславом Білецьким. Сторони обговорили найважливіші проблеми двостороннього співробітництва. 1–2 червня 1999 р. Київ відвідали члени польсько-української парламентської групи Сейму на чолі з Яном Бирою. У ході візиту наголошувалось, що інтенсивні зв'язки сприяють динаміці міжпарламентських контактів, що, в свою чергу забезпечує подальший розвиток стратегічного партнерства двох країн, яке зміцнює стабільність в Європі та сприяє інтенсифікації регіонального співробітництва, позитивно впливає на політичний клімат в Європі [16, с. 17].

У березні 2000 р. відбувся офіційний візит до Республіки Польща чинного на той час Голови Верховної Ради України І. Плюща. Делегація українських парламентарів побувала у Варшаві і Гданську, взяла участь у засіданні глав парламентів держав-учасниць Центральноєвропейської ініціативи. У липні цього ж року в Києві з робочим візитом перебував маршалок Сейму РП М. Плажинський, в ході якого основну увагу було приділено поглибленню українсько-польського міжпарламентського співробітництва [2, с. 75].

Активна співпраця на міжпарламентському рівні була пролонгована і після парламентських виборів у Польщі (2001 р.) та в Україні (2002 р.). Нового змісту вона набула і після вступу Польщі до Європейського Союзу. Сьогодні формується фактично новий, більш дієвий механізм співробітництва парламентарів України та Польщі. У сучасних умовах досить важливим напрямком українсько-польської міждержавної, зокрема міжпарламентської взаємодії, стала робота з гармонізації договірно-правової бази двосторонніх відносин, приведення їх у відповідність до вимог ЄС.

Неабиякий резонанс в українсько-польські політичні стосунки, зокрема і на міжпарламентському рівні, внесли події в Україні наприкінці 2004 р. Як відомо, в результаті виборів Президента України восени 2004 р. в Україні загострилось політичне протистояння. У другий тур виборів вийшли два кандидати на пост Президента України – кандидат від влади та Прем'єр-міністр України В. Янукович і лідер опозиційного руху – голова фракції "Наша Україна" та коаліції "Сила Народу" В. Ющенко. Другий тур президентських виборів, за свідченням опозиції й міжнародних спостерігачів, пройшли із значними порушеннями. Опозиція виступила із звинуваченням влади і кандидата від влади у фальсифікації виборів на користь В. Януковича. Це викликало масові протести і страйки, люди вийшли на вулиці з вимогою не визнавати результати виборів. У Польщі ці події отримали значне зацікавлення на усіх рівнях. Повну підтримку протестам українського народу висловила польська політична партія "Унія вольності", котра звернулася до уряду щоб він не визнавав оголошених Центральною виборчою комісією результатів виборів в Україні. На позиції невизнання результатів виборів стояла також партія "Ліга польських родин". ЇЇ лідер Марек Котліновський висловлювався за необхідність проведення нових виборів. Керівник парламентського клубу "Право і справедливість" Людвік Дорн вважав, що треба зробити дипломатичні висновки стосовно української влади, а демократичний світ має замислитись над спільною реакцією на українські події. Представник "Польської народної партії" Збігнев Кузьмюк ключовою для розвитку подій в Україні бачив позицію Росії: якщо вона твердо стане на бік В. Януковича, то світовій думці буде важко щось у цій справі зробити. Лідер "Громадської платформи" Ян Рокіт вважав Центральну вибочу комісію та Верховний Суд

України елементами владного апарату, що цілком контролювалися табором Л. Кучми та В. Януковича [17].

Частина польських політиків зайняла більш помірковану позицію стосовно подій в Україні. Представник польської соціалдемократії Анжей Зелінський вважав спірним питанням об'єктивності українських виборів, однак дотримувався думки, що не можна ризикувати втратою капіталу, котрий Польща здобула, застосовуючи відносно України "політику сміливої участі у процесі пов'язування України з державами Європейського Союзу" [18, с.85]. Лідер партії "Самооборона" Анжей Лєппер заявив, що Польща не повинна підтримувати жодну сторону, а зберігати стриманість і дбати про добросусідські стосунки [19].

"Громадська платформа" разом з іншими політичними партіями стала організаторами мітингів на підтримку українського народу, які пройшли 23 листопада 2004 р. у Варшаві, Кракові, Гданську та інших містах Польщі [20]. У Варшаві протестуючі зверталися до уряду Республіки Польща не визнавати результатів президентських виборів в Україні. У протестах взяли участь лідери та представники різних партій, що є політичними конкурентами, однак у справі підтримки української революції зайняли спільну позицію. Зокрема, керівник "Соціал-демократичної партії" Марек Боровський з цього приводу зазначив: "Ніколи не припускав, що буду стояти на одній трибуні зі своїми політичними супротивниками, об'єднаний з ними однією справою" [18, с.85].

23 листопада Сейм Республіки Польща ухвалив з приводу подій в Україні аж три постанови: "У справі забезпечення громадських прав і вільного характеру виборів в Україні" [21], "Звернення до Верховної Ради України" [22] та "Заяву Сейму Республіки Польща у зв'язку з президентськими виборами в Україні" [23]. У цих документах засуджувалися фальсифікації і зловживання, вчинені під час проведення другого туру виборів президента України. У них висловлювалась підтримка українських патріотичних та демократичних сил, котрі прагнуть до входження у європейські та атлантичні структури. Зазначалось також, що підтримка незалежної і демократичної України було і залишається одним з найважливіших завдань зовнішньої політики Польщі. Депутати Сейму одноголосно звернулися до своїх колег з Верховної Ради України із закликом зробити все, що у їхніх силах для перемоги правди, свободи і демократії.

30 листопада 2004 р. делегація польського Сейму на чолі з маршалком Сейму Республіки Польща Юзефом Олекси прибула до Києва. Відбулись зустрічі з діючим на той час Президентом України Л. Кучмою, Головою Верховної Ради України В. Литвином та кандидатом на пост президента та діючим Прем'єр-міністром України В. Януковичем. У ході розмови сторони обговорили ситуацію, яка склалася після президентських виборів та питання щодо можливих кроків урегулювання ситуації. Голова Верховної Ради України В. Литвин проінформував делегацію польського Сейму про рішення Верховної Ради, яка оцінила ситуацію в країні як політичну кризу, а самі вибори, як такі, що не відображають волевиявлення українського народу. Ю. Олекси вручив Голові Верховної Ради України В. Литвину звернення Сейму Польщі до українського парламенту. Він звернув увагу на ряд положень документа, в тому числі на те, що польські парламентарі висловлюють стурбованість проявами сепаратизму в Україні, зокрема останніми рішеннями, у схваленні яких брали участь керівники державної влади України. Як відомо, політична криза в Україні була подолана і значну роль в цьому процесі відіграли і польські парламентарі, що свідчить про практичну реалізацію задекларованих принципів стратегічного партнерства і позитивну динаміку розвитку відносин.

Таким чином, надбання довготривалої міжпарламентської співпраці сприяють узгодженню позицій України та Польщі з широкого кола питань співробітництва. Успішний міжпарламентський діалог, який регулярно відбувається між Україною та Польщею, відіграє важливу роль у гармонізації двостороннього стратегічного партнерства. Особливого значення зміцнення міждержавного, міжпарламентського співробітництва в тому числі, набуває в нових умовах посилення євроінтеграційного процесу. У цьому контексті варто

відзначити, що більш як десятилітні продуктивні українсько-польські міжпарламентські зв'язки сьогодні починають набувати нового конструктивного характеру з розглядом конкретних проблем на основі взаємних інтересів.

Список використаних джерел

1. *Мокрий В.* Рух в Україні // Сучасність. – 1989. – № 12. – С. 10–14.
2. *Бабак О. І.* Політика Польщі щодо України (кінець 80-х – 90-і роки): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2002. – 198 с.
3. *Зарецька Т.* Українсько-польські політичні відносини (1991–2001 рр.) // Україна і Польща стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. ІІ. – С. 7–12.
4. *Gill W., Gill N.* Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989– 1993. – Poznań – Toruń, 1994. – 123 s.
5. *Україна* на міжнародній арені // Зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.) / В. В. Будяков, Г. Й. Удовенко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. –736 с.
6. *Спільне* комюніке Міністрів закордонних справ Республіки Польща та України // Історико-архівне управління МЗС України. Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 2. – 1 арк.
7. *Козакевич* Є. Якщо будуть зміни, то лише на краще // Політика і час. – 1996. – № 3. – С. 37–40.
8. *Консульська* конвенція між Україною і Республікою Польща // Історико-архівне управління МЗС України. Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 22. – 22 арк.
9. *Спільна* заява Міністрів закордонних справ Республіки Польща і України // Історико-архівне управління МЗС України. Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 2. – 1 арк.
10. *Встановлення* дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща у вигляді обміну нот // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 2456. – 3 арк.
11. *Історико-архівне* управління МЗС України. – Основний Фонд (ОФ). – Од. зб. 7308. – 4 арк.
12. *Архів* Верховної Ради України. – Ф. Р-1. – Оп. 22. – Од. зб. 7. – Арк. 21.
13. *ЦДАГОУ*. – Ф.1. – Оп. 32. – Од. зб. 2793. – 23 арк.
14. *Мороз О.* Законодавства України та Польщі потрібно уніфікувати // Голос України. – 1995. – 7 жовтня. – С. 1–2.
15. *Міжпарламентарні* зв'язки // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 93–94.
16. *Україна* в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Україна і Європа (1990–2000 рр.): Анотована історична хроніка. – К.: Генеза, 2001.– Ч. І. – 309 с.
17. *Polska* pomarańczowa solidarność //http:www.wrost.pl/ar/?0=70511
18. *Швидюк С.* Помаранчева революція і українсько-польські відносини//Форум. Свобода: український вибір. – № 1 (1).– 2005. – С. 82–92.
19. *Zachować* daleko idącą wstrzemięźliwość // http:www.lepper.com/pl/pages/01/Aktualnosci/index.php?document=966.html
20. *Strona* Jana Rokity//http:www.janrokita.pl/main.php
21. *Uchwała* Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie zapewniania praw obywatelskich i wolnego charakteru wyborów na Ukrainie//http://or-ka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsi70/8D0857AB55F563CFC1256F55003B3754/Shile/3475.pdf
22. *Uchwała* Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Apel do Rady Najwyższej Ukrainy //http://orka.sejm.gov.p1/Druki4ka.nsf/0/ 2BOE906206F3CC55C1256F55003B36E6/ Shle/3476.pdf
23. *Oświadczenie* Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w związku z wyborami prezydenckimi na Ukrainie//http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/4A9E69AD046CSF99C 1256F5500501ECO/Sfile/3478.pdf

Viktoriya Hevko

THE MAIN TENDENCIES OF DIPLOMATIC AND PARLIAMENTARY UKRAINIAN-POLISH RELATIONS (1991–2005)

The main tendencies and appropriatenesses of the formation and development of diplomatic and parliamentary relations between Ukrain and Poland nowadays are analysed in the article.

Key words: parliament, Seim, Supreme Rada, Ministry, ambassador, Ukrain, Poland, normatively-legal basis.

УДК 327 (477)

Оксана Валіон

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН УПРОДОВЖ 1991–2001 РР.

У статті авторка розглядає динаміку українсько-німецьких політичних відносин у 1991–2001 рр., розкриває періодизацію двостороннього співробітництва в досліджуваний період, а також акцентує увагу на сприянні Німеччиною євроінтеграційних прагнень України.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, українсько-німецьке політичне співробітництво, стратегічне партнерство, європейська інтеграція, договірно-правова база, міжпарламентський діалог, Бундестаг.

Для будь-якої незалежної держави важливим атрибутом є її зовнішня політика, налагодження добрих стосунків з надійними партнерами. В переломний момент досягнення Україною державного суверенітету одним із найбажаніших партнерів стала Федеративна Республіка Німеччина, яка також була зацікавлена в розширенні обопільних зв'язків у всіх сферах. Співпраця незалежної України та об'єднаної Німеччини постає прикладом підвищення конструктивних аспектів політики великих держав континенту і вагомим фактором як регіональної безпеки, так і загальноєвропейської стабільності.

Характер співробітництва України й Німеччини виступає наріжним каменем євроатлантичної стратегії Києва. Зміцнення їх взаємин виходить із необхідності підтвердження демократичного напряму перетворень в Україні, завершенні та зростанні ефективності результатів її ринкових реформ та інтеграції до євроатлантичного простору. В цьому контексті розширення та поглиблення двостороннього партнерства є важливим чинником побудови нової і неподільної Європи.

Українсько-німецькі політичні відносини частково відображені в статтях українських дослідників А. Кудряченко [1, 2], С. Рудича [3], В. Солошенко [4], посла Федеративної Республіки Німеччини в Україні Е. Гайкена [5]. В 2000 р. вийшов у світ перший випуск журналу "Діалог", присвячений становленню та розвитку зв'язків між Україною й Німеччиною. З огляду на тему дослідження, нашу увагу привернули дві статті: "Українсько-німецькі відносини: минуле, сучасне, майбутнє" Б. Тарасюка (міністра закордонних справ України з 1998 до вересня 2000 рр.) [6] та "Українсько-німецькі зв'язки в новий час: хроніка подій" А. Пономаренка (посла України в Федеративній Республіці Німеччина) [7]. Автори розкривають ретроспективу українсько-німецького політичного діалогу та окреслюють перспективи цих взаємин у контексті вагомого фактору європейської безпеки та стабільності. Відносини між Україною й Німеччиною в своїй розвідці досліджує А. Мартинов [8], наголошуючи, що розв'язання двосторонніх проблем буде можливим лише тоді, коли головним пріоритетом для України стане, насамперед, ефективна внутрішня політика як передумова забезпечення вирішення більшості міжнародних проблем [8, с. 242]. Сучасний стан співробітництва між Україною і Німеччиною розглядає В. Литвин у монографії "Україна: Європа чи Євразія" [9, с. 200–232]. Цінною в методологічному плані для розробки досліджуваної теми стала стаття С. Віднянського та А. Мартинова "Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.)" [10]. Певний інтерес викликала праця "Дефіцит свободи друку в Україні" Беате Медер-Меткальф, керівника Управління планування зовнішньополітичних заходів МЗС Німеччини [11], в якій авторка критично оцінила хід проведення політичних реформ в Україні як основи для ефективного продовження українсько-німецького діалогу.

Політичні взаємовідносини України і ФРН упродовж 1991–2001 рр. ґрунтуються на демократичних засадах, широкій політико-правовій базі, одержали інституційну визначеність на державному, урядовому та неурядовому рівнях. Вони розвивалися по висхідній і наприкінці досліджуваного періоду набули статусу привілейованого партнерства.

В новітній історії становлення та розвитку українсько-німецьких відносин виділяють три етапи. Основними критеріями періодизації є комплекс завдань та конкретний зміст двосторонніх, насамперед, політичних зв'язків між Україною і Німеччиною.

Перший – від липня 1990 р. до червня 1993 р. Він був пов'язаний із радикальною трансформацією суб'єктів співробітництва. З одного боку, інтенсивно відбувався процес об'єднання Німеччини, з іншого – Україна поступово, але неухильно здобувала реальний державний суверенітет. Не випадково, саме ФРН стала першою країною серед провідних держав світу, яка відкрила в Києві своє посольство. Цей період був також особливо важливий з точки зору формування правової бази двосторонніх відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною.

Другий етап приблизно тривав з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. Він позначений динамічним розвитком двосторонніх українсько-німецьких відносин, наповненням їх конкретним змістом. Водночас накопичувались проблеми в зв'язку із тогочасною економічною кризою в Україні, серйозними диспропорціями структури двосторонньої торгівлі. Верхній хронологічний поріг даного етапу пов'язаний із внутрішньополітичними змінами в ФРН. В жовтні 1998 р. вперше в історії Німеччини до влади прийшла коаліція соціал-демократів та партії "зелених", а через рік столиця була перенесена з провінційного Бонну до космополітичного мегаполісу, яким є Берлін. Це навіть дало деяким аналітикам підстави вважати про народження так званої Берлінської республіки.

Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на рубежі XXI ст. Його характерними рисами є, перш за все, подальша прагматизація двостороннього співробітництва. Поступово на арену політичних відносин між Україною і Німеччиною виходять нові суб'єкти, зокрема, структури громадянського суспільства, місцеві муніципальні громади та федеральні землі. Це важливий симптом розвитку партнерських контактів. Його передумови формувалися за допомогою ефективної реалізації політико-правового фундаменту міждержавних відносин, обмеження впливу зовнішньої кон'юнктури на їх розвиток та динамічного діалогу не лише між виконавчими гілками влади, а й між законодавчими, а також різними структурами громадянського суспільства. Тим самим створюється сприятлива "аура" для двостороннього діалогу із найгостріших проблем [8, с. 230–231].

Розпад Радянського Союзу та виникнення в центрі Європейського континенту нової держави з 52-мільйонним населенням, могутнім індустріально-аграрним потенціалом і третьої після Росії та США, за кількістю ядерної зброї, занепокоїло світове і європейське співтовариство, разом з тим і Федеративну Республіку Німеччину. Саме тому українсько-німецькі політичні відносини будувалися на широкій і всеосяжній системі взаємних стосунків. Ці стосунки враховували той фактор, що для України і Німеччини характерні спільні риси: обидві держави за географічними і демографічними ознаками належать до найважливіших держав Європи.

ФРН – перша країна світу, яка мала в Україні (з 1989 р.) консульство, і одна з перших, що визнала Україну як суверенну державу (26 грудня 1991 р.). Дипломатичні відносини були встановлені 17 січня 1992 р. У Німеччині, крім українського посольства в Бонні, працюють консульства в Мюнхені, відділення посольства в Берліні [12, с. 121–122]. Цим було започатковано нову сторінку історії плідного співробітництва між Україною і Німеччиною.

Фундаментом сучасної договірно-правової бази українсько-німецьких відносин стала Декларація про основи відносин між Україною і ФРН, підписана під час візиту бундесканцлера Г. Коля 9 червня 1993 р. до Києва. В першій статті даного документу зазначається, що Україна і Німеччина "усвідомлюючи багатовікові культурні, економічні, наукові і людські зв'язки, тривалі періоди плідного співробітництва і різнобічного обміну

між народами, пам'ятаючи про зловісні сторінки недавньої європейської історії, погоджуються з тим, що вони якнайтісніше співпрацюватимуть заради добра їхніх народів і тим самим сприятимуть миру в Європі та у всьому світі. Це відповідає інтересам і найглибшим прагненням українського і німецького народів" [9, с. 224].

Проте відносини Федеративної Республіки Німеччини із незалежною Україною в перші півтора роки не можна назвати інтенсивними й динамічними, зокрема, в контексті створення політико-правових засад. На думку вітчизняного дослідника А. Кудряченка, це пояснюється тим, що ФРН певний час розглядала формування відносин з СНД, в тому числі і з Україною через призму відносин з Москвою [13, с. 57]. В Бонні зважали на Росію як спадкоємницю СРСР, проголошення її прозахідних орієнтирів зовнішньої політики. Більше того, радянсько-німецькі відносини були вагомим і дієвим чинником у подоланні національного розколу Німеччини. Колишній президент ФРН Р. Вайцзекер зазначав, що об'єднання Німеччини є важливим етапом на шляху до об'єднаної Європи. В 1989–1990 рр. канцлер Німеччини Г. Коль заради об'єднання країни, як О. Бісмарк в XIX ст., проводив політику співробітництва з Москвою. Німецькі національні інтереси спонукали вже об'єднану Німеччину до активного проведення нової політики щодо країн Центральної Європи та СРСР.

Формуванню нового ставлення до України з боку політичних кіл і широкого загалу Німеччини сприяли конкретні кроки української дипломатії, подолання інформаційної ізоляції. В грудні 1991 р. з офіційним візитом ФРН відвідав міністр закордонних справ А. Зленко, в лютому 1992 р. – президент України Л. Кравчук, у березні 1992 р. – міністр охорони довкілля Ю. Щербак, у квітні 1992 р. – президент України Л. Кравчук, у жовтні 1992 р. – міністр культури І. Дзюба [14].

Новим елементом у двосторонніх відносинах стало започаткування в 1992 р. політичних консультацій між зовнішньополітичними відомствами. В ході першого раунду політичних консультацій, які згодом набули регулярного характеру, було проаналізовано хід виконання домовленостей, досягнутих лідерами двох держав [7, с. 22].

Виходячи з обопільного прагнення до активізації економічної співпраці, було досягнуто домовленості про створення міжурядової Ради з питань економічного співробітництва, перше засідання якої відбулося в березні 1992 р. у Берліні.

В 1992 р. було започатковано діяльність першої консульської установи України за кордоном – генерального консульства України в Мюнхені [15].

Отже, 1991–1992 роки в історії українсько-німецького співробітництва є ґенезою у взаємовідносинах між обома державами. Цей час характеризується налагодженням двосторонніх відносин незалежної України з возз'єднаною Німеччиною на демократичних засадах [4, с. 69].

Початком другого етапу розвитку двосторонніх українсько-німецьких відносин був 1993 рік. Він насичений як численними важливими подіями, так і не менш вагомими результатами.

Під час візиту міністра закордонних справ К. Кінкеля до України був зроблений новий крок у напрямку розширення договірно-правової бази двосторонніх відносин: укладені міждержавна угода про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій, а також дві міжурядові – про необмежену свободу пересування та культурне співробітництво [16].

Наступною важливою подією в розвитку двосторонніх відносин став офіційний візит Федерального канцлера Г. Коля до України 9–10 червня 1993 р. Окрім Спільної декларації про основи відносин між Україною і ФРН, було підписано також угоди про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки; про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища; про співробітництво у розв'язанні проблем ліквідації ядерних озброєнь; з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом; про міжнародне автомобільне сполучення; про морське судноплавство; про повітряне сполучення; про відрядження

німецьких викладачів у навчальні заклади України; про створення Бюро делегата німецької економіки в Україні [7, с. 24].

Підсумовуючи візит до України, Г. Коль підкреслив: "Ми маємо давні історичні традиції і досвід і повинні будувати подальші відносини лише на засадах давніх позитивних традицій, це є найраціональнішим підходом" [17, с. 8].

Таким чином, на початку 90-х років були визначені стратегічні цілі політики Німеччини щодо незалежної України. Підтримка Соборності Української держави; розвиток співробітництва заради політичної стабільності та економічних реформ в Україні; сприяння налагодженню співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Отже, концептуальна модель сприйняття України як рівноправного партнера в європейських справах дає можливість для конструктивного розвитку всіх напрямків українсько-німецького співробітництва. Німеччина як найбільший кредитор Росії зацікавлена в підтримці демократичних реформ як в Росії, так і в Україні. В свою чергу, концептуальна модель сприйняття України як рівноправного партнера в європейських справах дає можливість для конструктивного розвитку всіх напрямків українсько-німецького співробітництва.

1994 рік позначився важливими змінами у внутрішній і зовнішній політиці України й Німеччини. Відбулися президентські вибори в Україні та парламентські в Німеччині. Обраний в 1994 р. президент України Л. Кучма визначив Німеччину як найважливішого західного партнера після США. Розуміння й визнання знайшли в уряді Німеччини послідовне продовження політики стабілізації, розпочатої в 1994 р. українським урядом, його зусилля щодо поліпшення ситуації в соціальній та економічній сферах.

Послідовно дотримуючись позиції щодо розбудови загальноєвропейської безпеки, Україна продовжувала проводити конструктивну лінію в питанні ядерного роззброєння. В свою чергу, Німеччина продемонструвала розуміння і такт у проблемі набуття нашою країною без'ядерного статусу. Високу оцінку отримали приєднання України до програми "Партнерство заради миру", договору про нерозповсюдження ядерної зброї та підписання Меморандуму про гарантії безпеки.

Політичне керівництво ФРН підтримало Україну в питанні територіальної цілісності нашої держави і недоторканості її кордонів, однозначно і без застережень було заявлено, що Автономна Республіка Крим розглядається як складова частина України.

Під час головування в Європейському Союзі Німеччина активно підтримала прагнення України до розширення співпраці з ЄС. Вона була вирішальною мірою причетна до укладання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом, підписаної в червні 1994 р., а також – тимчасової додаткової Угоди до цього Договору, яка набула чинності з лютого 1996 р. Угоду про партнерство і співробітництво (УПС) ЄС з Україною від нашої держави підписав президент Л. Кучма 14 червня 1994 р. у Люксембурзі, а від ЄС, у відповідності до вимоги, підписи поставили Голова Ради Міністрів та Голова Європейської Комісії. Верховна Рада України 10 листопада 1994 р. ратифікувала УПС [18, с. 105].

Сторони розглядали Угоду як правову базу, основу для входження України в поле взаємодії держав Євросоюзу. Власне, про це свідчить і відповідна процедура та ставлення країн-учасниць Угоди. УПС була ратифікована Європейським парламентом 30 листопада 1995 р., а на середину 1996 р. також шістьма країнами-членами ЄС і в тому числі ФРН [19, с. 101].

Підтримка з боку Німеччини – визнаного лідера інтеграційних процесів на континенті – означала для України готовність Європи співпрацювати з новою Україною як з перспективним, передбачуваним партнером, визнання важливості нашої держави як вагомого чинника політичної стабільності в європейському просторі. Саме це і знайшло своє підтвердження під час візиту в липні 1995 р. президента України Л. Кучми до ФРН [16].

Найважливішим успіхом у зовнішньополітичній діяльності України було прийняття її до Ради Європи 9 листопада 1995 р., авторитетної міжнародної організації на континенті. Ця позиція започаткувала новий етап історичного поступу України, визнання значущості

демократичних засад, перетворень і перспектив розвитку. Прийняття до Ради Європи означало автоматичне приєднання до Європейської конвенції з прав людини, яка вважається взірцем з даного кола проблем [20, с. 137].

Цей зовнішньополітичний успіх України став можливим завдяки сприянню ФРН, на чому наголошував під час візиту до України у вересні 1996 р. Федеральний канцлер ФРН Г. Коль. Зокрема, він зазначив: "Німеччина особливо сприяла залученню України в європейські та міжнародні відносини. Ми робитимемо це і в майбутньому. Україна не потрапить у зону непевності стосовно політики чи політики безпеки… Україні потрібна Європа, але й Європі потрібна Україна" [21, с. 1–3], – наголосив канцлер.

Результати переговорів Федерального канцлера з вищим політичним керівництвом України виразно продемонстрували готовність Німеччини й надалі надавати підтримку прагненню України до інтеграції в європейські політичні та економічні структури, зокрема, щодо створення зони вільної торгівлі з ЄС, зміцнення співпраці з НАТО як в рамках програми "Партнерство заради миру", так і при розбудові відносин особливого партнерства з Альянсом, а також враховувати позицію нашої держави відносно неприпустимості розміщення ядерної зброї на терені країн Центральної та Східної Європи. Федеральний канцлер, представники Уряду ФРН висловилися за підтримку процесу економічних реформ в Україні, її вступу до ГАТТ/СОТ та прийняття до ЦЕФТА. Були підписані спільна заява Уряду України та Уряду Федеративної Республіки Німеччини про посилення співробітництва для підтримки процесу реформ в Україні, а також низка інших двосторонніх документів щодо нових проектів співпраці в різних галузях економіки.

Варто зауважити, що етапною для поглиблення співробітництва України з НАТО стала участь міністра закордонних справ України Г. Удовенка в засіданні Ради Північно-Атлантичного співробітництва в Берліні 4 червня 1996 р. В своєму виступі міністр висвітлив позицію України в питанні розбудови нової системи європейської безпеки, розширення НАТО, захисту національних інтересів нашої держави.

Суттєво важливим фактором формування теплого політичного клімату двосторонніх відносин став динамічний міжпарламентський діалог. Зокрема, відбулися офіційні візити Голови Верховної ради України О. Мороза до ФРН в квітні 1995 р. та Голови Бундестагу Р. Зюсмут в Україну у липні 1996 р. Особливе значення мало співробітництво між Верховною Радою України і Бундестагом Федеративної Республіки Німеччини [16].

В парламентах двох країн були утворені депутатські групи "Україна – Німеччина" та "Німеччина – Україна", що активно співпрацювали. З метою кращого порозуміння із своїми закордонними колегами, українські депутати почали вивчати німецьку мову. В червні 1995 р. Україну відвідала делегація робочої групи бундестагу "Німеччина – Україна".

На думку А. Мартинова, такі конструктивні політичні ініціативи, спрямовані на розбудову партнерських відносин майже відразу втілювались у конкретні законопроекти, а підписані документи без зайвих бюрократичних перепон проходили процедуру ратифікації. Крім того, активний міжпарламентський діалог сприяв створенню містків між громадянськими суспільствами двох країн [8, с. 231].

Періодом активної планомірної роботи над реалізацією раніше досягнутих домовленостей українсько-німецького співробітництва на вищому рівні став 1997 рік, який засвідчив високий рівень інтенсивного політичного діалогу між керівництвом обох держав.

Провідною подією в двосторонніх відносинах стала зустріч Президента України Л. Кучми з Федеральним канцлером Г. Колем під час липневого саміту в Мадриді, де була укладена Хартія про особливі відносини України з Альянсом. Федеральний канцлер знову підтвердив намір Німеччини і надалі виступати на Заході захисником українських інтересів, дав високу оцінку послідовному зовнішньополітичному курсу [7, с. 26].

Свідченням подальшого розгортання українсько-німецького співробітництва став перший в історії двосторонніх відносин державний візит Федерального президента Німеччини Р. Герцога в Україну, що проходив 3–6 лютого 1998 р. Відбулися його переговори з найвищими посадовими особами України, зокрема, з президентом України,

прем'єр-міністром та головою Верховної Ради, на яких були обговорені питання розвитку двосторонніх відносин, політичної співпраці обох країн, європейської та євроатлантичної інтеграції, а також поглиблення українсько-німецького співробітництва в сфері економіки, науки та культури, гуманітарній галузі.

Відносно підтримки Німеччиною України на шляху інтеграції до євроатлантичних структур, Федеральний президент висловив переконання, що Україна здатна з часом досягти стандартів Європейського Союзу, зокрема, в галузях економіки, прав людини, і в цьому вона може розраховувати на допомогу Німеччини. Особлива увага під час зустрічі на найвищому рівні була приділена питанню поглиблення правового співробітництва між двома країнами.

Розглядаючи німецько-українські відносини Р. Герцог підкреслив, що Федеративна Республіка Німеччина розбудовує їх, виходячи з того, що Україна належить до Європи, відіграє важливу роль в ООН, успішно налагоджує взаємовідносини із сусідами.

Враховувалось і те, що Українська держава робила значний внесок у збереження миру як в реґіоні, так і в Європі. "Взагалі зовнішня політика України, – зазначив Р. Герцог, – заслуговує на високу оцінку: участь українських миротворчих сил у підтриманні миру в колишній Югославії, підписання Хартії НАТО, укладення великих політичних договорів з Росією та Румунією, спільної Заяви про порозуміння з Польщею. Усе це ще раз підтверджує, що тут не виникатимуть нові кордони, нові межі, не з'являтимуться нові прикордонні рови". А необхідність підтримки, яку надає Німеччина Україні в міжнародній політиці, Федеральний президент пояснив так: "Досить одного звичайного погляду на карту, щоб переконатися, що Німеччина якраз там, де й Україна – в Європі і зараз в той час, коли у світі виникають нові блоки, Європа може існувати лише тоді, коли вона буде об'єднаною і Україна належатиме до неї" [22 , с. 8].

Свідченням виходу українсько-німецьких відносин на якісно новий рівень стало проведення в травні 1998 р. у Бонні перших українсько-німецьких міжурядових консультацій із усього кола питань, як двосторонніх відносин, так і міжнародних проблем.

У ході консультацій українська сторона підтвердила незмінність курсу на здійснення демократичних перетворень і ринкових реформ. З боку німецького керівництва була підтверджена підтримка України як важливої складової європейської спільноти [7, с. 27]. Так, зокрема, під час прес-конференції Федеральний канцлер Г. Коль відзначив, що незалежність, збереження територіальної цілісності України має надзвичайно важливе значення для майбутньої архітектури Європи. З цим фактом, а також з виконанням уже існуючих домовленостей між Україною та ЄС, Україною і НАТО пов'язані, на думку Федерального канцлера, нові прагматичні кроки до асоційованого членства України в Євросоюзі. "І ви, панове Президенте, знаєте, що Німеччина завжди була адвокатом України у європейських установах" [9, с. 5], – додав Г. Коль.

Про ексклюзивність такого формату двостороннього діалогу свідчить той факт, що крім України, ФРН регулярно проводить аналогічні консультації лише з Францією, Польщею та Росією. Останні дві країни також вписуються в систему подібного формату політичного діалогу України. Тим самим двосторонні відносини стають важливою складовою розбудови нової об'єднаної Європи.

У результаті виборів до Бундестагу у вересні 1998 р. в Німеччині, після 16-річного правління християнських демократів до влади прийшли соціал-демократи, проте це не змінило стану в німецько-українських відносинах. Новий Федеральний уряд дав чітко зрозуміти, що він є прихильником послідовності успішної зовнішньої політики. Це дало нові імпульси німецько-українським відносинам й започаткувало третій етап у розвитку двосторонніх зв'язків [8, с. 230]. Окрім того, Федеральний канцлер Г. Шредер та міністр закордонних справ Й. Фішер запевнили, що вони збережуть постійність та надійність німецької зовнішньої політики відносно України. Для нашої держави це означало підтримку її реформ, курсу на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур.

Наприкінці 1998 р. відбувся робочий візит міністра закордонних справ Б. Тарасюка до Федеративної Республіки, яким були встановлені контакти з новим політичним керівництвом країни.

Наступного року до Києва на другі міжурядові консультації, які відбулися 8–9 липня, приїхали Федеральний канцлер Г. Шредер з чотирма міністрами. Ці зустрічі не тільки підтвердили життєздатність і ефективність започаткованої з попереднім Урядом ФРН якісно нової форми співпраці, а й стали найбільш представницькими за всю історію двосторонніх відносин. До участі в консультаціях були залучені керівники семи німецьких федеральних міністерств і десяти українських.

У ході зустрічей Президента України Л. Кучми та Федерального канцлера Г. Шредера, які пройшли в конструктивній, дружній атмосфері, було констатовано "добрий стан" українсько-німецьких відносин. Г. Шредер заявив, що Німеччина бачить в особі президента Л. Кучми свого "доброго друга". Лідери двох держав позитивно оцінили процес розбудови обопільного співробітництва впродовж останніх років. Наголошувалося, що розвиток такої форми співпраці, як міжурядові консультації, є виявом стабільного й у перспективі стратегічного партнерства Німеччини та України [7, с. 28].

Однією з провідних тем переговорів стала проблема закриття Чорнобильської АЕС [7, с. 27]. Ще в 1995 р. Україна та країни "Великої сімки" підписали Меморандум, у якому було зафіксовано зобов'язання України закрити Чорнобильську АЕС до 2000 р. З цією метою сім найбагатших держав світу, в тому числі й Німеччина, повинні були допомогти Україні фінансово. Однією з умов закриття ЧАЕС називалася добудова двох реакторів на Хмельницькій та Рівненській атомних електростанціях. І хоча Німеччина в особі тодішнього канцлера Г. Коля поставила підпис під Меморандумом, проте новий "червоно-зелений" німецький уряд поставився до взятих зобов'язань по-іншому. Федеральний канцлер Г. Шредер не був прихильником ідеї фінансування добудови двох атомних електростанцій. Така позиція німецького уряду пояснюється тим, що СДПН та партія "зелених" оголосили про намір Німеччини відмовитися від використання атомної енергії у своїй країні впродовж 30 років [8, с. 231]. Останні підкреслювали наступне: якщо ми в Німеччині маємо намір закрити атомні станції, то не можемо сприяти тому, щоб відкривати такі станції в інших країнах. У цьому контексті перспектива добудови реакторів на Рівненській та Хмельницькій АЕС сприймалася ними негативно. На цьому неодноразово наголошував і лідер партії "зелених" міністр закордонних справ Йошка Фішер. Хоч дане питання і викликало напругу в двосторонніх взаєминах, проте німецький уряд не відмовився від принципового зобов'язання допомагати Україні в пошуку нових альтернативних енергетичних потужностей.

У 1999 р. відбувся візит Федерального президента Р. Герцога до Львова, на зустріч президентів країн Центрально-Європейської ініціативи, а також міністра закордонних справ Й. Фішера до Києва та багатьох економічних делегацій [23, с. 5].

Вагомими подіями в двосторонніх взаєминах був насичений і наступний рік. Так, зокрема, 11–12 липня 2000 р. в Лейпцигу проходили треті українсько-німецькі політичні консультації на найвищому рівні [24, с. 4]. Вони розпочалися із зустрічі Президента України Л. Кучми та Федерального канцлера ФРН Г. Шредера у вузькому колі. Водночас у семи секціях стартували переговори української і німецької офіційних делегацій. Обговорювалися проблеми зовнішньої політики та культурного співробітництва, економічної та фінансової співпраці, в тому числі, в рамках міжнародних інституцій, перспективи подальшого співробітництва в сільському господарстві, боротьбі з організованою злочинністю, питання екології та проблеми ядерної енергетики, військове та військово-технічне співробітництво [16]. Отже, створення інституту міжурядових консультацій стало помітним явищем в політичній сфері. Той факт, що подібний механізм застосовується у відносинах з небагатьма країнами, засвідчує неабияке значення України для Німеччини.

На рубежі XXI ст. на динаміку українсько-німецьких відносин впливали, по-перше, невирішені питання, що залишились у спадок від першого десятиліття розбудови

двосторонніх відносин і, по-друге, нові виклики, пов'язані із процесами глобалізації та адаптації України до сучасних реалій нової системи міжнародних відносин.

Впродовж першої половини 2001 р. негативним чинником двосторонніх відносин залишався "касетний скандал". Водночас латентна внутрішньополітична криза в Україні, що стала початком досить тривалого періоду часто не завжди системних та послідовних реформ, не могла стати приводом до конструктивного політичного діалогу [8, с. 237].

На початку червня 2001 р. Голова Верховної Ради України І. Плющ удруге за два роки здійснив візит до Німеччини. Під час переговорів, зокрема, було констатовано, що недостатньо послідовна робота з наповненням конкретним змістом уже існуючих домовленостей досить часто приводить до низької ефективності, насамперед, економічної складової українсько-німецького співробітництва. Німецька сторона вже традиційно наголошувала, що "європейські двері для України відкриті, але від України залежить наскільки широко вони будуть відкриті" [8, с. 237].

Варто зауважити, що в політичних і наукових колах Німеччини переважала думка, що євроінтеграційний курс України значною мірою залежатиме від того, яким чином він буде співвідноситись із відносинами Росія – ЄС, а також від подальшого розвитку стосунків України з Російською Федерацією. Потрібно враховувати, що Росія реалістично не ставить собі за мету членство в ЄС, однак інтенсивно розбудовує відносини з Європейським Союзом. На відміну від Росії, Україна вважає себе частиною великого цілого, незважаючи на те, що в громадській думці щодо питання, чи є таким цілим "Європа", чи східнослов'янський союз між Росією та Білорусією, немає одностайності.

Однак на початку XXI ст., як зазначають українські історики С. Віднянський та А. Мартинов, "характерною ознакою української зовнішньої політики все ж залишалася політика маневрування між Росією і Заходом, підтримка відносної рівновіддаленості від цих полюсів, що отримала назву "багатовекторності", яка навряд чи відповідала зовнішньополітичним пріоритетам та національним інтересам України в цілому" [10, с. 37]. Політика "багатовекторності", на думку дослідників, тривала до листопада–грудня 2004 р., а колишня влада до цього часу де-факто визнавала найважливішим стратегічним партнером саме Росію. Відмова від такого курсу найболючіше відчувалася переважно на російському напрямі. Зокрема, російська еліта гостро сприйняла спроби України вперше з часу проголошення незалежності України грати роль альтернативного щодо Росії регіонального лідера, а це, в свою чергу, привело до погіршення українсько-російських відносин. Наприклад, німецькі аналітики прогнозували, що українсько-російські відносини будуть нормальними, якщо В. Путін не перешкоджатиме європейській інтеграції України [10, с. 41].

Переконливим свідченням підтримки євроінтеграційних прагнень України з боку Федерального уряду Німеччини стала заява канцлера Герхарда Шредера, зроблена в Києві 6 грудня 2001 р. під час четвертих українсько-німецьких політичних консультацій на вищому рівні. Він, зокрема, зазначив, що ФРН використає свій вплив у Європейській комісії для визначення чіткого графіку підготовки угоди про асоційоване членство України в Європейському Союзі. Водночас у Берліні висловлювалася думка відносно того, що цю заяву варто розглядати як важливий політичний сигнал. У цьому контексті наголошувалося на необхідності виконання Україною положень Угоди про партнерство і співробітництво, а також створення належної парламентської більшості в новому складі Верховної Ради України з метою продовження євроінтеграційного курсу.

Іншим важливим свідоцтвом німецької підтримки є позитивна оцінка в урядових та парламентських колах ФРН результатів засідання Україна-Трійка ЄС на рівні міністрів закордонних справ у Мадриді 10 січня 2002 р., а також парламентських слухань у Верховній Раді України, присвячених реалізації державної політики інтеграції України до Євросоюзу [25].

Загалом, підтримуючи євроінтеграційний курс нашої держави, політична еліта Німеччини досить критично оцінювала хід проведення реформ в Україні. Показовою стала стаття "Дефіцит свободи друку в Україні" Беате Медер-Меткальф, керівника Управління

планування зовнішньополітичних заходів МЗС Німеччини [11]. Авторка зазначає, що зовнішньополітичні цілі Української Держави залишаються незмінними й відображають геостратегічне і політичне становище країни: з одного боку, підтримка добрих стосунків із сусідньою Росією, економічний вплив якої на Україну знову зростає, з другого – повернення в Європу й максимально швидка інтеграція в організації Заходу – НАТО та Європейський Союз. За минулі роки Україні в цілому вдалося подати себе в зовнішніх відносинах як фактору стабільності в реґіоні і гравця на міжнародній арені. В культурному і політичному відношенні Україна після здобуття нею незалежності знову стала частиною Європи: вона є членом СБСЄ/ОБСЄ та Ради Європи, тобто провідних європейських організацій. Німецький дипломат відмітила прогрес в реалізації економічних реформ, запропонованих Президентом Л. Кучмою після його переобрання в кінці 1999 р., – зростання виробництва промислової і сільськогосподарської продукції, стабілізацію валюти й скорочення зовнішньої заборгованості.

Разом з тим, Беате Медер-Меткальф звернула увагу на нагальну потребу в демократизації української політичної системи і подоланні залишків старої радянської культури та ментальності. Лише демократичні політичні інститути західного зразку та розвинене громадянське суспільство стануть важливою передумовою для перспективи майбутнього членства України в Європейському Союзі. Такі ж міркування були висловлені канцлером Герхардом Шредером в його інтерв'ю українському тижневику "Дзеркало тижня" напередодні візиту в Україну в грудні 2001 р. [26, с. 2].

Водночас, реалізовуючи євроінтеграційний напрямок зовнішньої політики, Україні потрібно враховувати, що його успішність залежить від можливості максимального використання міжнародних чинників для підвищення рівня життя у відповідності до сучасних європейських стандартів та консенсусу української політичної нації щодо ієрархії стратегічних і тактичних завдань зовнішньої політики. Як свідчить історія, блискуча зовнішня політика не може проводитися на тлі невиразної внутрішньої політики. Адже за претензіями держави, які мають формалізувати національну могутність на міжнародній арені, повинен стояти раціональний розрахунок на основі всіх наявних ресурсів та усвідомлених актуальних суспільних потреб [10, с. 47, 49].

Таким чином, у політичних відносинах між Україною та Німеччиною, без сумніву, є певні нерозв'язані проблеми. Не всі в Україні подолали стереотипи уявлення про ФРН як "хронічного ворога". І в Німеччині існують сили, які не можуть звикнути до того, що на Схід від Польщі розташована не тільки Росія. Проте завдяки свідомому й послідовному здійсненню Україною незалежної зовнішньої політики, час працює на неї – Європа, в тому числі Німеччина, дедалі більше переконуються в тому, що Україна – це повноцінна європейська країна зі своїм баченням європейського майбутнього.

Список використаних джерел

1. *Кудряченко А.* Україна – Німеччина: вектор співдії // Віче. – 1993. – № 7. – С. 149–157.

2. *Кудряченко А.* Україна – Німеччина: можливості невичерпні, інтерес – обопільний // Віче. – 1994. – № 7. – С. 147–153.

3. *Рудич С.* Україна – Німеччина: вихід на сучасний рівень партнерства // Віче. – 1997. – № 12. – С. 107–120.

4. *Солошенко В.* Україна – Німеччина: становлення і розвиток політичних відносин // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 52. – С. 69–73.

5. *Гайкен Е.* На головних напрямах стабілізації // Політика і час. – № 12. – С. 4–9.

6. *Тарасюк Б.* Українсько-німецькі відносини: минуле, сучасне, майбутнє // Діалог. – 2000. – № 1. – С. 9–11.

7. *Пономаренко А.* Українсько-німецькі зв'язки в новий час: хроніка подій // Діалог. – 2000. – № 1. – С. 22–28.

8. *Мартинов А.* Українсько-німецькі відносини на межі XXI ст.: попередні підсумки і перспективи // Науковий вісник дипломатичної академії. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 229–242.

9. *Литвин В.* Сучасний стан українсько-німецького співробітництва // Литвин В. Україна: Європа чи Євразія. – К., 2004. – С. 200–232.

10. *Віднянський С., Мартинов А.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–51.

11. *Медер-Меткальф Б.* Дефицит свободы печати в Украине // deutschebotschaftßmoskau.ru/ru/library/internationale-politik/2001–10/article02.html.

12. *Чекаленко Л.* Зовнішня політика України. – К., 2006. – 712 с.
13. *Кудряченко А.* Україна, Росія, Німеччина: взаємовідносини на переломі // Розбудова держави. – 1994. – № 8. – С. 56–58.
14. http://readbookz.com/book/183/6477.html. 15. www.kiev.diplo.de/.
16. http://library.if.ua/book/10/1065.html.
17. *Коль Г.* Це важливий крок уперед // Політика і час. – 1993. – № 7. – С. 8.
18. *Євангелос С.* До ЄС не так-то й далеко, якщо прискорити ходу // Віче. – 1996. – № 12. – С. 105.
19. *Кривонос Р.* Інтеграція велить не квапитись і не впадати у відчай // Віче. – 1996.– № 12 . – С. 101.
20. *Кудряченко А.* Зовнішньополітичні засади незалежної України // Віче. – 1996. – № 8. – С. 137.
21. *Олійник О.* Україна – Німеччина: разом до нової Європи // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 166–167 (861–862). – С.1–3.
22. *Герцог Роман*: "Партнерство, орієнтоване на перспективу" // Час/Time. – 1998. – № 7. – С. 8.
23. *Сорока М.* Етапна подія на шляху співпраці. Українсько-німецькі консультації в оцінках і коментарях // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 103 (1287). – С. 5.
24. *Власенко В.* Українсько-німецькі відносини: тест на міцність // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 127 (1562). – С. 4.
25. http://diaspora.ukrinform.ua/news.php?id=44.
26. *Шредер Г.* Європейські колеги стежать за безпекою деяких українських журналістів // Дзеркало тижня. – 1–7 грудня 2001 року. – № 47 (371). – С. 2.

Oksana Valion

DYNAMICS OF UKRAINIAN-GERMAN POLITICAL RELATIONS IN 1991–2001

The article deals with the study of the dynamics of Ukrainian-German political relations in 1991–2001 the periodization of two-sided collaboration during the investigated period, as well as German support of Ukrainian Euro integration pursuit realization.

Key words: international relations, foreign policy, Ukrainian-German political collaboration, strategic partnership, European integration, legal framework, inter-Parliamentary dialogue, Bundestag.

УДК 327. 3 (438)

Наталія Чорна

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС

У статті аналізуються особливості здійснення польсько-українських відносин у контексті реалізації Польщею стратегії інтеграції у структури НАТО і ЄС.

Ключові слова: польсько-українські відносини, інтеграція, НАТО, ЄС.

У продовж кінця 80-х рр. XX ст. – початку XXI ст. польсько-українські відносини перебували під впливом низки чинників, які різною мірою визначали характер та динаміку їх здійснення. Безпосередня підпорядкованість зовнішньополітичної діяльності Польщі успіхам її інтеграції в євроатлантичні та європейські структури була одним із факторів, які значною мірою зумовлювали взаємини двох держав.

Необхідність вивчення проблеми співробітництва Польщі й України у період реалізації офіційною Варшавою стратегії інтеграції до НАТО та ЄС обумовлюється існуючим науковим та практичним запитом. Звернення до здобутків української та зарубіжної історіографії, застосування опублікованих документів та неопублікованих архівних матеріалів дозволяють здійснити ґрунтовне дослідження проблеми.

Попри зростання наукової розробки даної проблеми та наявність значної кількості наукових публікацій, питання реалізації відносин Польщі та України у контексті інтеграційних успіхів урядової Варшави до сьогодні не зазнало комплексного вивчення. Різні аспекти проблеми знайшли відображення у працях С. Буранта [1], Д. Васильєва [2], С. Віднянського [3], В. Гевко [4], Т. Герасимчук [5], Л. Зашкільняка [6], О. Знахоренко [7], Б. Кісєля [8], А. Крамарєвського [9], М. Крикуна [6], Л. Мартинова [3], В. Моцока [10], С. Пірожкова [9], Л. Чекаленко [2], В. Ярового [10]. Разом з цим, більшість із наявних досліджень лежать у площині політологічної науки, що обумовлює необхідність наступного ґрунтовного вивчення проблеми в історичному контексті.

Таким чином, метою даної статті є наступне: на основі використання джерел і публікацій представників української та зарубіжної історіографії проаналізувати розвиток польсько-українських відносин протягом кінця 80-х рр. XX ст. – початку XXI ст., простежити зв’язок між характером взаємин Польщі з НАТО і ЄС та її стосунками з Україною.

Маючи тривалу історичну традицію, польсько-українські відносини набули нового підґрунтя в період, який розпочався з подій демократичної революції 1989 р. у Польщі та проголошення у 1991 р. державної незалежності України. Будучи однозначно переконаною у необхідності інтеграції до структур НАТО та ЄС, офіційна Варшава почала вибудовувати свою політику відповідно до вимог європейського та євроатлантичного співробітництва. Після здобуття незалежності Україною та проголошення нею прагнення інституціалізації відносин зі структурами НАТО і ЄС стосунки двох держав почали позначатися реалізацією спільної зовнішньополітичної мети.

Основи польсько-українського співробітництва було закладено з підписанням сторонами “Декларації про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин” (1990 р.) [11] та “Договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво” (1992 р.) [12]. Зважаючи на наявність значного впливу на польсько-українське співробітництво з боку Росії, США, ЄС та НАТО, його здійснення значною мірою визначалося зовнішніми факторами. Польські дипломати означили політику Польщі щодо України на початку 90-х рр. XX ст. терміном “пасивний нейтралітет” [13, с. 57].

Упродовж другої половини 1993 р. – початку 1996 р. польсько-українські відносини перебували у стадії стагнації. Причинами подальшого охолодження офіційних стосунків Варшави та Києва були прихід до влади у Польщі проросійських посткомуністичних сил, активізація реакції Росії на можливе розширення НАТО на Схід, а також початок прогресивних змін у відношенні Заходу до проблем Польщі. Протягом зазначеного періоду зовнішньополітичну активність Варшави значною мірою зумовлювали поглиблення відносин з Європейським Союзом та подання у квітні 1994 р. офіційної заяви на вступ до нього, а також активна підготовка до членства в НАТО шляхом реалізації численних програм Альянсу.

Із підписанням сторонами низки договорів, повним виведенням з території Польщі російських військових частин та наданням Україні статусу без'ядерної держави, польсько-українські відносини перетворюються на помірно інертні. Активізації зазнало військово-політичне співробітництво Польщі та України, яке здійснювалося, головним чином, шляхом участі країн у проголошеній в січні 1994 р. програмі НАТО "Партнерство заради миру". Реалізовуючи завдання забезпечення спільної безпеки і оборони, польські та українські військові з'єднання були задіяні в навчаннях НАТО "Міст співпраці – 1994", що відбулися у Польщі, та тренуваннях, які пройшли в Голландії [14, с. 241]. За сприяння Польщі у червні 1994 р. Україна підписала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом.

Унаслідок урядової кризи та відходу в лютому 1995 р. від керівництва Польщею проросійських політиків, польсько-російське співробітництво зазнало різкого сповільнення. Україна ж через відсутність однозначної позиції у ставленні до проблеми розширення НАТО на Схід та часту зміну зовнішньополітичних пріоритетів на деякий час також перестала бути для Польщі важливим партнером. У польській зовнішній політиці відбувається часткове згортання східного напряму, а на центральне місце виходить співробітництво з НАТО, ЄС та провідними західними державами [15, с. 59].

У 1996 р. польсько-українські відносини активізуються і переходять на новий рівень. 26 квітня 1996 р. у ході офіційного візиту польського міністра національної оборони С. Добжанського до Києва було підписано "Протокол про подальший розвиток співробітництва між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща" [16], положеннями якого визначалися високий рівень співробітництва між збройними силами Польщі та України, а також необхідність його поглиблення. 25 червня 1996 р. під час робочого візиту українського президента Л. Кучми до Варшави відбулося підписання Спільної декларації Президента України і Президента Республіки Польща, положення якої визначали взаємний курс двох держав на стратегічне партнерство [17]. Одним із наслідків трансформації польсько-українських відносин у стратегічні стало зростання взаємної активності сторін у напрямку посилення співробітництва в рамках євроатлантичних та європейських структур, а також реґіональних об'єднань.

Упродовж 1996–1997 рр. українські дипломати досягли значних успіхів у стабілізації відносин з НАТО: реалізовувалася Індивідуальна програма партнерства, 9 липня 1997 р. було підписано "Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного Договору". Спостерігалося пожвавлення в стосунках України з ЄС: у грудні 1996 р. керівництво Євросоюзу ухвалило План дій щодо України, у вересні 1997 р. в Києві відбувся Перший саміт Україна – ЄС, на якому було розглянуто проблеми нормативно-правового забезпечення європейського вибору України, а також можливі варіанти економічної співпраці сторін [18, с. 314].

Успіхи України в справі поглиблення відносин з НАТО та ЄС супроводжувалися активною підтримкою польського керівництва. Намагаючись уникнути становища "прикордонної держави", якою Польща автоматично ставала у разі здійснення "східного розширення" Північноатлантичного альянсу і неохоплення ним України, та прослідковуючи вплив української підтримки на прискорення інтеграції Польщі в НАТО і ЄС, польські дипломати продовжували надавати українським колегам діяльну допомогу. 20–23 травня 1997 р. в Києві відбулася зустріч українського та польського президентів Л. Кучми та А. Кваснєвського, під час якої було підписано Спільну заяву "До порозуміння і єднання" [19].

Її положення підтверджували принцип стратегічності у відносинах двох держав, закладали підвалини поглиблення політичного, економічного й гуманітарного співробітництва між ними.

Стратегічне партнерство Польщі й України, їх успіхи у налагодженні та здійсненні відносин зі структурами НАТО та ЄС значною мірою визначали характер військово-політичного та політико-економічного співробітництва двох країн у другій половині 90-х рр. XX ст. Військово-політичні відносини Польщі та України перебували в підпорядкуванні до процесу євроатлантичної інтеграції Польщі. Так, підписання "Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО" відбулося одночасно із запрошенням Польщі розпочати переговори про вступ до структури в липні 1997 р. Інтеграції до НАТО підпорядковувалося співробітництво сторін у рамках реалізації програми "Партнерство заради миру", виконання спільних військових та миротворчих навчань. З метою здійснення гарантій миру та безпеки в Європі й світі 26 листопада 1997 р. сторони підписали Угоду про створення спільної військової частини для участі в міжнародних операціях з підтримання миру та захисту прав людини під егідою міжнародних організацій [20, с. 14]. Практична реалізація військового співробітництва Польщі та України відбувалася у ході проведення щорічних почергових польсько-українсько-британських військових навчань "Козацький степ" (вересень 1997 р., серпень–вересень 2003 р.), польсько-українських навчань "Широкий степ" (серпень 1997 р.) та "Хоробрий орел" (вересень 1997 р.), багатосторонніх навчань "Спільний сусід" (липень 1997 р.) тощо.

Політико-економічні відносини офіційних Варшави та Києва визначалися прагненням сторін до інтеграції у Європейський Союз. Усвідомлюючи відсутність реальної перспективи набуття асоційованого чи повного членства в ЄС, офіційний Київ за підтримки польських колег у 1996 р. домігся вступу України до Центральноєвропейської ініціативи [21, с. 322].

З початком переговорів Польщі з Євросоюзом (31 березня 1998 р.) більшість питань її співробітництва з Україною почали розглядатися через призму євроінтеграційного курсу двох держав. У рамках реалізації відносин України з Європейським Союзом у червні 1998 р. президент Л. Кучма підписав указ "Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу", у якій набуття Україною повноправного членства в ЄС оголошувалося стратегічною метою [22, с. 314–315]. Визначальний вплив на здійснення відносин України з Євросоюзом мало прийняття в грудні 1999 р. на Гельсінському саміті Ради Євросоюзу Спільної стратегії щодо України, положення якої визнавали європейські інтереси нашої держави та вітали її європейський вибір. З метою виконання критеріїв вступу та досягнення членства у ЄС, 14 вересня 2000 р. у Києві було прийнято "Програму інтеграції України до Європейського Союзу" [23, с. 315].

Зі вступом Польщі до НАТО в польсько-українських відносинах відбулися якісні зміни: якщо раніше сторони будували взаємини на паритетних засадах, то відтепер вони почали здійснюватися з урахуванням статусу Польщі як члена трансатлантичної системи безпеки. Відповідно до положення про відкритість "дверей Альянсу" для вступу нових членів, прийнятої на Вашингтонському саміті 1999 р. нової Стратегічної концепції НАТО, а також виходячи з активної позиції Польщі щодо розширення кордонів НАТО на Схід та прагнення України домогтися інтеграції під "парасольку НАТО", офіційна Варшава перетворилася на свого роду "міст" між розширеним Альянсом та Україною [24, с. 116].

Своєрідною перевіркою для двосторонніх відносин Польщі та України, а також їх взаємин з провідними державами євроатлантичного простору стала війна в Іраку. Участь польських та українських миротворців в іракській кампанії була неоднозначно оцінена на міжнародній арені. Гостро критикуючи присутність Польщі у війні в Іраку на боці пронатовських сил, Німеччина та Франція ставили під сумнів успішність завершення процедури ратифікації Договору про вступ Польщі до ЄС. Неочікуваним виявився фінал миротворчої місії на Близькому Сході і для України: керівництво НАТО визначило її значення як таке, що є замалим, аби запрошувати державу до вступу в Альянс. Згідно з результатами засідання Ради партнерства Україна – НАТО, що відбулося у ході

Стамбульського саміту 2004 р., з Військової доктрини України було вилучено положення про підготовку держави до військово-політичної інтеграції в структуру НАТО [25, с. 40].

Новий відлік співробітництва офіційних Варшави та Києва розпочався зі вступом Польщі до Євросоюзу 1 травня 2004 р. З цього часу керівництво РП почало вибудовувати свою зовнішню політику, насамперед її "східний напрямок", відповідно до загальних цілей Євроспільноти. Активно захищаючи політичний курс щодо України, Польща офіційно задекларувала готовність здійснювати політику ЄС на Сході, у тому числі стосовно вирішення проблеми вступу до нього офіційного Києва. Спеціальні повноваження щодо здійснення "східної політики" структури за Польщею було закріплено за погодженням з керівництвом Євросоюзу. Активне лобіювання українських інтересів у Брюсселі та підтримку прагнень Києва увійти до Євросоюзу було визначено "новою східною політикою Польщі", в основі якої перебуває розроблений польським керівництвом ще в жовтні 2002 р. офіційний документ "Східна політика Європейського Союзу в перспективі його розширення за рахунок держав Центральної та Східної Європи – польська точка зору" [26, с. 12].

Черговим випробуванням для польсько-українського партнерства стали події листопада – грудня 2004 р. в Україні. "Помаранчева революція" зазнала неабиякої підтримки в польському суспільстві: дії українського народу вітали як вищі органи державної влади РП, так і пересічні польські громадяни. До вирішення внутрішньополітичної кризи в Україні приєдналися президент Польщі А. Кваснєвський та колишній президент Польщі, екс-лідер "Солідарності" Л. Валенса, які особисто приїжджали до української столиці.

Перемога на повторних президентських виборах В. Ющенка та прихід до влади опозиційних до "режиму Кучми" сил ознаменували початок змін у зовнішній політиці України. Відтепер її пріоритетними напрямами визначалися вступ у НАТО і ЄС, розвиток якісно нових відносин зі США та Росією, інтеграція у світовий економічний простір. Протягом 2005 р. Україна отримала статус "спеціального сусіда" ЄС, скасувала візовий режим для громадян ЄС, отримала право відповіді на зовнішньополітичні заяви Євросоюзу, набула статусу країни з ринковою економікою.

Глибокі політичні, економічні та суспільні трансформації, а також проголошення Україною європейського вектора визначальним напрямом її зовнішньої політики були схвально зустрінуті у Польщі. Активну підтримку новому політичному курсу Української держави надав польський президент А. Кваснєвський [27, с. 63]. Зміни в Україні вітали вище державне керівництво та фактично всі політичні сили РП.

Оцінюючи роль Польщі в здійсненні Україною європейського напрямку її зовнішньої політики на сьогодні, маємо відзначити, що з приходом до влади в Україні В. Ющенка та політиків з його оточення, воно дещо змінилося. Незважаючи на те, що урядова Варшава і надалі продовжує залишатися активним представником українських інтересів на Заході, офіційний Київ власними зусиллями почав здійснювати практику політичних контактів з керівництвом НАТО і ЄС, а також провідних європейських країн.

Таким чином, дослідження процесу становлення та здійснення польсько-українських відносин протягом 1989–2005 рр. дає підстави стверджувати про наявність безпосереднього зв'язку між динамікою реалізації Польщею стратегії інтеграції до євроатлантичних та європейських структур та характером її взаємин з Україною. Упродовж досліджуваного періоду Польща активно представляла українські інтереси у структурах НАТО та ЄС, а також у колі впливових держав Європи і США, співробітничала з Україною у рамках реалізації низки ініціатив НАТО, здійснювала прикордонне та регіональне співробітництво. Незмінною ознакою політики Польщі щодо України при цьому залишалася її підпорядкованість успіхам виконання офіційною Варшавою стратегії вступу до НАТО та ЄС.

Список використаних джерел

1. *Бурант С.Р.* Україна і Польща: до стратегічного партнерства / Стівен Р. Бурант // Політична думка. – 1997. – №3. – С. 99–111.

2. *Васильєв Д.* Українсько-польські відносини наприкінці XX ст. / Дмитро Васильєв, Людмила Чекаленко // Нова політика. – 1998. – №4. – С. 13–17.

3. *Віднянський С.В.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С.В. Віднянський, Л.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 32–51.

4. *Гевко В.* Основні тенденції політичного українсько–польського співробітництва в 1993–1996 роках / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль ТДПУ, 2003. – С. 364–370.

5. *Герасимчук Т.* Україна – Польща: стратегічне партнерство / Таміла Герасимчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 5. – Тернопіль ТДПУ, 2002. – С. 168–174.

6. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т істор. досліджень, Центр істор. полоністики, 2002. – 752 с.

7. *Знахоренко О.* Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти / Оксана Знахоренко // Людина і політика. – 2004. – №3. – С. 29–40.

8. *Kisiel B.* Drogi włączenia Polski i Ukrainy do procesu og∴lnoeuropejskiego: problemy i perspektywy / Bogusław Kisiel // "Polska i Ukraina w nowej Europie" (Warszawa, 16–17 listopada 1992 r.). – W. : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1993. – S. 5–18.

9. *Kramariewskyj A.* Stosunki polsko-ukrainskie: spojrzenie z Ukrainy = Польсько-українські відносини: погляд з України / Aleksandr Kramariewskyj, Serhij Pirożkow. – W. : Marszałek, 1995. – 51 s.

10. *Моцок В.І.* Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: дис. … кандидата політ. наук: 23.00.02 / Моцок Віталій Іванович. – Чернівці, 2001. – 210 арк.

11. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №2. – Оп. №6. – Спр. №2. – Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин. – 6 арк.

12. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №2. – Оп. №6. – Спр. №121 (2). – Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. – 16 арк.

13. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7528. – Зовнішня політика Польщі. – Арк. 53–59.

14. *Гевко В.* Військово-політична співпраця між Україною та Польщею у 1992–2003 роках / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль ТДПУ, 2004. – С. 238–245.

15. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7528. – Зовнішня політика Польщі. – Арк. 53–59.

16. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №2. – Оп. №6. – Спр. №1602. – Протокол про подальший розвиток співробітництва між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща. – 2 арк.

17. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №2. – Оп. №6. – Спр. №1320. – Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща. Варшава, 25 червня 1996 р. – 4 арк.

18. *Світова* та європейська інтеграція : навч. посіб. / [за заг. ред. Я.Й. Малика]. – Львів : ЛРІДУ НАНУ, 2005. – 540 с.

19. *Історико*-архівне управління МЗС України. – Ф. №2. – Оп. №6. – Спр. №1298. – Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання". – 2 арк.

20. *Полторацький О.* Особливий випадок співпраці / Олександр Полторацький // Політика і час. – 2005. – №1. – С. 7–16.

21. *Копійка В.В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В.В. Копійка. – К. : Юридична думка, 2005. – 448 с.

22. *Світова* та європейська інтеграція: навч. посіб. / [за заг. ред. Я.Й. Малика]. – Львів : ЛРІДУ НАНУ, 2005. – 540 с.

23. *Світова* та європейська інтеграція: навч. посіб. / [за заг. ред. Я.Й. Малика]. – Львів : ЛРІДУ НАНУ, 2005. – 540 с.

24. *Путівник* по саміту НАТО у Вашингтоні 23–25 квітня 1999 р. – Брюссель: Офіс інформації та преси НАТО, 1999. – 120 с.

25. *Віднянський С.В.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С.В. Віднянський, Л.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 32–51.

26. *Гевко В.Р.* Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.Р. Гевко. – Чернівці, 2005. – 20 с.

27. *Nałęsa L.* Polska dawno powinna znaleźć się w NATO / L. Nałęsa // Polska Zbrojna. – 1995. – №172. – S. 1–2.

Nataliya Chorna

POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN POLAND INTEGRATION IN NATO AND EU CONTEXT

Features of realization of relations of Poland and Ukraine in context of realization by Poland of strategy of integration in structures of NATO and EU are analyzed in the article.

Key words: polish-ukrainian relations, integration, NATO, EU.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 930.2

Леонід Зашкільняк

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Історична пам'ять має дуже важливе значення для сучасного суспільства. Вона дозволяє легітимізувати всі соціальні групи, нації, країни, тощо. Але сама пам'ять включає велику кількість стереотипів, міфів, вигадок. Мета і призначення наукових історичних знань полягають у корекції історичної пам'яті суспільства, у демонстрації її мінливого характеру.

Ключові слова: історична пам'ять, соціальні функції історії, історична свідомість, історичне знання, сучасний світ.

Проблема історичної пам'яті належить сьогодні до однієї з найбільш актуальних в пострадянському і посттоталітарному суспільствах, зокрема й в Україні. Відомо, що під "історичною пам'яттю" розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості й спільноти. Зрозуміло, що історична пам'ять – і індивідуальна, і колективна – є результатом взаємодії особистості та соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті. Як слушно підкреслює видатний французький історик і дослідник історичної пам'яті Жак Лє Гофф, "пам'ять є фундаментальним елементом того, що віднедавна називається індивідуальною чи колективною ідентичністю", а пошук ідентичності" є одним з основних діянь теперішніх одиниць та суспільств" [1, с. 155].

З цього цілком зрозумілим стає значення історичної пам'яті як складника історичної свідомості особи та суспільства і, водночас, зростає не менш складна і заплутана проблема взаємодії історичної пам'яті та науково-історичного знання, співвідношення історичної свідомості і науково-історичних знань.

Проблема історичної пам'яті не є новою, її досліджували ще в XIX ст. як феномен збереження й передачі інформації про минулі події, які представлялися цінними з точки зору сучасності й майбутнього. У 1930-ті роки французький соціолог Моріс Хальбвакс визначив соціальну природу пам'яті і запровадив поняття "колективної пам'яті" як соціального конструкту, який відповідні спільноти і групи творять та зберігають з метою тлумачення минулих і сучасних подій. Проте з новою силою тема віджила наприкінці XX ст., коли історики впритул зайнялися вивченням історичної (і суспільної) свідомості, виокремленням в ній стійких історичних структур, зокрема історичної пам'яті. На Заході французький історик Б. Гене у 1980-х роках накреслив шляхи дослідження феномену середньовічної історичної культури. Згодом цікаві теоретичні розробки у проблему внесли німці Й. Рюзен, Я. Ассман, Ж. Лє Гофф та інші, а загалом дослідження поточилися в річищі "нової культурно-антропологічної історії", яка зацікавилася динамікою взаємодії уявлень про минуле в колективній пам'яті різних груп й історичної думки тої чи іншої епохи [2, с. 5–18]. Проте в науковому світі сьогодні не існує одностайної думки про співвідношення між суспільною свідомістю та наукою, між історичною свідомістю та історіографією, покликаною формувати

її. Тут на перший план і виходить проблема історичної пам'яті та її співвіднесення з історіографією.

Задля ілюстрації цієї проблеми навіть не треба звертатися до прикладів – вони повсюдні. Історія як історична пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, вона виконує цілком конкретні й зрозумілі легітимаційні завдання: "узаконює" державність, націю, групові й спільнотні інтереси тощо. Навряд чи доцільно в цьому місці сперечатися про те – добре це чи погано. Це просто було, є і буде, оскільки такою є властивість людської свідомості в пошуку своєї ідентичності. Справа в іншому: хто, як і для чого використовує історичне знання. Ось тут з'являється площина для роздумів і сумнівів.

Ці сумніви породжуються нашими уявленнями про минулу дійсність і здобуті про неї знання. Щоб відповісти на низку складних епістемологічних питань, довелося б подати розлогий матеріал про сутність історичного пізнання як такого. Оскільки це неможливо, обмежимося коротким резюме. Воно полягає в тому, що будь-яке здобуте людством історичне знання відповідає уявленням, інтересами і можливостям даного часу і місця, тобто саме історичне знання є "історичним" або, простіше кажучи, мінливим. Зміна часу, умов, інтересів призводить до зміни історичних уявлень і самого історичного знання, його легітимаційної спрямованості. У цьому полягає велика перевага і, водночас, вразливість історичного знання. Вразливість зумовлена тим, що вироблені у попередні часові проміжки і в інших суспільних умовах знання стають обтяжливим гальмом для розуміння і пояснення нової соціальної дійсності, функціонуючи як поширені стереотипи і міфи, котрі не дозволяють по-новому побачити минуле крізь призму сучасності.

Проте перевага історичного знання полягає власне в тому, що воно створює необмежені можливості для оновлення інтерпретації минулого, виходячи з появи нових здобутків людського пізнання.

Ось ці нові здобутки, як результат щораз нового осмислення дійсності, вимагають особливої уваги. Хто творить ці нові здобутки – методи, теорії, інтерпретації, тобто знання в історії? Відповідь не така проста, як здавалось би на перший погляд. Якщо приглянемося до сучасного світу, то зауважимо величезний виклик, пов'язаний з інформаційною революцією, яка породжує і утверджує все зростаючу інформатизацію і комунікацію суспільства, нескінченний потік найрізноманітніших інтерпретацій, в тому числі історичних. Усяка інтерпретація несе із собою усвідомлювану або неусвідомлювану політичну, ідеологічну, етнічну, конфесійну чи будь-яку іншу суб'єктивність. Іншими словами, кожний текст є "вражений" заангажованістю особистих чи колективних інтересів та намірів.

Історичний дискурс, як невід'ємна складова частина кожного соціального тексту, присутній у ньому у відкритому (експліцитному) або прихованому (латентному, імпліцитному) вигляді. Кожний текст (письмовий, усний, образний), відбиває ті чи інші поширені в суспільстві чи окремій спільноті історичні погляди. Ці погляди можна розглядати як історичну пам'ять і як елемент індивідуальної або суспільної історичної свідомості. Зрозуміло, що абсолютна більшість авторів не є істориками, а лише споживачами тих чи інших історичних знань (інформації), у свідомості яких вони усталилися як історична пам'ять або, ширше, історична свідомість. Але мало хто з таких авторів, – ким би вони не були: домогосподарками, вчителями, політиками, робітниками, бізнесменами тощо – усвідомлює зміст і характер тих історичних знань, якими він (вона) оперує або яких дотримується. Щоб не вдаватися до розлогих екскурсів у фахові ділянки, обмежимось констатацією того факту, що ці знання є наслідком впливу соціального середовища автора, системи освіти і, якоюсь мірою, науки.

Цим ми хочемо підкреслити той факт, що пересічна особа завжди є носієм т.зв. "стандартного" (шаблонного) знання зі всіма його стереотипами, свідомісними та психологічними упередженнями, властивими його соціальному середовищу і характеру набутих знань. Дослідження засвідчують, що історична пам'ять особи і спільноти є дуже вибірковою та соціально залежною. Джерела її формування у наш час переважним чином залежать від нефахового знання: засобів масової інформації, літератури, мистецтва, певною

мірою шкільної освіти. Так, спеціальні дослідження, проведені в Росії, показали, що найвпливовішими джерелами інформації пересічних громадян з історії є школа, кінофільми і телепередачі (відповідно 77, 70 і 66 відсотків опитаних), у той час як спеціальна історична література опинилася лише на дев'ятому місці серед таких джерел (23 %) [3, с. 4–5]. Подібні результати отримано і в інших країнах, що засвідчує велику роль у формуванні історичної пам'яті не фахових історичних знань, а соціального середовища, тобто всіх властивих цьому середовищу стереотипів, міфів, пересудів і навіть забобонів. Це покладає величезну відповідальність на школу та інші соціальні інститути у трансформації наукових знань від фахівців до загалу.

Знання, засновані на історичній пам'яті, за висловом М. Хальбвакса, є за визначенням міфічними, деформованими, однобічними, неповними й анахронічними. Цей визначний дослідник пам'яті писав: "Люди, котрі б від пам'яті вимагали тільки пояснення їх безпосередньої діяльності й для яких не існувала би чиста і проста приємність пригадування минулого.., не мали би навіть найменшого відчуття суспільної тяглості. Ось чому суспільство не тільки час від часу змушує людей відтворювати в думці події з їх попереднього життя, але також і поправляти, перекроювати і доповнювати їх" [4, с.171].

Але таке знання явним чином відбиває суб'єктивність їх носія, а що головніше, суперечить науковому знанню, основним завданням якого є раціональне розкриття і спростування усталених "вічних" істин. Історіографія, якщо вона ґрунтується на наукових засадах і претендує на створення знань про минуле, керується іншими принципами й намірами. Фахове історіописання має за мету елімінувати суб'єктивність, навіяну сучасністю, і творити знання про минуле в рамках того часу, місця та середовища, коли і де відбувалися події. А найголовніше – справжня наукова історіографія намагається елімінувати суб'єктивність, властиву сучасності. Ця остання створює сприятливі умови для такого осмислення, даючи в руки дослідникам новіший, більш потужний інструментарій для з'ясування причин і мотивів минулої людської діяльності. Науковий підхід однозначно заснований на піддані постійним сумнівам і критиці вже здобутих знань, розумінні їх "тимчасової" істинності й придатності.

Отже, фахові історики, якщо вони такими є, покликані виконувати у суспільстві роль, далеку від вдячності: бути "церберами" історичної правди у всій її повноті, розвінчуючи "милі серцю" історичні міфи і стереотипи, "санаторами" суспільної свідомості від її "забруднення" різноманітними утопіями та нездійсненними мріями, формувати, принаймні у високоосвіченому середовищі, наукові історичні знання, котрі б остуджували запал політиків та ідеологів різних мастей творити і поширювати історію "для власного вжитку", запобігати "вживанню" т.зв. кон'юнктурної історії, яка задля "високої мети" готова спотворювати і фальсифікувати минуле.

Фахове історичне знання безперечно менш притягальне для легкого читання і складніше для засвоєння, ніж прості сурогатні схеми кон'юнктурної історичної політики, але більш далекоглядне і корисне в перспективному відношенні: воно не викликає розчарувань, коли в результаті серйозних досліджень випливають нові неочікувані грані минулого, формує історичне мислення, в якому немає ані "безгрішних героїв" ані "закінчених злочинців", а є звичайні люди з їх злетами і падіннями, здобутками і тривогами, надіями і розчаруваннями, подібністю та інакшістю. Бо власне таким і є кожне людське життя в минулому, сьогоденні й майбутньому. У цьому вбачається місія справжнього історика XXI століття і цю місію комусь доводиться виконувати. Публічна сторона діяльності історика в сучасному інформаційному просторі покладає на нього особливо тяжкий вантаж відповідальності, актуалізуючи вічну і найзагальнішу аксіому професійної етики – не нашкодь!

Список використаних джерел

1. *Jacques Le Goff.* Historia i pamięć / Przekład Anna Gronowska, Joanna Stryjczyk, wstęp paweł Rodak, Warszawa, 2007.

2. *Репина Л.* Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом) // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2004. – Вып. 12. – С. 5–18.

3. *Савельева И., Полетаев А.* Социальные представления о прошлом: источники и репрезентации. – Москва, 2005.

4. *Halbwachs M.* Społeczne ramy pamięci. – Warszawa, 2008.

Leonid Zashkilnyak

HISTORICAL MEMORY AND SOCIAL FUNCTIONS OF HISTORY IN CONTEMPORARY WORLD

Historical memory has a very important significance in recent societies. It allows legitimating all social groups, nations, countries and so on. But every memory includes the big quantity of stereotypes, myths and gossips. The goal and the nomination of scientific historical knowledge are to correct the historical memory of society, showing its changing character.

Key words: historical memory, social functions of history, historical conscience, historical knowledge, contemporary world.

УДК 94 (438)+303.446.4

Микола Бармак

ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ЗАХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ, США, КАНАДИ ТА ЯПОНІЇ

Стаття знайомить із здобутками історіографії дослідників Західної і Центральної Європи, США, Канади та Японії щодо проблем історії державного управління Російської імперії і становища провінційного чиновництва.

Ключові слова: Російська імперія, чиновництво, німецька, французька, австрійська, білоруська, литовська, польська, американська, канадська, японська історіографія.

Проблеми історії державного управління Російської імперії і становища провінційного чиновництва становлять значний інтерес для науковців Західної і Центральної Європи, США, Канади та Японії. Роботи німецьких вчених Е. Амбюргера [25] і Х. Торке [58] були одними з перших у розробці цієї тематики.

Американський історик Р. Роббінс у монографії “Намісники царя: Російські губернатори останніх років імперії” [48] ввів у науковий обіг визначення поняття “губернаторська влада” як збірного образу реґіонального управління. Інститут губернатора він розглянув з позицій соціально-політичних відносин цього посадовця з різними рівнями влади і суспільства: представниками центральних установ і відомств, різних станів, земського самоуправління. Автор створив узагальнені характеристики освітнього рівня, майнового стану, службового досвіду губернаторів. Використовуючи мемуарні джерела, він реконструював “типовий” день “типового” губернатора в “типовій” губернії [18]. Дослідження Р. Роббінса спростовує уявлення про губернаторів як про неосвічених і корумпованих чиновників. Учений документально довів тезу про ріст їх професійності та службової компетенції. Однак, аналізуючи проблему лише з юридичної точки зору, американський дослідник практично не звернув увагу на реальне становище в реґіонах. Тому з його висновком про те, що губернатор мав досить незначні повноваження і не був всевладним, не можна погодитися.

Р. Роббінс дослідив кадрову політику Російської імперії при формуванні особового складу губернаторського корпусу. Проте, він не розглядав важливі у Російській імперії фактори протекції та фавору при призначенні на посади. А з висновком науковця про те, що Міністерство внутрішніх справ головним критерієм для призначення на посаду вважало ділові якості кандидатів, можна посперечатися. Загалом, праця Р. Роббінса цінна тим, що вона демонструє ступінь розбіжностей правового та фактичного статусу губернатора у владній ієрархії, складність і заплутаність його компетенції [19].

Американський історик М. Раєв розглянув у своїх роботах еволюцію політичних установ Російської імперії та ставлення до них суспільних сил [17; 46; 47]. Він визначив специфіку російського чиновництва XVIII–XIX ст., як бюрократії “поліцейської” держави. Х. Сетон-Уотсон у праці “Російська імперія, 1801–1917” з’ясував політичні та соціальні фактори функціонування бюрократичного апарату Росії в XIX ст. [53]. С. Ф. Старр, вивчаючи губернську адміністрацію та станове самоуправління, показав їх залежність від суспільного розвитку, а також підкреслив вплив місцевого апарату управління на формування політики уряду [56]. Ці ж проблеми розглядалися істориком Д. Філдом [29]. Тема реформування губернської структури управління і перетворення останньої чверті XVIII ст. аналізуються в окремих розділах праці Ісабель де Мадаріага [13]. На основі вивчення формулярних списків чиновників центральних та окремих місцевих установ В. Пінтнер дійшов висновку, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у державному апараті

Російської імперії посилилися позиції недворянських станів [43; 44]. Дж. Л. Яні (Ванев) вважав абсолютистську форму правління у державі, кріпосництво, залежне становище станів першочерговими чинниками, які визначили специфіку російського чиновництва [62].

Концепцію наступництва, поступального розвитку російської адміністративної системи висунув Д. Орловскі [41; 42]. Він виділив загальні риси російського апарату управління, які удосконалювалися впродовж свого існування. Серед них на першому місці стоять раціоналізація державних структур, диференціація їх функцій і спеціалізація підрозділів. Основною умовою для забезпечення ефективного функціонування всього чиновницького апарату Російської імперії вчений вважав єдність управління як на вищому, так і на реґіональному рівні.

Р. С. Уортман проаналізував розвиток правової свідомості російських чиновників і їх морально-професійного обов'язку щодо суспільства, пов'язуючи це із набуттям спеціальної освіти, почуттям приналежності до управлінського апарату, підвищенням статусу державної служби, активною участю в суспільному житті [61; 22]. Цікавими є створені науковцем історико-психологічні портрети вищих урядовців держави. Д. Сондерс розглянув проблеми функціонування державного апарату і його роль у розвитку країни, показав еволюцію чиновництва в XIX ст. порівняно із попереднім періодом [50]. В іншій роботі вчений відзначив конструктивність управлінських заходів малоросійських губернаторів [51]. Р. Пайпс розглянув створення й еволюцію упродовж кількох століть російської державності через призму взаємовідносин між станами і апаратом управління [16].

А. Каппелер, говорячи про інтеграційні процеси на Правобережжі України, стверджує, що "постійні воєнні конфлікти на Заході не допускали в період до 1815 р. форсованої інтеграції колишніх територій Речі Посполитої. У внутрішній політиці цьому курсові… відповідали реформи, у яких були задіяні польські магнати…" [10, с. 67]. Розглядаючи входження земель колишньої Речі Посполитої не як одномоментний акт, А. Каппелер зауважив, що перед російською владою постало питання, як приєднати "реґіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією". Вирішуючи його, уряд зважав на місцеві особливості різних територій. Щодо адміністративного управління Правобережжям України вчений зауважив, що "нові території відразу ж включили в створену в 1775 р. губернську систему, а загальнодержавні установи розпустили" [10, с. 67]. Проте, в управлінні "на реґіональному рівні Росія змушена була звернутися до досвіду місцевої шляхти і призначала на більшість урядових посад її представників. Збереглася польська мова в урядовій та судовій сферах, а також було підтверджено дію третього Литовського Статуту – юридичного кодексу Великого князівства Литовського, створеного в 1588 р.". Окрім того, у перші десятиліття після входження західних земель до складу Російської імперії політика уряду щодо шляхти спрямовувалася на співробітництво з реґіональною елітою. Лояльні шляхтичі кооптувалися в імперську знать, включалися в місцеве управління, держава підтверджувала їхні права на земельні володіння разом із залежними селянами [10, с. 68, 121]. Якщо ж шляхта не дотримувалася необхідної умови для спілки з урядом, виявляючи "нелояльність до царя або підозрювалася в цьому, уряд, зрозуміло, відкликав частину привілеїв" [9, с. 129]. Але навіть придушивши повстання 1794 р. та 1830–1831 рр., російська влада, намагалася забезпечити лояльність поляків не лише репресіями, а й поступками [10, с. 122].

Піддаючи сумніву тезу про те, що Російська імперія – тюрма народів [9, с. 137–138], А. Каппелер довів, що "російська політика стосовно неросійських етносів імперії справді була навдивовижу прагматичною, гнучкою і толерантною" [10, с. 120], і заперечив думку про колоніальний статус України в її складі. Він стверджує, що уряд Російської імперії щодо "України в XVII і XVIII ст. поводився за традиційними зразками: спочатку він не порушував адміністративний, соціальний і культурний status quo, а згодом проводив малими кроками поступову інтеграцію" [7, с. 211]. Поступово "специфічні привілеї втрачали значення, і Лівобережна Україна стала звичайним реґіоном Росії". Вчений відзначив особливість української еліти, яка, на відміну від "більшості інших кооптованих неросійських еліт

(балтійські німці, поляки, фіни, грузини), … зазнавала сильного впливу російської культури. Цьому сприяло те, що держава не дискримінувала православних еліт” [7, с. 211].

Д. Бовуа україно-польські відносини у XIX ст. розглядає найчастіше як тристоронні, де третьою стороною були росіяни, які після другого і третього поділу Речі Посполитої стали господарями Правобережжя України і в кінцевому результаті перемогли у протистоянні з поляками [3; 4; 5; 6; 26]. Перемогти у цьому протиборстві російському царату допомогли не тільки добре продумана політика, але й сама історія. Розглядаючи суспільно-політичну та соціально-економічну еволюцію польської шляхти у XIX ст., Д. Бовуа розкрив інтеграційні заходи уряду і, зокрема, київських генерал-губернаторів щодо Правобережжя. Досліджуючи становище поляків, він зробив висновок, що, завдячуючи толерантному ставленню імператорів Павла I та Олександра I, вони відчували себе досить упевнено на чиновницьких посадах в адміністративних і земських установах, зберегли практично недоторканним власне дворянське самоврядування й всіляко оберігали його від впливу російської влади. Таке становище тривало до польського повстання 1830–1831 рр. Після нього активно почала впроваджуватися політика, спрямована проти “зубожілого польського населення Південно-Західного краю” [6, с. 145]. Д. Бовуа назвав адміністративну акцію російського уряду, спрямовану на декласацію шляхетства, найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до XX ст. [2, с. 184].

Проблеми інкорпорації українських земель до складу Російської імперії досліджуються вченими славістичного наукового центру при університеті м. Хокайдо в Японії [14, 15]. К. Мацузато при з’ясуванні взаємовідносин російського центру й українських реґіонів у складі Російської імперії надав перевагу використанню територіального підходу і фактично не погодився із тезою про територіально-правову відокремленість українських земель [14]. К. Мацузато говорить, що на Правобережжі України “симбіоз загальноімперської і місцевої еліти” був неможливим. В основному, ця обставина і визначала політику центру щодо вказаного реґіону. Науковець стверджує, що національна політика Російської імперії не була і не могла бути всезагальною, а “існували конкретні політики щодо конкретних народів чи реґіонів”. Російська імперія “могла бути збережена лише при застосуванні етно-Бонапартизму”. Як приклад, вчений нагадує, що “антипольська політика після правління київського генерал-губернатора Д. Бібікова супроводжувалася більш чи менш проселянською (проукраїнською) політикою” [14].

З огляду на те, що землі Білорусі та Литви після поділів Речі Посполитої також входили до складу Російської імперії, інкорпораційна та уніфікаційна політика Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. активно вивчається і досліджується істориками Білорусі та Литви.

Сучасний білоруський вчений Я. К. Онищенко, оцінюючи наслідки входження Білорусі у склад Російської імперії, зауважує: “Погано це чи добре, прогресивно чи реакційно, але уряд царської Росії закріпив свою владу, норми і мораль, проводив політику поєднання старого і нового – словом, все те, що визначається поняттями уніфікація, інкорпорація, русифікація…” [1, с. 11]. Аналізуючи процес формування культури на білоруських землях у другій половині XVIII – 20-х роках XIX ст., С. Я. Куль-Сільверстова зазначила, що поділи Речі Посполитої і включення у склад Російської імперії білоруських земель мало для них негативне значення [11]. Автор “Нарису історії Білорусі (1795–2002)” З. Шибека [23] висловив думку про гальмування “автократичною царською Росією” еволюції білоруських земель “до політичного та економічного лібералізму”.

Сучасні литовські науковці відмовляються від спрощеного підходу до висвітлення політики російського уряду в Північно-Західному краї після його входження до складу Російської імперії, намагаючись більш детально аналізувати її стратегію і тактику. В литовській історіографії побутує думка, що хоча деякі заходи влади і мали асиміляційний характер, але систематична політика “обрусіння” щодо литовців не проводилася.

Е. Александравічюс і А. Кулакаускас оцінюють приєднання земель колишнього Великого князівства Литовського до Російської імперії негативно, підтверджуючи свою тезу

фактами про сповільнення соціальної та економічної модернізації Литви після поділів Речі Посполитої і зазначаючи, що "при збереженні вірності ментальним особливостям суспільства колишнього Великого князівства Литовського, ні нав'язані росіянами, ні власні соціальні структури не могли природно розвиватися" [24]. Вчені підкреслюють, що основною метою російської влади "на окраїнах" було намагання заручитися політичною підтримкою неросійського населення, домогтися соціальної стабільності. Національна політика Російської імперії в губерніях, приєднаних від Речі Посполитої, розглядається за різними ступенями русифікації. Денаціоналізація стає пріоритетною, на думку Е. Александравічюса і А. Кулакаускаса, після придушення повстання 1863-1864 рр. [24; 34, с. 211]. Такої ж думки дотримується В. Меркис [38, с. 9; 39, с. 49; 40, с. 33]. Р. Вебра називає метою національної політики Російської імперії на територіях, приєднаних після поділів Речі Посполитої, денаціоналізацію [59, с. 18].

Проблематика, пов'язана з історією земель колишньої Речі Посполитої у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., активно розроблялася і розробляється у польській історіографії [60; 30; 52; 35; 32; 37; 21; 20; 31]. Польські вчені аналізують структуру суспільства [12; 45; 55], систему землеволодіння на Правобережжі України [35], розвиток шляхетського суспільного руху, зміну становища шляхти упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. [45; 37; 36].

У центрі уваги багатьох учених були національні повстання, польський визвольний рух і репресії російської влади [54; 33]. Так, монографія А. Шварца [57] містить аналіз історії поляків у Російській державі крізь призму співпраці частини шляхти з російською владою. Л. Заштовт оцінює політику центру у сфері управління західними губерніями, обмеження залишків самоуправління, засилля російських чиновників, спроби уніфікації, використання адміністративного ресурсу для ліквідації польського впливу як "цивілізаційну деградацію Західного краю", яка в тій чи іншій мірі стосувалася всіх його мешканців [63, s. 365].

Тему "поляків на службі імперії" розкривав у своєму дослідженні також і А. Хвальба [27; 28]. Він з'ясував, що польські чиновники займали в адміністрації лише нижчі пости, хоча траплялися і винятки. Розкриваючи зміст русифікаторської політики щодо адміністрації Царства Польського після повстання 1863 р., вчений зазначив, що часто дії російського уряду були непослідовними, а причинами цього, на переконання вченого, були прагматичні цілі: з однієї сторони, у центру не було достатнього бюрократичного резерву для того, щоб відмовитися від залучення на службу кваліфікованих польських кадрів, а з іншої – побоювання щодо нелояльності польських чиновників були доволі значними.

В. Родкевич розглянув дві моделі національної політики Російської імперії. Перша – "бюрократичного націоналізму" – виходила з нелояльності неросійських народів на західних околицях держави і передбачала проведення політики "твердої руки" щодо них [49]. Друга – імперська модель – передбачала можливість включення місцевої еліти (за її лояльності) в єдину систему, без необхідності повної релігійно-мовної асиміляції у формі русифікації і прийняття православ'я. Вчений зазначив, що наслідки національної політики на західних околицях, з точки зору російського уряду, були катастрофічними, імперська концепція зазнала краху, оскільки не була прийнятною для більшої частини польської еліти як спосіб існування, що забезпечив би їй збереження привілеїв ціною поступового перетворення в російське дворянство.

Дослідження сучасних польських істориків відрізняються від наукових робіт попередників не стільки переглядом загальної картини політичного конфлікту, скільки способом його представлення і розстановкою акцентів. У них значно більше аналізується політика імперських властей щодо західних околиць, їх щоденне життя, опір польського суспільства, спроби адаптації до нових форм громадського, культурного і економічного життя. При дослідженні проблем "кресів" більше уваги звертається на долю автохтонних націй, втягнутих у польсько-російське протистояння.

Історіографічний огляд розробки тематики еволюції владних інституцій Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. показує, що в історичній літературі

вивчалися різні аспекти як створення загальноімперської управлінської моделі та її розвитку, так і специфіка окремих владних інституцій в окраїнних реґіонах. Предметом вивчення науковців стали законодавча база діяльності державного апарату, його структура, особливості та інструментарій впровадження політики центру на місцях, розроблена методологія та методика дослідження державних структур, є напрацювання у вивченні чиновництва. Але у сферу наукового інтересу не потрапили виклад основних етапів адміністративної політики на Правобережжі України, характеристика управлінських установ реґіонального, губернського та місцевого управління як цілісної структури, з'ясування процесів еволюції адміністративних органів впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. власне на цій території, діяльність та роль шляхетського (дворянського) самоврядування, його місце в системі управління та взаємостосунки із державними інституціями різних рівнів. Не вивчалися також проблеми, пов'язані із кадровим складом губернської та місцевої бюрократії правобережних губерній кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Список використаних джерел

1.*Анішчанка Я. К.* Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796). – Мінск: ЗАО "ВЕДЫ", 1998. – 458 с.

2.*Бармак М. В.* Даніель Бовуа. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах (рецензія) // Slavica Tarnopolensia 5. – Тернопіль, 1998. – С. 184–186.

3.*Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки та соціо-етнічні конфлікти. – К., 1998. – 334 с.

4.*Бовуа Д.* Міф "східних окраїн", або як йому покласти край // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – Львів: ПРОСФОНЕМА. – 1998. – С.128–135.

5.*Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

6.*Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

7.*Доповіді* на II Міжнародному конгресі україністів. – Ч.1. – Львів, 1994. – С. 208–214.

8.*Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

9.*Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: История взаимоотношений. – М., 1997. – С. 125–144.

10. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів,: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

11. *Куль-Сяльверстава С. Я.* Беларусь на мяжы стагодцзяу і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая пал. XVIII ст. – 1820 г.) / Нав. рэд. П.І. Брыгадзін. – Мінск, 2000. – 350 с.

12. *Леськевичова Я.* Общество Королевства Польского (1815-1864 гг.) в свете новейших исследований // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 112–118.

13. *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – 460 с.

14. *Мацузато К.* Генерал-губернаторства в Российской империи: От этнического к пространственному подходу // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И. В. Герасимова. – Казань, 2004. – С. 427–458.

15. *Мацумура Такэси.* Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения // Acta Slavica Iaponica. – 2004. – Т. 21. – С. 67–87.

16. *Пайпс Р.* Россия при старом режиме. – М., 1993. – 440 с.

17. *Раев М.* Понять дореволюционную Россию: Государство и общество в Российской империи / Пер. с фр. – Лондон, 1990. – 356 с.

18. *Роббинс Р.* Наместник и слуга // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 202–213.

19. *Роббинс Р.* Сатрапы? Вице-короли? Губернаторы? // Родина. – 1995. – № 6. – С. 28–30.

20. *Сковронек Е.* Удары с трех сторон: Разделы Польши как составная часть европейской истории (1772–1793–1795 гг.) // Родина. – 1994.- № 12. – С. 36-40.

21. *Тазбир Я.* Привилегированное сословие феодальной Польши // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 159–167.

22. *Уортман Р. С.* Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России // Серия Historia Rossica. – М., 2004. – 280 с.

23. *Шыбека З.* Нарыс гісторыі Беларусі (1795-2002). – Мінск: "Энцыклапедыкс", 2003. – 430 с.

24. *Aleksandravicius E., Kulakauskas A.* Caru valdzioje. XIX amziaus Lietuva. – Vilnius: "Baltos lankos", 1996. – 338 s.

25. *Amburger E.* Geschichte der Beherdenorganisazion Russland von Peter dem Grossen bis 1917. – Leigen, 1966. – 452 s.

26. *Bovua D.* Trqjkajt ukrainski. Szlachta, carat i lud na Wolyniu, Podolu i Kijowszczyznie. 1793–1914. – Lublin, 2005. – 562 s.

27. *Chwalba A.* Imperium korupeji w Rosji i w Krolestwie Polskim w latach 1861–1917. – Krakow, 1995. – 418 s.

28. *Chwalba A.* Polacy w sluzbie Moskali. – Warszawa, Krakow 1999. – 320 s.

29. *Field O.* The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861. – Cambridge (Mass.), 1983. – 350 s.

30. *Filipowicz M., Rosji W.* Studia z dziejow historiografii polskiej od konca XIX wieku po II wojnie swiatowej. – Lublin, 2000. – 280 s.

31. *Ihnatowicz I.* i in. Spoleczenstwo Polskie od X do XX wieku. Wyd. 3-e. – Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1996. – 420 s.

32. *Jedlicki J.* Klejnot i bariery spoleczne. Preobrazenia szlachectwa polskiego w schylkowym okresie feudalizmu. – Warszawa: PWN, 1968. – 310 s.

33. *Kaczyriska E.* Syberia: najwieksze wiezienie swiata (1815–1914). – Warszawa, 1991. – 274 s.

34. *Kulakauskas A.* Rusifikacinees masinio pradinio pvietimo sistemos kulrimo Kauno gubernijoje pradzia (XIX a. 7-asis desimtmetis) // Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metu jubiliejaus proga. – Vilnius: Zara, 1999. – P. 82–97.

35. *Lepkowski T.* Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870. – Warszawa: PWN, 1967. – 362 s.

36. *Lojek J.* Opinia publiczna a geneza Powstania Listopadowego. – Warszawa: Czytelnik, 1982. – 240 s.

37. *Maciszewski J.* Szlachta polska i jej panstwo. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1969. – 354 s.

38. *Merkys V.* Knygnesiulaika – Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994. –168 s.

39. *Merkys V.* Motiejus Valancius: tarp katalikisko universalizmo ir tautiskumo. – Vilnius: Mintis, 1999. – 150 s.

40. *Merkys V.* Rusu kalba Vilniaus vyskupijos baznyciose 1866–1883 m. // Lituanistica. – 2002. – № 3 (51). – P. 43–58.

41. *Orlovsky D.* Recent Studies in the Russian Bureaucracy // The Russian Review. – 1976. – Vol. 35. – № 4. – P. 39–68.

42. *Orlovsky D.* The Limits of Reform. The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia 1801-1881. – Cambridge, Harvard Univ. Press, 1981. – 430 s.

43. *Pintner W.* Civil Officialdom and the Nobility in the 1850's. – Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the 17-th to the 20-th century. – Chapel Hill, 1980. – 374 s.

44. *Pintner* Walter M. The Social Characteristics of the Early 19th century Russian Bureaucracy // Slavic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol. 29. – 1970. – № 3. – P. 429–443.

45. *Przemiany* spoleczne w Krolestwie Polskim. 1815–1864 / Pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej. – Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk: PAN; Ossolineum, 1979. – 358 s.

46. *Raev M.* Imperial Russia. 1682-1825. The Coming Age of Modem Russia. – N.-Y., 1971. – 420 s.

47. *Raev M.* Plans for Political Reform in Imperial Russia, 1730–1905. – Englewood Cliffs, N. J., 1966. – 352 p.

48. *Robbins R.* The Tsar's Viceroys: Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire. – London, 1987. – 254 s.

49. *Rodkiewicz W.* Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). – Lublin, 1998. – 442 s.

50. *Saunders D.* Russia in the Age of Reaction and Reform, 1801-1881. – L-NY, 1992. – 380 s.

51. *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. – Edmonton, 1985. – 280 s.

52. *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej polowie XVIII wieku. – Wroclaw-Warszawa-Krakow: Ossolineum, 1965. – 310 s.

53. *Seton-Watson H.* The Russian Empire, 1801-1917. – Oxford, 1967. – 528 s.

54. *Sliwowska W.* Zeslancy polskie w Imperium Rosyjskim w pierwszej polowie XIX wieku. Slownik biograficzny. – Warszawa, 1998. – 610 s.

55. *Spoleczenstwo* Polskie XVIII i XIXw.: T.1–6. / Pod red. W. Kuli. – Warszawa: PWN, 1979.

56. *Starr S.* Frederick. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870. – Princeton Univ. Press, 1972. – 382 s.

57. *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. – Warszawa, 1990. – 180 s.

58. *Torke H.* Das russische Beamtentum der crate Halfte des 19. Jahrhunderts // Sonderdruck aus Forschungen des Oste~ropaischen Geschichte. – Bd 13. – Berlin, 1967. – P. 159–185.

59. *Vebra R.* Lietuviu visuomene XIX a. antrojoje puseje. Socialines strukturos braozai. – Vilnius: Mokslas, 1990. – 210 s.

60. *Wierzbicki A.* Grozni i wielcy. Polska mysl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. – Warszawa, 2001. – 370 s.

61. *Wortman R. S.* The Development of a Russian Legal Consciousness. – Univ. of Chicago Press, 1976. – 380 s.

62. *Yaney George L.* The systematization of Russian Government. Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711–1905. – Urbana, 1973. – 436 s.

63. *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 410 s.

Mykola Barmak

IMPERIOUS INSTITUTIONS OF RUSSIAN EMPIRE IN THE RESEARCH WORKS OF HISTORIANS OF WESTERN AND CENTRAL EUROPE, THE USA, CANADA AND JAPAN

The article tells about the achievements of historiography of the researchers of Western and Central Europe, the USA, Canada and Japan in relation to the problems of the history of state administration of the Russian Empire and the position of provincial officialdom.

Key words: Russian empire, officialdom, German, French, Austrian, Byelorussian, Lithuanian, Polish, American, Canadian, Japanese historiography.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА

У статті осмислюються методологічні підходи до студіювання буття українського народу у розрізі аналізу здобутків європейської науки.

Ключові слова: теоретико-методологічні засади, українство, європейська наука.

Популяризація надбань української культури, розуміння і бачення визначальних рис, притаманних історичному поступу українців сприяє актуалізації дослідницьких завдань із пошуку філософського підгрунтя вивченню його генези, існування у важких умовах чужоземних держав, у період української державності та її знищення. Відповісти на питання сучасності українство спроможне при критичному використанні досвіду, консолідації сил материкової України та діаспори, пошуку нової парадигми досліджень, підготовки нової генерації дослідників. Зрозуміло, що цей процес не може розвиватися без творчого аналізу надбань як української науки, так зарубіжної.

Як засвідчує аналіз сучасних теоретико-методологічних публікацій, відсутня єдина точка зору на історіософські підстави українознавчої науки. Сучасна методологічна ситуація – складне за змістом і формами вияву явище, яке характеризується різноманітними, подекуди протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді дослідників і осягненні та розумінні ними історичного світу, умовами їх соціального та індивідуального буття, змінами соціально-політичної, культурологічної ситуації в світі. Процес триває і розвивається. Тим паче, що лише окремі розвідки (В. Баранівського, Я. Калакури, П. Кононенка, Л. Токаря, В. Шевченка) акцентують свою увагу на методологічних питаннях в українознавстві [1].

У контексті ретроспективи з'ясуємо шлях становлення українознавчої науки, що займалася, власне, студіюванням українського буття. За умов імперської Росії науковий доробок окремих вчених, наукових товариств у галузі українознавства не давав можливості інституціоналізувати його як навчальну дисципліну в університетах України, що сприяло б концептуальному удосконаленню українознавства, розвитку теоретико-методологічних засад. Лише у Галичині з 1894 р. зусиллями М. Грушевського читався окремий курс української історії у загальнослов'янському руслі, а у системі НТШ проходила підготовка талановитих кадрів науковців. Згодом у Львівському та Чернівецькому університетах були засновані українські кафедри. Український зміст лекцій О. Потебні, М. Халанського, Д. Багалія, В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, В. Іконникова, М. Грушевського, М. Сумцова, В. Перетца та ін. був винятком із загальноросійського правила. Тому із зміною політичної ситуації на початку XX ст. чітко окреслювалося завдання запровадження українознавчих дисциплін як навчальних у Харківському, Київському, Одеському університетах. Трансформація українознавства "речі у собі" у "річ для себе", тобто у суспільно-визнане явище, у компонент державної політики стало можливим завдяки Українській революції 1917–1921-х років і завершилась у 20-х роках, у добу національного відродження XX ст. Виникнення ВУАН, як логічного продовжувача традицій наукових товариств, УНТ, НТШ, у 1918 р. розпочало системний і цілісний розгляд українознавства. Нові структури і підрозділи поклали в основу своєї діяльності українознавство як методологію, філософію національного відродження. Розвиток революційних подій 1917–1921 рр. позитивно вплинув на формування державницького напряму, що прийшов на зміну

народницькому. Велику місію стосовно українознавства виконали діаспорні науковці, що розвивали його різні компоненти, формували нові знання про Україну та українців у контексті впливу західноєвропейських тенденцій.

Логічне і повноцінне продовження традицій кінця XIX–XX ст., легалізація українознавства як науки, конституювання його як системи знань, як дисципліни, як професії відбулося у незалежній Україні. Сьогодні триває процес оформлення теоретико-світоглядних складників методології вивчення українства. Українознавство надає перевагу міждисциплінарному способу пізнання. Сучасний українознавець Л. Токар підкреслює, що між процесом пізнання і самопізнання не можна допускати розриву. Діалектика пізнання полягає в тому, що природну сутність цілого можна пізнати лише в усій повноті її складників. Тільки синтез властивостей, рис тощо розкриває їх природну сутність [2, с. 25]. П. Кононенко підкреслює, що українознавство покладає аналіз явищ не лише в порівнянні, а й у з'ясуванні зсередини, не відчужено, раціонально, а "людиномірно", ціннісно-орієнтовано [3, с. 34].

Зміни на межі XX–XXI століть знаходять відображення в тенденції переходу від філософських систем позитивізму до постпозитивізму, від кантіанства до неокантіанства, від модерну до постмодерну. Саме в сучасному філософському постмодерні авторка бачить методологічне підґрунтя дослідження розвитку українства.

Звернемося до короткої термінології: термін постмодерн утворений із словосполучення "пост" (після) і "модо" (саме зараз). Німецький дослідник В. Вельш трактує постмодерн як стан радикальної плюральності, а постмодернізм – як його концепцію [4, с. 4]. Виникнення постмодерну пов'язуєм з 50-тими роками XX ст., а його становлення як феномену західної культури з початком 80-х років. Постмодерн як етап розвитку суспільства пов'язаний з руйнуванням непримиренного соціального протистояння, з падінням ідеологічних, національних, релігійних бар'єрів, з епохою інформаційного суспільства. Разом з тим для постмодерну характерна рівнозначність усіх сфер соціальної життєдіяльності (економіки, політики, права, культури та ін.), лібералізм, відмова від євроцентризму [5, с. 292].

Постмодерн на філософському рівні є важливим для багатьох гуманітарних наук, оскільки є багатоплановим утворенням, що увійшло в усі верстви сучасної культури. Як зазначають відомі українські філософи В. Лук'янець і О. Соболь, модерне мислення, набуває тепер не тільки європейського, а й "загально планетарного поширення насамперед тому, що дає нам сучасні відповіді на одівічні екзистенційно-філософські питання" [6, с. 12]. Доктор філософських наук, професор, В. Баранівський підкреслює, що "...в сучасному філософському постмодерні українознавство знаходить своє методологічне підґрунтя та підтримку" [7, с. 26]. Поділяючи цю думку, все ж варто висловити декілька міркувань з приводу застосування філософії постмодерну в методологічному підгрунті українознавства. Спершу зазначу про труднощі, а це тематична широта публікацій, метафоричність їх дискурсів, зверхдіалектичні формулювання, численність неологізмів, вишуканість стилю тощо.

А тепер спробуємо систематизувати новітні погляди на постмодерн і спроектувати їх значення для дослідження українства. Сучасне наукознавство розглядає постмодерн як своєрідне заперечення, як виклик модерну [8, с. 300]. Зарубіжний дослідник Д.Кліпінчер концептуально визначає співвідношення модерну з постмодерном "... як сферу ідей, стилів та понять, до яких постмодерн повернувся, запозичивши їх, і трансформувавши, водночас критикуючи ті його аспекти, які він визнав за потрібне трансформувати або відкинути" [9, с. 37].

Постмодерн не визнає монометодології, він наголошує на поліметодології у дослідженні; захищає плюралізм і толерантність у ставленні до попередників; орієнтує на подолання тривалого домінування у філософському мисленні раціоналізму (панування розуму) і монізму, який бере за основу всього існуючого одне начало – матерію або дух. "Постмодерністи проголошують, – зауважують українські філософи А. Бичко, І. Бичко та В. Табачковський, – що вони "занурюють світ" у зовсім інший "стазіс" (грец. – стояння,

нерухомість), у якому розум звільняється від претензії на тотальне панування" [8, с.310]. Розмірковуючи над сутністю проблеми раціоналізму, авторитету особистості, німецький постмодерніст Г.-Гадамер зазначав, що авторитет особистості має своєю кінцевою основою зовсім не акт підпорядкування і відречення від розуму, але акт визнання і усвідомлення того, що ця особистість перевершує над розумом і гостротою суджень. З цим пов'язано те, що ніхто не набуває авторитету просто так, його потрібно завоювати [10, с. 333]. До речі, навіть "розум" царя, "законодавчий розум", який домінував в епоху модерну, не сприяв його авторитету і розвитку українства, а вів до його занепаду, коли підписувалися і реалізовувалися в досліджуваний період укази про заборону і друкування книжок українською мовою (1876 р.); заборона вживати українську мову в офіційних установах і хрестити українськими іменами (1888 р.); визнання культурно-просвітницької діяльності в Україні шкідливою, що загрожує спокою та безпеці Російської імперії (1908 р.); заборона української преси та ін. (1914 р.)

"Законодавчому розуму", який завжди намагався завоювати монопольне право на істину в останній інстанції, в тому числі в добу радянського тоталітаризму, протистоїть у філософському постмодерні "інтерпретуючий розум", що прагне лише брати участь у діалозі, у дискусіях. Для нього характерні різноманітність інтерпретацій, співіснування конкуруючих знань, поглядів, парадигм. "Інтерпретуючий" розум не припускає будь-яких меж для емансипаторської політики [6, с. 289–290].

З позицій "пануючого розуму", "законодавчого розуму" діють усі тоталітарні режими стосовно підкорених народів, які з точки зору модерну, були відсталими і такими, що не заслуговували уваги. З позицій постмодерну такі народи, навпаки, потребують уваги і захисту [11, с. 123]. На мою думку, така позиція постмодерну стала однією із відправних точок такого висновку польського філософа П. Козловського: "Поняття постмодерну містить у собі момент визволення, позаяк воно спроможне вивести за межі одержимості модерну" [12, с. 234]. Навіть така парадигма постмодерну заслуговує вивищення на філософському п'єдесталі XXI ст. і може слугувати філософським підґрунтям проблеми вивчення українського буття.

Постмодерн негативно оцінив стадіальний, формаційний підхід до історії, протиставив йому теорію локальних цивілізацій, за якою локальна цивілізація – це масштабне складноорганізоване утворення, включене в світове ціле найбезпосереднішим чином і робить істотний вплив на це ціле [13, с. 33]. Постмодерн виходить з того, що в історії людства не існує єдиного процесу, є історія виникнення, розвитку і занепаду в окремих локальних цивілізаціях. Постмодерна теорія локальних цивілізацій відкриває додаткові можливості для поглибленого дослідження історії розвитку українського народу. Стадіальний, формаційний підхід виходить із пріоритету всесвітньої історії над локальною. Згадаємо, що до появи "Звичайної схеми руської історії…." (1904) М. Грушевського за українським не визнавалося право на власну історію, яка поглиналася історією сусідніх держав. Так само не було й мови про українське право, а йшлося про деякі місцеві особливості російського, литовського або польського права. Навіть у нові часи проводилася думка про те, що до соціалістичної революції Україна не мала своєї державності, а отже й історії, права.

Підкреслимо, що цивілізаційний підхід стосується культурної парадигми постмодерну, яка сповідує ідею толерантного, взаємозбагачувального інформаційного діалогу культур. На місце суперництва, а той заборон епохи модерну, приходить синтез, що діє як дзеркало, в якому кожна національна культура бачить себе у всій своїй величі і з усіма своїми недоліками [14, с. 215]. Більше того, постмодерна теорія, наголошуючи на ґрунтовнішій порівняно з минулим ролі культури у формуванні сучасного суспільства, виступає проти "культурного імперіалізму" [15, с.150]. Це особливо актуалізує роль українознавства як носія історичної місії українського народу, виразника духовного коду нації у гуманітаризації сучасного суспільства, акцентує увагу на його консолідуючій, виховній функціях.

Погляди модерну на те, що історія є грандіозним лінійним шляхом сходження людства до однозначної визначеної мети розкололи людство на так звані "масові суспільства",

захоплені полярними, тоталітарними комуністичним, нацистським і фашистським режимами. “Постмодернізм є реакцією на негативні, трагічні наслідки модерністського шляху до тоталітаризму”, зауважує В. Баранівський [7, с. 26]. В Україні, яку було втягнуто в означений період у “масове суспільство”, запанувала від 20–30-х рр. найжорстокіша в світі тоталітарно-комуно-радянська система. З огляду на це, зрозумілішими стають мотиви більшовицького наступу на українознавство та знищення його творців. В основу цього нищівного наступу була покладена задумана В. Леніним і довершена Й. Сталіним всеохоплююча тоталітарна система партійно-державної філософії у формі діалектичного та історичного матеріалізму.

Автор поціновує тезу про те, що постмодерн відмовляється від беззастережної віри в гранднаративи модерну. Під “гранднаративами” розумілися величні оповідання про Всесвіт, про людство, про його майбутнє, про вищі цінності, заради здійснення яких сучасникам відповідного періоду жодні жертви не здаються надмірними. В період модерну пропагувалась віра в добре відомі гранднаративи про те, що попереду нас очікує “світле майбутнє”, про яке марили Р. Декарт, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс; життя підконтрольне не природі та Богу, а Людині; розум – це наймогутніший засіб для розв’язання проблем, з якими зіштовхується людство і т.д. [8, с.7]. У досліджуваний період широко рекламували пропаганду гранднаративів більшовики, а їх реалізація призвела до голодоморів 1921–1922 рр., 1932–1933 рр., які мали антиукраїнську спрямованість.

У порівняні з модерном постмодерн радикально змінює ставлення до минулого, до традиційного, “несучасного” – воно не відкидається, а органічно входить до складу сучасності, займаючи в ній гідне місце [11, с. 121]. При цьому французький дослідник Ж.-П. Сартр зауважував, що ми не можем змінити минулого, але ми завжди можемо надати йому іншого продовження [8, с. 11]. На нашу думку, в сучасних умовах варто б повніше застосувати все позитивне, що було набуто в культурно-національному відродженні 20-х рр. Зрозуміло, з урахуванням нинішньої ситуації, без переслідувань і репресій провідників національного розвитку, не допуск до владних крісел українофобів.

У постмодерний методологічний арсенал входить й історичний антропологізм, що має одне з ключових значень у зміцненні філософської основи українознавства в цілому. Українознавство, маючи давні антропологічні традиції [16, с. 52–55], завдяки геополітичним і культурним зв’язкам України й українства з світовим процесом утвердилось і розвивається як носій найвищих цінностей, традицій, національного духу і ментальності. Як зазначає відомий дослідник професор Я. Калакура, для кожного українознавця повинно стати обов’язковим правило максимально “залюднювати” свої праці, виходячи з того, що саме людині відведена ключова роль у суспільному житті та інтелектуальному процесі. Крім того, йдеться про заглиблення в особливості кожної соціальної групи та її представників, тобто в мікроісторію, з’ясування психології суспільної поведінки, соціокультурних орієнтирів, уявлень та емоцій людей [16, с. 54].

Головний виклик постмодерну спрямований проти уявлення про історичну реальність і, отже, про об’єкт історичного пізнання, що склались в добу класичноъ філософії. Йому притаманне нове тлумачення історичної реальності не як чогось зовнішнього щодо суб’єкта, що пізнає, а як того, що конструюється мовною та дискурсивною практикою. Мова розглядається не як простий засіб відображення та комунікації, а як головний смислопороджувальний фактор, що детермінує мислення й дію [17, с.187].

Можна солідаризуватися з думкою професора Я. Калакури, що частина дослідників все ще сприймає джерела, як колодязь, з якого механічно можна черпати факти, ігноруючи сам комунікативний процес зв’язку сучасника з минулим у ході пізнання джерел, про своєрідний діалог поколінь. Дослідник має спрямовувати “промені світла на затемнені, замовчувані або й просто невідомі події, явища, процеси, закодовані в джерелах...” [16, с. 56]. Для цього дуже важливо залучати “нетрадиційні” джерела: усну народну творчість, міфи, казки, обрядові пісні, літературні тексти та ін., які утаємничили багато прихованих свідчень про духовний світ і поведінку людей.

Співзвучним історичному антропологізму є ментальність українського народу, яка акумулює єдність найхарактерніших ознак національної свідомості, інтелекту та розуму, що проявляються в характері мислення і світобачення, способі поведінки і психології дій, у культурі, традиціях і звичаях українців [18, с. 54]. Ментальність сучасної людини включає особливий тип постмодерної чуттєвості, "інтуїтивне мислення" з притаманними йому образністю, метафоричністю, асоціативністю [19, с. 31]. Прихильники історичного антропологізму вбачають у його реалізації реакцію дослідників на багаторічне насильницьке відлучення від пошуку "живої" історичної людини, реакцію на вимушене конструювання "нової", нерідко схематично – "мертвої", що швидше нагадує соціального "робота" чи "манекена".

Стрижнем антропологічного підходу вважають психологізм – адже сутність людини становить її інтелектуально-психічне начало. Відомий дослідник О. Удод з приводу цього зауважує, що методи психоісторії найбільш важливі і суттєві для сучасної української історіографії, бо саме вона, мабуть, найдовше була ізольована від гуманістичної методології. Як справедливо вважає автор, однобокість марксистської історіографії призвела до того, що з історичних досліджень були викинуті такі явища, як ментальність, національний характер та багато інших психічних факторів, які досить часто вирішальним чином впливали на хід самої історії [20, с. 12].

Таким чином, історіографічна й методологічна ситуація в Україні – складне за змістом і пошуком нових моделей і напрямів розвитку явище, яке відбувається у контексті "нової наукової революції" і передбачає культурологізацію, антропологізацію, охудожнення знання і пізнання [21, с. 36–45]. Не виняток і стан розробки підходів, понятійно-категоріального апарату в українознавстві, яке зосереджує свою увагу на постаті українця, особливостях його ментальності, сприйняття світу, досвіду етно-, націє-, державотворення, матеріального і духовного життя, історичній пам'яті українського народу. Але досвід розвитку суспільства загалом, і науки зокрема, доводить потребу для вирішення насущних проблем шляхом застосування системного, комплексного підходу до усвідомлення сутності українства, спонукає до розширення меж пізнання і знання про Україну та українців. Важливим для вирішення завдань трансформації суспільства, обрання моделей розвитку, входженню у європейське співтовариство, складовою частиною якого раніше була Україна, є вибір оптимальних шляхів і векторів розвитку, безперечно побудованих на усвідомленні й розумінні національної ідентичності, національного менталітету, історичної пам'яті, генетичного коду нації, у чому допомагає постмодернізм як філософське підґрунтя студіювання українського буття.

Список використаних джерел

1. *Кононенко П.* Українознавство: предмет, завдання, історія, методологія // Українознавство. Наук. зб. – К., 1997. – С. 3–20; *Токар Л.* Українознавство: становлення та проблеми розвитку наукової системи // Там само. – С. 24–29; *Токар Л.* Об'єкт і предмет українознавства // Українознавство. – 2001. – № 1. – С. 25–34; *Калакура Я.* Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Там само. – С. 20–25; *Токар Л.* Актуальні питання теорії та методології українознавства як науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали щорічної Міжнародної науково-практичної конференції. К., 2001. – С. 24–28; *Кононенко П.* Українознавство: проблеми методології Українознавство. – 2002. – Число 1. – С. 3–5; *Шевченко В.* Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць НДІ українознавства. Т. III. – К., 2004. – С. 22–27; *Баранівський В.* Філософсько-методологічні засади українознавства // Зб. Наук. праць НДІ українознавства. – К., 2004. – С. 26–36; *Печеранський І.* До питання про методологію українознавчих досліджень // Збірник наукових праць НДІ українознавства. – Т. XI. – К., 2006. – С. 61–67; *Калакура Я.* Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Зб. Наук. праць НДІ українознавства. – К., 2006. – Т. XIII. – С. 52–55; *Шевченко В.* Українознавство як філософія // Українознавство 2006. – № 1. – С. 84–91; Науковий інструментарій українознавства // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 85–92 та ін.

2. *Токар Л.* Актуальні питання теорії та методології українознавства як науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали щорічної Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ., 2001. – С. 24–28.

3. *Кононенко П.* Українознавство. – К., 1994. – 750 с.

4. *Welsch W.* Unsere postmoderne Moderne. – Weinheim: 1987. – S. 4.

5. *Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В.* Краткий философский словарь. – М., 2003. – С. 292.

6. *Лук'янець В.С, Соболь О.М.* Філософський постмодерн: навчальний посібник. – К., 1998. – С. 12.

7. *Баранівський В.Ф.* Філософсько-методологічні засади українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. За заг. ред. П.П. Кононенка. – К., 2004. – С. 26.

8. *Бичко А.К, Бичко І.В., Табачковський В.Г.* Історія філософії. – К., 2001. – С. 300.

9. *Кліпінгер Д.* Модернізм (modernism) // Енциклопедія постмодернізму. За ред. Чарлаза Е.Вінквіста та Віктора Е Тейлора. Перекл. з англ. Віктор Шовкун. – К.: Основи, 2001. – С. 37.

10. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. – М., 1988. – С. 333.

11. *Шаповалов В. Ф.* Основи философии современности. К итогам XX века. Курс лекцій. – М., 1998. – С. 123.

12. *Козловський П.* Постмодерна культура // Краснодембський З. На постмодерністських роздорожжях. Перекл. з польської Р.Харчук. – К., 2000. – С. 234.

13. *Петров И.* Глобализация как феномен епохи постмодерна // Международная жизнь. – 2003, № 9–19. – С. 215.

14. *Козловець М., Самардак М.* Майбутнє філософії: постмодерністський дискурс // Філософська думка. – 2005. – № 3. – С. 150.

15. *Лук'янець В.* Наука в інтер'єрі постмодерну // Філософська думка. – 2005. – № 1. – С. 7.

16. *Калакура Я.* Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI11. – С. 52–55.

17. *Юрій М.Ф.* Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – 723 с.

18. *Ящук. Т.І.* Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004. – С. 185.

19. *Удовика Л.* Людина епохи постмодерну і право // Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 31.

20. *Удод О.* Про психоісторичний підхід до історії // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12.

21. *Колесник.* Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало "нової наукової революції" // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 36–45.

Oksana Homotiuk

THEORETICALLY-AND-METHODOLOGICAL GROUNDS OF THE UKRAINIAN NATION'S RESEARCHING

In this article is comprehended the methodological points of view to the researching of Ukrainian people being by means of the European science achievement's analyses.

Key words: theoretically-methodological grounds, ukrainian nation's, European science.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ДІЯЛЬНІСТЬ “ПРОСВІТИ” В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРАЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (50–90-ТІ РР. XX СТ.)

У статті проведено історіографічний огляд праць української діаспори як важливої складової діяльності “Просвіти” в Західній Україні в міжвоєнний період, обґрунтовано їхню значимість для комплексного й цілісного аналізу функціонування культурно-просвітньої інституції.

Ключові слова: “Просвіта”, Західна Україна, міжвоєнний період, історіографія, українська діаспора.

Важливе місце у дослідженні діяльності “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період відіграє історіографічний огляд праць української діаспори, оскільки він дає змогу простежити функціонування товариства поза межами краю, показати його роль і місце не лише з позиції безпосередніх учасників просвітнього руху, але й проаналізувати наукові здобутки дослідників в еміграції, оцінити їхній внесок у досліджувану проблему.

Дана тема має важливе наукове значення, оскільки дає змогу проаналізувати історіографію праць дослідників української діаспори, пов’язану з діяльністю товариства “Просвіта” в Західній Україні в міжвоєнний період.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що в публікації досліджено основні історіографічні праці дослідників української діаспори, визначено їх місце в контексті діяльності товариства в досліджуваний час.

Об’єктом наукового дослідження є діяльність “Просвіти” в Західній Україні у міжвоєнний період.

Предметом виступають історіографічні праці дослідників української діаспори, присвячені функціонуванню товариства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1959–1998 рр. – час появи перших монографічних праць й публікації, присвячені 130-річчю з часу заснування “Просвіти”.

Мета публікації – дослідити історіографічні праці дослідників української діаспори про діяльність товариства в Західній Україні у міжвоєнний період.

Завдання дослідження пов’язані з тим, щоб проаналізувати праці, присвячені діяльності “Просвіти” в окреслений історичний період, визначити їхню роль і місце у розкритті функціонування товариства, дати їм цілісну й неупереджену оцінку, виходячи з сучасних досліджень праці інституції.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні цієї тематики, поза межею їхньої уваги залишається чимало важливих нерозв’язаних проблем. Зокрема, це питання дослідження історіографії праць дослідників української діаспори діяльності товариства “Просвіти” в Західній Україні в міжвоєнний період.

Наукові здобутки вітчизняних дослідників цієї тематики обмежуються деякими публікаціями Ж. Ковби [1], І. Мельника [2] та інших вчених. Більш детальніше її висвітлено автором цієї статті у монографії “Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)” [3] та інших його публікаціях.

Передусім варто окреслити певні особливості публікацій, присвячених діяльності “Просвіти” в Західній Україні у міжвоєнний період, спільним для яких є науково-популярний і пропагандистсько-агітаційний характер робіт, відсутність глибокого аналізу й аргументації висновків. Звичайно, що це можна пояснити, не лише тим, що їхні автори, виходячи з приналежності до товариства, не змогли об’єктивно оцінити працю інституції,

але й публікації, які після 1939 р. з'явилися в еміграції, зазвичай не ґрунтувалися на архівних матеріалах й документах, що зберігалися у державних архівах УРСР, з об'єктивних причин були недоступними для науковців, тому базувалися в основному на спогадах й мемуарах.

У 1959 р. однією з перших в еміграції з'явилася монографія В. Дорошенка "Просвіта" її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про "Просвіти" в інших країнах" [3]. Вона складається з трьох частин: перша – "Просвіта" у Галичині (1868–1939), друга – "Просвіти" в інших країнах. "Просвіти" поза Галичиною, третя – література про "Просвіту".

У першій частині автор подав попередників товариства, заснування інституції й основні напрямки її функціонування, засоби праці й всеукраїнське значення, у другій – діяльність інституції в Австрії, Буковині й Карпатській Україні, в третій – перелік джерел про працю "Просвіти".

Варто погодитися з тезою автором, що упродовж 1917–1921 рр. товариство стає основою національного державного апарату в Західній Україні, поширюючи україномовні видання й бібліотеки, готуючи просвітніх організаторів з середовища інтелігенції й селянських верств, створюючи сприятливий ґрунт для національно-виховної просвітянської праці [4, с. 5]. Однак "Просвіта" не лише у 1917–1921 рр., а й упродовж усього часу була основою національного державного апарату в Західній Україні, а упродовж усього міжвоєнного періоду формувала національну свідомість й ідеологію просвітницького руху, її праця носила не вузько провінційний, а загальноукраїнський характер, підкреслюючи змагання до побудови власної державності [4, с. 32].

В. Дорошенко обмежує працю товариства лише до видавничої, організаційної й громадсько-політичної, необґрунтовано залишаючи поза межами дослідження важливий аспект діяльності "Просвіти" – економічний. Незважаючи на те, що інституція була просвітньої організацією, економічно-господарська сфера посідала важливе місце у розвитку як товариства в цілому, так і окремих його структур. Без аналізу економічного розвитку, матеріального становища, визначення впливу господарських чинників, діяльність товариства є недостатньо реконструйованою.

Використовуючи описовий метод, він пише про власне редагування "Письма з Просвіти" (грудень 1921–1922 рр.), про цікаві оповідання, подані до редакції часопису Ю. Тютюнником й "Листи до молоді" М. Грушевського, про те, що з ініціативи М. Галущинського розпочали видавати часопис "Життя і знання", участь у його редагуванні І. Брика, В. Сімовича [4, с. 20]. Однак фаховим виданням "Просвіти" не приділено належної уваги, оскільки В. Дорошенко лише подає їхні назви й роки виходу в світ, побічно згадуючи редактора місячника освіти, виховання і культури "Просвіта" М. Дужого [4, с. 20 – 21].

Автор монографії наводить статистичні дані щодо кількості філій і читалень на початок 1920 р. За його даними їх відповідно було 73 і 882 [4, с. 24]. У той же час один із діячів товариства П. Петрик вказував, що на кінець 1922 р. діяло 63 філії і 882 читальні [5, с. 93]. На підставі аналізу даних вказаних авторів, виявляється, що упродовж 1920–1922 рр. в організаційному плані "Просвіта" втратила десять філій, не приділяючи належної уваги зростанню читальняного руху. За нашими підрахунками, В. Дорошенко суттєво завищив статистичні дані щодо організаційного розвитку товариства, оскільки лише на кінець березня 1923 р. кількість відновлених філій становила 64, невідновлених – 11, читалень – 865, новозаснованих – 86. Інші статистичні дані, подані автором вказаної монографії, не є достатньо обґрунтованими, вимагають певного уточнення й корекції, оскільки більшість кількісних показників подавалася Головним виділом формально, виходячи з ідеологічно-прагматичних позицій, без врахування якісного стану розвитку товариства.

В. Дорошенко також вказував, що у деяких місцевостях членами читалень було все населення, включаючи дванадцятирічних дітей [4, с. 24]. Виходячи з вимог статуту "Просвіти", це було грубим його порушенням, оскільки членами виділу читалень мали право бути особи, яким виповнився 21 рік, членами читалень – 14–18 років (за умови поруки двох довірених людей, письмового дозволу батьків або опікунів), присутніми на зборах, але не голосувати; школярам, студентам, військовим заборонялося брати участь у діяльності

товариства. У випадку запису в члени читалень школярів або ж осіб, без врахування вказаних вимог, повітова влада накладала штраф на керівництво просвітніх осередків у розмірі 300 злотих (далі – зл.) й такі випадки мали місце, тому Головний виділ постійно звертався до читалень з вимогою виконувати постанови статуту.

Автор вказаної монографії підкреслював, що важливою сферою функціонування "Просвіти" виступала громадсько-політична діяльність, що ґрунтувалася на тому, що товариство виступало з різними петиціями, меморіалами перед владою, захищаючи конституційні права українського народу [4, с. 25–26]. Насправді В. Дорошенко веде мову не про громадсько-політичну діяльність в принципі, а лише про її характер, оскільки формально інституція залишалася культурно-просвітньою установою.

Незважаючи на певні упущення автора, публіцистичний виклад матеріалу, описовість, монографія В.Дорошенка є своєрідним виданням, що дає цілісне й здебільшого інформативно-статистичне загальне уявлення про діяльність "Просвіти" не лише в Галичині, але й в інших країнах світу, без серйозного історіографічного аналізу праць, присвячених функціонуванню товариства.

У брошурі А. Качора "Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західної України" [6] розкрито значення товариства для економічного поступу краю. Міжвоєнний період діяльності інституції автор відносить до четвертого періоду функціонування інституції [6, с. 25]. У його основу покладено формування "Просвіти" у триступеневу структуру, де окрім Головного виділу з канцелярією, бухгалтерією, адміністративно-господарським відділом, бібліотекою, книгарнею, палітурнею, з 1870 р. у її структуру входять філії, а з 1891 р. – читальні [7, с. 52]. Однак перетворення інституції у триступеневу структуру, що існувала упродовж 1891–1939 рр., не є аргументованою підставою для твердження, що 1920–1939 рр. є власне четвертим етапом в розвитку "Просвіти", оскільки триступенева структура не зазнала змін, а залишилася цілісним компонентом єдиної системи. З іншого боку, міжвоєнний період це насправді новий етап поступу товариства у інших умовах, тому виходячи з адміністративно-територіальної приналежності реґіону, це другий період розвитку.

Деякі дослідники також виділяють два основних етапи у функціонуванні "Просвіти": перший – елітарний (від заснування товариства до початку 90-х рр. XIX ст.) і другий – період творення й діяльності масової народної організації (1891–1939 рр.) [8, с. 19]. Однак у вказаному поділі не враховують той чинник, що під терміном "елітарний" передбачається розуміння сукупності осіб, що вирізняються з-поміж інших своїм суспільним становищем, здібностями, авторитетом, інтелектом, які посідають ключові управлінські позиції в суспільстві і здійснюють владні функції. Чого не можна сказати про членів-засновників товариства, які аж ніяк не займали панівних позицій у суспільно-політичному житті, владних структурах тощо.

Поява так званої "масової організації" лише з 1891 р. не відповідає істинній суті функціонування товариства, позаяк ще з 70-х рр. XIX ст. у зв'язку з організацією "Просвіти" у двоступеневу структуру, організовуються філії, що й заклало основи появи масової організації. Масовість не варто пов'язувати лише з залученням до інституції селянства з 1891 р., оскільки студенти, міщани, ремісники також були членами товариства.

Звичайно, що "елітарність" накладала певні обмеження на вступ до "Просвіти" членів з інших соціальних верств, неелітарних. З іншого боку, товариство існувало як масова організація, орієнтуючись на найширший загал українського народу, від заснування інституції з 1868 р. до його ліквідації радянською владою у 1939 р.

А. Качор, досліджуючи тему ролі товариства в економічному розвитку Західної України, не акцентує уваги власне у чому ця роль проявлялася, не вказує чинників, що сприяли процесові господарського поступу, обмежуючись лише тезою, що незважаючи на те, що українська кооперація об'єднувалася у РСУК (Ревізійний союз українських кооператив – примітка автора), усі важливі наради з економічних питань відбувалися під проводом "Просвіти" [6, с. 25]. Якщо упродовж 1868–1923 рр. положення статутів товариства

передбачали економічну діяльність інституції, то за статутом, прийнятим у 1924 р., їх було усунуто й формально товариство економічною сферою не займалося. Хоча насправді "Просвіта" виконувало важливу функцію в економічному житті краю.

Автор брошури вказував, що польська влада заборонила не лише проведення 70-ти річного ювілею "Просвіти", але й саму підготовку до нього [6, с. 25]. О.Гринів писав про урочисте відзначення 70-річчя заснування товариства 22 травня 1938 р. [9, с. 53]. Дійсно, 10 травня 1938 р. Головний виділ повідомив філії і читальні, що воєводський уряд у Львові 22 квітня 1938 р. видав розпорядження до ч. БН.58/а-12/38 провести ювілейне свято "Просвіти" лише за умови, що участь у ньому зможуть прийняти тільки представники – по одному від філій і читалень з чотирьох воєводств (Краківського, Львівського, Тернопільського, Станіславівського) і делегації центральних управ українських установ. Не дозволив святковий хід вулицями Львова, участі у святі хорів, оркестрів й проведення конгресу української культури [10, арк. 41]. 22 травня 1938 р. у кафедральному соборі св. Юра у Львові мало відбутися посвячення прапора "Просвіти" митрополитом А. Шептицьким у присутності лише представників центральних українських товариств, установ й інституцій [10, арк. 42].

Зважаючи на рішення воєводства, "Просвіта" припинила підготовку масового прибуття членів товариства до Львова на 22 травня 1938 р. Натомість закликала філії і читальні перенести заплановані святкування на місцевий рівень згідно з наміченою програмою, що обговорювалася на окружних повітових нарадах філій і читалень, де наголошувалося власне й на тому, що влада не проводить жодних обмежень [11, арк. 22]. 23–24 вересня 1938 р. у Львові проходив з'їзд голів філій і інструкторів з питань обговорення внутрішньо-організаційних справ, що стосувалися обов'язків і завдань освітніх працівників, проведення ювілейних свят, перетворення філій у самоокупні повітові осередки [12, арк. 67].

Твердження А. Качора не є аргументованими щодо заборони підготовки до проведення святкувань в принципі, позаяк польська влада заборонила масове проведення ювілейних святкувань у Львові, однак письмового розпорядження щодо заборони підготовки до святкування з боку поліції, Львівського магістрату чи воєводської влади, Головний виділ не отримував, й такого розпорядження не існувало.

Отже, брошура А. Качора розкриває лише певні аспекти діяльності товариства в економічному розвитку, однак її описовий характер, відсутність глибокого аналізу процесів й чинників, що відбувалися в Західній Україні, не дають цілісного уявлення про господарське становище не лише української кооперації, але й "Просвіти" в цілому, що було важливим рушієм матеріального поступу українських інституцій.

Значна частина публікацій, виданих в еміграції, приурочена столітньому ювілею "Просвіти", що святкувався у 1968 р. Це в основному передруки видань минулих років, невеликі за змістом статті, що охоплюють певну сферу праці товариства. Зміст об'ємного видання "Сторіччя Матері-"Просвіти". Нарис з історії Матірного Товариства Просвіти і огляд просвітних товариств у Канаді" складають – повне перевидання науково-популярної монографії С. Перського "Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями", публікації С.Волинця "Нарис історії Матірного Товариства "Просвіта" за роки 1932–1939" й А.Господина "Огляд Просвітніх Товариств у Канаді" [13].

Сучасний український дослідник А. Грицан у монографії "Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства "Просвіта" на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.)" [14] авторство "Сторіччя Матері-"Просвіти" приписує С. Волинцеві [14, с. 17], хоча у вказаному виданні він є лише автором окремої публіцистичної статті під назвою "Нарис історії Матірного Товариства "Просвіта" за роки 1932–1939" [13].

Не маючи на меті конкретно зупинятися на аналізі згаданого видання, варто зауважити, щодо ототожнення мети й завдань товариства "Руська бесіда", що проводило просвітню працю на Буковині до 1919 р. з діяльністю "Просвіти" у Галичині [13, с. 220], оскільки основною метою "Руської бесіди" було "... згуртувати під оглядом товариським людий, котрі вступлять в члени товариства і товариське житє між ними розбуджувати і підносити" [15,

арк. 11]. Деякі сучасні дослідники діяльність “Просвіти” ототожнюють з працею “Руської бесіди” [1, с. 126]. Таке твердження є недостатньо обґрунтованим, оскільки при більш глибшому аналізі праці як “Просвіти” у Східній Галичині, так і “Руської бесіди” на Буковині, чітко прослідковуються розбіжності не лише у постановці мети й завдань статуту, але методах, засобах й шляхах їх досягнення, незважаючи на те, що за структурою це культурно-просвітні товариства.

Праця С. Волинця “Нарис історії Матірного Товариства “Просвіта” за роки 1932–1939” [13, с. 271–288], написана на основі інформації, поданої у календарях товариства, часописах “Діло”, “Новий час” та інших джерелах публіцистичного змісту, без аналітичного використання значної архівної бази. Основну увагу автор приділяє роботі канцелярії Головного виділу, зазначаючи, що вона включала у свою структуру три відділи: адміністративний, організаційний і видавничо-редакційний [13, с. 278–279].

С. Волинець обмежується лише поділом канцелярії на відділи, не подаючи переліку комісій, оскільки відділи співпрацювали з відповідними комісіями й виконували їхні рішення й ухвали. Автор не вказує, що при організаційному відділі діяв сектор бібліотечного реферату, що наглядав за роботою низових бібліотек у мережі товариства, організовував курси для бібліотекарів тощо [16, арк. 1–2].

Видавничо-книгарський відділ було створено у 1931 р. на допомогу комісіям – видавничій і премійних видавничих фондів [17, арк. 1–2], у сферу юрисдикції якого входили не питання бібліотечної справи, книгарні й переплетні книг, як вказував С. Волинець, оскільки цими питаннями керував адміністративно-господарський відділ, який утворили на допомогу адміністративно-господарській, стипендійній і бюджетній комісіям, до функцій якого входила – допомога підвідомчій палітурні, опіка над господарськими об’єктами у Львові, Грабівцях Милованні, Тисковій, Тисмениці, Товмачі, Угерцях Винявських [18, арк. 1–2].

С. Волинець, подаючи інформацію про проведення останніх загальних зборів “Просвіти”, що відбувалися 8 червня 1939 р. у Львові, підкреслював, що вони проходили у вкрай складних й напружених політичних умовах, викликаних серйозним ідеологічним протистоянням між комуністами, що прагнули захопити провід у низових структурах товариства – читальнях, й націоналістами, які намагалися очолити Головний виділ “Просвіти” [13, с. 284]. О. Гринів писав лише про те, що комуністи намагалися через читальні пропагувати “великі перетворення” за Збручем [9, с. 53], замовчуючи, що боротьба тривала й між ундівцями й націоналістами за право очолити керівництво товариства. Деякі дослідники називають лише дату проведення останніх загальних зборів [19, с. 62] й обрання головою о. Ю. Дзеровича, а секретарем Б. Кравціва [20, с. 1; 9, с. 53]. С. Волинець також обмежується лише констатацією факту, що до складу Головного виділу було обрано 14 осіб, а головою товариства призначено о. Ю. Дзеровича, якого на посаді не затвердила польська влада [13, с. 286–288].

За посади у вищих керівних органах товариства на загальних зборах насправді розгорнулася боротьба між націоналістами й УНДО. М. Швагуляк писав, що на загальних зборах за підтримки Д. Паліїва до керівництва “Просвіти” увійшли особи з націоналістичного табору – В. Глібовицький, Б. Кравців та інші, внаслідок чого керівна роль УНДО у Головному виділі опинилася під загрозою. Лідери націонал-демократів і соціал-радикалів розцінювали наслідки загальних зборів як переворот на користь націоналістичних сил, як відхід від позапартійних позицій товариства. Вони звинувачували Д. Паліїва у недотриманні попередньої домовленості щодо складу Головного виділу між членами КК (контактного комітету – примітка автора) напередодні зборів й вимагали скасування проведених виборів. При цьому представники УНДО, УСРП, ДКО у Комітеті виявили схильність до компромісу з націоналістами в утворенні виділу товариства. Подібну позицію зайняв М. Стахів, який пропонував готувати проведення нових загальних зборів, під гаслом “Консолідація всіх національних сил на просвітницькому полі”. Тим часом Львівське міське староство анулювало результати виборів Головного виділу “Просвіти”, відкривалася

можливість для пошуку порозуміння між різними політичними течіями на ґрунті найавторитетнішої громадської організації українців [21, с. 243].

Досить цікава й змістовна інформація щодо проведення останніх загальних зборів товариства подається в “Альманасі Українського Народного Союзу на рік 1970” [22]. У доповіді Я. Падоха (очевидця й учасника останніх загальних зборів товариства – примітка автора), виголошеній на святковій сесії екзекутиви УККА з нагоди сторіччя “Просвіти” у Нью-Йорку 7 грудня 1968 р., повідомлялося про загострення українсько-польського протистояння напередодні війни, парламентарні заходи української офіційної політики, репрезентованої у Варшаві й Львові УНДО й радикалами, зростання ролі націоналістичного руху, що не сприяло внутрішньому примиренню громадянства [22, с. 100]. На думку Я. Падоха, основною причиною, що призвела до коаліційного об’єднання на загальних зборах греко-католиків, націоналістів і представників інших партій проти УНДО й радикалів, була неефективна господарська діяльність попереднього Головного виділу [22, с. 103].

Я. Падох критикував дії голови товариства І. Брика, що незважаючи на тридцятирічний досвід праці у “Просвіті”, не проявив потрібної стійкості й вміння, чого вимагала складна ситуація з заборгованістю інституції [22, с. 100]. До речі, І. Брик не був присутній на загальних зборах, його відсутність пояснювалася серцевою хворобою, збори вів заступник голови – В. Мудрий [22, с. 101; 23, с. 5]. Відсутність голови товариства І. Брика на загальних зборах “Просвіти” формально не була підтверджена медичним висновком лікарів.

Я.Падох підставою для переобрання нового виділу товариства вважав той факт, що чергові загальні збори “Просвіти”, що мали відбутися у 1936 р., проходили з річним запізненням, у 1939 р. – з дворічним [22, с. 102]. Дійсно, проведення черговості загальних зборів певною мірою можна вважати підставою для переобрання нового Головного виділу. На нашу думку, лише беручи до уваги весь комплекс питань, пов’язаних зі складним фінансовим становищем “Просвіти”, значною заборгованістю товариства, складністю політичної ситуації й боротьбою українських політичних сил за домінування в Головному виділі є об’єктивними причинами проведення загальних зборів.

В.Семчишиним й В.Глібовицьким подавалися два списки щодо складу комісії – так званої “матки”. Список, запропонований В.Семчишиним, отримав лише 41 голос підтримки делегатів, В.Глібовицького – 138 [22, с. 102]. О.Вишневський запропонував на посаду голови товариства О.Терлецького, одноголосно обраного делегатами головою, який відмовився від посади, вимагаючи змін у запропонованому складі Головного виділу, тобто включити до його складу В.Мудрого й К.Коберського, на що комісія не погодилася, запропонувавши обрати головою о. Ю.Дзеровича, членами виділу М.Андрусяка, Р.Білинського, М.Дужого, М.Галібея, В.Глібовицького, Р.Голода, М.Дзеровича, В.Зубрицького, Б.Кравціва, М.Малицьку, Я.Падоха, І.Ольхового, Є.Храпливого, Ю.Тарновича. На заступників членів виділу запропоновано: Н.Зачека, П.Зеленого, А.Пясецького, І.Рудницького, М.Ценка, А.Фіґоля. До ревізійної комісії – О.Вишневського, Д.Квасницю, О.Малиновського, С.Рудика, Є.Храпливого, М.Хронов’ята, їхніми заступниками: Л.Петрушевича, П.Пасіку [22, с. 102, 104].

Над запропонованим списком розгорілася серйозна дискусія, оскільки диспутанти вбачали у ньому односторонній підхід, відсутність представників керівних політичних партій, зокрема УНДО й радикалів. У оголошеному другому списку Ю.Тарновича замінили В.Мудрим, М.Дзеровича – І.Боднаром, замість М.Ценка запропоновано О.Терлецького, на місце Р.Голода – Ю.Тарновича. Такий список також не влаштовував присутніх, тоді В.Мудрий оголосив третій список, хоча були спроби навіть об’єднати усі списки в один, однак ініціатива не знайшла підтримки у делегатів загальних зборів.

Внаслідок непорозумінь від подальшої участь у виборах до складу Головного виділу відмовилися М.Дужий й М.Малицька, відповідно на їхнє місце обрано І.Боднара й М.Рижевську. Після відмови й І.Боднара, одне місце у майбутньому складі виділу залишилося вакантним. Замість 15 членів Головного виділу до його складу було обрано лише 14 осіб і за такий змінений список проголосувало 103 делегати – “за”, 43 – “проти”, 7 –

“утрималося” [22, с. 102]. Згідно зі списком делегатів, на загальні збори прибуло 160 осіб [23, с. 5], результати голосування свідчать про те, що не брало участь у голосуванні 7 делегатів. Неповний склад Головного виділу у кількості лише 14 членів й послужив юридичною підставою для польської влади щодо невизнання результатів виборів голови й членів Головного виділу “Просвіти”.

І. Кедрин писав, що перемогу на загальних зборах товариства святкувала демагогія, що “…не цуралася втягати до арсеналу своїх арґументів – навіть святощі цілої нації”, оскільки на загальних зборах “Просвіти” Львова, що відбувалися попередньо, меншість, провівши своїх 24-х делегатів, відкинула запропонований склад комісії “матки”, обравши до складу виділу навіть неприсутніх на зборах осіб [24, с. 2]. Я. Падох наголошував на тому, що найбільшу сенсацію після проведення загальних зборів товариства, викликали коментарі польської преси, яка писала, що прихід до влади у “Просвіті” представників інтегрального націоналізму був свідченням того, що греко-католицька церква виступила проти УНДО, підтримавши націоналістів [22, с.104]. З цього приводу І. Кедрин зауважував, що є очевидним той факт, що греко-католицька церква не погоджується на ідеологічний компроміс з соціалістичною ідеєю в освітній сфері, тому її дії є свідченням консолідації суспільства [25, с. 2].

17 червня 1939 р., тобто через дев’ять днів після проведення загальних зборів й виборів голови “Просвіти” і членів Головного виділу, Львівське міське староство, виходячи з “Закону про товариства”, заявило про визнання виборів недійсними й у листі до І. Брика вимагало упродовж місяця скликати нові загальні збори. Свої вимоги староство обґрунтовувало тим, що у списку членів новоутвореного виділу подано прізвище Ю. Олесницького, якого не обрали членом Головного виділу під час голосування на загальних зборах [22, с. 104].

Після отримання вимог Львівського міського староства щодо невизнання виборів дійсними, новоутворений Головний виділ, провівши декілька засідань, так і не дійшов до компромісу щодо виходу із кризової ситуації, що склалася. Певна частина членів виділу погоджувалася з позицією староства, інша – вважала її необґрунтованою з юридично-правового погляду [22, с. 104].

Отже, доповідь Я. Падоха, очевидця й учасника останніх загальних зборів товариства, виголошена на святковій сесії екзекутиви УККА з нагоди сторіччя “Просвіти” у Нью-Йорку 7 грудня 1968 р. й опублікована в “Альманасі Українського Народного Союзу на рік 1970” є важливим свідченням наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті Західної України й протистояння українських політичних сил в боротьбі за провід у “Просвіті”.

Столітній ювілей товариства знайшов своє відображення також у публікаціях анонімних авторів, один з яких називав “Просвіту” неофіційним міністерством освіти, духовної і матеріальної культури українського народу на західних землях, що в часи занепаду нації формувало її свідомість [26, с. 3], інший вказував, що діяльність товариства носила всебічний характер, стосувалася практично усіх сфер суспільного життя українців [27, с. 126]. Власне на цьому наголошував й професор Н. Кушнірик, зазначаючи, що товариство, завдяки розгалуженій мережі філій, читалень, комісій і підкомісій, відігравало роль національного державного апарату у міжвоєнний період [28, с. 427], було матір’ю українського культурно-просвітнього життя [29, с. 20 – 24]. М. Чинило писав про те, що шовіністично налаштована польська університетська молодь завдавала товариству значних збитків [30, с. 126]. В. Лев акцентував увагу на тому, що польський окупаційний режим перешкоджав відновленню діяльності “Просвіти” на початку 20-х років і в період пацифікації, переслідував філії й читальні, оскільки вони пропагували просвітню ідею, виховували народ у національно-державницькому дусі [31, с. 165 – 165].

Аналізу наукових видань товариства присвячена стаття В. Лева, у якій він зазначав, що складне фінансове становище інституції пригальмувало видання серії “Українське письменство”. Не маючи матеріальної змоги здійснювати повні видання зібрань творів українських письменників, “Просвіта” видавала їх окремими книгами у популярній формі

[32, с. 157–158]. Автор проводить порівняльну характеристику тритомної "Історії української літератури" М.Возняка з п'ятитомною "Історією літератури руської" О.Огоновського, незважаючи на відмінність у методах досліджень, авторських підходах до викладу матеріалу, визначив спільне, що їх об'єднувало – наукове обґрунтування ідеї самостійності української літератури серед інших слов'янських літератур [32, с. 158].

До переліку наукових творів В. Лев включив й такі, що за своїм змістом, публіцистичним характером викладу матеріалу, жанровими особливостями, не були такими [32 с. 158 – 160]. Передусім, це твори популярного жанру, тому зараховувати їх до наукових не варто. Виданням наукових творів в основному займалося НТШ, а "Просвіта" – науково-популярними, розрахованими на широку читацьку аудиторію.

Г. Щерба писала про те, що наслідки повоєнної розрухи призупинили функціонування просвітніх осередків на Лемківщині до початку 30-х років. Відновленню праці товариства сприяло утворення при Головному виділі у 1932 р. спеціальної лемківської комісії, що внесла важливий внесок у ліквідацію масової неписьменності серед українського населення реґіону, формуванню національної свідомості [33, с. 2]. Згідно з "Сучасним станом Лемківщини під оглядом української національної свідомості" [34] лише Східна Лемківщина вважалася в основному українською [34, арк. 5]. Мається на увазі національний чинник у поширенні мережі культурно-просвітніх осередків. Так, найбільша кількість філій і читалень "Просвіти", кооператив, гуртків "Рідної школи" діяла у таких сільських населених пунктах, як Чертеж, Морохів, Мокре, Прилуки та інших [34, арк. 2].

Авторка наголошувала на ролі й тісній співпраці згаданої комісії з Центральним комітетом оборони Лемківщини у США, що надавав значну фінансову допомогу, за рахунок якої видавалися у Львові в 1934 р. газета "Наш лемко", діяла бібліотека для потреб Лемківщини, першою публікацією якої стала праця Ю. Терновича "Ілюстрована історія Лемківщини". Фінансова допомога закордону давала змогу безкоштовно отримувати українському населенню Лемківщини такі періодичні видання, як "Неділя", "Мета", "Дзвіночок", "Наш прапор", "Новий час", "Народна справа", "Народна зоря" та інші [33, с. 2].

М. Люзняк писала що журнал "Життя і знання" серед періодичних видань, що виходили до 1939 р. на території Лемківщини, відігравав важливе значення у становленні національної свідомості українського народу [35, с. 47]. Не применшуючи значення, літературної і світоглядної ролі часопису "Життя і знання" для розвитку і становлення національної свідомості українців Лемківщини, аналіз рукописних матеріалів бібліотечних фондів свідчать, що стан передплати видань "Просвіти" на Лемківщині на кінець 1932 р. був досить незначним. За нашими підрахунками, він складав лише двох передплатників.

У зв'язку з 130-ою річницею з часу заснування товариства у Галичині, П.Грицак писав про те, що виділи читалень перебували у постійному пошуку конкретних й практичних способів виховання молоді, що й стало причиною організації мережі дитячих садків [36, с. 2]. Варто розмежовувати методи й засоби виховання молоді у читальнях й чинники, що сприяли організації дошкільних виховних установ, оскільки прямої залежності й причинно-наслідкового характеру між ними не існувало. Дійсно, вихованням молоді займалися просвітні осередки, однак питанням організації дошкільних установ в основному "Рідна школа", а не читальні й це явище характерним й масовим для них не стало.

Автор статті стверджував, що просвітні установи фінансувалися лише за рахунок надходжень з членських внесків й польська влада не виділяла жодних субвенцій "Просвіті" [36, с. 2]. Що стосується фінансування за рахунок коштів, що надходили від сплати членських внесків, то воно не було єдиним джерелом матеріального поступу просвітніх осередків, оскільки відповідні суми надходили від добровільних пожертвувань, з еміграції, реалізації видань, парцеляції маєтків, надання приміщень в оренду тощо.

Традиційно вважається, що товариство не отримувало жодної фінансової допомоги від польської влади. Зрозуміло, що державні структури не мали на меті фінансувати й утримувати за рахунок державного бюджету українську структуру, що притримувалася

національної орієнтації, пропагувала українську культуру й освіту, що в принципі суперечило польській асиміляційній й колонізаційній концепції щодо Західної України. Однак у 1932 р. міністерство рільництво надало садівничо-господарській школі "Просвіти" у Милованні 440 зл. з вказаної суми на утримання управителя виділялося 360 зл. й 80 зл. на дві стипендії для двох учнів, це була незначна сума в цілому. У поточному році школа отримала 80 тис. зл. державної допомоги на розбудову школи, власне це й послужило причиною звинувачення її управителя Є. Брилинського у нераціональному використанні державних коштів. Виходячи зі сказаного, заперечуємо тезу про те, що товариство не отримувало жодної фінансової допомоги від держави.

Отже, історіографічний огляд праць української діаспори (1959–1998 рр.), що стосується діяльності "Просвіти" в Західній Україні в міжвоєнний період свідчить про те, що вони в основній своїй масі є публіцистичними, носять описовий характер, незважаючи на те, що деякі з них написані безпосередніми учасниками просвітнього руху, все ж таки не дають цілісного уявлення про діяльність товариства у досліджуваний період.

Список використаних джерел

1. *Ковба Ж. М.* "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 128 с.: іл.

2. *Нарис* історії "Просвіти" / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж, 1993. – 232 с.

3. *Зуляк І. С.* Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.). – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с.

4. *Дорошенко В.* "Просвіта" її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про "Просвіти" в інших країнах. – Філадельфія: Па., ЗДА, видання: "Молода Просвіта" ім. Митр. А. Шептицького, 1959. – 102 с.: іл.

5. *Петрик П.* З діяльности Т-ва "Просвіта" // Народній Ілюстрований Календар Товариства "Просвіта" на переступний рік 1928. Ювилейне видання з нагоди 60-ліття "Просвіти" і 50-ліття Калєндаря. – Львів: Накладом Товариства "Просвіта" у Львові, 1927. – С. 93 – 104.

6. *Качор А.* Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західної України. Українська Вільна Академія наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 18. – Вінніпеґ: Накладом Товариства "Просвіта" в Порт Артурі, 1960. – 31 с.

7. *Алексієвець М. М., Зуляк І. С.* Діяльність "Просвіти" у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (1868 – 1914). – Тернопіль, 1999. – 184 с.

8. *Ковба Ж.* Микола Творидло – провідник господарського та економічного просвітництва / Творидло Микола. П'ятдесятилітна діяльність "Просьвіти" на поли економічнім / Упоряд., вступні статті Володимира Пащука, Жанни Ковби. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 19.

9. *Гринів О.* "Просвіта": історія і сучасність // Літопис Червоної Калини. Історико-краєзнавчий часопис. – Ч. 6. – 1991. – С. 53.

10. *Центральний* державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 41, 42.

11. *Там само.* – Спр. 35. – Арк. 22.

12. *Там само.* – Спр. 214. – Арк. 67.

13. *Сторіччя* Матері-"Просвіти". Нарис з історії Матірного Товариства Просвіти і огляд просвітних товариств у Канаді. – Вінніпеґ: Накладом Українського Товариства Читальні "Просвіти", Манітоба, Канада, 1968. – 309 с.: іл.

14. *Грицан А. В.* Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства "Просвіта" на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 180 с.

15. *Державний* архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1. – Оп. 54 в 3 т. – Спр. 2604. – Арк. 11.

16. *ЦДІАУ* у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6395. – Арк. 1 – 2.

17. *Там само.* – Спр. 6496. – Арк. 1 – 2.

18. *Там само.* – Спр. 6985. – Арк. 1 – 2.

19. *Нарис* історії "Просвіти"/ Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.

20. *Бюлетень* Філії "Просвіти" в Калуші. На правах рукопису. Р. IV. Ч. VI – VII. – Калуш, червень-липень 1939. – 4 с.

21. *Швагуляк М.* Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937 – 1939 роки) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. Том CCXXVII. – Львів, 1994. – С. 207 – 248.

22. *Падох Я.* Останні загальні збори "Просвіти" у Львові // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1970. Річник 60-й. – Джерзі-Сіті – Ню Йорк: Видавництво "Свобода". – С. 99 – 104.

23. *Підсумки* праці “Просвіти”. Звіт з Загальних Зборів Матері-Просвіти у Львові, дня 8 червня 1939 // Діло. – 10 червня 1939. – С. 5 – 6.

24. *І. К.* Чи “пани” у Львові можуть погодитися чи мусять вічно сваритися? (Рєфлєксії після Загального Збору “Просвіти”) // Діло. – червня 1939. – С. 2.

25. *І. К.* Чи св. Юр проти УНДО? // Діло. – 14 червня 1939. – С. 2.

26. *М. М.* Століття матірної “Просвіти” // Жіночий світ. Видає організація українок Канади ім. Ольги Басарабової. Рік XIX. – листопад-грудень 1968. – Ч. 11 – 12. – С. 3.

27. *ДМ. М.* Для добра і щастя народу (століття громадської служби т-ва “Просвіта”) // Календар “Слово” на ювілейний 1969 рік у 50-ту річницю соборности України. – Торонто-Канада: Видавництво “Вільне слово”, 1969. – с. 126.

28. *Кушнірик Н.* З приводу сторіччя матері-просвіти // Світло. Український католицький місячник. Видають ОО. Василіани. –1968. – Ч. 12 (552). –Торонто-Канада. – С. 427.

29. *Матір* українського національного життя: у сторіччя “Просвіти” // Лемківський календар на божий 1968 рік. Зредаґував Юліян Бескид. 4 з черги видання. – Торонто-Н. Дж.: Видання Організації Оборони Лемківщини, 1968. – С. 20 – 24.

30. *Чинило М.* Століття “Просвіти” // Альманах “Гомону України” на рік 1968 у 50-річчя проголошення державної самостійности України 1918 – 1968. Накладом Видавництва “Гомін України”. – Торонто, Онт., Канада. – С. 126.

31. *Лев В.* Сторіччя “Просвіти” // Альманах календар Союзу Українців Католиків Америки “Провидіння” на рік божий 1968. – Філядельфія: Видавництво “Америка”, 1968. – С. 165 – 166.

32. *Збірник* наукових праць на пошану Євгена Вертипороха президента Головної Ради НТШ і Голови Канадського НТШ з нагоди 70-річчя його життя. – Торонто, 1972. – С. 158 – 160.

33. *Дрогобиччина* – земля Івана Франка. – Ню Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1973. – 856 с.

34. *Відділ* рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 122. – Од. зб. “Просвіта” 1/1. – Папка 1. – Арк. 2.

35. *Люзняк М. М.* Маловідоме з видавничої історії товариства “Просвіта” у Західній Україні: на шляху формування національної свідомості та політичного мислення українського народу. Науковий редактор К.К.Кондратюк. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України; Львівський національний університет ім. Івана Франка, ЛДКФ “Атлас”, 2001. – 60 с.

36. *Грицак П.* До 130-ліття “Просвіти” в Галичині // Свобода. Український щоденник. Рік CV.– Персипанні і Нью Йорк. – 24 березня 1998. – Ч. 60. – С. 2.

Ivan Zulyak

ACTIVITY “PROSVITAS” IN WEST UKRAINE DURING THE INTERMILITARY PERIOD: HISTORIOGRAPHY REVIEW OF THE UKRAINIAN DIASPORA WORK (50–90S OF THE 21ST C.)

In the article review of the work ukrainian diaspory as important forming activity “Prosvity” in West Ukraine in intermilitary period, is motivated their value for complex and holistic analysis of the operation cultural-educational institution are organized.

Key words: “Prosvita”, Western Ukraine, Historiography, intermilitary period, ukrainian diaspory.

УДК (477.8)”19”:930.1

Іван Мищак

СХІДНА ГАЛИЧИНА ТА ЗАХІДНА ВОЛИНЬ У СКЛАДІ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті аналізується стан дослідження вітчизняними істориками проблеми перебування українських земель у складі Польщі перед Другою світовою війною. Відзначено, що більшість фахівців характеризують політику польської влади як дискримінаційну стосовно української національної меншини.

Ключові слова: Східна Галичина, Західна Волинь, ІІ Річ Посполита, Друга світова війна, історіографія.

Становище українців у складі ІІ Речі Посполитої активно досліджується істориками вже понад 60 років. Цій проблемі присвячено велику кількість наукових праць та дисертаційних досліджень. У радянський період значний вклад у висвітлення питання внесли відомі вчені О. Карпенко, С. Макарчук, М. Панчук, Ю. Сливка та ін. Проте українсько-польські відносини традиційно розглядалися під кутом боротьби українського народу за національне визволення й приєднання до Української РСР. Помітну увагу цій проблемі приділяли й історики діаспори, серед яких слід відзначити дослідження Т. Гунчака, Б. Осадчука, О. Субтельного, Р. Шпорлюка [1]. Водночас і для праць зарубіжних дослідників певною мірою притаманне упереджене ставлення до Польщі, політика якої щодо українців розглядалася переважно як дискримінаційна.

Із здобуттям Україною незалежності з’явилася можливість спільного дослідження історії двох народів польськими й українськими фахівцями, які намагаються об’єктивно підходити до розгляду питання. Серед здобутків сучасної вітчизняної історіографії варто відзначити праці М. Гетьманчука, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, В. Сергійчука, В. Комара, С. Кульчицького та ін [2]. Питанням перебування українських земель у складі ІІ Речі Посполитої присвячено ряд дисертаційних досліджень [3], наукових конференцій [4], семінарів [5] тощо. Завдяки цьому історіографія українсько-польських відносин міжвоєнного періоду значно збагатилася.

Пропонована стаття присвячена аналізу вітчизняної історіографії з даного питання й дає можливість простежити бачення істориками тих проблем, які призвели до загострення українсько-польських відносин напередодні Другої світової війни.

Як справедливо відзначив С. Віднянський, ставлення польської влади, політиків і простих громадян до української національної меншини в міжвоєнній Польщі становить особливий науковий інтерес і складність як з огляду на те, що це відбувалося в порівняно недавні від нас часи – ще живі свідки й учасники тих подій, так і з огляду на те, що ці події певною мірою екстраполюють і на сьогодення, на стан українсько-польських стосунків на сучасному етапі [6].

Перемога поляків в українсько-польській війні 1918–1919 рр. призвела до окупації Східної Галичини й Західної Волині. Проте з точки зору міжнародного права Волинь увійшла до Польщі згідно з Ризьким договором між ІІ Річчю Посполитою з одного боку, та Радянською Росією й Україною, з іншого. У свою чергу, Східна Галичина відійшла до Польщі в 1923 р. згідно з рішенням Ради послів Антанти, але лише за умови, як визнавали й польські дослідники [7, с. 20], надання їй автономії.

Детальне висвітлення ця проблема отримала в праці І. Козловського, який наголошує, що за умовами Версальського договору та підписаного країнами Антанти Договору про захист національних меншин останнім були гарантовані політичні права, право на зайняття посад на державній службі, право на вільний розвиток культури і мови, у тому числі вживання рідної мови в громадських організаціях і установах, право на свободу

віросповідання тощо. Крім того, зобов'язання Польщі поважати національно-культурні права своїх громадян української національності було однією з умов Ризького договору [8, с. 10].

Більшість істориків звертають увагу на те, що західноукраїнські землі, які в міжвоєнний період перебували в складі II Речі Посполитої, мали переважно український етнічний характер, хоча помітний відсоток населення становили представники інших національностей. Водночас специфікою тривалого перебування західноукраїнських земель у складі інших держав стало те, що багатонаціональний склад населення Західної України, як зауважує С. Макарчук, істотно обмежував простір політичного, економічного, а особливо соціального розвитку українців, прирікав їх на другорядну роль у суспільно-політичному і культурно-освітньому житті [9, с. 7]. Разом з тим дослідники вказують, що II Річ Посполита загалом була багатонаціональною державою, де врегулювання національного питання було істотним чинником національної безпеки.

Найскладнішою була проблема української меншини, яка становила найважливішу інтегральну частину усіх меншин в розумінні демографічному, господарському, політичному, культурному тощо. Хоч тодішня УРСР і була підневільною "у сузір'ї братніх республік", сам факт її існування підтримував в українському середовищі Польщі сподівання на відтворення єдиної незалежної Української держави [10, с. 60]. Крім того, історики справедливо наголошують, що українці мали глибокі традиції своєї етнічної ідентичності, традиції національно-визвольної боротьби за власну державу.

Як відзначає Д. Стовбуха, "для національної політики Польської держави щодо українців у 20–30-ті рр. характерні круті зиґзаґи і вагання, рішучі і половинчасті заходи, відверто дискримінаційні кроки і компроміси. Подібні коливання контурів урядової лінії були далеко не випадковими, а розвивались під впливом зовнішньополітичної і внутрішньодержавної ситуації, цілей і специфіки управління тих політичних сил, що стояли на чолі країни" [11, с. 102].

Загалом політика офіційної Польщі щодо української національної меншини у міжвоєнний період визначалася двома основними концепціями, які були представлені конкуруючими політичними силами – Націонал-демократичною партією (ендеками) і прихильниками Ю. Пілсудського (пілсудчиками). За словами В. Комара, пілсудчики, визнаючи існування українського населення в Польщі, заперечували його право на самовизначення й прагнули шляхом певних поступок економічного, культурного та релігійного характеру добитися такої інтеграції західноукраїнських земель, щоб навіть у випадку утворення незалежної України над Дніпром це не викликало зміни кордонів Польщі. У свою чергу, концепція інкорпорації ендеків полягала в приєднанні до Польщі українських і білоруських земель. При цьому ендеки взагалі заперечували існування єдиної української нації, заявляючи про наявність окремих етнічних груп: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо та виступали за їх полонізацію [12, с. 99–100].

При цьому в практичній політиці обох напрямків щодо української меншини істотної різниці історики не вбачають. Ставлення, зокрема, польських засобів масової інформації до українців, які становили значну частину населення країни, а передусім так звані "східні креси", було здебільшого відверто ворожим, а окремі голоси на їх захист, як вірно зауважує Ю. Макар, тонули в безмежному шовіністичному морі. Преса, у свою чергу, формувала громадську думку загалом з усіх питань, а з українського – зокрема [10, с. 61].

За словами С. Макарчука, складовими польської урядової політики, спрямованої на асиміляцію українців, були розбиття українського етнічного масиву на реґіони Прикарпаття, Гуцульщини, Волині, Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, створення так званого Сокальського кордону, заборона контактів між Галичиною і Холмщиною та Галичиною і Волинню тощо [9, с. 10].

Сучасні дослідники вказують на особливо жорстку дискримінаційну політику влади в галузі освіти. За словами Л. Медвідь, незважаючи на запровадження з 1932 р. у Польщі обов'язкового навчання дітей до 14 років, значна їх частина в Галичині й на Волині не навчалися через злидні та недостатню кількість шкіл з українською мовою навчання, при

цьому значна кількість шкіл були двомовними. Ще гіршою, наголошує автор, була ситуація з вищою освітою, оскільки до кінця 30-х років Львівський університет був майже повністю полонізований, українські кафедри закриті, а для студентів-українців введено квоту [13, с. 292–293].

Проведенням аграрної реформи й сприянням військовому й цивільному осадництву поляків на землях Східної Галичини і Волині, влада, як справедливо зазначає В. Смолей, розраховувала перетворити польську національну меншість на більшість і підготувати умови для досягнення своїх політичних цілей – асиміляції та полонізації українського населення [14, с. 15]. Крім того, у 30-х рр. влада і військові взялися активно підтримувати так звану "шляхту загродову", визнаючи ці шляхетські родини не українцями, а поляками, які "забули мову і віру", та закликаючи їх стати опорою польської політики на прикордонні. Водночас історики звертають увагу на те, що цю теорію ставили під сумнів навіть польські селяни, які жили на українських землях та не втратили свою етнічну належність [15, с. 135–136].

Ще одним елементом урядової політики щодо збільшення чисельності поляків і зменшення чисельності українців на "східних кресах" стала міграційна політика держави, зокрема заохочення виїзду українців за кордон. При цьому, наголошує С. Качараба, якщо в двадцятих роках урядові кола прагнули переконати громадськість у неминучості еміграції і хоч якось опікувалися емігрантами, то в тридцятих роках їхня політика мала відверто наступальний характер і цілком відповідала вимогам національного режиму "санації" щодо українців. "Загалом, – підсумовує автор, – незмінним для всього міжвоєнного періоду було прагнення уряду через еміграцію непольських елементів домогтися зміцнення становища поляків, що мало значно прискорити інтеграцію Західної України до складу Польщі" [16, с. 40–41].

Збільшенню чисельності польського населення в Західній Україні, переконаний В. Комар, сприяв закон про кордони держави 1936 р., у відповідності до якого міністр внутрішніх справ мав право переселяти мешканців цілого району із прикордонної смуги під приводом нелояльності до Польської держави, влада також могла обмежити особисту діяльність громадян, заборонити функціонування кооперативів тощо. Крім того, посилення польського впливу мало відбуватися шляхом підпорядкування православної церкви владі, "повернення" місцевого населення до католицької віри, піднесення авторитету польської мови і культури [17, с. 60–61].

Подібної точки зору дотримується Ю. Крамар, який наголошує на тому, що, виконуючи програму зміцнення польської присутності на східних землях, Польща розгорнула так званий ревіндикаційний рух, змушуючи православних українців переходити в католицизм під приводом "повернення до польськості всього, що було польським". При цьому автор акцентує увагу на критиці польськими націоналістами "волинського експерименту" воєводи Г. Юзевського, який виступав за польсько-українське зближення [18, с. 68–69]. Водночас Ю. Крамар доводить, що "зосередившись на вирішенні найбільш болючих економічних, суспільно-політичних, релігійних і освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації певною мірою вдалося послабити напруженість у польсько-українських стосунках [19, с. 98].

У свою чергу, Р. Давидюк вірно вказує на те, що Г. Юзевський піклувався не стільки про нормалізацію українсько-польських стосунків, скільки про ефективну реалізацію власної політики. Його підтримка утворення на Волині окремої української парламентарної репрезентації вела до політичного роз'єднання українців, що негативно позначалося на їхній боротьбі за свої права [20, с. 80].

Спробу дати відповідь на запитання, у чому полягала відмінність підходу, застосованого щодо Волині від політики в інших воєводствах Польщі, більшість населення яких становили українці, зробив Р. Симоненко. На його думку, це проявлялося насамперед відмовою від неприхованого зневажання українців. Водночас детальний аналіз економічного, політичного і культурного процесів на українських землях засвідчив відсутність принципових розбіжностей у діях польської влади щодо Волині, з одного боку, та

Східної Галичини – з другого. Тому, підсумовує автор, волинська політика насправді відбивала не розходження, а скоріше подвійну гру політики санації в українському питанні [21, с. 515].

Сучасні дослідники В. Комар, П. Федорчак, Д. Стовбуха та інші доводять, що політика "загравання" з національними меншинами наприкінці 30-х років змінилася черговим наступом реакції, що було пов'язано з розпорядженням уряду усім міністерствам подати власний план вирішення української проблеми. Як правило, наголошують історики, подібні пропозиції зводилися до внесення дискримінаційних змін до законодавства, збільшення польської присутності в реґіоні тощо [22, с. 104]. У свою чергу, А. Карасевич та Л. Лисенко пов'язують терор з боку реакційних польських сил проти українського населення країни з загостренням міжнародної ситуації та посиленням у Польщі антирадянської пропаганди [23, с. 147]. Усі ці заходи ще більше ускладнювали стосунки між двома народами і стали однією з причин кривавого міжнаціонального протистояння в роки війни.

У цьому контексті зацікавлення фахівців викликає ставлення до влади Української греко-католицької церкви, як досить впливової і потужної інституції на західноукраїнських землях. Більшість науковців сходяться на думці, що греко-католицька церква займала досить помірковану, лояльну до влади позицію. Разом з тим, як справедливо відзначає В. Перевезій, це не означало, що церква відмовлялася захищати інтереси українців. Навпаки, наголошує автор, духовенство усіма доступними шляхами намагалося добитися нових поступок від польської влади, що сприяли б культурно-освітньому та економічному розвитку українського суспільства [24, с. 34]. Подібної точки зору дотримується М. Головко, який вказує на те, що уніатські архиєреї одностайно засудили злочини польської влади проти православної церкви на Холмщині та Підляшші, виступили проти антисемітизму в будь-яких його проявах. При цьому автор наголошує, що високому авторитету УГКЦ сприяли її виразна суспільна позиція, спрямована на консолідацію українства, відмова від насильства як засобу розв'язання будь-яких питань [25, с. 190].

Ряд українських і польських вчених – А. Руккас, М. Кротофіль, А. Пурат – звертає увагу на значну кількість українських військових у Польщі, головним чином колишніх вояків армії УНР, які в основному були лояльними до влади. Багато українців закінчили польські вищі офіцерські школи, а напередодні Другої світової війни в польському війську служили за контрактом понад півсотні українських офіцерів, чимало з яких відзначилися у війні з нацистами [26]. Загалом, як зазначає О. Колянчук на основі матеріалів польської розвідки, у тридцятих роках у Польщі перебувало майже 10 тис. українських ветеранів, готових боротися зі зброєю в руках [27, с. 175]. Зважаючи на їхню високу підготовку і патріотизм, поляки певним чином були зацікавлені в цій силі на випадок війни з більшовиками.

У свою чергу, у вітчизняній історіографії чітко простежується думка про роз'єднаність українських політичних сил у їх ставленні до Польщі. На думку М. Гетьманчука, частина політичних діячів українських національно-визвольних змагань зайняла антипольські позиції вже після підписання Ризького миру і залишалась на цій позиції аж до війни. Інша частина політиків продовжувала співпрацю з Польщею, але вважала її тактичним засобом, оскільки не бачила іншого виходу в складній ситуації [28, с. 117]. Однак активне протистояння між поляками й українцями не влаштовувало поміркованих політиків з обох таборів.

У цьому контексті дослідники вказують на певні спроби двостороннього порозуміння. Так, ще в 1935 р. керівництво Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та українського сеймового клубу висунуло лозунг нормалізації польсько-українських стосунків, в основу якого було покладено ідею спільної боротьби проти більшовицького режиму. Разом з тим Б. Вол та Я. Малик переконливо доводять, що УНДО добивалося виконання владою ряду вимог щодо забезпечення прав української меншини: унормування парцеляції земель і негайного припинення колонізації східних земель поляками, амністії для політичних в'язнів і ліквідації концтабору в Березі Картузькій, відновлення державних шкіл з українською мовою навчання, ряд економічних вимог.

Водночас історики визнають, що польський уряд відмовився задовольнити ці вимоги, а угодовство політиків національного табору зазнало фіаско [29, с. 99].

Ще більш категоричні оцінки політиці УНДО наведено в колективній монографії під редакцією відомого історика Ю. Сливки, що вийшла ще в радянський період. У ній, зокрема, справедливо стверджувалось, що, погодившись на політику "нормалізації" і пішовши на деякі поступки українцям, польська влада використала угодовство українських політиків для подальшого наступу на життєві інтереси українців. Саме в цей час політика колонізації українських земель і асиміляції населення стала послідовною і плановою [30, с. 144]. Такої ж точки зору дотримуються й сучасні дослідники, які досить скептично оцінюють "мирну" ініціативу УНДО й результати "нормалізації". Зокрема, Б. Хруслов переконаний, що ігнорування польською владою ідеї УНДО підірвало авторитет українських парламентських сил [31, с. 71].

На думку низки істориків, подібні процеси також сприяли зростання позицій українських націоналістів, зокрема ОУН. Фактично з часу створення ОУН рішуче виступила проти польської окупації, перейнявши як один з методів боротьби тактику терористичних актів Української військової організації. При цьому більшість дослідників визнають, що така діяльність із розумінням сприймалася значною частиною українського населення. Разом з тим, як вірно зауважує І. Федик, радикалізм ОУН сприяв помітному охолодженню відносин між організацією й легальними українськими політичними партіями, які не схвалювали та не підтримували методів націоналістів у боротьбі з польською владою [32, с. 55].

Незважаючи на це, вчені відзначають посилення радикальних настроїв українців, особливо молоді, наприкінці 30-х рр. На думку І. Шумського, широка підтримка молоддю праворадикальних ідей, виразником яких була ОУН, пояснюється не тільки розчаруванням у традиційних ідеях і керівниках, а й тим, що молодь більш відчутно переживала тиск польського уряду, найбільше страждала від безробіття й неможливості отримати освіту та повноцінно себе реалізувати. Саме тому ідея збройного відновлення української державності ставала ближчою для молоді [33, с. 159].

У свою чергу, ряд українських істориків наголошує на посиленні польських репресій щодо українських націоналістів у передвоєнні роки. Згідно з тактикою польської поліції, зауважує Р. Висоцький, проводилися арешти в межах повітів, а інколи по всій території воєводства, які в 1939 р. набули масового характеру не лише в Галичині, а й на Волині [34, с. 87]. Формальним приводом для цього були звинувачення в терактах та співпраці з іноземними спецслужбами.

Водночас справедливими видаються нагадування про те, що німецька розвідка напередодні війни встановила контакти з керівництвом ОУН, розраховуючи на збройний виступ націоналістів у тилу польських військ під час німецько-польської війни. У цьому контексті розглядаються й таємна зустріч лідерів української політичної еміграції у квітні 1939 р. з представниками німецького керівництва в Берліні та підготовка німцями українських диверсійних батальйонів [35, с. 260]. Водночас вчені спростовують тезу про готовність українських націоналістів воювати за інтереси Німеччини. Так, відомий дослідник ОУН і УПА П. Мірчук звертає увагу на те, що Провід українських націоналістів, не отримавши від німців гарантій щодо утворення незалежної Української держави, надіслав розпорядження місцевим осередкам у разі війни не піднімати повстання, але тримати людей у бойовій готовності через можливі прояви насильства і репресій з боку поляків [36, с. 584–585].

У складному становищі, за свідченням істориків, перебували на західноукраїнських землях прихильники комуністичного руху. Незважаючи на те, що комуністи переслідувалися польською владою нарівні з українськими націоналістами, навіть на прихильників протестного електорату їм не доводилося розраховувати, адже масові репресії в Радянському Союзі та голодомор 30-х рр. значно підірвали авторитет радянської влади. Крім того, справедливими є свідчення про те, що розпуск Комінтерном компартії Польщі за вказівкою Кремля позбавив комуністів Західної України тієї підтримки, яку отримували комуністичні

осередки інших країн від СРСР. Тому місцеві комуністи напередодні Другої світової війни фактично були приречені на поразку й перебували на маргінесі політичного життя.

Разом з тим учасники II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр." дійшли згоди в тому, що в Польщі "конституційно були гарантовані права і свободи національних меншин, а також їхня участь у політичному житті. Українці мали своїх представників у польському парламенті, діяли українські культурні, освітні, господарські і громадські організації, школи, виходила україномовна преса. Важливу роль у житті українців відігравала кооперація". Проте і українські, і польські вчені визнали, що на практиці ці права і свободи владою порушувалися [37, с. 223]. Загалом дослідники вказують, що політика польської влади щодо українців у II Речі Посполитій визначалася тими політичними силами, які перебували при владі й мали власне бачення шляхів побудови однонаціональної держави, переважним чином прагнучи до полонізації інших національностей.

Таким чином, українська історіографія відзначає погіршення українсько-польських відносин на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни. Більшість істориків пов'язують це з дискримінаційною політикою Польської держави щодо українців і прагненням чисельно посилити польську присутність на цих теренах з метою зміцнення своєї влади та нейтралізації українського національно-визвольного руху. Саме суперечливі й непослідовні дії уряду, на переконання фахівців, сприяли згуртуванню українців, зростанню серед них націоналістичних настроїв та усвідомленню необхідності боротьби за створення незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті / Валентина Гриник-Скуратівська (пер. з пол.). – К.: Смолоскип, 2001. – 356 с.; *Субтельний О.* Україна: Історія. – Либідь, 1993. – 720 с.; *Шпорлюк Р.* Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Георгій Касьянов (пер. з англ, передм., упоряд.). – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с. та ін.

2. *Гетьманчук М.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів, 1998; *Зашкільняк Л.*, *Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.; *Комар В.* Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.) // Галичина. 1998. – № 1; *Кульчицький С.* Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000; *Смолей В.* Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003 та ін.

3. *Присташ Л.* Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921–1939 рр.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1998; *Смолей В.* Польське цивільне і військове сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1919–1939 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1996; *Мартинюк Я.* Становлення та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (1919–1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001; *Шумський І.* Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2001; *Іваник М.* Органи місцевого самоврядування на Західній Україні у 1919 – 1939 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002 та ін.

4. *Польська* культура в житті України. Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. / Федер. пол. організацій в Україні; За ред. Ю. Вовка. – К., 2000. – 264 с. та ін.

5. *Україна*–Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА "Терен", 2004 та ін.

6. *Віднянський С.* Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 40.

7. *Torzecki* Ryshard. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Wrocław, 1998.

8. *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону / Наук. ред. В. В. Трофимович. – Львів: Каменяр, 1998. – С. 10.

9. *Макарчук С.* Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 7.

10. *Макар Ю.* Українська проблема в засобах масової інформації міжвоєнної Польщі (на прикладі часопису Ilustrowany Kurier Codzienny) // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. Випуск 6. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 60–71.

11. *Стовбуха Д.* Політика Другої Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 102.

12. *Комар В*. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.) // Галичина. 1998. – № 1. – С. 99–100.

13. *Медвідь Л.* Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посібник. – К.: Вікар, 2003. – С. 292–293.

14. *Смолей В*. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 15.

15. *Комар В.* Акція "шляхти загродової" в контексті українсько-польських відносин 30-х рр. ХХ ст. // Галичина. – 2004. – № 10. – С. 135–136.

16. *Качараба С.* Еміграція із Західної України (1919–1939). – Львів, 2003. – С. 40–41.

17. *Комар В.* Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 60–61.

18. *Крамар Ю*. Політика "зміцнення польської присутності" на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 68–69.

19. *Крамар Ю*. Політика "зміцнення польської присутності" на Волині в 30-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 98.

20. *Давидюк Р.* Особливості ідеологічних засад української парламентарної репрезентації на Волині у міжвоєнний період // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 80.

21. *Політична* історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – Керівник тому В. П. Трощинський. – К.: Генеза, 2003. – С. 515.

22. *Федорчак П., Комар В.* Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 167; *Стовбуха Д.* Політика Другої Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 104.

23. *Карасевич А., Лисенко Л.* З історії українсько-польських відносин напередодні та на початку Другої світової війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 147.

24. *Перевезій В.* Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст. – К., 1998. – С. 34.

25. *Головко М.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – С. 190.

26. *Руккас А.* Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 149–152; *М. Кротофіль*. Українці – контрактові старшини польського війська у 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 131–136; *Пурат А.* Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 137–141.

27. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 175.

28. *Гетьманчук М.* Ризький договір і трагедія Польщі в 1939 році // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 117.

29. *Вол Б., Малик Я.* Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України у міжвоєнний період // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 99.

30. *Возз'єднання* західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк та ін. Відп. ред. Ю. Ю. Сливка; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 144.

31. *Хруслов Б.* Політика Українського національно-демократичного об'єднання напередодні Другої світової війни (1937–1939 рр.) // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної

наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 71–79.

32. *Федик І.* УНДО, ОУН: ставлення до Польщі. – Львів, 1998.

33. *Шумський І.* Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939). – Тернопіль, 2002.

34. *Висоцький Р.* Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001.

35. *Політична* історія України XX століття: Підруч. для студентів вищих навчальних закладів / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиря. – К.: МАУП, 2006.

36. *Мірчук П.* Нарис історії Організації українських націоналістів. – Мюнхен, 1968. – Т. І. – С. 584–585.

37. *Узгодження* і розбіжності II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр." // Ї. – 2003. – № 28. – С. 223.

Ivan Myshchak

EAST GALYCHYNA AND WEST VOLYN' BEING IN RECH POSPOLYTA II BEFORE THE WWII: HISTORIOGRAPHY

Condition of investigation the problems of Ukrainian lands which belong to Poland before the Second World War are analized by national historians in the article. It is noted the most of specialists characterize Poland government's politic as to be discriminational against Ukrainian national minority.

Key words: East Galychyna, West Volyn, Rech Pospolyta II, Second World War, historiography.

УДК 94 (477) “1939”

Микола Литвин

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВОЄННА КАМПАНІЯ 1939 Р. В ГАЛИЧИНІ: НОВІ РОСІЙСЬКІ ДОКУМЕНТИ

У статті проаналізовано німецько-радянсько-польський військово-дипломатичний діалог у вересні 1939 р., який стосувався координації бойових дій у Галичині, зокрема під Львовом. Вперше публікуються маловідомі матеріали командування Українського фронту, окремих дивізій і бригад із фондів російського державного військового архіву.

Ключові слова: Галичина, німецько-радянська воєнна кампанія, Український фронт, російський державний військовий архів.

Українська історіографія дуже не охоче визнає те, що Другу світову війну розв’язали два агресори, які Пактом Молотова-Ріббентропа фактично стали союзниками у воєнній кампанії 1939 р. у Галичині. Отже, 1 вересня угруповування вермахту (62 піхотні і танкові дивізії, загалом 1,6 млн. вояків) завдали могутнього удару польській армії, яка мала лише 24 піхотні, 8 кінних і одну бронемоторизовану дивізію, загалом 440 тис. жовнірів. А вже 12 вересня 12 вересня німецькі війська розпочали бої за Львів. 17 вересня у війну нарешті вступив СРСР (800 тис. бійців), зайнявши того ж дня Тернопіль. А 19 вересня між союзниками несподівано зав’язався бій у Винниках, під Львовом. На цей час галицьку столицю захищав 15-тисячний польський гарнізон генерала В. Лянґнера [1].

Отже, через збройний конфлікт частин Червоної армії і вермахту у Винниках, суперечка між командуванням німецького 18-го армійського корпусу і радянської 6-ї армії, хто штурмуватиме Львів і першим здобуде його, між союзними військами загострила відносини. І хоча бойові дії проти поляків продовжувалися, численні накази і директиви, оперативні зведення і телеграфні переговори між Москвою і діючою армією свідчать, що саме ці аспекти стали переважати у діяльності вищих штабів. Проблему ускладнив перехід гітлерівцями ще 10 вересня демаркаційної лінії в районі Ярослава і 11 вересня під Сянком, узгодженої у Москві, тобто захоплення групою “Південь” частини західноукраїнських земель. Як радянське, так і німецьке командування небезпідставно побоювалося безпосереднього контакту частин обох армій. Адже протягом багатьох років радянська пропаганда втовкмачувала, що німецький фашизм – лютий ворог СРСР і всього прогресивного людства. І раптом вчорашні вороги стають союзниками у війні з Польщею. Навіть тотальна пропаганда не могла зразу змінити антифашистські настрої радянських людей. Це стосувалося й німецьких вояків, які часом відверто (про це буде далі) демонстрували вороже ставлення до Червоної армії. Отже, ситуація потребувала певних заходів щоб запобігти небажаним явищам.

Ще 18 вересня начальник радянського генштабу маршал Шапошніков надіслав командуванню Українського фронту термінове повідомлення. У ньому зазначалося, що німецьке головне командування розповсюдило звернення до особового складу щодо відносин з Червоною армією, яка перейшла польський кордон і наступає на захід. Звернення визначало, що при зустрічі з її частинами слід припинити наступ і висилати делегатів від батальйону і вище, які повинні заявляти: “Німецька армія вітає армію Радянського Союзу” [2]. Згідно з цими вказівками, командир 18-го армійського корпусу генерал Баєр видав наказ, у якому вимагав від командирів усіх рангів роз’яснити особовому складу, що “червоні і німецькі війська – союзні”, оскільки уряди СРСР і Німеччини” об’єднали свої зусилля на майбутнє”. Відтак “необхідне дружнє відношення усіх німецьких бійців і німецького населення до Червоної армії” [3]. Маршал Шапошніков наказував С.Тимошенкові

проінформувати військо Українського фронту про звернення німецького командування і, у свою чергу, при зустрічі з гітлерівцями висилати делегації від полку й вище для переговорів, до складу яких входили б і політпрацівники, "бути з німецькими делегаціями взаємно ввічливими" [4].

19 вересня з Берліна до Москви спеціальним авіарейсом прилетіла поважна група німецьких офіцерів, щоб обговорити проблеми подальшого німецько-радянського військового співробітництва. Спільно з маршалами Ворошиловим і Шапошніковим генерал Кьострінг, полковники Ашенбреннер і Кребс підписали німецько-радянський протокол від 21 вересня 1939 р. Згідно з ним 23 вересня Червона армія повинна зайняти звільнену німцями територію і просуватися на демаркаційну лінію до Вісли. Водночас разом з німецькими військами довершити розгром польських угруповань. Визначено точну лінію, яку заборонялося перелітати радянським і німецьким літакам, прийнято пропозицію дотримуватися висоти не більше 500 м. Встановлено загальні для обох армій сигнали для літаків: радянське військо при появі німецьких – повинно робити на землі літеру "Г" й пускати червоні ракети. Гітлерівці повинні були зображати свастику і пускати зелені та червоні ракети [5]. Були розглянуті конфліктні ситуації: обстріл німецькими літаками радянських частин під Заболотцями, під час якого поранено вісім червоноармійців; обстріл групи німецьких солдат червоноарміицями, а також скаргу командира німецького 14-го армійського корпусу на те, що радянські частини обстрілювали німецьких парламентерів [6].

Як уже зазначалося, військо Українського фронту з'єдналося з німецькою армією лише у районі Львова, на інших ділянках фронту воно продовжувало наступ. 20 вересня М.Ватутін наказав командувачу південної 12-ї армії І.Тюлєнєву зупинити просування польських груп з району Львова в бік Румунії, а частиною сил перейти до оборони на рубежі Рогатин – Жидачів. Силами 5-го кінного корпусу і 25-ї танкової бригади передбачалося довершити розгром 20-тисяч-ного угруповання поляків у районі на південний захід від Галича. В результаті бойових дій армії 19–20 вересня було захоплено у полон близько 41 тис. жовнірів [7]. Зауважимо, що у попередні дні до Румунії разом з урядом все ж прорвалося 15 тис. польських солдат і офіцерів. 20 вересня після тижневих боїв з німцями перестало існувати півторатисячне угруповання генерала броні К. Соснковського в брюховицьких лісах поблизу Львова. При прориві його залишків на південь, поляків оточили полки 2-го кінного корпусу і лише генералу з невеликою групою офіцерів вдалося уникнути полону й пробитися до Франції (пізніше очолював Збройні Сили Польщі, помер 1969 р. у Канаді).

Військова співпраця вермахту і Червоної армії полягала насамперед у взаємній інформації про дислокацію польського війська та плануванні спільних зусиль для їх знищення. Неодноразово полякам доводилося водночас відбивати удари з обох фронтів. Під час вересневої кампанії відбувався обмін офіцерами зв'язку, проводилися спільні переговори командування. Після закінчення окремих операцій сторони надсилали вітання (Молотов німцям за Варшаву, німці – командуванню 6-ї армії – за Львів). Дійшло до спільного параду 22 вересня у Бресті військ Г. Гудеріана і В. Чуйкова.

Ще 19 вересня командири двох полків з німецьких 1-ї гірської та 209-ї піхотної дивізій звернулися до командування 2-го кінного корпусу з проханням надати їм допомогу у важкому бою з поляками в районі Замарстинова під Львовом. Але Ф.Костенко їм відмовив, посилаючись на відсутність наказу штабу армії. Такі випадки частішали в міру наближення передових частин обидвох армій. Відтак, 21 вересня С.Тимошенко видав директиву: "При зверненні німецьких представників до командування наших частин про надання допомоги для знищення польських частин або банд – командирам виділяти необхідні сили, забезпечувати спільну ліквідацію ворожих сил" [8].

Отже, нарком Ворошилов і командувач фронтом С.Тимошенко вимагали не лише координувати дії частин Червоної армії з вермахтом, але й надавати німцям бойову підтримку у боротьбі з Військом Польским. Хоча виконанню цього наказу приділяли велику увагу, уникнути інцидентів не вдалося. 20 вересня частини 10-ї танкової дивізії генерала Шааля внаслідок непорозуміння атакували кіннотників 2-го корпусу, наступного дня

червоноармійці відкрили вогонь по німецькій колоні, яка відходила від Львова. Коли німецьке верховне командування поскаржилося Москві, маршал Шапошніков негайно надіслав телеграму Тимошенкові, в якій висловив своє обурення. Ще більше, до Львова прибув військовий аташе Німеччини в СРСР генерал Кьострінг у супроводі М.Ватутіна. 24 вересня він повідомив Ворошилова про вжиті заходи для недопущення конфліктів. "Командир армійського корпусу генерал Баєр зустрівся особисто з комкором (так у тексті, в дійсності – полковником) Івановим, – писав він. – Найтісніший зв'язок між обома командувачами, як і між командирами частин, які домовилися про всі подробиці у товариському дусі, відновлені" [9]. Відтак, у ході бойових дій війська Українського фронту неодноразово діяли спільно, зокрема з частинами 18-ї німецької армії генерала Ліста. Як свідчить оперативний звіт 6-ї армії, 24 вересня німецьке командування повідомило командира 8-го стрілецького корпусу комбрига Й.Рубіна про те, що веде бої із значним угрупованням поляків в районі Грубешів–Томашів–Замостя. В момент контрнаступу поляків проти німців корпус завдав удару в районі Сокаль–Грубешів. Щоб довершити розгром польського угруповання, на прохання німецької делегації, що прибула до Львова, Ф. Голіков кинув у бій 2-й кінний корпус і 24 танкову бригаду з району Жовкви–Туринки–Добросина, які не допустили прориву поляків у бік Львова й Кам'янки-Струмилової [10].

Ще одну велику спільну операцію союзники провели 26–27 вересня проти 4-тисячної польської оперативної кінної групи генерала В. Андерса у районі Мостиська–Медика. У складі двох кінних бригад та інших підрозділів ця група намагалася коридором між німецьким і радянським військом пробитися з району Рави-Руської до Карпат і перейти угорський кордон. Коли група перейшла залізницю на ділянці Мостиська–Судова Вишня, їй довелося відбиватися як від німців, так і від частин 17-го стрілецького корпусу та 12-ї армії. В кровопролитних боях група була розсіяна, частково знищена і полонена. Пораненим потрапив у полон і генерал В. Андерс. У бесіді з ним командувач армії І. Тюлєнєв зауважив, що втратив у боях з ним 18 танків і багато людей. (Між іншим, за польськими даними лише 27-й полк уланів знищив 7 бронемашин і підбив 11 танків) [11]. Після лікування у львівському шпиталі і ув'язнення 1941 р. Андерс очолив польську армію, яка формувалася в СРСР й була перекинута через Іран на Захід, де воювала проти німців. У ранзі генерала броні помер у Лондоні 1970 р. [12].

27 вересня командувач фронтом С.Тимошенко доповів Сталіну і Ворошилову про те, що у районі Немирова спільно з німцями розгромлена 6-тисячна група генерала Перховського. 29 вересня – про те, що після запеклих триденних боїв в районі Шацька ліквідовано 3,5-тисячне угруповання частин Корпусу Охорони Пограниччя під командуванням генерала Орліка-Руцкемана. (За польськими джерелами частини 5-ї армії втратили близько 500 бійців і командирів та 8 танків). У подальших звітах зазначалося, що частини 6-ї армії 1 жовтня розгромили залишки трьох польських полків і визволили з полону 50 німецьких солдат. (За вказівкою Москви їх передано німецькій стороні). 5 жовтня завершили розгром групи полковника Зелєнєвського, причому взято у полон 5662 солдат, 520 підофіцерів і 364 офіцери [13]. Як бачимо, в ході бойових дій проти поляків, порозуміння між частинами армії і вермахту досягалося без проблем. Архівні документи підтверджують, що "визвольний похід Червоної армії у Західну Україну" був насправді звичайною війною СРСР у союзі з Німеччиною проти Польщі, якій довелося воювати на два фронти.

Не зовсім по-дружньому складалися відносини між Червоною армією і вермахтом, коли німецьке військо відводилось на демаркаційну лінію. Після львівського конфлікту, на переговорах між Ворошиловим і німецькою делегацією було опрацьовано порядок відводу. Вже 20 вересня у щоденнику генерала Ф. Гальдера зазначалося: "Для задоволення наполегливих вимог Ворошилова фюрер прийняв рішення про остаточну демаркаційну лінію, про що сьогодні буде офіційно оголошено. Вона проходитиме по р. Піса, р. Нарєв, р. Вісла, залізниці вздовж Сяну, Перемишля (від Хирова до перевалу – не ясно). Фюрер хоче, щоб попереду цієї лінії не загинув жоден наш солдат" [14]. Згідно з вказівками Гітлера, відзначав начальник генштабу, вивід повинен розпочатися 21 вересня і тривати 14 днів.

Частини Червоної армії (росіяни – у тексті) можуть вступити на передові німецькі позиції Білосток–Брест–Холм – 10 км на захід від Львова – Дрогобич–Борислав до середини 22 вересня. Пересування здійснювати "скачками", дистанція між червоними частинами – половина денного переходу. Записи генерала 21 вересня свідчили, що московські переговори генерала Кребса з Ворошиловим у Москві йдуть успішно. Визначено, що радянське військо досягає Перемишля – ввечері 26 вересня, Варшави – 3 жовтня [15].

Відтак командувач Українським фронтом С.Тимошенко видав спеціальну директиву щодо порядку просування війська у ході відводу німців. Визначалися темп просування – 20 км за добу, відстань між німцями – 25 км. Наказано від кожної дивізії і бригади виділити делегатів і надіслати їх до німецьких частин для постійного зв'язку, зверталося увагу на прийняття визволеної німцями території і об'єктів. Зобов'язано усіх командирів допомагати гітлерівцям в боях проти поляків [16].

Вже ввечері 21 вересня С. Тимошенко і Л. Мехліс повідомили Москву, що ведуть переговори з представниками 18-го армійського корпусу щодо відводу його частин від Львова. Водночас з'явилися перші непорозуміння: Тимошенко звернувся до генштабу зі скаргою на німців, які відмовлялися передавати Дрогобич. Користуючись своїм становищем, Л. Мехліс телеграфував Сталіну, що німці вивозять з Дрогобича все цінне, насамперед нафтопродукти, а чого не можуть забрати – палять. Наполягав, що "не можна відтягувати з передачею Дрогобича" [17]. Варто зауважити, що коли наприкінці 23 вересня гітлерівці все ж покинули Дрогобич, в пожежах звинуватили українців.

Повідомлення про те, що при відступі німецькі частини руйнують і знищують важливі об'єкти, вивозять товари зі складів і магазинів надходили від радянських командирів із Любеня Великого, Самбора, Мостиськ та інших міст. У деяких районах вони проводили політичні акції. Зокрема, командування 17-го стрілецького корпусу повідомляло, що 22–25 вересня в околицях Львова, Рудках, Любені Великому та інших населених пунктах німецькі офіцери збирали 1,5–2 тис. українців для "пронімецької пропаганди", а потім безкоштовно роздавали промислові і продовольчі товари з реквізованих магазинів (власниками яких були здебільшого євреї).

Між союзниками налагодилися ділові стосунки. Представники радянського командування вільно переходили лінію фронту і без перешкод пересувалися територією, зайнятою німцями, і навпаки. Про це красномовно свідчить архівний документ – звіт майора І. Дем'янова, надісланого 24 вересня командуванням 6-ї армії на переговори з генералом Баєром до Городка. У ньому написано, що німецькі дозори і блокпости навіть не зупинили машину майора з червоним прапорцем. Коли виявилося, що у Городку всього лише штаб дивізії, а штаб корпусу – у Перемишлі, майор дістався туди без перешкод. Переговори німецького генерала відбулися у престижному перемиському ресторані за участю десятка офіцерів. Узгодились всі питання щодо дотримання графіків відводу німецьких частин і передачі території [18]. Таким же чином вирішувалися проблеми відводу, а часом спільних дій проти польських угруповань (зокрема, 27 вересня у районі Перемишля) іншими з'єднаннями Українського фронту.

Командування Червоної армії постійно дбало за збереження добрих стосунків з німцями. Вже на початку вторгнення нарком Ворошилов наказав забезпечити у Галичині та на Волині доброзичливе ставлення до німецьких колоністів, категорично забороняючи реквізиції, а за придбані товари розраховуватися грішми [19]. Він же 22 вересня видав наказ брати на облік і відпускати всіх визволених із польського полону німецьких солдат та офіцерів. Коли посол Шуленбург звернувся до начальника генштабу Шапошнікова з проханням розшукати цінні гобелени з краківського музею, вивезені поляками і захоплені частинами Червоної армії, маршал негайно надіслав відповідний наказ С. Тимошенкові. Після закінчення бойових дій до штабу Ф. Голікова у Львові прибули кілька німецьких делегацій з проханнями перепоховати офіцерів, полеглих у боях під Львовом. На початку жовтня німці забрали останки сина генерала Лееба та лейтенанта Флієта з цвинтаря на Голосках. Частини 5-ї армії за наказом штабу фронту допомагали німецькій делегації шукати в районі Сокаля летуна із

підбитого поляками літака. “Дійшло до того, – писав прокурор фронту, – що 24 вересня радянські командири 32-ї кінної дивізії на чолі з Столяровим пиячили разом з чотирма німецькими офіцерами. При цьому Столяров переконував німців, що кінна дивізія ніколи воювати проти Німеччини не буде”. (Відзначимо, що за такі “прояви дружби” ініціатора виключали з партії й засудили).

Отож, усі ці факти свідчать про те, що в період вересневих боїв вермахт і Червона армія діяли як союзники. Однак, на наш погляд, так було лише зовні. Особовий склад вермахту, насамперед офіцерський загал і генералітет, вважали союз із СРСР тимчасовим, зумовленим складною геополітичною ситуацією. “Серед німецьких солдат і офіцерів антирадянські настрої підтримуються карикатурами (правда не в офіційній пресі) та розмовах такого плану: “Розіб’єм Францію і Англію, згодом Америку, а потім розправимося з Росією”, – писав у повідомленні начальник розвідки 6-го стрілецького корпусу капітан Альмет’єв. Він наводив й інші факти зневажливого ставлення гітлерівців до Червоної армії, зокрема, висловлення: “Червона армія дуже слаба і якщо Гітлер накаже – ми з нею легко і швидко розправимося” [20].

Як уже згадувалося, дезорієнтовані закликом маршала Е. Ридз-Сміґли (до речі, уродженця Бережан) не чинити опору Червоній армії, солдати і офіцери польської армії десятками тисяч складали зброю з надією на гуманне ставлення до них. Щоб розгрузити потік військовополонених і посилити розклад польських частин, 23 вересня нарком К. Ворошилов надіслав наказ командуванню Українським фронтом визволяти військовополонених селян-українців, мобілізованих на території Західної України. На основі цього наказу С. Тимошенко і М. Хрущов видали розпорядження негайно відпустити по домівках полонених солдат-українців і білорусів, батьки яких мешкають на території Західної України та Західної Білорусії, а вояків-чехів відпускати, взявши розписку про те, що вони не воюватимуть проти СРСР. Офіцерів, жандармів, поліцейських, тюремщиків, розвідників, контрреволюціонерів з інших територій передавалися органам НКВС [21]. Проблемою військовополонених особисто займався Л. Мехліс і саме він висунув пропозицію відпускати солдатів – українців та білорусів. Про виконання цього наказу він доповідав безпосередньо Сталіну, зокрема, звертав увагу на те, що у 4-му кінному корпусі в Стрию полонених українців не відпускають. Водночас скаржився, що командарм Тюлєнєв відпускає всіх, навіть вихідців з під-німецької території під приводом того, що “нічим годувати” [22]. Загалом були відпущені по домівках 44 тис. українських вояків.

За домовленістю з Берліном командування групи “Південь” теж видало наказ, згідно з яким вояків-українців з Галичини і Волині відпускали з полону. Зокрема, тільки через Перемишль до 3 жовтня їх було передано радянській стороні близько 4 тис. Водночас німцям віддавали військовополонених з піднімецької частини Польщі (близько 13 тис. на той же день) [23].

На приєднаних теренах Західної України започатковано масові репресії проти польських службовців, діячів українських, польських і єврейських партій, підприємців; частину військовополонених залучено до будівництва і ремонту доріг [24].

Тієї осені Сталін постійно наголошував на довгу перспективу дружніх радянсько-німецьких відношень. Він вважав, що спільний розгром Польщі зміцнив його союз із Гітлером. Коли Ріббентроп привітав більшовицького диктатора з його 60-літтям, у відповіді в газеті “Правда” за 25 грудня 1939 р. Сталін відзначив: “Дружба народів Німеччини й Радянського Союзу, скріплена кров’ю, має всі підстави бути довготривалою й міцною”. Однак так не вийшло. Два диктатори продовжували мріяти про розширення кордонів власних імперій.

Список використаних джерел

1.Литвин М., Науменко К. Львів: між Гітлером і Сталіном. – Львів, 2005. – С. 4–19; 2. Российский государственный военный архив (РВА). – Ф. 35084, оп. 1, д. 14, л. 349; 3. Там само. – Л. 370; 4. Там само. – Л. 351; 5. Там само. – Оп. I, д. 2, л. 12; ф. 35077, оп. 1, д. 37, л. 30; Cygan W.K. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939. – Warszawa, 1990 – S. 147–148; 6. РГВА. – Ф. 35084, оп. 1, д. 14, лл. 36, 210, 370; 7. Там само. – Д. 40, л. 8; 8. Там само.

– Д. 2, л. 11; ф. 35077, оп. 1, д. 57, л. 96; 9. РГВА. – Ф. 35084, оп. 1, д. 14, лл. 130–131; 10. Там само. – Д. 3, л. 17; д. 12, л. 34; 11. Там само. – Д. 3, л. 46; ф. 35077, оп. 1, д. 32, л. 68; 12. Там само. – Ф. 35077, оп. 1, д. 32, л. 534; Generaiowie Polski Niepodlegiej. – Warszawa, 1991. – S. 23; 13. Там само. – Ф. 35084, оп. 1, д. 3, л. 69; 14. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 1. – Москва, 1968. – С. 126; 15. Там само. – С. 128; 16. РГВА. – Ф. 35084, оп. 2, д. 2, лл. 9–11; 17. Там само. – Ф. 35077, оп. 1, д. 56, л. 71; 18. Там само. – Д. 52, лл. 42–44; 19. Там само. – Ф. 35084, оп. 1, д. 11, л. 243; 20. Там само. – Ф. 35077, оп. 1, д. 52, л. 239; 21. Там само. – Д. 56, л. 239; 22. Там само. – Л. 387; 23. Там само. – Ф. 35084, оп. 1, д. 12, л. 195; 24. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – Київ, 2009. – С. 13–67.

Mykola Lytvyn

THE GERMAN-SOVIET MILITARY CAMPAIGN IN 1939 IN GALICIA: NEW RUSSIAN DOCUMENTS

In the article the German-Soviet-Polish military-diplomatic dialog in September in 1939 is analysed, which touched co-ordination of battle actions in Galichina, in particular under Lvov. Not popular materials of command of Ukrainian front, separate divisions and brigades are first published from the funds of the .

Key words: Galicia, German-Soviet Military campaign, Ukrainian front, Russian Record Military Office.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94 (477)

Василь Погорецький

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розкрито місце і роль П. Могили у розвитку української духовної культури та обґрунтовано значимість його реформ у контексті сучасного національного відродження.

Ключові слова: Петро Могила, митрополит, духовна культура, Києво-Печерська Лавра, Києво-Могилянська академія.

Розбудова Української держави ставить одним із нагальних завдань – вивчення культурно-духовної спадщини нашого народу, життєвого і творчого шляху визначних державних діячів, які були організаторами й безпосередніми учасниками творення вітчизняної науки й культури, а діяльність яких з політичних міркувань у роки панування тоталітарної системи на теренах України замовчувалася або фальшувалася й подекуди взагалі була вилучена із наукового та суспільно-політичного обігу.

До такого кола діячів належить Петро Могила 31.12.1596 (10.01.1597) – 1(11).01.1647 – визначний український церковний і культурний діяч XVII століття. Мислитель, політик, освітньо-церковний діяч, Могила випереджав багатьох своїх сучасників у їх починаннях. Він рішуче долав перепони несумісності, нетерпимості, сприяв зближенню східного й західного світів. Але при цьому стояв на ґрунті українських традицій та інтересів. Багатогранна постать П. Могили, як людини, котра позначила своїм ім'ям цілу добу в українській історії, дала Першу вищу школу Україні, привертала й привертає увагу багатьох учених [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; ін.]. Метою даного дослідження є проаналізувати життєвий шлях та культурно-духовну діяльність славетного митрополита Петра Могили на тлі найвизначніших подій в Україні XVII ст. у світлі сучасного національного відродження.

Зауважимо, що у контексті завдань даної статті варто розглянути питання життєвого шляху визначного українського культурно-освітнього діяча П. Могили. Це дасть змогу предметніше проаналізувати його внесок у розвиток національної духовної культури та освіти.

Як відомо, Петро Симеонович Могила, чернече ім'я Петро, народився в родині правителя Волощини (1601–1602) та Молдови (1606–1607) Симеона Могили й угорської княжни Маргарет (Маргіт). У традиціях знатних родин XVI–XVII ст. польська геральдика виводила походження родини Могил від знаменитого римлянина Муція Сцеволи, нащадки якого перейшли з Риму до Греції, а звідти – в Молдову. За іншою легендою, румунського походження, предком Могил був молдавський дворянин Пуриг, який допоміг у битві молдавському воєводі Стефану IV, отримав від цього щедру винагороду й ім'я Могила (горб, могила). Прямим предком Могили вважається великий виночерпій (чашник), потім член княжої ради при Стефані Великому Козьма Могила. Дід Могили Іоан Могила був його внуком, управляв молдавським воєводством за господаря Александра. Мав трьох синів: Єремію, Георгія та Симеона [6, с. 371].

Симеон, батько Могили, був хотинським паркалабом, гетьманом сучавським, а згодом господарем Волощини й Молдови. Могили мали постійну підтримку польського короля, посвоячились з польськими й українськими споляченими родинами – Потоцькими, Вишневецькими, Корецькими тощо. Мали права набувати маєтки на Поділлі й Київщині.

Визнаючи політичну зверхність Польщі, залишались вірними православній вірі. Вважається, що Петро Могила освіту здобув у Львівській братській школі, вивчав теологію у Паризькому університеті. 1625 р. Могила під впливом І. Борецького прийняв чернецтво, а через рік його було обрано архімандритом Києво-Печерської Лаври, а з 1632 р. (за ін. дан., 1633 р.) – митрополитом Київським. Сама висока церковна посада була для Могили щаблем, за допомогою якого він здійснював в Україні свої задуми, і найперше – реформування церкви й освіти. Підкреслимо, що П. Могила не був першопрохідником на обраному шляху, а спирався у своїй праці на досвід князя К. Острозького, гетьмана П. Сагайдачного, митрополита Й. Борецького, архімандрита Є. Плетенецького й інших зачинателів культурно-національного руху в Україні. При цьому він відкинув непослідовність декотрих з них, хитання між католицтвом й московською ортодоксією, зумів рішуче здолати побоювання впливів європейської культури. Як зазначав М. Грушевський, П. Могила "зумів вибрати перспективу розвитку народу (українського – В. П.) й країни" [11]. Різнобічна громадсько-культурна й освітня діяльність П. Могили набула широкого українського та світового резонансу. Тож зрозумілим є підвищений інтерес науковців й громадськості до визначного діяча України в сучасних умовах національного відродження.

Петро Могила у першу чергу був діячем у релігійній царині, але ґрунтовні гуманітарно-духовні знання, багатоаспектна громадсько-культурна й організаційна робота дали можливість стати знаним українським діячем своєї доби. Україна, а з нею все громадянство в ній виховане, жило спадщиною Могили, його духом. Час, у якому жив і працював П. Могила, був часом переломного історичного повороту в долі українського народу, зв'язаного з національно-культурницьким рухом і підготовкою духовних підвалин для соціальних та освітньо-просвітницьких реформ. В Україні, на думку автора, відбувалася зміна узвичаєного ритму духовного буття, що зовні виявлялося в оновленні національної школи та церкви, поступі друкарської справи, появі нових форм мистецтва і способів мислення, вело до перетворення церковного життя на об'єкт суспільно-політичної ваги, підштовхувало традиційну та уніатську конфесії до реформування. З другого – складне становище українського суспільства, утиски православ'я, відсутність власної державності [9, с. 10]. Тож за таких надскладних суспільно-політичних умов Петро Могила взявся, насамперед, за обстоювання прав Української православної церкви, зміцнення її авторитету й довіри серед українського народу, а також дбав про повернення їй гідного місця серед церков інших світових держав. Він у першу чергу подбав про унормування її правового становища, покращення матеріального стану, поліпшення дисципліни й моралі серед священства. В 1632 р. Могила добився від короля Владислава IV легалізації Православної церкви в Україні ("Статті для заспокоєння руського народу") [12, с. 825]. Зусиллями П. Могили виник гурток вчених і культурних діячів, т. зв. Могилянський Атенеум, до якого входили С. Косов, А. Калнофойський, Т. Земка, І. Трофимович-Козловський та інші відомі в той час українські культурно-освітні діячі. Вони, під керівництвом митрополита Петра Могили, здійснили реформу церковного життя, опрацювали проект "Православного ісповідання віри", що фактично став першим православним катехізисом, який був прийнятий Собором православних церков у Києві в 1640 р. та в Яссах у 1642 р., а у 1643 р. – остаточно затверджений усіма східними патріархами [9, с. 10]. Йдучи шляхом упорядкування Уставу церкви та уніфікації обрядовості ще у 1629 р. перевидав у Львові "Номоканон", які слугували осмисленню Канону, літургії, догматики Православної церкви, сприяли її наближенню до народу, а, отже, як зазначає відома українська дослідниця З. Хижняк "Були націотворчим чинником" [6, с. 373].

Славетний Митрополит значної уваги приділяв зміцненню матеріального становища Української православної церкви. Він зайняв рішучу позицію щодо повернення православних церков і майна, відібраних уніатами, а повернуті храми відбудовувалися за безпосередньої участі П. Могили. Серед них, у Києві – це Св. Софія, церкви Десятинна, Василівська (Трьохсвятительська), Спаса на Берестові, Михайлівська Видубицького монастиря. Їх реставрували, оздоблювали іконами, водночас проводили археологічні

пошуки, зокрема на території Десятинної церкви. Петро Могила розсилав грамоти православним, закликаючи їх до стійкості при захисті батьківської віри. З цією метою він створив спеціальну молитву "Парафимія" (1634) [6, с. 372].

Зауважимо, що ми ще й сьогодні не усвідомлюємо всієї ваги зробленого П. Могилою та його однодумцями у духовній культурі й науці. Дбаючи в культурно-освітній царині, він був громадянином у широкому розумінні цього слова. Незважаючи на свою високу посаду, Петро Могила не замикався у стінах монастиря, а розумів церкву, як один із засобів політичної та ідеологічної боротьби. На нашу думку, з одного боку, як представник легального табору, своєю невтомною діяльністю він давав простір для поступу національно-визвольного руху в Україні, а, з другого – використовував усі можливості і зв'язки з Річчю Посполитою для поліпшення долі українського народу, його духовних засад. Петро Могила впродовж усього свого керівництва Православною церквою в складних суспільно-політичних умовах став промотором духовної культури українців, з ідей якого і до цього часу ми черпаємо мудрість й духовні сили для утвердження єдності між християнськими церквами і формування національно-патріотичних почуттів у свідомості нашого народу. Перебравши відповідальність за долю Православної церкви, П. Могила був свідомий тієї великої ролі, яку вона відігравала в житті української громади. В той час Православна церква уособлювала в собі національні символи українства. Чотирнадцятирічне правління Петра Могили на Київському митрополичому престолі піднесло авторитет Української православної церкви до такого рівня, що вона стала вагомим чинником не тільки в тодішньої державної інституції, але почала суперничати з найсильнішою на той час Грецькою православною церквою. Постійна ініціатива і здійснена в духовній царині праця висунула Київську митрополію на одне з головних місць усього православного світу.

При цьому особливо наголосимо, що поглибленню та піднесенню Української православної церкви сприяла вся багатогранна громадсько-культурницька діяльність уже знаного в Європі духовного діяча Петра Могили. Як відомо, важливим чинником національно-духовного відродження й єднання церкви з народом Могила вважав українізацію богослужіння. Він виходив з того, що мова кожного народу – то дар Божий і виголошення літургічного чину чужою мовою є збиткуванням над віруючими. Природно, значна частина книг Могили, призначених для богослужіння, містить так багато українських слів, що дає підстави нам вважати ці твори написаними українською мовою. А служби й проповіді, відправлялись українською мовою, збирали багато віруючих, українське православ'я наповнилось громадсько-політичним змістом у контексті національних інтересів. Визнаючи релігійну спорідненість з російським православ'ям, Могила не ототожнював її з політичним союзом з Московською державою і залежність Української церкви від Москви. Так діяли і його послідовники – С. Косов, Й. Тризна, Д. Балабан, І. Гізель, Л. Бронкевич, Й. Немобович-Тукальський та ін. [6, с. 373]. З метою посилення українськості в церковній справі П. Могила упорядкував Устав церкви й уніфікував обрядовість. У цьому контексті він надавав першорядного значення кадровому забезпеченню релігійної справи. Закономірно, високопоставлені пастирі поповнювали число служителів Української православної церкви, ставали відомими богословами, зокрема, серед них варто назвати таких духовних очільників, як: І. Трофимович-Козловський, С. Почаський, С. Косов, Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель та ін. Перший з названих написав разом з Могилою капітальний твір православ'я "Православне сповідання віри" ("Катехізис"), схвалений, як відзначалося вище, на Київському Соборі в 1640 р., а згодом – на помісному Соборі в Яссах (1642 р.) й затверджений згодом чотирма вселенськими патріархами: Партенієм Константинопольським, Йоаникієм Александрійським, Макарієм Антіохійським, Паїсієм Єрусалимським (1643 р.). Цей твір став основою віровчення для всього православного світу. 1945 р. Петро Могила видав "Катехізис" польською й українською мовою ("Малий Катехізис") [6, с. 373]. Протягом XVII–XVIII ст. у світі здійснено 25 видань різними іноземними мовами.

Важливо підкреслити методологічний внесок Київського митрополита П. Могили в розширенні спектра дії Української православної церкви. У грудні 1646 р. з Лаврської друкарні вийшла його праця “Евхологіон, албо Молитвослов или Требник”, відомий більше під назвою “Великий Требник Петра Могили”, або “Требник”, котрий був на той час і залишається своєрідною церковною енциклопедією [13]. У ньому викладені молитви й обряди, даються літургічні й канонічні пояснення. Він був поширений у всіх слов’янських країнах, а також в Молдові, Волощині. З огляду на історичне значення цього твору в духовному житті, нещодавно його перевидано в Україні. Зауважимо, що стараннями Могили і його сподвижників занепад Української православної церкви було припинено, вона подолала кризу і почала відроджуватись, стала по суті помісною, а її провід – фактично самостійним. Підготовка національної еліти, зміцнення церкви, на думку Могили, повинні були слугувати згуртуванню українського суспільства, а відтак – виведенню України з-під влади Польщі й відтворенню її державності. Упродовж усього свого життя Петро Могила обстоював права українського народу на його духовне й культурне самоврядування, а майбутнє України бачив виключно в її етнографічних кордонах. Меценат української культури, письменник і публіцист, Петро Могила залишив майже 20 творів церковно-теологічного, просвітницького, філософського та історичного характеру. Значний вклад він вніс для становлення і розвитку еклезіологічної та екуменічної науки, які в православ’ї, а також і в Греко-католицькій церкві знайшли свій вияв, а до нього були недостатньо розвинуті. Саме тому дослідження П. Могили з проблем теологічного вчення має важливе значення для становлення екуменічного руху в Україні на базі еклезіологічної науки для повної єдності українських церков і розбудови національної державності на сучасному етапі.

З іменем Петра Могили нерозривно пов’язане становлення вищої освіти в Україні, поява колеґіуму, згодом академії, якій судилося відіграти значну роль як у культурно-освітньому, так і в суспільно-політичному житті України, здобути світову славу, і продовжити свою діяльність уже в новітній період національної історії [3; 8; 9]. Звертаючись до хронології подій, – саме йому належить спочатку заснування школи при Києво-Печерській лаврі (1631 р.), а в 1632 р. – її об’єднання зі школою Київського братства, що успішно діяла на Подолі з 1615 р. [14, с. 86–88]. Так був створений Києво-Могилянський колеґіум, що став духовним центром, якого потребували тоді українці. П. Могила правильно пов’язував занепад православ’я з недостатнім рівнем освіти на українських теренах. Можливість же його піднесення, на думку митрополита, була в “заснуванні таких колегій, які б за духом своїм були б суворо православними, а в науковому відношенні не поступалися б науковим колегіям західноєвропейським і польським” [1, с. 424]. Безперечно, що у такого світового рівня діяча, хоча він, як зазначалося вище, і прийшов на Україну з князівського молдавського роду через придворні кола Речі Посполитої, вже тоді складається переконання, що служити православ’ю в Україні можна лише ставши на один ґрунт з її народом – волелюбним, сильним своєю історією й традиціями. Тож він об’єднуючи свою елітарну Лаврську школу з Братською, переводив її з Печерська на Поділ, до братства, а не навпаки. Оскільки він чудово розумів, що на той час київський Поділ був головним осередком життя киян – і бідніших, і заможних, учених і ще ненавчених. Тут жили ремісники, крамарі, митці, козаки, тут вирував найбільший київський ринок, на торги якого з усіх країн поспішали купці, з якими залюбки спілкувалися кияни. Тут функціонували православні церкви – Борисоглібська, Іллінська, Миколи Набережного, Васильківська козацька, Покровська (Пирогорща). Одним словом, тут Київ жив, тут 1615 р. народилося братство і його Братська школа – майбутня Академія. Діючи лише з народом, Петро Могила вважав можна досягти суспільної стабілізації, піднести країну до європейського рівня, розвинути освіту й духовну культуру, і, таким чином, підняти українське православ’я до світового рівня. За таких історичних умов П. Могила висунув “програму дії яскравого соціально-політичного спрямування…”, прагнув “розбудовувати в Києві духовний центр на православних засадах, добитися якнайбільшої незалежності православної церкви, як національної для українців, а

також збирає до себе інтелектуальну еліту, що ґрунтується в Києво-Могилянський Атеней" [15, с. 153].

Тому не дивно, що Петро Могила з великою любов'ю і турботою ставиться до колеґіуму, будучи його благодійником і щедрим дародавцем, добираючи найкращих викладачів, навчаючи за власні кошти у зарубіжних університетах майбутніх професорів, піклуючись про студентів. "З божою поміччю, – звертався він до своїх вихованців, – постаравшись в міру слабих моїх сил, на кошт мого родинного майна, відновити гімназію, тобто київські школи, частково вже підупалі й опустілі, я постачав, постачаю і дуже бажаю, за допомогою небесного, до кінця мого життя постачати школи книгами, учителями, засобами для втримання бідних студентів, товаришів ваших і інших потребуючих. При тому я часто думав і турбувався про те, щоб в школах не тільки викладалися зовнішні науки, а, насамперед, наставлялося благочестя, яке повинно вкорінятися і посіятися у ваших молодих серцях, бо без нього всяка мудрість є глупотою перед Богом, як справедливо вона і називається" [5, с. 86]. Працюючи в освітній сфері, Петро Могила вважав, що досягти успіхів можна лише спираючись на ерудованих учених і високоосвічених богословів, навчених і дисциплінованих священиків й ченців, на людей державного мислення, які б гідно могли репрезентувати Україну на найвищих щаблях міжнародних відносин. Девізом своєї діяльності він обрав принципи, вписані ним в обітницю, яку Могила склав із запрошеними до своєї Лаврської школи професорами Ісаєю Трофимовичем-Козловським і Сильвестром Косовим 15 грудня 1630 р. у Львівській братській школі Успіння Пресвятої Богородиці: "Я, Петро Могила, милістю Божою архімандрит Київський Печерський … за ласкою і поміччю Божою і за власною моєю волею … умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була… на користь і втіху православного роду" [16, с. 149].

Серед викладачів з'являються і свої добре підготовлені в Колеґіумі випускники. Вчені Інокентій Гізель, Йосиф Кононович-Горбацький заявляють про себе як визначні філософи, Афанасій Кальнофойський, Сильвестр Косов, Стефан Почаський та інші пишуть історичні й публіцистично-релігійні праці, Ісайя Трофимович-Козловський, Ігнатій Оксенович-Старушич та інші отримують докторські богословські звання. Так, під дбайливим оком Петра Могили виростав викладацький склад Києво-Могилянського колегіуму, який відповідав запитам і потребам духовного життя українців у добу радикальних світоглядних та суспільно-політичних змін, народно-визвольної боротьби, відродження й розвитку Української держави періоду Козаччини.

Петро Могила відігравав значну роль у розвитку освіти в Україні XVII ст., "вніс небувале пожвавлення в церковне і розумове життя всього народу" [17, с. 240]. "Головна справа його життя, – писав І. Я. Франко, – заснування Києво-Могилянської колегії, яка повинна була стати забралом православ'я і південноруської національності, користуючись тією ж зброєю, якою вівся на них напад з боку ворога, – наукою і просвітництвом" [18, с. 44–45].

Відзначимо, що освітньо-культурна діяльність П. Могили не обмежувалась Київським колегіумом. Під патронатом Колеґіуму, як годилося вищим школам, "училищі колонії" він відкривав в Кременці (1636), Вінниці (1634), Гощі (1639), школи в Яссах (Молдова), Кимполунзі (Довге Поле, Волощина), пропонує московському цареві з допомогою київських учених створити в Москві школи. При його сприянні було засновано першу румунську школу – Слов'яно-греко-латинську академію, керував якою колишній ректор Києво-Могилянського колеґіуму С. Почаський. Принципово важливим було те, що П. Могила та його послідовники не звели свого завдання лише до догматичної оборони православ'я, а пішли шляхом освоєння європейської освіти й культури, розуміючи, що лише так можна відстояти національне та культурне майбутнє українського народу.

Петро Могила відіграв значну роль в історії України XVII–XVIII ст. ст., зокрема, як фундатор Першої вищої школи на українських теренах. "Організована ним школа не пусто носила його ім'я: справді міцно трималася виробленого ними наукового і культурного плану,

– писав М. Грушевський. – Її вихованці … трималися даних ним взірців, як в вихованню молодежі, так і в питаннях віри і в церковній політиці. Аж до останньої русифікації, проведеної при кінці XVIII ст., Київська академія, а з нею і східно-українське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною Могили, його духом. Відти величезне значення його в історії української культури, і незвичайний пієтизм для його пам'яті й імені, що затримується навіть в XIX ст." [11, с. 100].

Дбаючи про авторитет Києво-Могилянського колеґіуму, Петро Могила, насамперед, турбувався про надання йому статусу вищого навчального закладу. Для цього він намагався здобути відповідну грамоту від польського короля Владислава IV. Натомість останній під впливом противників православ'я видав у 1935 р. універсал, який обмежив навчання в Київському колеґіумі діалектикою, логікою, філософським курсом, без вищого богословського класу. Проте, як справедливо зазначив Ф. Тітов, "з такими образливими обмеженнями, встановленими польським урядом, який зі своїх чисто політичних міркувань не бажав допустити перетворення Київської братської колегії в академію, здається не рахувалися на практиці ні сам Петро Могила, ні наступні академічні діячі. Прикладу Могили слідували його послідовники" [19, с. 96]. Університетський рівень Києво-Могилянського колеґіуму відзначили його сучасники, власне, уся реальність, незважаючи на залежність отримання офіційного статусу від політичних обставин, твердила, що ще в 30-х роках XVII ст. Україна мала свою вищу школу.

Не дивно, що й більшість дослідників вважає, що Києво-Могилянський колеґіум ще до отримання офіційних грамот на право називатись вищим навчальним закладом, у 1630-х рр., не поступався перед європейською вищою школою. Він був "першим руським навчальним закладом" [21, с. 85]. Ці твердження зроблені на основі аналізу курсів, які вивчали у Київському колеґіумі, його організаційної структури.

Природно, що Петро Могила прагнув закріпити за Академією статус вищої школи офіційним документом. Але як центр відродження й розвитку української культури й науки, як ідеологічний осередок захисту українського православ'я, тобто як головна ланка духовності й формування національної свідомості українців, Академія не могла отримати офіційної підтримки від правлячих кіл Польщі [22, с. 92–93]. Королівський двір за всієї поваги до Петра Могили цього не дозволив зробити. Наміри Петра Могили здійснив вихованець Академії гетьман України Іван Виговський. До Гадяцького договору, укладеного ним з Річчю Посполитою, був внесений пункт: "Академію Київську дозволяє його Королівська Милість і стани коронні установити, яка має користуватися такими прерогативами і вольностями, як і Академія Краківська" [23, с. 69]. Цей договір було ратифіковано у травні 1652 р. на Великому Варшавському сеймі у присутності короля Яна Казимира і депутатів від різних станів, які заприсяглися "всі пункти, розділи, параграфи остерігати, сохраняти й виконувати, нічого не уймуючи" [24, с. 211–212]. Згодом права Академії було підтверджено в угоді, підписаній королем Міхалом Корибутом Вишневецьким і гетьманом Михайлом Ханенком у грудні 1670 р., та царською грамотою від 26 вересня 1701 року, в якій зазначалося: "Академія їх Києво-Могилянська, від попереднього свого заснування будучи рівними привілеями, як звичайно іншими академіями у всіх державах іноземних, право вольності мати підтверджено" [25, с. 494]. Академія успадкувала ім'я Петра Могили, свого благодійника, освітнього й духовного провідника: вона увійшла в історію під назвою Києво-Могилянської. Своєю організаційно-адміністративною структурою, демократичними засадами всестановості й рівності всіх у навчанні, маючи самоврядування, власне судочинство, високий рівень викладання, вона гідно несла це ім'я, зберігаючи статус вищого навчального закладу й духовного центру України і всього православного світу. Були в історії і яскраві сторінки, і спади, викликані воєнними незгодами, різними політичними обставинами. Але духовна енергія Києво-Могилянської академії не переривалася. Могилянці Петро Могила, Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Інокентій Гізель, Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Йоасаф Крюковський, Теофан Прокопович, Георгій Кониський, Георгій Щербацький, Михайло

Козачинський і сотні інших талановитих учнів Академії вірили в творчу силу науки, її спроможність розкріпачити людину й удосконалити українське суспільство. Освіта ними розглядалася не лише як складова системи культури, засіб формування інтелекту й самопізнання людини, але й як чинник піднесення національної свідомості, гарант політичної свободи. У складних умовах наступу на національну культуру й духовність, на державне існування польського й російського шовінізму Києво-Могилянська академія готувала фахівців світового класу, давала широку освіту вихідцям із різних соціальних станів, виростила визначних громадських, політичних, церковних та культурних діячів України, впливала на всі сфери суспільного життя держави, на формування національної самосвідомості українців та поглиблення інтеграції України в єдності та світові культурні процеси. Академія була центром ідейної боротьби за незалежність і свободу України, виховання протягом століть борців за її визволення від іноземного поневолення. КМА виховала покоління українців, котре пронесло крізь століття державницькі, самостійницькі ідеї – Дух Нації. Саме києвомогилянці ставали ядром і основною силою, які відігравали одну з головних ролей у національно-визвольній революції українського народу 1648–1657 рр. Києво-Могилянська академія, на думку автора, стала тим, чим вона була, тільки завдяки тому, що її засновник був людиною багатьох світів, багатьох мов і культур.

Великої ваги Петро Могила надавав друкарству. Він сам писав передмови до різних видань, а також книги. Останні – здебільшого релігійного характеру. Це богословські твори – “Євангеліє Учительне” (1637), “Служебник” (1629, 1639), “Хрест Христа Спасителя” (1632), “Анфологіон” (1636), “Євхологіон” (“Требник Петра Могили”, 1646) та ін. численні проповіді, а також полемічні твори. Загалом, Петро Могила намагався наблизити релігію до народу й цим шляхом посилити його переконання в необхідності захисту православ’я у складних умовах зростаючої католицької експансії, що загрожувало духовному існуванню українського народу. З ініціативи та за участі Петра Могили група київських письменників написала один із кращих творів української полемічної літератури XVII ст. “Літос альбо Камінь…” (1646). Праці П. Могили, написані слов’янською, українською, польською, латинською мовами, відзначаються високим літературним рівнем й насиченістю духовного змісту. Це дозволяє нам поставити Київського митрополита в ряд із найвизначнішими письменниками першої половини XVII ст. Останнім же, до речі, як і художникам, Петро Могила всіляко сприяв.

Понад 20 років він очолив книговидавничу справу, надавши Лаврській друкарні такого розмаху якого ще не знало українське книгодрукування. Іван Огієнко зазначав “… Могилянська доба – це найкраща доба в житті Печерської друкарні, доба її повного розквіту та многоплідної праці” [26, с. 372]. За Могили з Лаврської друкарні вийшли “Номоканон си ест законоправилник” (1629), “Антологія” (1636), “Тріодін” (1640), “Mnemozyne sławy” (1633), “Exegesis” (1635), “Paterickon” (1635), “Teratugrima” (1638) й ін. Могила також заснував друкарні у Волощині (Кимполунг, 1635), у монастирі Говора (1637), у Молдові (Ясси, 1641). Підкреслимо, що Київський митрополит один з перших почав видавати книги тогочасною українською літературною мовою. Боротьба за рідну мову, її гідність була частиною боротьби за честь і незалежність Батьківщини. Тогочасна українська мова стала своєрідним знаменом визвольних змагань українського народу проти іноземних поневолювачів.

Завдяки зусиллям Петра Могили та його сподвижників були зроблені перші кроки до формування української літературної мови, збільшується “кількість книг, друкованих українською книжною мовою” [27, с. 62]. Сам митрополит Могила, який володів одинадцятьма мовами, не написав жодної праці грецькою чи румунською мовами. З 19 його творів лише один написаний польською, решта – українською або церковнослов’янською. Водночас і він, і значна частина українських інтелектуальних діячів повернулися обличчям до Західної Європи, об’єктивно оцінюючи свої успіхи в царині науки й духовної культури, а також досягнення інших європейських народів у цьому контексті. Твори Петра Могили містять багато моральних сентенцій і виховних вимог; релігійні та моральні мотиви

поєднуються із загальнолюдськими поглядами та нормами поведінки особи в суспільстві. Він закликав виховувати у молоді чистоту думок й тіла, бажання робити добрі справи, повагу до батьків, слухняність, милосердя й стриманість, любов до рідного народу, підкреслював вирішальну роль розуму, а не емоцій, у виборі своєї поведінки і дій, досягненні поставленої мети. Виховні ідеї Петра Могили відіграли значну роль у формуванні патріотичного світогляду української молоді напередодні і в період національно-визвольних змагань, адже служіння Батьківщині, вважав він є основною метою людського життя. Сучасники та його соратники глибоко усвідомили значення діяльності Київського митрополита Петра для утвердження державницьких позицій, розвитку книгодрукування, зміцнення Православної церкви й поглиблення духовної культури в Україні, а києво-могилянці намагалися продовжити свого вчителя.

Петро Могила намагався пробудити й надалі підтримувати в громадськості України інтерес до власного історичного минулого. Це завдання він розв'язував, насамперед, шляхом видання історичних творів та відбудову і реставрацію давніх храмів. Зусиллями Петра Могили була "викопана з темряви підземної і відкрита денному світлу" [18, с. 46] Десятинна церква, відвойовані від уніатів та частково чи повністю реставровані Софійський собор, церкви Спаса на Берестові, Михайлівська у Видубицькому монастирі, церкви у Луцьку, Куп'яничах, ін. Відбудова давніх княжих святинь, унаочнюючи перманентність українських традицій, перетворювалася на потужну національно-патріотичну ідею. Збереження традицій свого народу, розвиток тим самим духовної культури й освіти, на думку Петра Могили, повинні були забезпечити згуртування українського суспільства, слугувати відновленню національної державності.

Таким чином, Петро Могила належав до нової ґенерації вітчизняних державних, церковних і культурно-освітніх діячів, яка вийшла на історичну арену у переддень національно-визвольної революції українського народу першої половини XVII ст. Багатогранна діяльність славетного українського діяча сприяла становленню і розвитку духовної культури, її європеїзації та інтеграції у європейські й світові науково-освітні простори. Петру Могилі належить одне із чільних місць у розвитку української духовної культури й освіти в означений період. Його реформування церковного життя сприяли консолідації Київської православної митрополії, в цілому зростанню значення українського православ'я. Подальше предметне вивчення багатоаспектної наукової та духовної діяльності П. Могили, з'ясування ролі визначного церковного діяча у розвитку національної культури й освіти є один з важливих завдань української історичної науки, має вагоме значення.

Список використаних джерел

1. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 559 с.

2. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – Т. 2. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1898. — 498 с.

3. *Голубев С. Т.* Киево-Могилянская коллегия при жизни своего фундатора, Киевского митрополита Петра Могилы. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 23 с.

4. *Терновский Ф.* Киевский митрополит Петр Могила // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 4. – С. 1–24.

5. *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. – Париж: Український вільний університет, 1969. – 282 с.

6. *Хижняк З. І.* Могила Петро Симеонович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2001. – С. 370–374.

7. *Алексієвець Л. М.* Києво-Могилянська Академія в особах // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 25–40.

8. *Алексієвець Л. М.* Києво-Могилянська Академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с.

9. *Алексієвець Л. М.* Петро Могила в духовній історії України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2. – С. 9–14.

10. *Лужицький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – 640 с.

11. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.

12. *"Статті* для заспокоєння руського народу" // Довідник з історії України (А–Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 825.

13. *Катехизис* Петра Могили / Упорядкування проф. А. Жуковського, переклад В. Шевчука. – К.: Воскресіння, 1996. – 288 с.

14. *Акт* о слиянии Лаврской школы со школою Киевского братства (5 января 1632 г.) // Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М.: Педагогика, 1988. – С. 86–88.

15. *Шевчук М. В.* Києво-Могилянська академія в контексті української культури XVII–XVIII ст. // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 9. – С. 151–159.

16. *Памятники*, изданные Временной комиссией для разбора древних антов, высочайше учрежденного при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 2. – К., 1846. – С. 149.

17. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

18. *Хижняк З. І. Києво*-Могилянська академія. – К.: Вид-во при Київському державному університеті видавничого об'єднання "Вища школа", 1981. – 236 с.

19. *Тітов Ф.* Стара вища школа в Київській Україні XVI – поч. XIX в.: Збірник АН України; Зб. Історично-філологічного відділу. – Т. XX. – К.: Друк. УАН, 1924. – 433 с.

20. *Голубев С. Т.* Киевская Академія в конце XVII и начале XVIII столетия. – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1901. – 101 с.

21. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею: В 2 ч. – К.: Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с.

22. *Jablonowski A.* Akademia Kijowsko-Mohilańska. – Kraków, 1899–1900. – S. 92–93.

23. *Volumina* Segum. T. 4. – Petersburg, 1859. – S. 69.

24. *Акты,* относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 4 (1657–1659). – СПб, 1863. – С. 211–212.

25. *Жалованная* грамота царя Петра Алексеевича, даная Киевской Академии в подтверждение предыдущей грамоты. 1701 года, 26 сентября // Памятники. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. – Т. II. – С. 492–497.

26. *Києво-Могилянська* академія в іменах XVII–XVIII ст. Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. – 736 с.

27. *Історія* української літератури: У 2-х т. / Під ред. М. Т. Ященко. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. – 632 с.

Vasyl Pohoretskyi

METROPOLIAN PETRO MOHYLA'S ROLE IN THE UKRAINIAN SPIRITUAL CULTURE DEVELOPMENT

The paper presents P. Mohyla's place and role in the Ukrainian spiritual culture development as well as substantiates the importance of his reforms in the context of the contemporary national revival.

Key words: Petro Mohyla, Metropolitan, spiritual culture, Kyiv-Pechersk Monastery, Kyiv-Mohyla Academy.

УДК 94 (477)

Ришард Томчик

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО У 1890–1914 РР.

У статті автор висвітлює політичну діяльність Кирила Трильовського – відомого західноукраїнського громадського діяча. Досліджується його внесок у роботу Української радикальної партії та організацію січового руху на Галичині й Покутті.

Ключові слова: Кирило Трильовський, Східна Галичина, Покуття, Українська радикальна партія, гімнастично-пожежне товариство "Січ", український національний рух.

Засвоєння політичного досвіду та історичних традицій кінця XIX – початку XX ст. – періоду виникнення перших політичних партій, національно-патріотичних організацій, наукових товариств – є неоціненним скарбом для сучасного українського державотворення. Цей досвід, на жаль, до кінця недооцінений і значною мірою недосліджений, хоча його вистачило б, щоб виховати цілі покоління державомислячих, творчих людей в Україні. Він повинен увійти до скарбниці політичної культури українського народу, сформувати її на рівні розвинених європейських націй.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання вивчення життя і діяльності одного з представників цієї доби – Кирила Трильовського (1864–1941) – відомого громадсько-політичного діяча Галичини, керівника Української радикальної партії (УРП), організатора січового руху, адвоката, журналіста і видавця, посла до австрійського парламенту (1907–1908), депутата Галицького крайового сейму в 1913 р., члена "Загальної української ради" (1915–1916). Як організатор "Січей" К. Трильовський відіграв значну роль у поширенні й пробудженні національної свідомості селянських мас, зокрема на Покутті. Виступаючи у багатьох судових процесах як адвокат, головним чином, захищаючи селян, швидко здобув популярність серед українського населення.

Поруч з М. Павликом й І. Франком, К. Трильовський, як лідер УРП, вів наполегливу агітацію в соціалістичному дусі серед українських селян і робітників. Про піонерів українсько-галицького соціалізму писав, що це "перші апостоли соціалізму серед галицьких русинів. Це просто героїчні персони. Вони кидають виклик усьому тодішньому, глибоко консервативному і клерикальному русинському суспільству" [1, с. 8]. К. Трильовський додавав, що "тюрма їх не зламає, вона їх лише болить… Вони говорять про соціалізм, про суспільний переворот, про дарвінізм, про колективну власність, славлять попід небеса цього Золя, який не соромиться описувати брудну спідницю прачки. І москвофіли, і народники так само кличуть поліцію проти "лжепророків", шаноблива "суспільна ієрархія" відчуває себе загроженою… вони йдуть до криміналу, де сидять не місяці, а майже роки" [1, с. 8]. Серйозною перешкодою для розвитку радикального руху була складна ситуація в Галичині, як у польсько-українських взаєминах, так і в середині українського населення, де боролися проти себе в 1890-х роках впливи москвофілів і народників.

К. Трильовський належав до діячів, які в 1890-х рр. виступали проти спроб покинути соціалістично-аграрний напрям, який радикальна партія прийняла в часі її створення, та перейти на соціал-демократичну платформу. На цьому тлі дійшло до серйозних конфліктів поміж УРП та Соціал-Демократичною Партією Галичини (СДПГ), у якій переважали поляки. В середині 1890-х рр. у СДПГ велася дискусія про аграрну програму. СДПГ пробувала поширити свою пропаганду на селі [2]. 12–15 вересня 1894 р. відбувся у Львові III конгрес СДПГ, який висловився за скасування приватної власності й введення колективних господарств на селі. Під час цього з'їзду К. Трильовський та І. Франко представляли УРП. У

своїх виступах вони заперечували тезу про колективізацію сільського господарства. К. Трильовський підкреслив, що консерватизм селян щодо права власності на землю робить неможливою колективізацію їхніх земель, колективізація можлива на землях ґміни. У мінімалістській програмі радикали давали ґмінам право першокупівлі землі. К. Трильовський звернувся також до питання агітації на селі, а саме – кого агітувати? На думку радикала, ця пропаганда не повинна спрямовуватися лише до безземельного сільського пролетаріату, наймитів і парубків, які працювали в поміщиків і багатих селян, адже вони "найбільш деморалізовані", тобто належать до найбільш реакційної групи населення, сільського люмпенпролетаріату. Пропаганда не переконає також заможного селянства, яке має пару десятків гектарів землі, та поміщиків. Лишається, отже, найчисленніша група бідних селян, які мають 2–5 моргів землі – таких у Галичині було найбільше. Дискусія на з'їзді показала різницю між польськими соціалістами й українськими радикалами в селянському питанні. Як наслідок цього III з'їзд СДПГ прийняв постанову, яку пропонував К. Трильовський, доповнивши її пропозицією Зиґмунта Лесера [3]. При чому слід додати, що радикали раніше закидали польським соціалістам пасивність у пропагандистській діяльності серед польського селянства, особливо серед нових поселенців, які приїжджали в Галичину з польських земель і спочатку були розгублені в новій дійсності. Польські селянські політики вже під час формування партійних структур проголошували на сторінках преси й на мітингах ідею самостійної польської держави [4, с. 216]. Наслідком цього було невдоволення частини українських радикалів, які старалися агітувати селян у національному дусі.

В УРП думали над тим, яку роль польські селянські політики могли б відіграти в галицьких селах. На початку 1890-х рр. Б. Вислоух утримував зв'язок із К. Трильовським, який був прихильником співпраці з польськими селянськими політиками, які гуртувалися навколо часопису "Пжияцєль Люду" ("Народний Друг") [5, с. 124]. Від імені радикальної партії К. Трильовський писав: "на нашу думку, група "Пжияцєля Люду" повинна якнайшвидше організувати нове політичне товариство, лише для польських селян, та на основі цього товариства створити нову польську радикальну партію ...а "Пжияцєль Люду" зі своїми двома тисячами передплатників прекрасно дає їй підтримку серед польського населення. Тепер же пора говорити відкритим текстом, відкинути кунктаторську політику, яку особливо проводить пан Вислоух, пора покінчити з політикою листів і телеграфічної діяльності – слід взятися за політику дії, мітингів, зборів, організації... разом із партіями: соціалістичною й нашою, радикальною, яка це могла би бути сила!" [6]. Ведучи агітацію в галицьких селах, УРП розраховувала на політичного партнера з польського боку, програма якого була би близька радикалам, тоді ж у боротьбі за впливи на селі УРП отримала б серйозну підтримку. Однак такого партнера К. Трильовський не бачив серед польських селянських політиків. Улітку 1894 року, розчарований політичною діяльністю поляків він говорив: "усі надії лишилися невиправданими, вони стоять поруч з клерикалами та шляхтою!" [7].

У середині 1890-х рр. К. Трильовський був прихильником поглядів, які висловлював у своїй книжці "Ukraina irredenta" Юліан Бачинський (вони виходили за рамки політичної думки Михайла Драгоманова). "Трильовський писав відкритим текстом, аналізуючи погляди Драгоманова щодо української самостійності: "[Драгоманов] мав у цьому питанні досить неоднозначні погляди, а радше прямо заявляв, що не може собі уявити України без зв'язку з іншими російськими провінціями... Однак він бажав якнайширшої реґіональної автономії, що означало фактично політичну самостійність русько-українського народу [8, с. 352]. Поява у дискусії молодого покоління радикалів вимог політичної незалежності Русі-України мало значення для всього тодішнього українського національного руху. Це був важливий етап на шляху до швидкого дозрівання й самовизначення українського населення Галичини в середині 1890-х рр. [9, с. 163].

К. Трильовський разом із іншими радикалами організував відділення товариства "Народна Спілка" на Гуцульщині та Покутті. Першу "Народну Спілку" засновано в Киданцях Коломийського повіту. Коломийський повіт – це місце активної діяльності Радикальної Партії. Вона проводилась у рамках місцевого товариства "Народна Воля",

заснованого в травні 1893 року. Її першим головою загальні збори обрали І. Франка, секретарем – К. Трильовського, скарбником – М. Павлика. Коломийська "Народна Воля" в середині червня 1894 року нараховувала 685 членів [10]. З моменту заснування вона перейняла видання газети "Хлібороб", яка виходила тиражем 1000 примірників та мала 900 постійних передплатників. У цій газеті подавалися детальні звіти з діяльності радикалів на селі. Товариство заснувало позичкову касу для членів радикальної партії.

К. Трильовський не отримав мандату на виборах до галицького Сейму восени 1895 року. Тоді мандати здобули три радикали: Теофіл Окуневський (Коломия), Дмитро Остапчук (Збараж) та Степан Новаковський (Перемишль). Цей останній, на відміну від "панів у чорних сюртуках", одягався як селянин на свято. Багато здивованих поляків, які не очікували такого успіху Радикальної партії на виборах, питало: "Хто це, чого хоче цей мужик Новаковський, який поборов на виборах князя Адама Сапігу, ким є новий посол Остапчук, яка фактична коломиївська програма радикально настроєного посла Окуневського? Ай ті радикали, що не перейшли на Стрийщині, Тернопільщині, Городенщині... мужик Думка, д-р Данилович, які отримали в інших повітах пару десятків голосів" [11, с. 4]. Під час виборчої кампанії активно діяли два адвокати, які захищали селян у судах, Северин Данилович із Коломиї, редактор "Хлібороба", голова соціалістичного товариства "Сила" й голова "Народної Волі" та К. Трильовський зі Снятиня, який мав практику в Стрию й був інспіратором "Стрийського Голосу", що виходив у місті. Однак Северин Данилович, хоча старався активно діяти в Городенській окрузі на початках виборчої кампанії, остаточно вирішив зняти свою кандидатуру та щоб замість нього виступив професор Володимир Шухевич, швагер Барвинського. Зате К. Трильовський діяв у 1890-х рр. як активний агітатор, поширював радикально соціалістичну пропаганду серед українських селян, про що писали старости та львівська дирекція поліції у своїх звітах до намісника [12, арк. 1–30]. Високо оцінювали його заангажованість у виборчій кампанії українські політичні противники. Один із них підкреслював: "Це здібна людина, активна, молода, йому ж усього 31 рік. Зруйнувався на виборах" [11, с. 31].

К. Трильовський лишився в УРП, при М. Павлику, після повторного поділу, який стався 1899 року. Після виходу соціал-демократичної фракції й після створення Української Соціал-Демократичної Партії (УСДП) зросла його роль в УРП. Діючи на Покутті й Гуцульщині в тяжкий для партії час на початку XX ст., був її фактичним лідером. Тоді ж наступила криза у взаєминах із польськими соціалістами в Галичині. Вони перестали підтримувати зв'язки з керівництвом УРП, бо їхнім партнером стала УСДП [13, с. 115].

На зламі XIX/XX вв. надалі було надзвичайно важко дійти діячам УРП до українських селян (а вже минуло 10 років діяльності). К. Трильовський писав: "Нещастям і просто прокляттям руського селянина є оця страшна улесливість, оце цілування всіх рук, оце чекання годинами на морозі з голою головою, по коридорах установ, пов'язана з тим усім зневіра в себе, відсутність будь-якої ініціативи, надзвичайна важкуватість та брутальна, пасивна витривалість щодо всяких спроб рушити цю масу, зробити з неї живий і свідомий організм" [1, с. 23]. Але, як він зразу ж додавав, "це становище якраз відповідає радикальній партії, яка, як соціалістина, вірить в об'єднання всіх народів, патріотизм якої не полягає на ненависті до інших, але, перш за все, на любові до своєї власної нації та на палкому прагненні піднести його на якомога більш високий щабель культурного розвитку [1]. Пишучи працю про піднесення українських селян на вищий рівень суспільної й політичної свідомості, згідно з програмою радикалів, К. Трильовський підкреслював, що "партія, яка дійсно є соціалістичною та яка не обмежується тактичними догмами західноєвропейських соціалістів, має можливість відродити руський народ, створити йому нові форми культурного буття [1, с. 32]. Радикали особливо акцентували на діяльності серед сільської молоді. Знаючи ситуацію в українських селах (де не більше ніж 30 чоловік ходило до народної читальні у місцевості, у якій проживало 2–3 тисячі людей), радикали звертали увагу на те, що в читальнях "Просвіти" або в товаристві ім. М. Качковського (москвофільській) головами були майже виключно місцеві священики, та це поглиблювало клерикалізм й підтримувало народницькі й москвофільські впливи. Спроба

створити мережу "Народних Товариств" від початку 1890-х рр. не принесла радикалам багато успіхів. "Народні Товариства" діяли на Покутті, головним чином на Коломийщині, й значно менше в сусідніх повітах. Після зміни статуту "Народних Товариств", де радикали записали, що членом товариства може бути лише "світський русин" (щоб забезпечитися перед впливами місцевих священиків), товариства стали активніше діяти у Снятинському повіті. Тому, з метою зробити село більш діяльним, радикали вирішили створити мережу спортивно-пожежних гуртків, які виконували б також культурно-освітню роль та були б осередками політичної активності партії.

Від початку 1900 року, під керівництвом К. Трильовського, який мешкав на той час у Коломийському повіті, почалася організація гімнастично-пожежного товариства "Січ" [14, с. 73]. Перший гурток був створений у Заваллі Снятинського повіту [15, с. 34]. Саме там, 5 травня 1900 року відбулися збори, у яких, як згадував пізніше Микола Угрин [16, с. 36], брала участь незначна кількість селян, декілька міщан та інтелігентів із сусіднього Снятиня. Статут товариства "Січ" у Заваллі був прийнятий рескриптом цісарського намісника від 8 березня 1900 року. У ньому записано, що метою товариства "Січ" є надавати допомогу під час пожежі, поширювати замилування для гімнастичних вправ та розвитку товариського життя між членами організації" [17, с. 1]. Важливою метою новоствореного Товариства був фізичний розвиток та військова підготовка молоді з огляду на майбутні українські збройні сили. У політичній роботі значення мало також зміцнення партійних впливів серед сільської молоді, відсталої в освітній ділянці, де чимало було неграмотних людей; йшлося теж про усвідомлення необхідності боротьби з класовим гнітом, про прищеплення патріотизму та про поширення ідеї самостійної України. Тому, поруч із спортивними вправами (у тому числі й популярного футболу) та протипожежного вишколу одною з важливих освітніх цілей були читання на пам'ять віршів, відчити й лекції, танці [17, с. 3]. Величезною проблемою галицького села була неграмотність [18], тому в "Січі" зимою велися курси писання і читання, для піднесення культури селянина [19, с. 348]. У деяких випадках запроваджено досить строгі принципи щодо неграмотних учасників. Член "Січі", який за три місяці не зумів на середньому рівні писати й читати, був вилучений із організації. Серед членів та інших жителів села проводили протиалкогольні акції. На Гуцульщині інколи вона давала позитивні результати. Крім того, вводили взимку звичку пити чай, а влітку – хлібний квас. У статутній діяльності Товариства "Січ" заплановано відкриття бібліотек і читалень, організацію хорів. При "січових кошах" (світлицях) відкривалися крамниці й відділення позичкової каси. Частиною патріотичного виховання були також пісні, яких члени товариства мали розповсюджувати у своїх середовищах. Таким чином, поширювались патріотичні пісні, тексти яких писали відомі українські письменники: І. Франко, К. Малицька, А. Шпитько. К. Трильовський теж писав тексти, хоча він сам стверджував, що не був видатним письменником [20, с. 444]. У Товаристві "Січ" найбільш популярною була пісня "Гуцулів-січовиків". Члени "Січі" співали також власну колядку, автором якої був відомий діяч радикальної партії, Іван Сандуляк Лукина з Карлова [21]. Дійсним або допоміжним членом "Січі" міг бути кожний українець та кожна українка "світського стану", які сплачували членські внески. Управи товариства складали впродовж одного року: кошовий, учитель, писар, скарбник та чотири члени, які працювали в селі. Кожного року відбувалися загальні збори членів [17; 22]. Члени товариства допомагали гасити пожежі по селах, а також у поміщицьких будинках, наприклад у Підгайчиках, в маєтку М. Лукашевича, який у Коломийському повіті був відомий як жорстока людина в поведінці з місцевими селянами. Рятували маєтки населення, не дивлячись на національність, заможність або віросповідання. За три перші роки діяльності Товариства "Січ" на території Галичини й Буковини було створено відділення у 150 селах [23; 1, с. 28]. Згодом, спортивно-пожежне товариство зростало, збільшувалась також кількість молодих людей в організації (в першому десятилітті XX століття налічувалось їх уже декілька десятків тисяч) [14, с. 73]. Лідер радикальної партії К. Трильовський організував у повітах святкування пожежників із "Січі", де були присутніми численні селяни. Перше велике "січове свято" відбулося 12 червня 1902 року в Коломиї, куди прибули відділи українських пожежників із сіл. У залі місцевої ощадної каси

відбувся концерт, виголошено реферати. Пізніше, головними вулицями міста марширували до парку відділи пожежників, а опісля влаштовано всенародне святкування [24].

При гуртках "Січі" організувалися місцеві управи радикальної партії, які старалися вести ширшу політичну діяльність серед місцевого населення. "Січ" стала антипоміщицькою й антиросійською. У 1903 році з метою поширювати "січові" ідеї стала виходити в Станіславові газета "Нова Січ". Від початків діяльності товариство зустрілося з неприхильним ставленням з боку місцевих кіл польських поміщиків і галицької влади. У виданому 1902 року таємному циркулярі застерігалося місцеву адміністрацію про політичний характер "Січі" [25]. У травні 1903 року "подоляки" стали нападати на "Січ" у "Газеті Народовій". Стараючись залякати широкі кола польської шляхти, вони закидали "Січі", що українські селяни роблять по ночах вправи з сокирами. Це призвело до "тривоги від бунту серед гуцулів, про виступи проти поляків" [19, с. 349] і спричинилося до зростання польсько-українського протистояння щодо товариств у наступних роках. Організаційний розвиток січових товариств та пов'язане з ним зростання впливів радикалів на селян довело до того, що УРП була об'єктом нападів як українських клерикалів, так і народних демократів.

Особливо тиснули на К. Трильовського: з одного боку за поширення антиклерикалізму (згідно з програмою УРП та зі статутом "Січі"), з другого – за підтримку православ'я. У 1903 році він був причетний до переходу мешканців села Залуччя на православ'я, заснував у селі гурток "Січі" й розвинув економічну діяльність "Народної Спілки".

На виборах до австрійського Рейхсрату К. Трильовський у 1907 та 1911 рр. переміг. Він став також депутатом Галицького крайового сейму в 1913 р. До початку Першої світової війни – поруч із працею в рейхсраті й сеймі – проводив активну діяльність, спрямовану на організаційний розвиток січових товариств. За цю діяльність його судили на початку 1905 року, пару тижнів просидів у тюрмі.

Працюючи в "Січі", він звертав особливу увагу на парамілітарні елементи. На його думку (а також на думку керівництва радикальної партії), січові товариства мали бути кадрами майбутнього українського війська. Воно так і сталося перед початком Першої світової війни, коли в Галичині почали створюватися відділи Січових стрільців. Часто з цього приводу виникали суперечки з галицькою адміністрацією. Зростала теж хвиля нападів польської преси на "Січ". К. Трильовський писав: "Немає тижня, щоб у "патріотичній польській пресі не кликали небесного грому й багнетів цісарсько-королівських жандармів проти "Січі", особливо за ті марші, вправи з військовими трубками, вправи з топірцями" [1, с. 29–30].

У другій половині першого десятиліття XX ст., особливо після парламентських виборів 1907 року, коли К. Трильовський став депутатом, мали місце суперечки поміж ним та іншими лідерами УРП. Газета "Громадський Голос" писала, що з'їзд радикальної партії 1908 року не прийняв рішення про вибір голови УРП з огляду на сподівання, що цей пост і надалі займатиме Лев Бачинський. Останній з приводу конфлікту з К. Трильовським. Голова "Січі" належав до недисплінованих політиків, які не дотримувалися постанов партійних органів. На Гуцульщині й Покутті проводив власну політичну стратегію, а в пропаганді користувався "Селянською Правдою", яку видавав у Коломиї [23]. Остаточно Л. Бачинський вирішив надалі бути головою УРП, його заступниками стали М. Павлик й І. Макух. Напруга в радикальній партії між Л. Бачинським і його прихильниками та січовим отаманом К. Трильовським, була відчутна упродовж наступних років. Це питання не виносилося на форум партійної управи з огляду на велику популярність К. Трильовського, аж до того часу, коли він почав нападати на тодішнього голову в пресі. Ситуація змінилася ранньою весною 1910 року, після статті К. Трильовського, надрукованій у "Зорі". У ній автор критично ставився до особи Л. Бачинського, чим загострив конфлікт настільки, що це питання внесено до порядку денного засідання Головної управи УРП 16 квітня й 8 травня 1910 у Львові [27, арк. 25–26]. Головна управа, яка переважно засідала в приміщеннях "Громадського Голосу (вул. Коперніка, 17) або в "Народній Гостинниці", не зважилася усунути з партії К. Трильовського. Його роль у "Січі" та популярність на Гуцульщині й Покутті були важливі

для партії. Партійні лідери захищали "Січ", використовували організовані К. Трильовським святкування, головним чином свято "Січі", яке відбувалося кожного року в Станіславові для розповсюдження ідеології народного соціалізму.

Список використаних джерел

1. *Trylowski C.* Nacjonalny ruch Rusinów a "Sicze". – Kraków, 1905.

2. *Naprzód*. – № 19–21. – 6. 10. 1893; *Naprzód*. – № 24. – 15. 12. I893.

3. *Народ*. – 1. 15. VII. 1894. – № 13, 14; Народ. – 15. 9. 1894; № 18; 10. X. 1895. № 41; *Najdus W.* Ruch robotniczy w Galicji w latach 1890–1900; *Przegląd* Historyczny. – 1962. – З. 1. – С. 105–106; *Najdus W.* Polska Partia Socjalno–Demokratyczna Galicji i Śląska 1890–1918. – Warszawa, 1983. – С. 187–188; *Najdus W.* Ignacy Daszyński 1866–1936. – Warszawa, 1988. – С. 106–107; *Hornowa E.* Powstanie Ukraińskiej Partii Socjalno–Demokratycznej w Galicji Wschodniej. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Historia XVII. – Opole, 1980. – С. 88.

4. *Molenda J.* Chłopi Naród Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski. – Warszawa, 1999. – С. 216.

5. *Kudłaszyk A.* Myśl społeczno-polityczna Wysłoucha 1855–1937. – Warszawa-Wrocław, 1978. – С. 124.

6. *Народ.* – № 6. – I5. III. 1894.

7. *Naprzód.* – 15. IX. 1894. – № 18. Zakład_Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów. Papiery Bolesława i Marii Wysłouchów. – Т. 16. – Listy różnych osób do Marii Wysłouchowej. – Litery S–Z i nieoznaczone. – Lata 1890–1904. – 7190/II. – mf l952. – 287 с.

8. *Trylowski C.* Czego chcą Rusini.... – 352 с.

9. *Zaszkilniak L.* Polsko-ukraiński spór o Galicję na początku XX wieku: między świadomością historyczną a realiami // Narody i historia. Pod red. A. Rzegockiego. – Kraków, 2000. – 163 s.

10. *Центральний* державний історичний архів України у м. Львові (далі: ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 7653-а.

11. *Badeni J.* Radykali ruscy. – Kraków, 1896. – 4 s.

12. *ЦДІАЛ.* – Ф. 146. – Оп. 7 а. – Спр. 38. – Арк. 1–30.

13. *Najdus W.* Koncepcje polityczne Ignacego Daszyńskiego w latach 1890–1918. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. V. W kręgu twórców myśli politycznej, pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław, 1983. – 115 s.

14. *В еміграційнім* опрацюванні Матвія Стахіва і Ярослава Штендери помилково подається дата заснування Січі (1902 рік): M. Stachiw, J. Sztendera, Western Ukraine. At the turning point of Europe's history 1918–1923. – New York, 1969. – 73 с.

15. *Лазарович М.* Гей, ви, стрільці січовії... Формування українсього стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки. – Тернопіль, 2004. – 34 с.

16. *Угрин–Безгрішний М.* Українські Січові Стрільці // Календар Червоної Калини, 1924. – 36 с.

17. *Статут* Товариства Гімнастичного і Сторожі Огневої "Січ". – Коломия, 1902. – 1 с.

18. *Analfabetyzm* w Galicji // Kurier Lwowski. – 12. I. 1903. – № 12; Walka z analfabetyzmem. – Kurier Lwowski. – 16. I. 1903. – № 16.

19. *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1848–1906. – Kraków, 1907. – T. II. – 348 с.

20. *Trylowskyj K.* Moja znajomość z Józefem Piłsudskim // Niepodległość. – T. VIII, 1933. – Z. 3. – 444 с.

21. *Новий* Громадський Голос. – 8. IX. – 1904. – № 14–15.

22. *Archiwum* Główne Akt Dawnych w Warszawie, Cesarsko-Królewskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: AGAD, CK MSW). – Sygn. 43. – Druk 111.

23. *AGAD*, CK MSW, sygn. 43, Інтерпеляція депутата Ернеста Брейтера і групи депутатів від 21 березня 1904 року, у справі переслідування Товариства Гімнастичного і Сторожі Огневої "Січ", бланк 144.

24. *AGAD*, CK MSW, sygn. 25. Pismo K. K. Stadtthalterei Praesidium in Lemberg. – 17. VI. 1902.

25. *ЦДІАЛ.* – Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 107/184. – Арк. 488.

26. *Zjazd* radykałów ruskich // Czas. – 2. I. 1909. – № 1.

27. *ЦДІАЛ.* – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 25–26.

Ryshard Tomchyk

THE POLITICAL ACTIVITY OF KIRYL TRYLOWSKYI IN 1890–1914

In the article the author reflect the political activity of Kiryl Trylowskyi – the famous Western Ukrainian public figure. His impact in the work of the Ukrainian Radical Party and the organization of the "Sich" movement in Galicia and Pokucie Region is investigated.

Key words: Kyrylo Trylowskyi, Eastern Galicia, Pokucie Region, Ukrainian Radical Party, gymnastic brigades "Sicz", ukrainian national movement.

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Ірина Федорів

ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЬГИ ЖУЛКОВСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ XX СТ.

У статті висвітлюється життя й діяльність відомої тернопільської громадсько-політичної діячки О. Жулковської у контексті національно-визвольного руху.

Ключові слова: Ольга Жулковська, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, національно-визвольний рух, Українська Самостійна Соборна Держава.

Вільний національний розвиток і повне національне відродження на державницькій основі – є об'єктивною тенденцією нової епохи незалежної України, необхідною складовою розвитку етнонаціональних відносин та консолідаційних процесів у перехідний період. І якщо донедавна розв'язання національного питання було важливою складовою державної політики, пов'язаної з переходом від тоталітаризму до демократичної, правової держави, то сьогодні воно не втрачає своєї актуальності у зв'язку із збереженням історичної пам'яті, потребою вивчення проблем національно-визвольного руху, особливо XX століття.

Сучасні українські політичні сили повинні звернутися не лише до духовного, але й організаційного потенціалу національної ідеї, вищим втіленням якої є національна незалежність. Українська державницька ідея повинна відкинути і національну вузькість, і заперечення або недооцінку національних інтересів, і тенденцію до гегемонізму. Йдеться про першочергове втілення в життя послідовного демократизму в етнонаціональних відносинах, врахування вперше чергу національного фактора у завданнях розбудови України. Такою була ідеологія українського національно-визвольного руху середини XX ст., такою вона мала б бути сьогодні – у 2009 р.

На жаль, перші роки сучасного державотворення, що відбувалися в атмосфері панування необільшовицького підходу до вирішення цих питань з боку нових політичних сил, що перебували в емоційному полоні руйнування старого, плюндрування системи, майже насильницького нав'язування суспільству власного, суб'єктивного бачення України як суверенної держави, у якому, на жаль, "загубилась" національна ідея як така взагалі; бачення, не підкріпленого інтелектуальною скарбницею, історичним досвідом минулого, бачення, де інтереси вузької еліти, як правило, видавались за інтереси народу, затьмарюючи інтереси особистості на фоні тотального зубожіння народу, що в результаті відкинуло суспільство назад, на рівень економічного розвитку 40–50-річної давності, а в концептуальному плані – на рівень ідей XIX – початку XX ст., тобто блискучих колись поглядів, які аж ніяк не враховують сучасних реалій.

Справа тут не просто у подоланні "білих плям" в історії українського державотворення, а в виваженому об'єктивному аналізі своєї національної історії в контексті європейської. По-друге, йдеться не лише про заповнення певних прогалин у політичній свідомості, але й розгляд національних державотворчих процесів з першоджерел, які приховувались у спецсховищах багато десятиліть.

Такий підхід є принципово важливим в умовах, коли деяким дослідницьким працям початкового періоду незалежності неоліберальною демократичною "хвилею" стимулювалося "утікання в історію" (за тисячі і мільйони років), вишукувалися саме там "недоторкані коріння українства" та його цілковита осібність від вселюдськості, коли заохочувалися тенденції до "відокремлення" історії суто українського етносу від історії інших етносів, що населяють Україну та від історії її сусідів.

Безумовно, що сьогодні українська національна ідея має бути позбавлена шовіністичних зазіхань і спрямована на максимальний синтез поєднання загальнодержавного, загальнонаціонального та особистісного інтересів. Таке гуманістичне розуміння національної ідеї в її геополітичному, соціологічному, духовному вимірах тепер має особливе значення для подолання небезпеки крайнощів як імперської тенденції, що виходить від наддержав, так і агресивного екстремістського націоналізму, який часто є ні чим іншим, як реакцією на агресивний колоніалізм [1, с. 5].

Українська національна ідея завжди була пов'язана з синтезом національного й соціально-демократичного визволення, пошуком нових форм співіснування особи й суспільства. Визвольний рух втім, поляризує конкретні форми ідеологічної свідомості згідно з соціальними позиціями сторін, які брали чи беруть участь у цій боротьбі, поляризує й саме суспільство, етнос. Зрештою, нинішня територія України як земля українського етногенезу є результат політичного розвитку, в якому етнічна сторінка історії та її політична, військова, дипломатична й економічна не завжди збігалися. Відтак народний елемент українства не тільки "компенсував" державне життя, а й виявляв себе певною мірою як політичний еквівалент майбутньої національної держави [1, с. 5].

Становленню української державності передував тривалий історичний процес формування й розвитку нації. Відтак вагомого значення набувають дослідження з історії середини XX ст., періоду національно-визвольного руху під проводом Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанської Армії (УПА), і в цьому ключі питання ролі жіноцтва у процесі боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД).

З-поміж багатьох відомих діячок українського жіночого руху – членів ОУН періоду Другої світової війни та повоєнних років – вирізняється постать тернополянки Ольги Жулковської (1928). Її діяльність віддзеркалює долю цілого покоління українських жінок, які мужньо й жертовно боролися за українську державність у складних умовах середини XX ст. та в період здобуття й розбудови вже незалежної України, з 1989 р. – й до сьогодні. Суспільно-політична й організаційна робота О. Жулковської тісно переплетена з такими відомими особистостями українського жіночого визвольного руху середини XX ст. як Дарія Ребет, Катерина Зарицька, Ірина Козак, Галина Дидик, Юлія Ганущак, а в теоретико-методологічному плані, звичайно ж з Оленою Кисілевською, Ольгою Басараб, Міленою Рудницькою, Оленою Степанів та ін.

Тож дослідження життя й діяльності О. Жулковської у зазначений період в контексті загальних подій національно-визвольного руху XX ст., що є метою запропонованої статті – важливе для відтворення цілісної картини новітньої історії України, дасть можливість краще збагнути чимало неоднозначних подій, характер й суть західноукраїнського жіночого руху в період діяльності українського підпілля, що донині є предметом гострих дискусій науковців та широкого загалу як явища поліфонічного й суперечливого.

У 40–50-х рр. минулого століття український народ відкрито виступив проти німецько-гітлерівського та російсько-сталінського тоталітарних режимів. Боротьбу за незалежність України політичними методами вела ОУН, військовим – УПА. Кожне з цих формувань мало свою структуру, тактику, методи, проте їх об'єднувала спільна мета – здобуття УССД [2, с. 64].

Після розколу Організації, революційно-політична ОУН під проводом С. Бандери виробила власну програму боротьби, проголошену в "Маніфесті" у грудні 1940 р. У її основу були покладені революційні принципи, що спиралися на "власні сили українського народу", відкинувши орієнтацію на чужі [2, с. 64].

Структурно Провід ОУН (б) поділяв територію на Землі–Краї–Області–Округи–Надрайони–Райони–Підрайони–Кущі–Станиці. На кожному структурному рівні були зорганізовані референтури: організаційна, військова, пропагандистська, фінансово-господарська, молодіжна та служби безпеки.

Структура УПА оформилась в серпні 1943 р., коли Головний Військовий Штаб, який очолював Р. Шухевич відокремився від Проводу ОУН.

З початку німецько-радянської війни Провід ОУН закликав увесь український народ піднятися на боротьбу з ворогом. Після першої радянської окупації значна кількість членів і симпатиків ОУН потрапила в руки тоталітарної машини. Багатьох було знищено фізично, інших "поселили" на сибірських просторах. Постало завдання налагодити втрачені зв'язки та підготувати нові кадри. Почали формуватися жіночі підрозділи, відтак поруч із чоловічою успішно запрацювала жіноча сітка ОУН [2, с. 65].

Саме в цей час, у 1943 р. серед сотень інших стає членом Юнацтва ОУН і О. Жулковська [3, с. 6]. Таке рішення було результатом сімейного національно-патріотичного виховання, як згадує п. Ольга, у "родинному домі с. Глібів Гусятинського району, нас: сестру Стефу, мене і брата Зеновія, змалку навчали любити свій народ, виробляли бійцівський дух, ненависть до окупантів, що ми як дороговказ пронесли через усе життя". Батько Ольги Андріївни був головою "Кружка Рідної Школи" та "Сільського Господаря", неодноразово організовував у селі Глібів вшанування видатних історичних подій, концертів та вистав [4, с. 3]. Сестра Стефа закінчила Тернопільську українську гімназію "Рідна школа". У 1943 р. була призначена керівником жіночої мережі у центральний штаб ОУН с. Антонівці Шумського району, де й загинула за нез'ясованих обставин [5, с. 585]. Ольга, після закінчення сільської школи вступила до Теребовлянської торгової школи, де під впливом місцевих учителів продовжилось формування її особистості як національно свідомої українки [4, с. 3].

Початок німецько-радянської війни знаменував новий етап й українсько-польських взаємин, оскільки фактично відбулося вирівнювання становища українців і поляків за умов нацистського і більшовицького панування, а відтак складалася умова для укладення польсько-українського альянсу в боротьбі проти Німеччини та СРСР.

В обох середовищах почалися гострі дискусії про можливі моделі співпраці. В українських політичних колах домінувала позиція ОУН-самостійників-державників, яка виступила за припинення українсько-польського протистояння та нормалізацію стосунків. Еміграційний уряд Польщі у Лондоні, підпільні польські сили на окупованих українських землях поставили своєю основною метою відновлення польської влади на теренах, що входили до Другої Речі Посполитої. Вони хотіли звільнення цих земель силами Армії Крайової і встановлення тут польської влади до приходу Червоної Армії. Проте національні ідеї, які втілювали українське і польське підпілля, виявилися протилежними. Отже, ситуація, яка склалася на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, призвела до зіткнення національних інтересів обох народів. Відтак, під впливом геополітичних чинників українсько-польські стосунки перетворились в українсько-польсько-німецько-радянські. Наявність німецького та радянського факторів була вкрай негативною і часто підштовхувала місцеве населення до відкритого міжетнічного збройного протистояння [6, с. 303].

У таких умовах для створення органічного зв'язку між усіма структурами визвольних сил ОУН–УПА на рівні станиця–підрайон–район–повіт–округа існував "живий зв'язок" (нерви визвольних сил), який підтримували молоді патріоти. Від його правильного функціонування залежав успіх боротьби УПА. На далекі лінії зв'язку, як правило, виряджались досвідчені бойовики, забезпечені відповідними паролями. На місцевому рівні зв'язок часто забезпечували дівчата, які поєднували водночас функції розвідниць, медичних сестер, харчових інтендантів [7, с. 182].

Загалом до компетенції жіночої сітки ОУН входило: підготовка юнацтва, поширення пропагандистських матеріалів, листівок, налагодження зв'язків між провідниками різних рівнів, організація санітарної служби, господарські функції тощо [2, с. 65]. Такі завдання, як зв'язкової УПА, були покладені і на О. Жулковську: всіляко підтримувати повстанців, заготовляти їжу, відносити в призначене місце, ставити знаки перестороги, носити ґрипси на визначеній для неї території зв'язку до сіл Вікно і Буцики, тримати зв'язок з лікарем в м. Скалат. Під час перебування у їхній хаті військового капітана для безпеки від облави і обшуків переховувала районного провідника "Коріння" – Павла Заплітного [4, с. 4].

Відтак, допомога жінки у справі збирання розвідувальних даних, перевезення підпільної літератури, передачі таємних повідомлень, налагодженні зв'язку між розрізненими відділами УПА була в умовах підпілля неоціненною [2, с. 70].

Більшовицькі карателі за це масово арештовували таких зв'язкових й піддавали нелюдським тортурам задля отримання інформації. Як згадує О. Жулковська, "з кожним днем поширювалися арешти, вивезення на Сибір, напади НКВД з обшуками й грабунками. Ми змушені були вдома не ночувати. Сестра Стефа почала кликати мене на Волинь. Згідно з дозволом обласного Проводу, провідника "Орла" і "Карата" мені дано зв'язок і на початку січня 1945 р. я пішла на Волинь" [4, с. 4].

О. Жулковська працювала у різних селах Кременецького, Шумського, Почаївського районів, де поширювала пропагандистські матеріали із закликами опиратися тиску радянської влади [4, с. 4]. Референтура пропаганди відігравала тоді особливо важливу роль у справі поширення ідей націоналістичного руху. Всі оунівські інструкції рекомендували проводам різних рівнів направляти в цей підрозділ найкращих, найздібніших людей. Найвищим органом усієї мережі був Головний осередок пропаганди [2, с. 71].

З сестрою Стефанією О. Жулковська так і не зустрілась, НКВД знищило її. Через хвороби залишатись на Волині ставало все важче. Провід дозволив їй у травні 1945 р. повернутися додому [4, с. 4]. Знову допомога й підтримка повстанців, паралельно – навчання на бухгалтерських курсах в м. Скалаті. Після закінчення, працювала на базі "Главтекстильторг" м. Тернополя в бухгалтерії, не покидаючи зв'язку із повстанцями, виконуючи різні доручення [4, с. 4]. У післявоєнну п'ятирічку боротьба збройного підпілля ОУН проти радянських порядків на теренах краю була особливо гострою. У перехресному двобої бойовиків ОУН з підрозділами МВС–МДБ гинули кращі сини і доньки України [7, с. 242–243]. Нація, як писав Т. Шевченко у "Кобзарі", стала мов той ланцюг "живих, мертвих і ненароджених". Тому ворог намагався вирвати з душі і серця українського народу повстанську традицію, культ борця, який пострілом вкорочував собі життя у криївках, гинучи невідомим.

Заблокувавши військовими гарнізонами галицькі села, радянська влада поклала надії на негайне знищення українського повстанського руху, аналізуючи водночас причини власних невдач, приймаючи невідкладні рішення з проблем ліквідації повстанських структур краю [7, с. 239].

Розпочались масові репресії населення, всіх, хто хоч якось причетний до підпілля. За період існування радянської держави через систему концтаборів СРСР пройшли мільйони українців. Посилюючи національне і соціальне гноблення народів як ворогів Москви, СРСР переслідував також військово-стратегічні й економічні цілі.

Відстежуючи географію розташування концентраційних таборів, бачимо, що більшість їх знаходилась у РРФСР, в її безлюдних місцевостях, де приховувалась від світу нелюдська поведінка московитів над політичними в'язнями. В основному всі вони добували й обробляли мілітарно-стратегічну сировину (уран, мідь, цинк, вугілля, нафту, газ), вирубували ліси, будували міста і канали. Руками політичних в'язнів ЦК КПРС збудував сотні засекречених підприємств з найменшою затратою засобів, здійснив надіндустріалізацію європейської і сибірської території Росії. У цій небаченій на планеті експлуатації людини чи не найбільше зазнали поневірянь українці, колишні члени ОУН, вояки УПА та симпатики визвольного руху [7, с. 282].

Така важка доля чекала й О. Жулковську. 19 січня 1950 р. її родину, а через день і Ольгу Андріївну, забрали на пересильний пункт в Копичинці. Перетерпівши постійні допити й тяжкі тюремні умови, через два місяці, з присудом на довічне заслання без права повернення, їх повантажили в товарні вагони і повезли в Амурську область РРФСР. А далі – проживання в палатках при 25-градусному морозі, в землянках, залитих водою, голод, холод, важка праця на будівництві доріг та цегельного заводу, без ніякої механізації [4, с. 5]. Доводилось самим випалювати й формувати цеглу, і щодня носити наперед себе по п'ять цеглин (з нормою три тисячі на тиждень). Там, у неволі, О. Жулковська вийшла заміж, народила двох синів, один з котрих помер немовлям, поховала бабусю [4, с. 5].

Після смерті Й. Сталіна, настало деяке полегшення, але надії на повернення додому не було. Як "недисциплінованій", і такій, що порушує встановлені правила поведінки, знаходити роботу за спеціальністю О. Жулковській не дозволяли. У таких умовах вона серйозно захворіла, і лише у 1959 р. поверталась на Україну як інвалід праці. В Тернополі її зустріла швидка допомога, одразу забравши до лікарні [4, с. 6].

З часом п. Ольга почала працювати, неодноразово змінюючи місце роботи через переслідування, недовіру, дискримінацію, найменшу платню та трактування як "ізмєнніка Родіни". Попри це, продовжила заочне навчання, закінчила середню школу, Львівський технікум [4, с. 6]. Довелося пережити ще одну травму – трагічно загинула донька Леся, що народилася вже на Україні. Залишився син Роман [4, с. 6]. Скільки ж таких понівечених життів української жінки, котра силою духу, працею, самопожертвою вистраждала незалежну Україну?

Мабуть, справжнє полегшення і свободу відчула О. Жулковська аж у 1989–1991 рр., в час відродження Української держави. Зроблене нею за період незалежності лише підтвердило її національно-патріотичні переконання. О. Жулковська стає співорганізатором Тернопільських обласних організацій "Союзу українок" і "Ліги українських жінок" (нині – її голова), Пласту, членом ради Спілки політв'язнів і репресованих та обласної комісії з визнання ОУН–УПА воюючою стороною. З ініціативи О. Жулковської засновано громадський музей родини Голоядів у с. Теклівка Підволочиського району та присвоєно ім'я цієї родини школі в с. Магдалівка [8, с. 584].

На початку 90-х рр. Ольга Андріївна була учасницею першого з'їзду українців у Джанкої (Крим), форуму українців у Сумах, одним із організаторів створення "Восту" в Петропавловську Дніпропетровської області та походу на Запоріжжя з виступами "перед ще заляканим народом", поїздки на підтримку Чорноморського флоту з хором "Заграва", членом "Круїзу Злагоди", який проводився на кораблі по Дніпру, з виходом в міста для проведення мітингів та численних зустрічей зі школярами, студентами, громадськістю міст і сіл України. Слід згадати, що О. Жулковська була неодноразовим делегатом на з'їздах й конференціях Народного Руху України, "Союзу Українок", Спілки політв'язнів і репресованих, "Меморіалу", Конгресу Українських Націоналістів та Всеукраїнської Ліги Українських Жінок, у створенні яких брала активну участь [4, с. 7–8].

За роки незалежності з'явилося чимало видань, у яких опубліковані матеріали про події національно-визвольного руху. Згадаймо хоча б низку досліджень чернівецького історика Н. Мизака із циклу "За тебе, свята Україно", в яких, на основі архівних документів та спогадів учасників ОУН–УПА всеосяжно аналізується визвольна боротьба українського народу, в основному в Тернопільській області, проведено реєстр воїнів і членів Організації, з'ясовано їх внесок у розбудову української держави [7; 9].

Проте праці О. Жулковської "У нас нема зерна неправди за собою", "Бабусю, розкажіть мені справжню казочку" [3–4], а також статті, спомини, вірші, опубліковані у періодичних виданнях, зайняли свою нішу в українській новітній історіографії з проблем національно-визвольного й жіночого рухів XX ст. Прочитати їх повинен кожен свідомий українець, щоб знати правду про борців за волю України, їх героїзм, мужність, жертовність і дивовижну самопосвяту.

Увагу привертає перша з названих публікацій авторки, у другому розділі котрої "Вони були нашим дороговказом і світлом правди" з великою шаною, на конкретних прикладах і фактах розповідається про подвижницьку працю українських священиків, отців Степана Качалу, Теодора та Миколу Цегельських [3, с. 17–33]. У ньому ж висвітлено громадсько-політичну діяльність видатних українських жінок – діячок січового та просвітньо-культурного рухів під час Першої світової війни та у міжвоєнний період, а саме, Олени Степанів, Дарії Гнатківської-Лебідь, Ґандзі Дмитерко, Алли Горської, Софії Галечко [3, с. 34–44]. Тему жінки у всіх проявах суспільного життя періоду діяльності ОУН–УПА продовжила О. Жулковська у наступному розділі книги. Перед читачем постають яскраві образи легендарних дочок українського народу Надії і Галини Дидик, Ванди Демків, Мирослави Яцишин, Луції

Бачинської-Вовк, Михайлини Голінати, Марії Нички-Окаринської, Ірини Сеник та інших, які ще по-справжньому не поціновані в незалежній Україні [3, с. 45–158].

Окремий компонент рецензованої книги становлять вірші її авторки, в яких висловлені болі й тривоги за долю України [3, с. 159–196].

У другій з зазначених вище публікацій, призначеній для дітей старшого шкільного віку, О. Жулковська оповідає "справжню казку" про героїчні сторінки української історії. Її увагу не оминули події козацької доби, Першої світової війни, як часу творення січового стрілецтва, національно-визвольної революції 1917–1921 рр., міжвоєнного двадцятиріччя та періоду діяльності ОУН–УПА [4].

Як зазначила у своїй біографії О. Жулковська, "найважливіша мета моєї праці сьогодні – посвята служінню своєму знедоленому народові, допомога одиноким та репресованим. Друга важлива моя ціль – це виховання нашого молодого покоління в дусі патріотизму, любові до свого народу та зміцнення незалежності нашої Батьківщини" [4, с. 8]. Опубліковані нею праці лише сприятимуть цій меті, а життя і діяльність – буде чудовим прикладом для українського юнацтва. Прикладом справжньої української жінки – берегині роду, котра народжувала й виховувала дітей, дбала про затишок в оселі, і серед усього цього безміру справ знаходила час зайнятися справами громадської та державної ваги, бо це було для неї честю – служити Україні.

Надіємось, що імена сотень інших діячок національно-визвольного руху – відомих й невідомий – знайдуть своє відродження в нинішньому складному процесі державотворення, таке потрібне для пізнання глибин історичної пам'яті, яка буде живити нашу патріотичну свідомість, збуджувати силу й енергію на благородному й складному шляху самоутвердження українського народу.

Список використаних джерел

1. *Мала* енциклопедія етнодержавознавства НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Ґенеза. – 942 с.

2. *Онишко Л.* Роля жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Визвольний шлях. – Кн. 10. – К. – 2002.– С. 64–75.

3. *Жулковська О.* У нас нема зерна неправди за собою. Кн. 2. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2007. – 204 с.

4. *Жулковська О.* Бабусю, розкажіть мені справжню казочку. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2007. – 56 с.

5. *Стефанія* Жулковська // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК "Збруч", 2004. – С. 585.

6. *Свинко Й.* Вихідці з тернопільського краю – чільні провідники національно-визвольної боротьби ОУН–УПА на західних окраїнних українських землях у 40-х роках ХХ століття // Збірник праць. Т. 2: Національно-визвольні змагання українського народу у ХХ ст. – Тернопіль, 2006. – С. 302–324.

7. *Мизак Н.* За тебе, свята Україно. Бережанський повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА (Козівський район): Книга шоста. – Чернівці: Видавничий дім "Букрек", 2007. – 456 с.

8. *Ольга* Жулковська // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК "Збруч", 2004. – С. 584.

9. *Мизак Н.* Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. – Чернівці, 1998. – 446 с. *Мизак Н.* Чортківський надрайон ОУН. – Чернівці, 2000. – 416 с. *Мизак Н.* Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Книга третя. – Чернівці, 2002. – 418 с. *Мизак Н.* Бучацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Книга четверта. – Чернівці, 2004. – 400 с. *Мизак Н.* Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Книга п'ята. – Чернівці, 2006. – 352 с.

Mykola Alexiyevets, Iryna Fedoriv

LIFE AND ACTIVITY OF OLGA ZHULKOVSKA IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE 20TH CENTURY

In the article the life and activity of the famous Ternopil public and political figure Olga Zhulkovska in the context of national-liberation movement are outlined.

Key words: Olga Zhulkovska, Ukrainian Nationalist Organization, Ukrainian Uprising Army, national liberation movement, Ukrainian Independent State.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 930.1

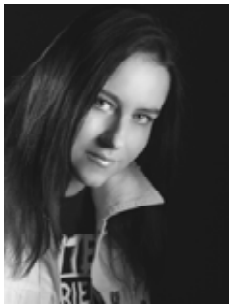

Світлана Кравець

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ ЕВОЛЮЦІОНІЗМІ

У статті авторка аналізує еволюційну теорію відомого американського професора культурної антропології М. Херріса.

Ключові слова: Марвін Херріс, США, культурний матеріалізм, теорія еволюції, неоеволюціонізм, концепція.

У наш час особливу увагу привертають результати досліджень проблем культурної антропології представників британо-американської еволюційної теорії, котра за півтора століття свого існування стала впливовою науковою дисципліною. Через неповну інформацію у вітчизняних наукових колах про теоретико-методологічні розробки філософів-антропологів другої хвилі еволюційного відродження, висвітлення еволюційних ідей одного з її найвідоміших представників, професора культурної антропології університету в штаті Флоріда (США), Марвіна Херріса (1927–2001), є особливо актуальним. В історію етнології М. Херріс увійшов як засновник концепції культурного матеріалізму в неоеволюціонізмі. Він розвивав цю теоретичну стратегію в численних публікаціях, але найширше та найдетальніше її висвітлення можна знайти в його працях під назвою “Походження антропологічної теорії” (“The Rise of Anthropological Theory”) 1968 року та “Культурний матеріалізм: боротьба за науку культури” (“Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture”) 1979 року. Згідно з його точкою зору, подібність та відмінність культур, в кінцевому рахунку, пояснюються матеріальними потребами людини. Але ці потреби кожна група може задовольняти тільки за допомогою тих технологій, котрі відповідають даним умовам навколишнього середовища в конкретний момент часу. Кожна технологія співвідноситься з особливістю навколишнього середовища і пропонує оптимальну експлуатацію наявних ресурсів за мінімальних затрат праці та енергії. Подібним чином виникають рівнодійні системи, що залишаються стабільними до тих пір, поки не зміняться їхні окремі показники. Якщо, наприклад, при незмінній технології збільшується чисельність населення, то невдовзі досягається точка максимальної завантаженості навколишнього середовища і настає криза. Тоді відбувається перехід до нової технології, настає якісна зміна і дана група досягає високого рівня технічного розвитку.

За допомогою подібних міркувань М. Херріс на прикладі різних культур намагається показати, що за багатьма звичаями, котрі ми сьогодні вважаємо абсурдними та ірраціональними, стоять строгі матеріальні розрахунки. Наприклад, в давніх переказах йдеться про жертвоприношення великої рогатої худоби, в той час як сьогодні в індусів немає більш строгого табу, ніж вбивство корів і вживання в їжу їхнього м’яса. М. Херріс пояснює це протиріччя тим, що у зв’язку зі збільшенням густини населення Індостану розведення худоби з метою здобуття м’яса стало нерентабельним, оскільки воно в певний момент часу вже не могло зрівнятися з тією користю, яку тварини приносили як робоча сила, виробники молока та добрив; буйвольні запряжки були незамінними в господарстві простих сільських жителів, тому було необхідно заборонити забій худоби в умовах перенаселення. На думку філософа, вшановування корів у сучасній Індії є результатом тривалого історичного процесу, що характеризується взаємовпливом економічних, екологічних, демографічних, релігійних та технічних факторів.

М. Херріс приписував визначальну роль у формуванні культурних систем матеріальним умовам, зокрема технологічним, демографічним, екологічним та економічним відносинам, і намагався пояснювати всі соціокультурні феномени за допомогою відносної вартості та вигоди альтернативних стратегій, що вимірюються за допомогою цих критеріїв. Таким чином, культура та навколишнє середовище здійснюють вплив одне на одного.

У сферу інтересів вченого входило не зображення еволюційних векторів, а пояснення того, як відбуваються соціокультурні зміни. Він вважав, що паралельний і конвергентний розвиток був переважаючим в соціокультурній еволюції над дивергентним. Більшість з дослідження М. Херріса було присвячено поясненню походження табу на їжу, релігійним віруванням і культурній ізотериці. Розкриваючи роль, яку відіграли ці традиції відносно основних економічних міркувань, на відміну від Дж. Стюарда та Л. Уайта, котрі залишали пояснення більшості культурного вмісту конкретних суспільств історикам культури, М. Херріс намагався продемонструвати, що ці елементи формуються з точки зору економічних міркувань.

У своєму ранньому трактуванні культурного матеріалізму, М. Херріс посилається на існування основного теоретичного закону, який є “аналогом до стратегії Дарвіна у сфері соціокультурного феномену” [1, с. 4]. Згодом він вдосконалює свою думку щодо культурного матеріалізму і висвітлює її в 1979 році в праці “Культурний матеріалізм”. В новому варіанті демографічні зміни стали більш вираженими і зайняли важливу частину програми дослідження культурного матеріалізму. Соціокультурні системи трихотомовані на інфраструктурні (infrastructural), структурні (structural) та надструктурні (superstructural) компоненти, що є модифікацією та розробкою вчення Маркса про базис та структуру. Інфраструктура складається не лише зі способів виробництва, але і зі способів репродукції. Спосіб виробництва включає в себе стратегію виробництва засобів для існування, техногенні відносини, екосистемні моделі та моделі праці. Спосіб репродукції пов’язаний з відтворенням людства, а не з виробництвом засобів для існування, він включає в себе демографічні риси населення, способи догляду за немовлятами, технологію контролю над народжуваністю і регуляцію популяції. Структура складається з того, що М. Херріс називає домашньою і політичною економією. Під домашньою економією в основному розуміють вікову і гендерну ролі та моделі сімейної організації, а під політичною – способи володіння виробничими ресурсами, систему стратифікації, систему політичної організації і збройну та військову організації. Надструктура включає в себе мистецтво, музику, ритуали, філософію, релігію та інші феномени.

Представивши анатомію соціокультурних систем, вчений сформулював закон техногенного та техноекономічного детермінізму як закон інфраструктурного детермінізму. Цей закон стверджує, що каузальність в соціальному житті проходить від інфраструктури через структуру до надструктури.

Менш абстрактно цей закон в загальному означає, що способи виробництва і репродукції мають логічну перевагу у задоволенні людських потреб і тому представляються в першу чергу, що ці інфраструктурні умови є основою, на якій формуються різні типи домашньої і політичної економії, а в свою чергу ці форми домашньої і політичної економії виявляють різні типи цінностей, ідей, символів, ритуалів, що служать для інтерпретації та підкріплення переважаючого домашнього і політичного порядку. Як закон еволюційних змін, закон М. Херріса стверджує, що зміни починають відбуватися в інфраструктурі й викликають необхідні відповідні зміни в структурі та надструктурі.

Очевидно, що культурно матеріалістична стратегія М. Херріса має сильну подібність з еволюціонізмом Л. Уайта та Дж. Стюарда і з історичним матеріалізмом К. Маркса. Трихотомний поділ соціокультурних систем М. Херріса і його поняття інфраструктурної причинності сильно нагадує поділ соціокультурних систем Уайта на технологію, соціальну організацію та ідеологію. Проте він є значно вдосконаленішим, ніж в Уайта, а його поняття причинності є складнішим, що включає сферу матеріальних умов як додаток до технології. Технологічна зміна є часто результатом інших еволюційних змін. Вплив Стюарда найчіткіше

проявляється у виділенні екологічних умов як основних причинних впливів. Акцент Дж. Стюарда на багатолінійності проявляється у пильній увазі М. Херріса, яку він приділяє всій сфері дивергентних еволюційних феноменів.

Якщо праці М. Херріса "Походження антропологічної теорії" та "Культурний матеріалізм" включають у себе основні загальнотеоретичні положення, то його еволюційні ідеї висвітлені в праці під назвою "Канібали й королі: походження культур" ("Cannibals and Kings: The Origins of Cultures") 1977 року. В ній він пропонує теорію соціокультурної еволюції, яка є гострим протиставленням технологічно орієнтованим і прогресивістським поглядам Гордона Чайлда та Леслі Уайта. Він стверджував, що його метою є "заміна прогресивістського вікторіанського бачення еволюції реалістичнішою оцінкою культурної еволюції" [2, с. 10]. За М. Херрісом, суть культурної еволюції за останні 10000 років полягає в реалізації потреби членів людського суспільства інтенсифікувати способи економічного виробництва, щоб уникнути неминучого вичерпування ресурсів і зниження життєвих стандартів, з якими вони стикаються.

Інтенсифікація виробництва допомагає протистояти зниженню життєвих стандартів, проте таке вирішення проблеми в кращому випадку є частковим і тимчасовим. З часом інтенсифікація призводить до нової хвилі зниження стандартів життя, що в свою чергу веде за собою нову хвилю інтенсифікації, яка є сильнішою, ніж попередня. Ця нова хвиля інтенсифікації призводить до наступного занепаду, і таким чином виникає вічно тривалий спіральний процес, що є водночас самозберігаючим і саморуйнівним.

М. Херріс розрізняє два типи інтенсифікації. Перший стосується незмінності в технології життя. В цьому випадку люди працюють більше, довше та інтенсивніше, використовують основні ресурси їхнього довкілля в межах існуючих технологій. Це на деякий час може зупинити процес занепаду, проте з часом досягається та найвища точка, при якій виробництво не можна ефективно інтенсифікувати без зміни технології. Другий тип інтенсифікації передбачає технологічні зміни, які сприяють розвитку нових знарядь і методів виробництва, і є єдиним способом уникнути занепаду і кінцевого катастрофічного наслідку.

Відповідь на запитання, що є причиною занепаду, котра вимагає інтенсифікації, залежить від конкретного часу, місця та типу суспільства, яке розглядається. Для додержавних суспільств, на думку М. Херріса, основною причиною вичерпання запасів є зростання населення. Це суспільство не змогло за допомогою технологій контролю над народжуваністю уникнути зростання населення. Мисливці-збирачі змогли контролювати своє населення за допомогою продовження періоду годування грудьми (що запобігає овуляції) і дітовбивством. Плодівницьке та сільськогосподарське населення часто вдавалися до дітовбивства окрім менш радикальних способів контролю над народжуваністю. Незважаючи на те, що ці методи сповільнювали темпи зростання населення, такі методи як дітовбивство мали негативний психологічний вплив на людей, котрого вони намагалися будь-яким чином уникнути. Коли демографічний тиск населення з часом призвів до вичерпання ресурсів, котре люди вважали нестерпним, вони пришвидшили розвиток нових технологій, що на деякий час спинило це вичерпання. З продуктивнішим довкіллям люди не накладали обмежень на рівень народжуваності, таким чином технологічний розвиток призвів до різкого зростання населення, результатом чого стала нова хвиля занепаду.

З появою цивілізації та держави цей процес погіршився і став складнішим внаслідок існування строгих форм експлуатації між домінантними та підлеглими класами, а також строгих форм міжсуспільних змагань та агресії. З появою сучасного капіталізму та індустріалізму, масова технологічна інтенсифікація і вичерпання ресурсів наставали в основному внаслідок мотивів капіталістичних правлячих класів та економічних очікувань матеріально ненаситних членів сучасних індустріальних суспільств. Ця модель: "інтенсифікація – виснаження – інтенсифікація" застосовувалася до численних паралельних, конвергентних та дивергентних еволюційних феноменів, що мали місце впродовж останніх 10000 років. За допомогою цієї моделі він намагався пояснити такі феномени як походження сільськогосподарського способу виробництва, військових організацій в бендах і сільських

общинах, утворення економічних та політичних ієрархій з попередніх умов рівності, походження держави, поява монотеїстичних релігій, що базуються на любові та милосерді, ритуальний канібалізм ацтеків, походження сучасного капіталізму та індустріалізму тощо.

Розглянемо деякі з цих положень, що видаються найпереконливішими і є найкраще підтверджені документально. Первісні мисливці-збирачі, вважає М. Херріс, були на диво добре забезпечені продуктами харчування і вели цікавий спосіб життя, вони мало працювали і мали багато дозвілля. В таких умовах у них не було мотивації вести сільськогосподарський спосіб виробництва, незважаючи на те, що вони були знайомими з основами одомашнення тварин та рослин і при бажанні могли перейти до сільського господарства. В кінцевому результаті вони все ж таки зробили це внаслідок тиску зростаючого населення в контексті зміни довкілля. Внаслідок танення льодовиків луги перетворилися на ліси, що призвело до вимирання більшості великих диких тварин, на яких полювали мисливці-збирачі. Спадаючі життєві стандарти, що стали результатом демографічних та екологічних змін, вимагали реалізації сільськогосподарських знань, якими ці мисливсько-збиральницькі суспільства вже володіли.

З переходом до раннього неоліту, контроль над зростанням населення послабився і тиск населення з часом знову став значним. Це призвело плодівницькі суспільства до систематичних міжсільських воєн як засобу здобування достатньої пропорції між населенням та харчовим забезпеченням. З війнами з'явилася така визначальна риса соціального і політичного життя, як домінування чоловіків над жінками. Звеличення чоловічої та приниження жіночої статі, стверджує М. Херріс, було показником того, що суспільства були залежними від воєн, їм потрібно було більше населення чоловічої статі для підготовки сильних, відважних вояків.

Потреба в інтенсифікації виробництва стала наслідком появи економічної та політичної нерівності та соціальної стратифікації. В багатьох плодівницьких суспільствах з'явилися претензійні економічні та політичні лідери, і ці особистості відіграли важливу роль в інтенсифікації виробництва і в перерозподілі економічних залишків. Ці особистості були позбавлені здатності командувати іншими, тому вони залежали від їхньої добровільної піддатливості. Якщо виробництво інтенсифіковано поза цією умовою, відносини між економічними, політичними лідерами та населенням кардинально відрізнялися, ці лідери були змінені на вождів – особистостей, котрі контролюють виробничий процес і дають команди своїм підлеглим. В умовах інтенсифікації вищого рівня, з'явилися суспільства, засновані на правлячих класах, і держави. Перші держави з'явилися в умовах, у яких виробництво було інтенсифікованим в обмеженому довкіллі (Шумерія, Єгипет, Індія, Китай, тощо).

М. Херріс вважав, що перехід від середньовічної феодальної економії західної Європи до капіталістичного способу виробництва почався в результаті надмірної інтенсифікації феодальної системи. Зростання населення в пізньому середньовіччі спричинило зменшення розміру виробництва, тому маргінальні землі все більше заселялися і стали оброблятися. В XIV столітті феодальна система зазнала екологічної та демографічної кризи, що проклала шлях торговельним класам і містам, котрі виростали у зв'язку з потребою замінити систему на комерційну. Зі зростанням капіталізму розвиток індустріальної форми технології вичерпав природні ресурси до рівня, котрий раніше видався б неможливим.

Вищезгадане дає нам підстави стверджувати, що еволюційна теорія запропонована М. Херрісом, вершина еволюціонізму. Вона відповідає стилю мислення і намірам класичних еволюціоністів – створення "науки про універсальну історію" – проте суттєво виправляє їхні еволюційні схеми, каузальні та емпіричні твердження. Вона об'єднує в собі переваги класичного і марксистського еволюціонізму, разом з тим відкидаючи ті теоретичні традиційні риси, які є сумнівними.

Немає сумнівів щодо того, наскільки значною є культурна еволюція з часів палеоліту. Найдискусійнішим є питання, як і чому еволюція відбувалася або що було детермінантами

цієї еволюції. Це питання продовжує бути найважливішим і найпопулярнішим в еволюційній теорії і сьогодні.

Список використаних джерел

1. *Harris, M.* The Rise of Anthropological Theory/ Harris, M. – N.Y.: Growell, 1968. – 806 p.
2. *Harris, M*. Cannibals and Kings: The Origins of Cultures / Harris, M. – N. Y.: Random House, 1977. – 351 p.
3. *Harris, M.* Theories of Culture in Postmodern Times / Harris, M. – London: Alta Mira Press, 1999. – 244 p.
4. *Уайт Л.* Избранное: Эволюция культуры / Уайт Л. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 1063 с.
5. *Steward, J. H.* Theory of Culture Change / Steward, J. H. – Urbana: University of Illinois Press, 1955. – 256 p.

Svitlana Kravets

CULTURAL MATERIALISM IN MODERN EVOLUTIONALISM

In the article the author analyses evolution theory by the famous American culture authropologist professor M. Harris.

Key words: Marvin Harris, the USA, cultural materialism, evolution theory, neoevolutionalism, conception.

УДК 94 (477.8)

Ольга Строєвус

ВАСИЛЬ СТУС У ШІСТДЕСЯТНИЦЬКОМУ РУСІ

У статті авторка аналізує громадсько-політичну діяльність видатного українського поета Василя Стуса у шістдесятницькому русі. Звертається увага на роль українського шістдесятництва та дисидентського руху в національному відродженні української державності.

Ключові слова: Василь Стус, громадсько-політична діяльність, українська державність, національне відродження, репресії, "український буржуазний націоналізм".

Особлива роль у дисидентському русі та шістдесятництві належить поетові Василю Стусу. Актуальним є звернення у даній статті до творчої спадщини видатних діячів тієї доби, який генієм свого розуму, невсипущою працею на культурній, громадській, політичній ниві втілювали у життя мрії і прагнення українців, допоможе розв'язати чимало проблем державотворення, відродження та розвитку вітчизняної культури, духовності й національної свідомості на сучасному етапі розвитку української нації.

Слід звернути увагу, що проблема громадсько-політичної діяльності Василя Стуса набуває особливо важливого значення в умовах сучасного національно-державного відродження України. Варто підкреслити, що перебуваючи в суцільно зрусифікованому Донбасі, В. Стус, все ж обирає українську культуру, в пошуках якої і їде до Києва. Це було закономірно, адже столиця республіки в той час переживала справжнє національне відродження. Поява покоління шістдесятників зробила ці ідеї не просто актуальними, але й вирішальними для збереження національної самосвідомості.

Переїжджаючи до Києва В. Стус попав у середовище шістдесятників. З огляду на ті настрої, котрі опанували його в Донецьку, такий крок був цілком зрозумілий. Київське шістдесятництво вже до приходу Стуса витворило власну атмосферу. Є. Сверстюк її описує наступним чином: "Іван Дзюба в перших публікаціях наполохав міщанське болото: він знайшов цитати з Маркса, а потім з Леніна, які звучали викривальне, і повів їх зовсім не в той бік...

Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури.

Іван Драч приніс перші вірші, незвичні і незрозумілі, так наче його ніколи не вчили, про що і як треба писати...

Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його звучали апокаліптично.

Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні недозволеної відвертості.

Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія до неї неістотна...

Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели "ні про що".

Євген Гуцало естетично животворив образи поза межами "соціальної дійсності", а Володимир Дрозд викривав цю соціальну дійсність з недозволеного боку.

Зовсім не те і зовсім не так, як того навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Люда Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Веніямин Кушнір..." [1, с. 15].

Як бачимо, в наведеному списку прізвище В. Стуса відсутнє. І не випадково. По-перше, він не був творцем цього середовища, воно сформувалося до нього. Іван Дзюба навіть говорить про Стуса як про представника другої хвилі шістдесятництва: "Василь з'явився

року шістдесят третього... Коли він прийшов, то вже тут так зване шістдесятництво, рух цей уже був. І він з другого загону був... то вже була друга хвиля". По-друге, поезія Василя тоді ще не знайшла своїх поціновувачів. Іван Дзюба пригадує: "Василь виступав, але треба сказати, що він дуже великого успіху не мав. Ораторської такої яскравої манери не було. Його вірші складні, вони не естрадного характеру, вони для роздуму. Якогось великого враження, і сказати, що він в центрі події, не можна. Він в центрі був, коли опинився в невеликому колі інтелектуалів, коли якась розмова була на філософські, літературні, мистецькі теми" [2, с. 236].

Вирішальною для Стуса стала зустріч з Іваном Світличним в грудні 1963-го. Саме зближення з цим критиком, який вважався одним із центрів тяжіння шістдесятництва мало вирішальну роль для молодого поета, воно, можна сказати, де факто ввело Василя в коло шістдесятників та Клуб творчої молоді. Не встигнувши навіть як слід познайомитися з опозиційним, хоча й російськомовним, середовищем гуртожитку, Василь потрапляє зовсім до іншого кола – кола творчої української інтелігенції, яка живе тими ж болями й надіями, що й він. Як стверджує Євген Сверстюк, від "самого початку... він потрапив у те саме літературне середовище, в якому визрівав Симоненко, і читав той самий "самвидав"... Василь Стус став на шлях опозиції саме тоді, коли в повітрі запахло порохом і обережність стала надягати маску лояльности" [3, с. 281].

Поступово зав'язалися інші знакові знайомства з членами нещодавно розігнаного Клубу творчої молоді. Найближчі приятелі того часу – Алла Горська, Лесь Танюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Микола Вінграновський, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська та багато інших, хто попри численні нагінки зберігав дух непокори й продовжував проводити заборонені й напівзаборонені вечори скрізь, де тільки можливо було пропагувати національну культуру.

Вже 1964-го Василь часто повертається навіть з неофіційних літературних зустрічей не в кращому гуморі. Важко сказати, як би далі розвивались події, якби держава не виявила своєї нелюдської суті. Після того, як у жовтні 1964-го до влади прийшов Леонід Брежнєв, для багатьох стало очевидним, що доба "відлиги" залишилася позаду.

Проте молоде покоління, виховане в атмосфері якщо й не цілковитої, то доволі значної лібералізації СРСР, не хотіло миритися з політикою згортання національного культурницького руху. Створений 1964 р. у Львові Клуб творчої молоді "Пролісок" стояв уже на зовсім інших позиціях, аніж київські культурники. Якщо "громадські" вимоги киян, що так налякали владу, обмежувалися домаганням правди про трагедію в Биківні та захистом, як сформулював це Іван Гель, "культурних прав нації", то метою львів'ян була "Боротьба за державність України", а найрадикальніший поміж них – Іван Гель – не приховував, що був прихильником "не лише боротьби словом, але й збройної боротьби. І вважав, що боротьба словом є щось таке – інтелігентська вигадка" [4, с. 58].

І лише виважена позиція Івана Світличного, який, за визначенням Михайлини Коцюбинської, був "живим містком" між Києвом і Львовом, переконала членів "Проліска" втриматися від збройної боротьби, обмежившись легальними формами протистояння – "відкрито говорити про те, що ми думаємо про існуючий режим" [5, с. 108]. Проте, навіть це не стримало владу від початків репресій.

Безпосереднім провідником лінії Суслова в Україні був секретар Львівського обкому В. Маланчук. Відтак не дивно, що найбільше заарештованих у серпні 1965 р. було саме в Західній Україні. У Львові, зокрема, заарештували братів Горинів, І. Геля, М. Осадчого, М. Косіва, С. Батуріна, Г. Садовську, М. Зваричевську, М. Масютка, Я. Менкуш; у Тернополі – І. Герету та М. Чубатого; у Луцьку – В. Мороза та Д. Іващенка, в Івано-Франківську – М. Озерного, В. Іванишина та П. Заливаху. У центральних реґіонах арешти були менш масштабними, і, за винятком І. Світличного в Києві та С. Караванського в Одесі, оминули найвідоміших шістдесятників. Цілком імовірно, що Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест був проти арештів, бо вважав, що це посилить вплив Маланчука в усій

Україні. Проте й він не міг опиратися арештам тих, чиї зв'язки з західними "радикалами" здавалися слідчим очевидними.

Коли звістки про арешти докотилися до Києва, в них навіть не всі повірили. Але після дзвінків до Львова сумнівів уже не лишалося. Ті, хто знаходився в Києві, думали, як бодай повідомити громадськість про арешти. Оптимальним здавався вихід, запропонований Іваном Дзюбою. 4 вересня, тобто кількома днями по арештах, у кінотеатрі "Україна" мав відбутися громадський перегляд фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків". Іван та Марта близько товаришували з Сергієм Параджановим, а тому Дзюба вирішив скористатись присутністю великої кількості людей і перед переглядом фільму повідомити про арешти українських інтелігентів.

4 вересня 1965 р., перед прем'єрним показом фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків", І. Дзюба повідомив про початок арештів в Україні. Оскільки його грубо перервали, то підтримати промовця взялися В. Чорновіл та В. Стус. В. Чорновіл вигукнув: "Хто проти тиранії – встаньте". Частина присутніх підвелася з місць [6, с. 49]. Це було, так би мовити, поза планом. Ось як він коментує вчинок Стуса: "І в цей час піднявся Василь. Я абсолютно стопроцентно запевняю, що це чисто спонтанний був його рух. Це не було заплановано, ніхто про це не говорив... ніхто тоді навіть не думав, що Василь це зробить, і ніхто до нього не звертався... Просто така була атмосфера, суміш і трагізму, і гіркоти, і оцеї брутальности, коли глушать сиренами і хапають заруки. І Василь піднявся, ним щось таке заговорило. І він крикнув, що всі, хто протестує проти арештів, встаньте, чи прошу встати. Кілька спочатку людей піднялися, потім більше, потім більше, потім більше. Але не всі. Десь так половина піднялася залу, а половина сиділа" [2, с. 241].

Чим мотивувався такий вчинок В. Стуса? Адже саме він був тим першим кроком, який фактично і визначив усю його подальшу долю. З'ясування цього нам здається вкрай важливим. Безумовно був протест, солідарність з арештованими. Однак, як уважає Д. Стус свою роль відіграв особистий фактор – арешт Івана Світличного [7, с. 181].

Інший аспект – як співвідносився цей вчинок з поглядами В. Стуса на той момент? Наслідком виступу було виключення з аспірантури. В своїй пояснювальній записці Стус писав: "Кожна чесна людина мусить боротися за Леніна. До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді соціалістичний, найбільш демократичний суспільний лад, що офірували життя для високого вогню революції, для щасливого майбутнього нащадків" [8, с. 187]. Микола Жулинський переконаний в щирості цих слів: "А тут іще була надія. Він думав, що, може, його ще зрозуміють. Подивіться, як він пише цю пояснювальну записку. Це написано емоційно, навіть по почерку, по цих фразах, по підкресленнях видно, що він пише це на емоціях, на почуттях. І я вірю, що все це написано щиро" [8, с. 193].

Потрібно визнати, що після львівських арештів Київ злякався. Більшість намагалася пересидіти. Тут почали виявлятися індивідуальні особливості характеру кожної людини. У 1965-му не змогли змовчати В'ячеслав Чорновіл та Іван Дзюба. Ланцюгова реакція, що виникла після їх виступу, зачепила собою Василя Стуса і ще кількох людей, які також не змогли залишитися сторонніми спостерігачами. І лише випадок і незацікавленість офіційного Києва в репресіях у столиці, вберегла всіх трьох від арештів.

Але після арештів 1965-го колесо репресій уже закрутилося, а тому комуністичні ідеологи, які пов'язували свої кар'єрні інтереси з боротьбою з "українським буржуазним націоналізмом", повинні були знаходити все нових і нових жертв. От і доводилося роздмухувати вогонь гонінь на українську інтелігенцію, використовуючи індивідуальні особливості характерів окремих українських харизматиків.

Після того, як 20 вересня Стус був виключений з аспірантури, а потім звільнений з Державного історичного архіву, він працював на будівництві, кочегаром, інженером технічної інформації в проектно-конструкторського бюро. Це були роки інтенсивної праці: поезія, переклади, критика, спроби писати прозу.

У 1965 р. спробував видати свою першу книжку “Круговерть”. Але видавців не задовольнили ідейно-художні критерії автора, його громадянська позиція. Наступна збірка, “Зимові дерева”, також осіла у видавництві, хоч мала позитивні редакційні рецензії поета І. Драча і критика Є. Адельгейма. У 1970 р. книга вийшла в Бельгії, після чого Стус остаточно стає вигнанцем системи. Доба до виходу в світ “Зимових дерев”, тобто до 1970 року, з повним на те правом може бути названа добою неіснування В. Стуса в літературному процесі. Всі його публікації в періодиці цього часу лишилися, відповідно рангові “молодого поета”, “початківця”, тощо, без жодного відгуку з боку літературознавців та письменників, коли не брати до уваги єдиного випадку з найпершою, охарактеризованою пізніше самим В. Стусом, як “римована публіцистика”, добіркою в “Літературній газеті” [9, с. 27].

В. Стус активно працює над літературознавчою статтею “Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)”, присвяченої творчому злету та падінню Павла Тичини, кому “судилася доля генія”. Вона була закінчена лише серединою 1971 року, але так і не стала помітним явищем самвидаву, бо надміру прискіпливий автор довго радився з друзями та дослідниками творчості Тичини щодо тих чи інших своїх оцінок, а після арештів 1972-го дві машинописні копії, що перебували на руках у людей, були спалені.

Після повернення у 1966 р. І. Світличного, поступово загострилися взаємини між ним та В. Чорноволом, які по-різному розуміли завдання українських інтелектуалів в умовах тотального пресингу з боку держави. Розуміючи нечисельність нової української культурної еліти й прагнучи зберегти її від нищення в таборах, Іван Світличний вважав доцільним обмежитися культурницькою та інформаційною роботою, що давало можливість передавати в Москву, а відтак за кордон інформацію про свавілля влади на Україні й здійснювати публікацію найцікавіших літературних текстів у чеських та польських україномовних часописах, що не мали таких жорстких цензурних утисків. В’ячеслав Чорновіл наполягав на більш радикальних методах. Вважав, що позитивного результату можна досягти лише різким протистоянням із владою: масові незаконні й безпідставні арешти, на його думку, мали привернути увагу до катастрофічного культурного становища в Україні” [10, с. 241].

Конфлікт досяг свого апогею 1967-го, після виходу книги “Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)”, у якій В. Чорновіл зібрав документальні матеріали про репресованих 1965-го шістдесятників. Видання мало значний резонанс на Заході й навіть було відзначене міжнародною журналістською премією у Великій Британії. Однак остаточного розколу в середовищі опозиційне налаштованої до влади інтелігенції вдалося уникнути. “Допомогло” КДБ. З серпня 1967 року було заарештовано В’ячеслава Чорновола.

Приватні культурологічні (майже закриті для чужаків) товариства, що збиралися на квартирах Світличних, Зарецьких та Дворків, від 1967-го року почали відігравати важливу роль у консолідації “нового” шістдесятництва. Тут витворювалося середовище тих, хто був готовий не йти на моральні компроміси з владою, захищати національну культуру й не зрікатися заарештованих товаришів навіть в умовах політичних репресій. [11, с. 302]. В. Стус стає одним із лідерів цих зустрічей. До його думок прислухаються.

Власне, вже сам виступ у кінотеатрі “Україна” в 1965 р. носив елементи правозахисту. Розпочалася кампанія збору підписів з вимогами звільнити заарештованих. В. Стус був одним із прихильників такої тактики. У самвидаві з’являються написані ним заяви. Так, в одній із них на ім’я Голови Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшка та секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка, В. Стус протестував проти обшуку на квартирі Василя Захарченка. Поет апелює до індивідуальної свободи людини (“простір індивідуальної свободи”), яку необхідно оберігати, вона є мірилом розвитку суспільства: “Отож у інтересах нашого суспільства свято оберігати індивідуальні людські права. До таких прав я відніс би право мати світ у собі – право мислити, право мати свої переконання, світогляд, характер, звички – ті мінімальні права, які майже не різняться від звичайних здатностей. Кожне суспільство потребує індивідуально зрілих людей, особистостей, а не людиноїдів, тоді воно гарантує цю індивідуальну свободу. У противному разі суспільство просто займається самопоїданням” [12, с. 313].

В. Стус – один з тих, що підписали Підписався так званий лист “139 діячів науки, літератури й мистецтва” та “лист 150-ти”, якими намагалися вплинути на позицію партії. Поет долучився до кампанії захисту романа О.Гончара “Собор”, і спрямував у ЦК гнівний лист із обуренням на наступ “чорної сотні культовиків” [7, с. 212]. В. Стус активно протестував проти реставрації культу особи, проти політики денаціоналізації, обмежень свободи слова. Відомі його відкриті листи до Президії спілки письменників на захист В. Чорновола (кінець 1968) – з приводу опублікованої в “Літературній Україні” наклепницької статті О. Полторацького “Ким опікуються деякі гуманісти”, редакторові журналу “Вітчизна” Любомирові Дмитерку з гострою критикою його виступів проти Івана Дзюби (1969), до ЦК КПУ і КДБ, до Верховної Ради України (1970), де він вперто доводить згубність політики обмеження свободи слова, кричущих порушень прав людини.

Наведемо невеликий фрагмент з відкритого листа Л. Дмитерку під назвою “Місце в бою чи в розправі?”. В. Стус відкрито стає на захист І. Дзюби, відзначаючи, що “горе тій країні, де цькують таких людей як І. Дзюба, де їх прагнуть обернути на пропащу силу, де безмозглі чорні чоловічки вбивають при цвіті тисячі талантів, так важко народжуваних матерями, вірю, що вже завтра ці чорні чоловічки будуть народом прокляті” [13, с. 68].

Загалом в цей період, що передував арешту, остаточно формується світогляд В. Стуса. Етапним у цьому була літературознавча стаття “Феномен доби, або сходження на Голгофу слави”, де поет остаточно усвідомив обов’язок письменника, принаймні українського письменника, тісно переплести свою долю з творчістю [7, с. 63]. У ній В. Стус дуже влучно означив сутність українського митця: “Митця будь-якого іншого народу виносила на собі реальність. Специфіка українського митця в тому, що в кращому разі він змушений цю реальність тягнути на своїх плечах, а в гіршому, і значно частіше – існувати всупереч реальності, в абсолютно забороненому для себе світі. Навіть на кращий випадок – нести реальність на своїх плечах – такий тягар людині явно не під силу, отож саму реальність приходиться адаптувати доти, аж поки вона не набиралася форми клумака з історичними реаліями. Замість материка наш поет має під ногами прірву, щоб створити материк під ногами” [14, с. 43].

Посилення репресій, збільшення числа арештів вимагало від лідерів правозахисного руху обрання іншої тактики. Після арешту Ніни Строкатої-Караванської, 7 грудня 1971 р. було створено комітет її захисту. До нього увійшли П. Якір (Москва), Леонід Тимчук (Одеса), Ір. Калинець, В. Чорновіл (Львів), В. Стус (Київ). У заяві зазначалося, що Комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські й політичні права. Мета комітету – ознайомлення інстанцій з обставинами справи Н. Строкатої-Караванської, організація збору підписів на захист заарештованої і нагляд за дотриманням законності під час слідства та судового процесу [15, с. 925]. Комітет встиг навіть випустити один бюлетень з інформацією про Н. Строкату-Караванську, однак, подальша робота була перервана “генеральним погромом” 1972 р.

Подальшу діяльність В. Стуса зупинив арешт у січні 1972 р. у зв’язку зі “справою Добоша”. Бельгійського туриста українського походження Ярослава Добоша було затримано на кордоні з самвидавною літературою та якимись матеріалами, які він ніби отримав від Світличного та інших шістдесятників. Наляканий КДБ, Добош мав свідчення проти шістдесятників, яких на цій підставі 12 лютого влада арештувала. Серед них був і В. Стус.

Власну версію щодо мотивів арешту подав І. Дзюба. Вже в кінці 1971 р. відчувалося, що діяльність шістдесятників переходила в іншу якість. У легальних формах вона була, по суті, придушена. Існували певні альтернативи: або йти на нелегальні форми, або від усього відмовлятися, або шукати форми суто культурницької роботи. Десь у той час зі Львова до Києва приїхав Вячеслав Чорновіл, аби обговорити в колі Івана Світличного нові перспективи, а також можливості функціонування самвидавчого “Українського вісника”. Зустріч відбулася на квартирі у Василя Стуса. І саме це можливо й стало однією з причин його арешту. У інтерв’ю Дзюба сказав: “ця розмова на квартирі у Василя була, вони (КДБ –

О. М.) вирішили, що Василь якусь ключову позицію займає у русі, і після цього і його взяли під удар" [2, с. 239].

До 24 лютого відбувалися допити, які проводив слідчий Логінов. Аби якось вплинути на в'язня, Логінов удався до запрошення на слідство вищих чинів КДБ (на допиті 28 березня був присутній начальник відділення слідчого відділу КДБ УРСР старший лейтенант Пархоменко) і навіть помічника прокурора УРСР старшого радника юстиції Макаренка. Втім, це мало вплинуло на В. Стуса, 31 березня 1972 р. допит тривав недовго. Копирсання слідчого у фрагментах чернетки листа до П. Ю. Шелеста спричинило новий спалах обурення Стуса, про що він висловився в заяві: "наведена слідчим цитата з мого листа-чернетки, який є ані наклепницький, ані антирадянський (просто в ньому можливі ті чи інші помилкові твердження людини, що бореться за соціалізм, а не проти нього), відповідає моєму текстові. Я не вважаю її наклепницькою – цю цитату. Бо соціалізм без гарантованої індивідуальної свободи не є справжній соціалізм. Усупереч гарантованому Конституцією СРСР праву на свободу совісти та переконань слідчий долучає до справи рукопис, який я нікому не давав і, зрештою, не викінчив і сам. Закидати мені чернетки моїх думок і ставити їх у провину як мої переконання – не тільки непристойно, а й незаконно: це суперечить моїм конституційним правам, якими слідчий хоче поневажити" [7, с. 280]. На знак протесту проти такого свавілля В. Стус відмовився давати свої покази.

Після цього Логінов почав застосовувати інший підхід. 29 квітня 1972 року він добився ухвалення постанови про призначення судово-психіатричної експертизи по справі В. Стуса. 6 травня 1972 року В. Стуса було примусово привезено до 13-го Відділення Київської міської клінічної лікарні ім. академіка Павлова. Нічого дивного в такому повороті справи не було. В. Стус поводив себе зухвало, з викликом, тому слідчий і вдався до проведення психіатричної експертизи. Звісно ж, він як ніхто інший розумів, що поет цілком здорова людина, однак, посилав його туди аби ще більше натиснути на нього. Психіатрія активно використовувалася в СРСР саме як засіб тиску. Як вважає Владімір Буковський, у тогочасного керівника КДБ Юрія Андропова навіть були плани створити в СРСР своєрідний "психіатричний ГУЛАГ", проте, реакція західного суспільства, зокрема тамтешніх психіатрів, не дозволили їх реалізувати. Все ж, методи примусового психіатричного лікування інакодумців широко використовувалися [16, с. 77]. Втім, у випадку Стуса, психіатри повелися чесно. Його визнали здоровим. Можна стверджувати, що до Стуса не планувалося застосовувати "методи психіатрії".

11 липня звинувачуваному В. Стусові було оголошено про закінчення попереднього слідства й про передання справи до судового розгляду. Поет протестував, писав заяви, але все було марно.

Власне, протестувати – єдине, що може робити людина в ситуації Стуса, коли вона залишена сам-на-сам із репресивною системою і їй нізвідки чекати допомоги. Будь-якого владного чиновника, що міг би захистити поета від розправи, не було. Натомість слідчий зробив усе, аби "найменші" провини трансформувати в найжорстокіші звинувачення. То чи міг Стус і далі вірити в "правосуддя", чи міг сподіватися, що призначений владою й оплачений її коштом адвокат захищатиме в суді його інтереси? Але й у вимозі свого адвоката Стусові було відмовлено.

Фактично, поетові наперед заборонялося виступити на свій захист навіть у закритому суді. Отож, довелося готуватися до неминучого. 31 серпня 1972 року під головуванням судді Дишля Г. А. розпочався судовий процес. Клопотання підсудного про запрошення до суду представників літературної громадськості відхилили, як і зауваження про те, що слідство зібрало "односторонні" свідчення. Відтак долю Василя Стуса вирішила фотокартка, яку було вилучено в громадянина Бельгії етнічного українця Добоша під час перетину ним радянського кордону. Саме фотокартка стала причиною трусу, а згодом і призвела Василя Стуса на лаву підсудних [7, с. 305].

7 вересня упереджений із самого початку суд завершився. В. Стуса було засуджено на п'ять років ув'язнення суворого режиму й три – заслання. У коментарі на вирок суду В. Стус

писав, що не визнає своєї вини, не погоджується з тим, що його твори підпадають під статтю про антирадянську агітацію. Досить сильно виражений у коментарі мотив відмови від радянської країни, що не забезпечує людські права: "якщо на твоїй землі тебе розпинають за любов до неї, за бажання в поті чола працювати для свого народу, тоді доводиться змиритися з тим, що в тебе є рідна земля, але немає рідної країни, вона ж бо стала країною твоєї неволі, вона обернула тебе на раба, силоміць вирвавши з рідної землі" [17, с. 50].

Ще в одній заяві на ім'я В. Щербицького Стус писав: "Суд – це пластична операція наді мною. Задумано знищити мене – в цій гидкій, накиненій мені подобі, яка сповнена трупних запахів, яка для мене просто нестерпна [7, с. 307].

Арешт 1972 р. підсумовує перший період активної громадської роботи В. Стуса. Аналізуючи його важко звільнитися від думки, що саме та суспільна атмосфера, яка витворилася навколо шістдесятництва стала визначальною для зростання опозиційності літератора. Будучи людиною мистецтва, далеким від політики, він, керуючись принципом відвертої творчості, яка була невід'ємною частиною його життя, включається в активну боротьбу.

В. Стус дуже стрімко увійшов у коло шістдесятників, а вже з вересня 1965 р. його без сумніву можна вважати одним із лідерів суспільного руху. Як поет він все ще залишався в певній тіні серед визнаних майстрів слова. У цей період В. Стус робить перші кроки як правозахисник, бере участь у колективних заявах. Таку роботу варто оцінювати не стільки за наслідками, скільки за цінністю ідей, які піднімалися. Як засвідчив подальший історичний розвиток, саме ідея прав людини виходила на перші позиції в світі.

Список використаних джерел

1. *Сверстюк Є.* Блудні сини України. – К; 1993. – 256 с.
2. *Дзюба* Іван // Нецензурний Стус … – Кн.2 – С. 222–261.
3. *Сверстюк Є.* // Нецензурний Стус … Кн.1 – С. 278–298.
4. *Овсієнко В.* Світло людей. Мемуари та публіцистика. – Кн.1. – Київ, Харків, 2005. – 352 с.
5. *Коцюбинська М.* Доброокий // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 105–111.
6. *Данилюк Ю.,* Бажан О. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
7. *Стус Д.* Василь Стус: життя як творчість. – К.: Факт, 2005. – 368 с.
8. *Жулинський М.* // Нецензурний Стус… – Кн. 1 – С. 185–195.
9. *Коцюбинська М.* Мої обрії: В 2 т. – Т. 2. – К.: Дух і Літера, 2004. – 386 с.
10. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: В-во ім. Олени Пчілки, 1998. – 720 с.
11. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Ґенеза, 200. – 360 с.
12. *Заява* Василя Стуса // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 313–315.
13. *Місце* в бою чи в розправі? // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 66–68.
14. *Стус В.* Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). – К., 1993. – 96 с.
15. *Заява* про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т.3. Український вісник. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 925–928.
16. *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1965–1987). – Харків, 2003. – 144 с.
17. *Стус В.* Листи до сина. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 192 с.

Olga Stroyevus

VASYL STUS IN THE MOVEMENT OF 60S

In the article the author analyses public and political activity of the famous ukrainian poet vasyl stus in in the movement of 60-s. Attention is paid to the role of the Ukrainian representatives of the 60-s and dissident movement in the national revival of the Ukrainian state system.

Key words: Vasyl Stus, public-political activity, Ukrainian state system, national revival, repressions, "Ukrainian bourgeois nationalism".

УДК 94 (477)

Лілія Романишин

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В МІЖНАРОДНОМУ ЖІНОЧОМУ РУСІ

Авторка з'ясовує місце українських жіночих організацій у міжнародному жіночому русі та роль міжнародної співпраці жінок на сучасному етапі українського державотворення.

Ключові слова: міжнародний жіночий рух, жіночі організації, ґендер, Союз Українок, Жіноча Громада, Міжнародний Альянс Жіночих Організацій.

У нове тисячоліття світ увійшов з ідеєю і практикою забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Ґендерний паритет посідає важливе місце в забезпеченні розвитку здорового суспільства і є запорукою економічного та соціального прогресу. Враховуючи розширення масштабів діяльності жінок в усіх сферах суспільства, виникає все гостріша необхідність подолання існуючих перешкод у їх просуванні на рівень прийняття рішень.

Активний рух жінок за поліпшення свого становища в суспільстві розпочався у 80-х роках XX століття. Жінки з усього світу започаткували міжнародний рух за права жінок. Наслідком цієї діяльності стала підтримка прав жінок державами світу. Вперше в історії жіноче питання стало пріоритетним на державному рівні.

Однак, незважаючи на зміни в міжнародному праві та практиці, жінки з усього світу ще стикаються з повсякденною реальністю. Крім того, їм часто бракує знань та засобів, необхідних для використання системи прав людини. Чимало жінок не знають про існування жіночого руху або сприймають його як щось абстрактне, що їх не стосується.

Активна діяльність жінок впродовж останнього десятиліття минулого століття зробила їх права більш окресленими, зараз завдання полягає в тому, щоб зробити їх досяжними. На даному етапі розвитку жіночого руху існує три головні причини для привернення уваги до загальнолюдських прав жінок: 1) необхідність інформувати жінок про те, що вони мають права людини та повинні їх використовувати; 2) необхідність оприлюднювати випадки порушення прав на підставі ґендеру та боротися з ними; 3) необхідність сформувати нову практику прав людини, яка повністю вирішуватиме питання загальнолюдських прав жінок.

Після проголошення України незалежною суверенною державою в українському суспільстві відбуваються глобальні зміни. У контексті таких глобально-українських змін простежуємо закономірне явище – перегляд суспільних процесів, що призвело до публічного обговорення проблем статусу жінок та відродження самобутнього українського жіночого руху. Цьому сприяла також активізація міжнародного співтовариства щодо поліпшення становища жінок, підвищення їхнього правового статусу в світі. В контексті реформ в Україні, жіноче питання та формування ефективної політики рівних можливостей чоловіків і жінок стало актуальним, оскільки статус жінки в державі та участь її в усіх сферах суспільно-політичного життя є важливим чинником розвитку нової демократичної української держави.

Як зазначається у звіті про роботу Міністерства закордонних справ УРСР, в 1990 році рельєфніше окреслились нові підходи у забезпеченні ефективного механізму міждержавного співробітництва в галузі прав людини. Саме 1990 р. став рубежем, на якому Українська РСР почала без застережень сприйматись міжнародним співтовариством як цілком надійний і рівноправний партнер по вирішенню усього комплексу проблем захисту прав людини. На 46-й сесії Комісії ООН по правах людини УРСР стала співавтором 22 резолюцій, виступила ініціатором прийняття нової резолюції про права людини і громадянина, увійшла до Комісії

по становищу жінок [1, арк. 26]. У 1992 р. в Копенгагені (Данія) відбулися два міжнародні форуми щодо захисту здоров'я жінок. 24 серпня Європейське Реґіональне Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) провело робочу нараду представників країн Центральної і Східної Європи з метою визначення першочергових напрямків сумісних дій ВООЗ і кожної з держав учасниць щодо зазначеної проблеми. В цій нараді брали участь представники Албанії, Болгарії, Чехословацької ФР, Естонії, Угорщини, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Російської Федерації і України. В ході наради було визначено головні напрямки діяльності щодо захисту жінок у перехідний період становлення незалежних держав. Важливо, що Україна в списку учасників цієї наради була представлена самостійною державою. Результатом участі у форумах стало визнання України міжнародними європейськими організаціями як незалежної європейської держави, отримання досвіду та ініціація створення Національного центру з проблем жінок [2, арк. 76].

У відповідності з зобов'язаннями, Україна підтримує ґендерні стратегії ООН, Ради Європи і світового співтовариства [3, с. 236]. Верховна Рада України, керуючись Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, ратифікованими Україною міжнародними договорами про права та свободи особистості, підсумковими документами IV Всесвітньої конференції із становища жінок "Дії в інтересах рівності, розвитку та миру" (Пекін, 1995) і постановою Верховної Ради України від 12 липня 1995 року "Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", надаючи особливого значення ролі сім'ї та жінок у політичному, економічному, соціальному, історичному і культурному розвитку України, прагнучи поліпшення демографічної ситуації, забезпечення реалізації сім'єю своїх функцій, а також створення правових та суспільно-економічних умов для поліпшення становища жінок, підвищення їх ролі у суспільстві, найповнішого розкриття їх інтелектуальних, духовних і творчих можливостей, 5 березня 1999 року постановою № 475–XVI прийняла Декларацію про загальні засади державної політики України щодо сім'ї та жінок. Держава взяла на себе обов'язки перш за все забезпечити рівні права і можливості жінкам і чоловікам відповідно до основних прав та свобод людини, вирішити інші принципові проблеми, пов'язані з ліквідацією всіх форм дискримінації щодо жінок [4, с. 11–12].

Однак одного декларування боротьби з дискримінацією недостатньо, визріла потреба активної діяльності жінок у боротьбі за свої права та свободи. Процес оформлення незалежних громадських організацій жіноцтва України відбувався, як правило, на початку 90-х років XX століття. В результаті своєї діяльності українське жіноцтво зрозуміло важливу роль розгортання ефективних міжнародних контактів. Перші спроби входження в міжнародний простір були пов'язані з діяльністю Міжнародних жіночих організацій України, які через свої філіали встановлювали контакти з жіночими організаціями різних країн. Однією з перших став Союз Українок, який був єдиною жіночою організацією, що мала своє представництво в керівництві Української Всесвітньої Координаційної Ради і була її колективним членом. Зазначимо, що у 1992 році Союз Українок ввійшов до Міжнародного Альянсу Жіночих Організацій і постійно підтримував з ними контакти. Доволі плідною стала співпраця Союзу Українок з жіночими організаціями світу. Союзянки налагодили тісні дружні зв'язки з Союзом Українок Америки, Франції, Асоціацією "Ельзас – Чорнобиль", що у Страсбурзі. Досить часто відбувалися ділові та особисті зустрічі, наради, спільні конференції. Союз Українок також підтримував зв'язки з українськими громадами країн колишнього Радянського Союзу, а саме із Союзом Українок Башкортостану, жінками-українками Грузії, Воркути, Зеленого Клину, Естонії. Хороші відносини союзянок були із жіночими громадами Польщі та Об'єднанням українських жінок в Німеччині [5, с. 134–136].

У грудні 1992 року на установчому з'їзді було відновлено діяльність Жіночої Громади, а у лютому 1993 року – зареєстрована Міністерством юстиції України. Зазначимо, що Жіноча Громада має статус міжнародної організації, а її осередки діють у Франції, Чехії та Росії. Діяльність Жіночої Громади носить здебільшого політичних характер, оскільки велика

увага в її роботі приділяється проблемам участі жінок в органах влади та управління; виховання та підтримки жінок-лідерів, керівників різних рівнів як в політичній, так і в соціально-економічній сферах; активної участі жінок у передвиборчих кампаніях; внесення пропозицій до державних структур та ін. Для глибшого розуміння і формування у жінок навичок політичної діяльності організація проводить семінари та навчальні курси з цих питань, наприклад, семінар "Створення політичного іміджу жінки-лідера" (за підтримки посольства Канади в Україні), "Практичні політичні навички жінок" (за допомогою Британського інформаційного центру), "Механізми забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні" (разом з Радою Європи) та ін. Щоб інформувати суспільство про роботу організації, а також, щоб донести до народу розуміння феміністичної теорії Жіноча Громада запровадила видавництво журналу "П'ята пора" [6, с. 54].

В червні 1994 р. було створено Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, представники якого активні у всіх найважливіших нарадах, конференціях і зібраннях. Зокрема, брали участь у роботі IV Всесвітньої Конференції зі становища жінок у Пекіні. Товариство співпрацює зі спорідненими організаціями – Українським Золотим Хрестом (США), Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги у Великобританії, суспільною службою українців в Канаді. Завдяки цьому співробітництву було проведено спільні акції – "Дитячі оселі" для дітей, дитячий конкурс малюнків пам'яті Стефанії Пирожак з виставками у Києві і Львові (Суспільна служба українців Канади, філія Гамільтон), Всеукраїнські конкурси на кращі виконання творів Олени Теліги, засновано Міжнародну літературно-мистецьку премію імені Олени Теліги, першими лауреатами якої стали Ліна Костенко і Михайлина Коцюбинська. Товариство брало участь у підготовці Звітної доповіді України для ООН (1995), є організатором кількох міжнародних і всеукраїнських конференцій, зокрема, "Від емансипації – до фемінізму" (1994), "Громадянське та духовне покликання жінки" (1997), "Жіночий рух в Україні та процеси державотворення" (2000), "Європейський союз і НАТО – випробування для України" (2001) [7, с. 142–146].

14 червня 1997 р. було створено Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання "Дія", яка з початку свого заснування розпочала активну громадсько-політичну діяльність. На рахунку даної організації безліч просвітницьких та благодійних проектів, які вона проводить при підтримці споріднених жіночих організацій світу. У лютому 2001 року група "Дії" спільно з Інститутом законодавчої ініціативи при Верховній Раді імені Ярослава Мудрого представила власний альтернативний проект "Про забезпечення рівності прав жінок і чоловіків". Різноманітна робота "Дії" у багатьох сферах життя українського суспільства здобула міжнародне визнання. 4 травня 2001 р. Комітет взаємодії недержавних організацій з ООН надав ВЖНДО "Дія" спеціальний консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН. Діянки отримали можливість стати безпосередніми учасниками процесу розробки міжнародних проектів ООН, що стосуються ґендерної рівності, а також прав людини і дитини.

Зміст залучення неурядових організацій до діяльності ООН полягав у тому, що враховувалася їхня думка чи критичний аналіз діяльності уряду в країні з питань виконання зобов'язань, які взяв на себе уряд під час підписання документів ООН. Зважаючи на це, "Дія" підготувала альтернативну доповідь з питань виконання Україною конвенції "Про ліквідацію дискримінації стосовно жінок". Крім того, об'єднання розширило міжнародне співробітництво завдяки участі у Комісії ООН зі статусу жінок [7, с. 148–152].

Українсько-канадський проект "Розвиток громадського та політичного лідерства жінок", що здійснювався "Дією" за підтримки Канадського бюро міжнародної освіти був розроблений для того, щоб надати жінкам-лідерам з України можливість вивчити підходи до напрямків політики і програм з питань ґендерної рівноправності та на підтримку процесу жіночої рівноправності в Україні. Однією з цілей цієї ініціативи є підтримка успішної громадської та політичної діяльності жінок, їхнього внеску в політичне життя українського суспільства та підвищення представництва жінок на всіх рівнях державного управління.

Проект складався з двох етапів. Перший передбачав проведення круглого столу в Києві на тему: "Ґендерні питання і політичне представництво жінок в Україні" (липень 2001). Другий – поїздку до Канади групи українських жінок (жовтень 2001).

Під час проведення круглого столу учасники разом з екс-заступником міністра оборони Канади Мері Коллінз та членом Парламентського Центру Канади Стюардом Гуддінгсом обговорили й провели дискусію з проблем політичного представництва жінок в Україні, ознайомились з канадськими підходами до їх вирішення, склали програму навчання українських жінок у Канаді.

Протягом поїздки до Канади вивчалися механізми ґендерного аналізу законодавства, основні напрямки державної політики щодо забезпечення рівноправності жінок і чоловіків. Після повернення члени делегації висловили думку про необхідність розширення представництва жінок у політичному житті та органах влади, починаючи від парламенту й до сільської ради, а також про потребу залучення українок до громадського життя та сприяння появі більш прогресивних поглядів суспільства на роль та місце жінки в Україні [7, с. 154–157].

Загалом в Україні діє понад 45 всеукраїнських і міжнародних жіночих громадських організацій і політичних об'єднань, більше ніж 1,5 тис. місцевих громадських організацій, що об'єднують жінок. Водночас мережа партнерських громадських об'єднань Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту налічує 23 організації, які охоплюють своєю діяльність більшість реґіонів України. Представниці неурядових жіночих організацій беруть активну участь у формуванні державної політики щодо сім'ї, дітей, молоді, а також політики рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Вони входять до складу експертних груп з ґендерних питань, проблем сім'ї та з протидії торгівлі людьми. Пропозиції неурядових жіночих організацій враховуються при формуванні державних програм та національних планів дій, спільно з жіночими організаціями проводяться всеукраїнські заходи та масові акції, вирішуються найгостріші соціальні проблеми [8].

Варто зазначити, що важливим кроком у діяльності українського жіночого руху стало створення 20 березня 1999 р. Національної ради жінок України (НРЖУ), метою діяльності якої є консолідація зусиль жіночих громадських організацій, спрямованих на поліпшення становища жінок у державі, підвищення їх ролі і соціального статусу в суспільстві, задоволення та захист спільних інтересів жіночих громадських організацій. До складу Національної ради входить 17 жіночих організацій. Одним із статутних завдань ради є участь у міжнародному жіночому русі. Так, Ірина Голубєва, як голова Національної ради взяла участь у 23 Спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН "Жінки в 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток та мир в XXI столітті" в Нью-Йорку. Крім того, Національна рада брала участь у Форумі жінок країн ГУУАМ у Баку (2001), Європейській конференції Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО). Та величезним кроком для розвитку міжнародних контактів та співпраці було те, що у 2000 році в Гельсінкі на XXIX Генеральній асамблеї Міжнародної ради жінок (МРЖ) НРЖУ прийняли до складу МРЖ [9].

Слід зауважити, що до 1925 року український жіночий рух був активною складовою міжнародного жіночого руху. Після втрати державної незалежності, у 1925 році Україна була позбавлена членства у цій організації, однак з відновленням державності повернулася на своє місце у складі МРЖ. Знаковим було те, що Україну було поновлено в членстві у Фінляндії – державі, де з 200 членів парламенту 74 жінки [10].

У 2003 р. 30-а Генеральна асамблея Міжнародної ради жінок, що проходила у м. Перт (Австралія) визначила Україну – країною проведення наступної 31-ї Генеральної асамблеї, що стало великим досягненням українського жіночого руху та України загалом. Цей вагомий в історії українського жіночого руху захід відбувся 5–10 вересня 2006 р. в Києві. У роботі сесії взяли участь більше 200 делегаток з 42 країн світу та 100 активісток жіночого руху України. Були представлені доповіді жінок – народних депутатів України, керівників програм ПРООМ, заступників міністрів України у справах сім'ї, молоді й спорту, юстиції, праці та соціальної політики, культури й туризму та інші. Генеральна асамблея Міжнародної

ради жінок сприяла презентації України міжнародній спільноті як європейської країни з високим культурним, освітнім, науковим, технічним, творчим та інтелектуальним потенціалом; обміну досвідом роботи; поглибленню співпраці та консолідації жіночого руху [11].

Слід підкреслити, що неабияку роль у відродженні та діяльності жіночого руху України, а також у налагодженні та формуванні міжнародних контактів стала співпраця з українськими організаціями діаспори – Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), Союзом Українок Америки, Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги (Великобританія), Українським Золотим Хрестом (США), Суспільною службою українців (Канада) та багатьма іншими. Проведення спільних акцій, взаємовідвідування делегацій сприяли трансформації світобачення українських жінок. Досягненням співпраці українських жіночих організацій та діаспори стало створення "Інформаційного центру українських організацій" при Києво-Могилянській Академії, як консолідуючого поля для жіночих організацій України й діаспори. Центр був створений за сприяння родини Даниленків (США), при підтримці жіночих організацій та ректора Києво-Могилянської Академії В. Брюховецького. Тут проводяться семінари, конференції, круглі столи, на яких обговорюються питання, важливі як для жіноцтва України, так і для світової спільноти.

За підтримки Української Всесвітньої Координаційної Ради (УВКР) 11 грудня 2002 р. у Виставковій залі Національної бібліотеки України відбувся круглий стіл на тему "Проблеми співробітництва жіночих організацій в Україні". У роботі круглого столу взяли участь голова Київської міської організації "Матері і сестри – молоді України" Алла Бельська, доцент Української Академії державного управління при Президентові України Лілія Ганюкова, голова Національної Ради Жінок України Ірина Голубєва, народний депутат України голова Союзу Українок Лілія Григорович, голова "Жіночої громади" Марія Драч, голова Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги Ольга Кобець, голова Київської міської організації солдатських матерів Любов Луцкова, голова Жіночого консорціуму ННД-США Наталя Самолевська, голова Жіночого українського руху Неля Скальна, доктор історичних наук, голова КУІну Ганна Скрипник, голова Молодіжної жіночої Ліги Тетяна Стаднюк, голова Міжнародної федерації ділових жінок "Либідь" Тамара Супліна та інші відомі громадські та політичні діячі. На обговорення круглого столу було винесено такі питання: сучасний стан українського жіночого руху; визначення основних проблем співробітництва жіночих організацій; основні напрями консолідації жіночих організацій в Україні; роль УВКР у розв'язанні проблем співробітництва жіночих організацій [12].

15 квітня 2004 в Києві відбувся круглий стіл: "Ґендерні квоти у виборчому процесі" за участю Галини Сеник – експерта Проекту АМР США "Сприяння організації виборів в Україні". В цьому заході брали участь Оксана Грязнова – Президент Фундації "Відкрите суспільство", Тамара Прошкуратова – народний депутат України, член фракції СДПУ (о), член Комітету ВРУ з питань науки та освіти, Лілія Григорович – народний депутат України, член фракції "Наша Україна", А. Супруненко – політолог, Марина Ставнійчук – член Центральної Виборчої Комісії, Галина Федорченко – заступник голови Молодіжної партії, Марія Бондаренко – член політради Партії Зелених, Дарина Скалацька – експерт Фундації "Відкрите суспільство", Тамара Мельник – кандидат юридичних наук, радник Міністерства з питань сім'ї, дитини та молоді та Тетяна Мокріді – керівник прес-служби Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна". 13–16 вересня 2006 р. у Криму Харківська жіноча організація "Крона" провела другу Всеукраїнську літню школу "Жіночий активізм: стратегії впливу". Школу проведено в рамках програми "Український шлях до ґендерної рівності" за фінансової підтримки Фонду імені Генріха Бьоля (Німеччини, представництво у Польщі). У Літній школі взяли участь 25 представниць неурядових жіночих організацій, закладів освіти та органів влади, експерти з ґендерних питань з усіх реґіонів країни. Протягом трьох днів обговорювались питання стратегій розвитку та консолідації жіночого руху в Україні, проблеми дискримінації та реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в

сучасній Україні. Учасниці розробили стратегії подальшої співпраці, а також Звернення до Народних Депутатів України про внесення змін у Закон України "Про вибори до Верховної Ради" стосовно квотування місць для жінок. Звернення планувалося надіслати для розгляду на Парламентських громадських слуханнях у листопаді 2006 р. [13]. 16 листопада 2006 р. в Ресурсному Центрі для випускників відбувся круглий стіл із Заідою Аргуедас, членом Ліги жінок-виборців США, яка прибула в Україну на запрошення посольства США в Україні. В роботі круглого столу взяли участь 20 учасників, 6 з яких є випускниками різних програм обмінів, що фінансуються Департаментом США. Український жіночий рух було представлено такими організаціями, як "Український жіночий фонд" та його виконавчим директором Наталією Кравченко, Міжнародною організацією "Школа рівних можливостей" (представник Ольга Юрчаківська), громадська організація "Надія" (представник Тетяна Андросенко), Програма ПРООН "Сприяння ґендерної рівності" (представник Тамара Мельник), викладачі Києво-Могилянської академії та Національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Основні питання, що обговорювалися під час зустрічі це: розвиток ґендерної політики в Україні та США, характеристики жінки-лідера, участь молодих жінок у виборчому процесі, цілі розвитку тисячоліття [14].

Значний вклад у розвиток українського жіночого руху на міжнародному рівні зробив Союз Федерацій Українських Жіночих Організацій (СФУЖО). Щороку відбуваються Річні Наради членів даної організації щодо розгляду питань підвищення ролі жінок у суспільстві та вирішення їх проблем. Так, 11–13 серпня 2005 р. відбулися такі Наради в Українському домі міста Києва. У проведенні цих заходів взяли участь українські жіночі організації – членкині та гості СФУЖО – з Америки, Канади, Бельгії, Німеччини, Великобританії, Франції, Австралії, Польщі, Естонії, Литви, Скандинавії, Швеції. У квітні цього ж року в Торонто за підтримки СФУЖО та його прихильників відзначалася 120-та річниця Українського Жіночого Руху. Мету своєї діяльності об'єднання українських жіночих організацій визначає досить масштабно: консолідація світового українства; збереження національної ідентичності, культури; підтримка українців, що перебувають у складних умовах за межами Батьківщини; налагодження співпраці організацій з державною владою в країнах, де вони діють. Як зазначила голова СФУЖО Марія Шкамбара, Союз заявив про себе та про український жіночий рух усьому світу заявив про себе не лише в суспільно-політичному, але й економічному плані. СФУЖО створив широкий простір для співпраці багатьох жіночих організацій в Україні. Конференції, які проходили під керівництвом представниць СФУЖО, звернули увагу громадськості на роль жінки, на дійсний економічний стан жінок у всьому світі, на сучасні проблеми відношення розвитку світових технологій та українського жіноцтва. На сторінках квартальника "Україна в світі", що виходить за підтримки СФУЖО, висвітлюється цілий ряд актуальних проблем українського жіноцтва, світового українства в цілому. Потужною є діяльність світових жіночих організацій у напрямку вирішення проблем торгівлі людьми, яка виявляє свою гостроту на сучасному етапі розвитку світового співтовариства. На цьогорічних Нарадах управи СФУЖО представниці українських жіночих організацій заявили про свою готовність до співпраці з урядом України та інших країн світу на шляху консолідації та взаємодопомоги [15].

Подібне зібрання проводилося у 2006 в м. Києві за участю багатьох жіночих організацій як України, так і зарубіжних країн. 15–17 серпня 2007 р. відбувся IX Конгрес Світової Федерації Українських Жіночих Організацій у Будинку Вчених. До столиці з'їхались представниці з 12 країн світу, а саме: Америка – Союз Українок Америки, Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобод України; Канада – Ліга Українських Католицьких Жінок Канади, Організація Українок Канади імені Ольги Басараб, Ліга Українок Канади; Велика Британія – Організація Українських Жінок у Великій Британії, Товариство Українських Жінок імені Олени Теліги, а також Організація Українських Жінок у Німеччині, Організація Українських Жінок ХОС Бразилії, Союз Українок Австралії, Об'єднання Жінок "Просвіти" Аргентини, Союз Українок Польщі, Об'єднання Українок Польщі, Об'єднання українок Чехії, Союз Українок Естонії, Союз Українок Литви, Асоціація Українських Жінок Італії, а також нова

організація в рядах СФУЖО – Національна Асоціація Українських Жінок Іспанії. Голова Конгресу Ольга Даниляк керувала відкриттям цього заходу. Учасники Конгресу звітували про проведену роботу протягом року, обговорювали шляхи розвитку культурно-освітніх та релігійних цінностей молоді та залучення її до активної громадської та політичної діяльності. Загалом Конгрес проходив під гаслом "Національносвідома молодь – майбутнє України!" [16].

Не менш важливе місце у налагодженню жіночими організаціями України міжнародних зв'язків займає Союз Українок Америки (СУА), який об'єднує жінок українського походження, незважаючи на їх віровизнання та партійну приналежність. СУА підтримує принципи прав людини та діє переважно в культурно-освітній, виховній й гуманітарній галузях. Так, на 2005 р. фінансова допомога Україні становила 68 тисяч доларів. СУА входить до складу Світового Конгресу Українців, Української Всесвітньої Координаційної Ради, Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, Національної Ради Жінок США, через яку має доступ до Міжнародної Ради Жінок і Міжнародної Генеральної Федерації Жіночих Клубів, має зв'язки у Вашингтоні, бере участь у брифінгах в Державному Департаменті, Українському Посольстві, Постійному Представництві до ООН та Консульстві в Нью-Йорку [17].

Для утвердження принципів ґендерної рівності важливу роль відіграє співпраця з жіночими організаціями країн колишнього Радянського Союзу, в першу чергу, з російськими жіночими організаціями.

Останні роки активізувалися контакти, обмін досвідом, проведення спільних акцій та конференцій між жіночими організаціями України та країн Центральної та Східної Європи. Так, наприклад, 14–18 жовтня 2007 р. в Києві відбувся Самміт Всесвітнього партнерства "Живі голоси" жінок-лідерів з країн Центральної та Східної Європи, який будувався на цінностях ґендерної рівності між чоловіками та жінками, міжнародного співробітництва жінок і розвитку жіночого руху. Під час роботи Самміту працювали такі секції, як: "Впровадження та забезпечення виконання законів, які захищають та пропагують захист прав людини", "Міжвідомче співробітництво з метою боротьби з торгівлею людьми: Україна як конкретний приклад", "Розвиток підприємництва", "Насильство в Євразії", "Жінки в уряді" та "Покращення захисту прав людини шляхом наукової роботи та інших ефективних практик". Отже, а рамках цієї зустрічі обговорювались важливі питання, які стосуються проблем сучасного світу.

Варто зазначити, що із розвитком міжнародних контактів та виходом у світовий простір український жіночий рух піднявся на новий щабель свого розвитку. Однак, це не остання грань діяльності українського жіноцтва. Для здобуття відповідного місця у суспільстві, певної ваги у політичному, економічному, соціальному, історичному і культурному розвитку України, а також створення правових та суспільно-економічних умов для поліпшення свого становища, розкриття інтелектуальних, духовних і творчих можливостей та реалізації Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", потрібно затратити ще багато зусиль й провести неабияку роботу в досягненні мети. Громадські жіночі організації України вже зараз займаються у міру своїх можливостей вирішенням питань ґендерної рівності, створенням умов для якнайповнішої реалізації творчого потенціалу і творчих здібностей особистості. Та практика показує, що прийнятий Закон "Про ґендерну рівність" (це важливий крок забезпечення жіночих громадських організацій додатковими важелями впливу) сьогодні не діє і немає конкретних шляхів реалізації його основних положень, як і багато інших законодавчих актів у нашому політикумі. Тому, у Верховній Раді представництво жінок не виходить за межі 5%. На ленінське гасло "кожна куховарка повинна навчитися управляти державою" українські чоловіки майже одноголосно відповідають "ні!", забуваючи про те, що лише гармонійне поєднання в політиці двох світових начал (Інь і Янь) здатне продукувати ефективну політику. Однак, саме з цієї причини в українській політиці ресурс жіночих організацій практично повністю ігнорується.

З іншого боку виникає питання: “Чи готовий жіночий рух в цілому до активнішого входження у владу, участі у виробленні комплексної програми соціального і економічного розвитку держави, суспільства, що враховує вищеназвані ґендерні принципи?”. Відповідь на це питання однозначна “ні”, оскільки в самому жіночому русі відсутня консолідація і системність у виробленні його пріоритетів і цілей, шляхів їх реалізації. Але і це не останнє гальмо розвитку політичної системи на основі ефективної ґендерної політики. Найважливішою перешкодою є держава, а саме, дискримінаційна, недалекоглядна, сформована багатьма поколіннями система влади в країні на основі безумовного пріоритету в ній чоловічого начала. Варто зазначити, що з роллю “лідера” у становленні й діяльності всеукраїнських жіночих громадських організацій ні Міністерство у справах молоді, сім’ї і спорту, ні Національна Рада жінок України не справляються, або ж не хочуть працювати у цьому руслі, а відбувається це тому, що відсутня зацікавленість самої держави у використанні цього ресурсу. Звідси відсутність державних програм підтримки жіночих громадських організацій, системного наукового пошуку ідеологічних основ їх розвитку і діяльності. Держава, в особі її керівників, повинна зрозуміти, що Україна не є чимось абстрактним, в першу чергу, це держава кожного українця з його щоденними проблемами і сподіваннями. Відсутність системного державного підходу до жіночих проблем, їх активного підключення до суспільного і політичного життя робить політичний процес у країні негнучким, силовим і недалекоглядним. У кінцевому результаті, така політика обертається для суспільства ще більшою бюрократизацією.

Підсумовуючи вищесказане, варто підкреслити, що час, коли чоловіки правили світом, поступово змінюється у бік зростання політичної активності жінок. І це підкреслює світовий досвід. В Україні, хоч і з великими труднощами та перешкодами, але жіночий рух все-таки рухається вперед. З відставанням від вимог часу українське жіноцтво прогресує і розвивається самостійно, без підтримки держави. Поки, це спостерігається у кількісному зростанні всеукраїнських жіночих організацій (у 1991 р. – 5, на сьогодні нараховується близько 50). А, отже, перспектива кожної конкретної жінки на особисту самореалізацію збільшується. У зв’язку з цим, дослідження ролі жінки, їх об’єднань все більше актуалізуються і вимагають подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. *Центральний* державний архів громадських об’єднань України (Далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 32, Ч. ІІІ. – Спр. № 2970. – арк. 26.

2. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління України (Далі ЦДАВОУ). – Ф–Р–1. – Оп. 22,– Спр. № 2103. – арк. 76.

3. *Харисанова С.* Гендерна політика – шлях консолідації суспільства. / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.

4. *Декларація* про загальні засади державної політики України стосовно сім’ї та жінок / Офіційний вісник України. – К., 1999. – № 11. – С. 11–12.

5. *Пашко А.* Союз Українок України в процесах державотворення / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.

6. *Грабовська І.* Проблеми і перспективи жінки в сучасній українській політиці // Сучасність – 2001. – № 6. – С. 54.

7. *Новітня* історія України: Портрети сучасниць. – К., 1993. – 167 с.

8. *Міністерство* України у справах сім’ї, молоді та спорту. Співпраця з недержавними жіночими організаціями та міжнародними організаціями. Жіночий громадський рух в Україні. <http://ww.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=AD99D89AD04AB9EBF2C6...>.

9. *На жінках* тримається світ / Розмова з Іриною Голубєвою, головою Національної ради жінок України. <http://nslowo.free.ngo.pl/krynycia/na_zhinkah_svit.htm>.

10. *Укрінформ*: інформація дня. Фінляндія. <http://www.news2.ukrinform.com:8101/States/Finl/ukrinf.html>

11. *НТУУ* “КПІ” / Щотижнева газета Національного технічного університету України “КПІ” Київський політехнік / № 27, 2006 / Міжнародний жіночий форум. <http://www.ntu-kpi.kiev.ua/newspaper/article_627-2.html/>.

12. *Українська* Всесвітня Координаційна Рада / Вісник УВКР. <http://www.uvkr.com.ua/ua/visnyk2003/july-august2003/ks-st2.html>.

13. *Інститут* демократичного суспільства / Новини / Всеукраїнська Літня школа “Жіночий активізм: стратегії впливу”. <http://www.ids.org.ua/ukr/news/text_news.php?id=2271>.

14. *Ресурсний* Центр для випускників (ARC) Київ, Україна / Інформаційний бюлетень Ресурсного Центру для випускників, листопад 2006. <http://www.alumnicenter.kiev.ua>.

15. *Кобза* / Українці Росії / Українське жіноцтво об'єднується заради майбутнього. <http://kobza.com.ua/content/view/1101/57/>.

16. *IX Конгрес* Світової Федерації Українських Жіночих Організацій / Жіноцтво / Гомін України / September 26, 2007. <http://www.homin.ca/news_view.php?category=women&news=2261&lang=ua>.

17. *Українське* життя в Севастополі. Бібліотека ім. Марії Фішер-Слиж / Луговий О. Визначне жіноцтво України. Українське жіноцтво на Американському континенті та його діяльність. <http://ukrlife.org/main/evshan/women_uausa.html>.

Liliya Romanyshyn

REPREZENTATION OF UKRAINIAN FEMALE ORGANIZATIONS IN THE INTERNATIONAL FEMALE MOVEMENT

The author defines the role of Ukrainian female organizations in the international female movement and the role of international women cooperation at the modern stage of the Ukrainian state formation.

Key words: international female movement, female organizations, gender, Ukrainian Union, female society, International Female Organizations Alliance.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ ВУЗІВ

УДК 94 (438)

Сергій Троян

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор висвітлює характер геополітичних змін на території Європи в результаті Першої світової війни. Відзначено, що найбільший вплив на територіально-політичні перетворення справили революції в ряді країн і крах чотирьох імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької, Османської. Геополітичні зміни в Європі стали основою нової міжвоєнної системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Перша світова війна, геополітичні зміни, імперія, революція, нові європейські держави.

Світова війна, яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої, різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона призвела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914–1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилося в Німеччині, Австро-Угорщині й Росії.

Назрівання революційної кризи під час Першої світової війни

Німецька імперія. На відміну від своїх майбутніх супротивників, Німеччина готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидку перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий потенціал став вищим, ніж у противників. Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів "блискавичної війни" призвела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеціальне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монополістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону "Про допоміжну службу вітчизні", який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче призвело до загострення політичної ситуації у Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. У 1915–1916 рр. наростав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила величезний якісний стрибок вперед. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції у Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти

К.Лібкнехт, Р.Люксембург, К.Цеткін, Ю.Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу "Спартак".

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував "Великоднє послання", в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Однак під тиском блоку католицької партії "Центр", прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення "до миру на основі порозуміння". Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилося і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні-вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференція групи "Спартак" 7 жовтня 1918 р. були розроблені заходи щодо підготовки збройного повстання і прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцянкою провести демократичні реформи і підписати мир намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про "парламентаризацію", внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції.

Австро-Угорська імперія. З початком війни в Австро-Угорщині запанувала жорстока реакція і фактично встановилася військова диктатура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни було проведено понад 500 судових процесів за звинуваченням у "русофільстві". Проте кожен рік війни невблаганно наближав "клаптикову" Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов'янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури Тіси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство у жовтні 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Фр.Адлером голови австрійської ради міністрів графа Штюрка.

У зв'язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною боротьбою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії. На піднесення національно-визвольного і робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні-травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тіси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів. Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперій Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. Національно-визвольна боротьба слов'янських

народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії змели імперію Габсбургів з історичної арени.

Російська імперія. Найболючіше події Першої світової війни позначилися на Російській державі. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні після поразок 1914–1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала Алєксєєва – начальником штабу збройних сил, генерала Поливанова – військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І.Горемикіним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемикін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи "тільки законопроектами, викликаними потребами війни", а потім при підтримці правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Яскравим проявом кризи самодержавства у Росії і занепаду царського режиму стала "распутінщина". Распутін (Нових) Григорій (1864 або 1865 року народження) – останній фаворит Миколи II та імператриці Олександри Федорівни. Він народився у селянській сім'ї у селі Покровське Тобольської губернії. У молодості був конокрадом. Потім зійшовся з сектантами, відвідав багато монастирів і святих місць. Фактично під маскою релігійного фанатика вів розгульне життя, у зв'язку з цим і одержав прізвисько Распутін. Одночасно, володіючи певними екстрасенсорними здібностями, здобув ореол "святого старця", "сибірського пророка", "цілителя". У 1904–1906 рр. ректор Петербурзької духовної академії Феофан допоміг Распутіну ввійти у вищі кола петербурзької аристократії, а потім і в царський палац. Распутін зумів переконати царя і царицю, що тільки він своїми молитвами зможе врятувати хворого на гемофілію спадкоємця Олексія і забезпечити підтримку з боку Бога всьому правлінню самодержця. В останні роки царського режиму він користувався необмеженим впливом на всю монаршу сім'ю. За його рекомендаціями призначалися і зміщувалися особи вищого церковного і державного апарату. Распутін також використовував свою владу для ведення розпусного способу життя, який став відомим у країні. Проти нього склалася змова. Намагаючись врятувати царську владу від остаточної дискредитації, монархісти на чолі з князем Юсуповим 17 грудня 1916 р. вбили Распутіна (головними виконавцями були також великий князь Дмитро Павлович, великий поміщик В.Пуришкевич, поручик С.Сухотін і військовий лікар С.Лазаверт).

Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продтоварами – все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище стало вкрай напруженим, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам – полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам – відродити або створити свою державність.

Автор дотримується думки, що Російська революція охопила період 1917–1923 рр. Вона послідовно пройшла чотири етапи, впродовж яких не тільки відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків, але й склалася і конституювалася нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік:

І етап – Лютнева буржуазно-демократична революція.

ІІ етап – Жовтнева соціалістична революція.

ІІІ етап – громадянська війна і воєнна інтервенція (1917–1920).

ІV етап – перехід до непу й утворення СРСР (1921–1923).

У реальному житті відбувалося тісне переплетіння цих етапів, між ними існували різнопланові взаємовпливи, які наклали свій відбиток як на період Російської революції в цілому, так і на кожен з перелічених етапів зокрема. Революційні події в Росії, а потім і в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річпосполита) та проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, Української Народної Республіки, Української гетьманської держави Скоропадського, а також радянських республік – Росії, Білорусії, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Революції в Німеччині, Австро-Угорщині, Фінляндії

Німеччина. Метою революції була боротьба за вихід Німеччини з війни, скинення кайзерівської монархії і встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: І – з 3 по 10 листопада 1918 р.; ІІ – з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; ІІІ – з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм ІІ утік до Голландії. Німеччина була проголошена республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф.Ебертом був створений уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада вона опублікувала програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16-21 грудня відбувся І з’їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи “Спартак” і лівих соціал-демократів була створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки і демонстрації під лозунгами “Геть уряд Еберта-Шейдемана!” і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня було схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К.Лібкнехта і Р.Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф.Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову спробу революційного виступу, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. була проголошена Баварська Радянська Республіка. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є.Левіне і запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування Червоної Армії, створення революційного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з’їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську Радянську Республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному

формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: “Німецька імперія є республікою”. Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

Австро-Угорщина. Австрія та Угорщина. Після Першої світової війни на політичній карті світу з’явилися нові держави у Центральній і Південно-Східній Європі. Національно-визвольна боротьба слов’янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні – листопаді 1918 р. змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К. Реннер став державним канцлером, Ю. Дейч – військовим міністром, О. Бауер – міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Революційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М.Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодої республіки залишалося важким, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р. Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Але цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об’єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була створена об’єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд – Революційна урядова рада на чолі з соціал-демократом-центристом Ш. Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б.Кун. Уряд проголосив про створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією – революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання,

церква відокремлювалася від держави, націоналізовувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні-травні 1919 р. відтіснили її до р. Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши 133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919–1921 рр. в Угорщині був установлений хортистський режим – авторитарна влада регента держави адмірала М. Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі був створений Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі, який очолював відомий політичний діяч Т. Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив про створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою і вибрали президентом Т. Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехословацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину "чехословацьку націю", конституція фактично відкидала самобутність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословаччини було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькі й закарпатські землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Влітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії І. Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу лідеру буржуазії Ю.Пілсудському, який став "начальником держави" і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки – Другої Речі посполитої – було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-

культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали свої повноваження і був установлений диктаторський режим Ю. Пілсудського, що одержав назву "санація". Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку складали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Бєлграді проголошено створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що призвело до встановлення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство сербів, хорватів і словенців було перейменовано в Королівство Югославія.

Фінляндія. Країна до 1917 р. знаходилася в складі Російської імперії і великий вплив на неї справили Лютнева та Жовтнева революції. Навесні і влітку там виникли революційні Ради, створювалися загони Червоної гвардії. 18 липня 1917 р. сейм проголосив автономію Фінляндії у складі Росії. 26 листопада був сформований буржуазний уряд Свінхувуда, а 6 грудня 1917 р. сейм прийняв декларацію, яка проголосила Фінляндію незалежною державою. В останній день того бурхливого революційного року Радянська Росія надала незалежність Фінляндській республіці.

Буржуазні політичні сили в Фінляндії, спираючись на свої озброєні загони (шюцкори), посилили боротьбу проти революційного руху. Було прийнято рішення про розпуск створених фінськими робітниками загонів Червоної гвардії. Уряд закуповував зброю в Німеччині. Все це привело до різкого загострення внутрішньополітичної боротьби і протистояння різнорідних сил, яке вилилося на перших порах у сутички між червоногвардійцями і шюцкорівцями.

22 січня 1918 р. в Фінляндії розпочалася революція, у ході якої 28 січня був сформований робітничий уряд – Рада народних уповноважених. Загони Червоної гвардії навіть зайняли столицю Фінляндії – Гельсінгфорс (сьогодні – Гельсінкі) і південь країни. Революційні сили спиралися на підтримку Радянської Росії. Так, з метою надання економічної допомоги фінським революціонерам з Петрограду для них відправили 10 вагонів з продовольством. Рада народних уповноважених підписала договір про дружбу з Радянською Росією і почала здійснювати соціалістичні перетворення.

Уряд Свінхувуда, який перебазувався в північні райони Фінляндії, змушений був укласти сепаратний мир з німцями. Наприкінці березня на південь країни почали прибувати німецькі війська під командуванням фон дер Гольца. На півночі проти революції виступила армія Маннергейма. Спільними зусиллями вони на початок травня 1918 р. придушили революцію і ліквідували Раду народних уповноважених.

При підтримці німців у Фінляндії 15 серпня 1918 р. встановився монархічний режим на чолі з німецьким принцом Карлом-Фрідріхом Гессенським, проголошеним "королем Фінляндії і Карелії". Але після Листопадової революції в Німеччині вплив останньої на Фінляндію був підірваний, німецькі війська покинули країну. 12 грудня 1918 р. при підтримці Антанти Маннергейм став регентом Фінляндії. Уже в липні 1919 р. сейм відмінив

монархічний режим і вибрав президентом країни діяча прогресивної партії К.Стольберга. Спроби фінських військ протягом 1919–1922 рр. повернути Карелію завершилися поразкою від Червоної Армії і укладенням прикордонної угоди з Радянською Росією. У 1920 р. Фінляндія вступила до Ліги Націй.

Таким чином, впродовж 1917–1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії і Австро-Угорщині на карті Європи виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції.

Становлення основ нової післявоєнної Європи

Паризька мирна конференція та її рішення. Вона розпочала роботу 18 січня 1919 року за участю представників 32 країн. У Париж з'їхалися понад тисячу делегатів, але були відсутні посланці Німеччини і Радянської Росії. Усі важливі питання вирішувала "Рада десяти", до якої увійшли керівники урядів і міністри закордонних справ США, Великобританії, Франції, Італії і Японії. Потім була створена "Рада чотирьох" у складі тільки глав урядів Великобританії, США, Франції, Італії. Діяла також "Рада п'яти", яка складалася з міністрів закордонних справ. Однак основні рішення приймалися на вузьких нарадах президентом США Вільсоном, прем'єр-міністром Англії Ллойд Джорджем і керівником французького уряду Клемансо у результаті досягнутих між ними компромісів.

Головним на Паризькій конференції стало питання мирного договору з Німеччиною. Він був підписаний у Дзеркальному залі Великого Версальського палацу 28 червня 1919 року і одержав назву Версальського. Відповідно до нього встановлювалися кордони Німеччини з сусідніми державами. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, а Бельгії передавалися округи Мальмеді та Ейпен. Була створена Рейнська демілітаризована зона, до якої ввійшли землі на лівому березі і смуга шириною 50 км на правому березі р. Рейн. У межах зони заборонялося тримати збройні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція одержала у власність вугільний басейн Саарської області з правом Німеччини викупити його, якщо ця область буде приєднана до неї. На 15 років управління Сааром передавалося Лізі Націй, після чого питання його державної приналежності мав вирішити плебісцит. Польщі поверталася частина Верхньої Сілезії, а м. Гданськ проголошувалося "вільним містом під управлінням Ліги Націй". Частина Померанії, Західної Пруссії і м. Познань також відходили до Польщі. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), який у 1923 р. возз'єднувався з Литвою. Німеччина позбавлялася всіх колоній і відмовлялася від прав і привілеїв у Китаї, їй було заборонено мати армію понад 100 тис. чоловік, важку артилерію, танки, військову авіацію, підводний флот. Відмінялася загальна військова повинність, а армія мала комплектуватися на добровільних засадах. Німеччина до 1 травня 1922 р. повинна була сплатити державам-переможницям 20 млрд. золотих марок репарацій.

На Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини (Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною), які зафіксували міждержавні кордони у зв'язку з утворенням нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі.

10 вересня 1919 р. був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія ввійшли до складу Чехословаччини. Південнослов'янські землі були поділені між Італією і Королівством сербів, хорватів і словенців. Румунії передавалися Буковина, Трансільванія і частина Банату. Австрія могла мати армію не більше 30 тис. чол. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини ("аншлюс").

27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен був підписаний мирний договір з Болгарією. Західна Фракія передавалася Греції і Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Частина болгарської території була передана Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарія мала право на армію не більше 20 тис. чол. і впродовж 37 років повинна була сплатити 2,25 млрд. золотих франків репарацій.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний 4 червня 1920 р. після повалення Угорської Радянської Республіки. Територія Угорщини зменшувалася у 3, а населення – у 2,5 рази. У країні відмінялася загальна військова повинність, армія скоротилася до 35 тис. чоловік. Сума репарацій підлягала визначенню спеціальною репараційною комісією.

Підготовка договору з Туреччиною затягнулася у зв'язку з гострою боротьбою держав-переможниць за "турецьку спадщину". Він був підписаний у Севрі поблизу Парижа 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції – над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемаля. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави.

Складовою частиною Версальського та всіх інших договорів був статут Ліги націй – міжнародної міжурядової організації, яка мала забезпечити міжнародне співробітництво і безпеку в світі. Головними органами Ліги стали Асамблея і Рада. Кожний член Ліги мав у Асамблеї один голос. Рада складалася з постійних членів (основні союзні держави) і чотирьох непостійних, яких призначала Асамблея. Усі рішення Асамблеї і Ради приймалися одноголосно. Члени Ліги націй брали на себе зобов'язання поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю у міжнародних конфліктах. Провідну роль у Лізі з самого початку стали відігравати Англія і Франція. Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з їх небажанням вступати до Ліги націй. У серпні 1921 р. між США і Німеччиною був укладений двохсторонній мирний договір, який не містив статей про Лігу націй.

У цілому Версальський та інші договори стали основою післявоєнної системи мирного врегулювання. Вони змушені були враховувати положення та засади ленінського Декрету про мир від 25 жовтня 1917 р. і базувалися на основі так званих "14 пунктів" Вільсона, що знайшли відображення у посланні американського президента конгресу від 8 січня 1918 р. Ними передбачалося наступне: відкриті мирні договори; свобода судноплавства; усунення економічних бар'єрів у торгівлі; встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; справедливе врегулювання колоніальних питань; визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначити свій політичний розвиток і національну політику, вступ у "співтовариство вільних націй"; визволення і відновлення Бельгії; повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; уточнення кордонів Італії у відповідності з національними ознаками; надання автономії народам Австро-Угорщини; визволення від німецької окупація території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; самостійне існування турецьких і автономія національних частин Османської імперії; створення Польської держави; проголошення утворення Ліги націй.

Отже, вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні

зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1.*Віднянський С.В.* Народи Центрально-Східної Європи в період кризи європейської цивілізації та першої світової війни // Історія України. – 2000. – № 43. – С. 5–8.

2.*Віднянський С.В.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. – 2004. – № 9. – С. 7–15.

3.*Зорькин В.* Апология Вестфальской системы // Россия в глобальной политике. Т. 2. – 2004. – № 3. – С. 18–24.

4.*Кортунов С.В.* Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка (http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm).

5.*Киссинджер Г.* Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

6.*От* миропорядка империй к имперскому миропорядку / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. – М.: НОФМО, 2005. – 204 с.

7.*Последняя* война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: Материалы Международной научной конференции 7–8 сентября 2004 года. – М.: Наука, 2006. – 388 с.

8.*Системная* история международных отношений: В 4 т. 1918–2003. События и документы / Под ред. А.Д. Богатурова. Том I. – М.: Московский рабочий, 2000. – 520 с.

9.*Системная* история международных отношений: В 2 т. – Т. 1. События 1918–1945 гг. / Под ред. А.Д.Богатурова. – М.: Культурная революция, 2006. – 480 с.

10. *Сич О.І.* Історія країн Західної Європи в міжвоєнний період (1918–1939 рр.): Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2002. – 108 с.

11. *Сыч О.И.* Версальская система и послевоенное устройство в Центральной и Восточной Европе (Национальный аспект) // Versaillský systém a povojnové usporiadnie v srednej a východnej Európe (Národnostný aspect) // Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918 / Zostavili Peter Švorc a L'ubica Harbul'ová. – Prešov – Bratislava – Wien, 1999. – S. 275–284.

12. *Сыч О.И.* Национальный аспект Версальской системы // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 126–133.

13. *Троян С.С.* Світ на зламі епох: історія кінця XIX ст. – 1945 р.: Навчальний посібник. – К.: НМЦ ВО, 2000. – 240 с.

14. *Троян С.С.* Росія – СРСР в останній третині XIX – середині XX ст.: Навчальний посібник. – К.: НМЦ ВО, 2001. – 122 с.

Serhiy Troyan

GEOPOLITICAL TRANSFORMATIONS IN EUROPE AFTER THE WORLD WAR I

The author the character of geopolitical changes in Europe after the World War I is described . It is pointed out that revolutions in a number of countries and crash of four empires – Russian, Austrian-Hungarian, German and Ottoman – have had the biggest influence on territorial and political transformations. Geopolitical transformations in Europe have become a basis for the new interwar system of international relations.

Key words: World War I, geopolitical transformations, empire, revolution, new European countries.

УДК 94 (438)

Наталія Григорук

ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

1. Криза самодержавства на рубежі 70–80-х років

На кінець 70-х років значно погіршилося становище селян в Росії. На той час проявилися грабіжницькі наслідки селянської реформи 1861 р. Селяни мали малоприбуткові наділи, але повинні були виплачувати за них високі викупні платежі. Важке становище селян в ці роки поглиблювалося наслідками російсько-турецької війни 1877–1878 років, неврожаєм і голодом 1879–1880 років, світовою економічною кризою кінця 70-х років, яка захопила і Росію. Через все це зросла чисельність селянських повстань: якщо в 1875–1879 роках їх було 152, то в наступні п'ять років (1880–1884) – вже 352. Крім селянських повстань, уряд хвилювали чутки, що поширювалися по селах про близький переділ земель, під час якого землю заберуть у поміщиків і роздадуть селянам. У 1879 р. вони набрали такого поширення, що за дорученням Олександра II міністр внутрішніх справ Л. Маков опублікував в офіційній пресі спеціальне "Оголошення" про необґрунтованість надій селян на переділ землі.

Свої надії на переділ землі селяни покладали на царя і розглядали замахи на Олександра II народовольців як акти помсти поміщиків за дарування селянам волі в 1861 р. і його намірами провести переділ земель. Вбивство 1 березня 1881 р. Олександра II дало нові підстави для чуток. Вступ на престол нового царя породило у селян ще більші надії, що при ньому обов'язково буде проведено переділ земель.

Заворушення в селах, хвиля страйків робітників, що охопили в 1878–1880 роках такі великі промислові центри, як Петербург, Москву, Івано-Вознесенськ, Пермь, Харків, Одесу, Лодзь, зростання ліберально-опозиційного руху, активізація терористичної діяльності народовольців, направленої проти царя і його оточення зробили суттєвий вплив на уряд і в кінцевому рахунку стали чинниками, які обумовили кризу політики самодержавства на межі 70–80-х років. Населення сумнівалося тому, що з однієї сторони були обіцянки реформ, а з другої, застосовувалися суворі репресії до учасників виступів проти влади.

Логічним продовженням реформ 60–70-х років XIX ст., могло б стати прийняття поміркованих конституційних пропозицій, підготовлених у січні 1881 р. міністром внутрішніх справ Михайло Лоріс-Меліковим. Вони передбачали розвиток місцевого самоуправління, залучення представників земств і міст (з дорадчим голосом) до обговорення загальнодержавних питань. Проте вбивство народовольцями імператора Олександра II 1 березня 1881 р. змінило загальний напрям курсу.

2. Олександр III і його контрреформи

Олександр III (1845–1894) став імператором у 36 років при досить сумних обставинах. Його батько, Олександр II, загинув насильницькою смертю, система державного управління була паралізована, фінанси країни – невпорядковані. Він рано прилучився до державних справ, хоч його не готували зайняти трон, успадкувавши престол у квітні 1865 р., коли помер у 22 роки від туберкульозу Микола, старший син Олександра II.

Будучи спадкоємцем престолу, він був членом Державної ради, приймав участь в роботі Комітету міністрів, командував різними частинами гвардії і мав військове звання генерал-лейтенанта. У 1877–1878 роках Олександр приймав участь у війні проти Туреччини за визволення Болгарії, де проявив себе сміливим, але обережним командиром. Був удостоєний різних нагород, в тому числі ордена Святого Георгія.

Перше завдання, яке постало перед Олександром III після вступу на престол, – зміцнення влади і безпощадна боротьба з терористами. Він увійшов в історію як цар – "Миротворець" тому, що був переконаним противником вирішення міжнародних проблем військовими засобами. Його політичні погляди були глибоко консервативні. Імператор був прихильником принципів необмеженого самодержавства, релігійності і русофільства. Це примушувало його до заходів, які направлялися на зміцнення існуючого ладу, запровадження православ'я і русифікацію окраїн Росії. В його найближче оточення входили найбільш реакційно настроєні політичні і громадські діячі, серед яких особливо виділялися обер-прокурор Синоду Костянтин Побєдоносцев, міністр внутрішніх справ граф Дмитро Толстой і публіцист Михайло Катков.

Збентежений вбивством батька і під впливом свого оточення Олександр III відкинув пропозиції М. Лоріс-Мелікова. 29 квітня 1881 р. був опублікований маніфест "Про непорушність самодержавства", який підготували К. Побєдоносцев і М. Катков. В ньому проголошувалася, що імператор буде зміцнювати і охороняти самодержавну владу для блага народу від будь-яких на неї зазіхань.

14 серпня 1881 р. було видано розпорядження "Про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою". Згідно цього документу на будь-якій території можна було оголосити надзвичайний стан і кожного, хто на ній проживає арештувати, передати до військового суду і винен чи ні, заслати на п'ять років в будь-яке місце Російської імперії. Місцева адміністрація могла закривати навчальні заклади, підприємства, друкарні. Це "розпорядження" видавалося на три роки, але дія його постійно продовжувалася аж до 1917 р. Почалася епоха посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці.

У 80-х – на початку 90-х років в галузі освіти, преси, місцевого управління, суду і в конфесійній політиці було введено в дію ряд законодавчих актів, які характеризувалися як "контрреформи" тому, що вони переслідували мету обмежити характер і дію реформ 60–70-х років. Одночасно приймалися заходи направлені на вирішення аграрно-селянського питання, проведення військових перетворень, зміцнення фінансів і розвиток економіки країни.

12 липня 1889 р. було видано "Положення про земських окружних начальників". Вони призначалися з нащадків дворян і повністю контролювали життя російського села. Цей захід означав посилення адміністративної вертикалі на селі та обмеження селянського самоуправління.

12 червня 1890 р. вийшло нове "Положення про губернські та повітові земські установи", яке багато в чому обмежувало функції земств і посилювало в них позиції дворян. 11 червня 1892 р. було видано нове "Міське положення", яке обмежувало виборчі права міського населення, зміцнювало роль дворянства і великих підприємців у міських думах, посилювало систему опіки і адміністративного втручання уряду в міське самоуправління.

Уряд намагався повністю підпорядкувати середню школу контролю держави і церкви. 20 листопада 1882 р. вийшов циркуляр, що посилював дисциплінарні стягнення, а 5 червня 1887 р. видано циркуляр про "кухарчиних дітей", який забороняв приймати в гімназії дітей кучерів, лакеїв, праль, дрібних крамарів та ін. 23 червня 1884 р. новий університетський Статут ліквідував автономію вузів, тобто на виборні посади ректора, декана, професора стали призначати благонадійних претендентів. Був посилений поліцейський нагляд за студентами і збільшена плата за навчання. У 1882–1883 роках була ліквідована вища освіта для жінок. Це викликало серію студентських заворушень у 1887–1893 роках.

Нові "Тимчасові правила" про пресу, затверджені 27 серпня 1882 р. встановлювали суворий адміністративний нагляд за газетами та журналами. Право закривати будь-яке видання отримало не тільки Міністерство внутрішніх справ, але й обер-прокурор Синоду. У 1883-1884 роках були закриті органи демократичної преси: "Отечественные записки", "Діло", "Голос", "Земство", "Московский телеграф". Уряд надавав підтримку правим виданням, серед яких виділялися "Московские ведомости" М. Каткова.

У внутрішній політиці 80-х – першої половини 90-х років XIX ст. проявлялися як реакційні, так і прогресивні тенденції. Уряду не вдалося цілковито знищити земства і міське самоуправління. Збереглася система судочинства.

При вирішенні аграрно-селянського питання уряд зменшив викупні платежі і припинив тимчасовозобов'язаний стан селян.

Законами 80-х років про штрафи, про фабричну інспекцію, про заборону нічних робіт для жінок та підлітків було покладено початок урядової регламентації взаємовідносин між підприємцями і робітниками.

У другій половині 90-х років склалася інша соціально-політична обстановка в країні, яка не дозволила уряду на практиці повністю реалізувати прийняті ним раніше реакційні законодавчі акти.

3. Приєднання Середньої Азії до Росії

У другій половині XIX ст. закінчилося територіальне формування Російської імперії. Останніми увійшли до її складу обширні середньоазійські території. Вони простягалися від Тібету на сході до Каспійського моря на заході, від Центральної Азії (Афганістан, Іран) на півдні до південного Уралу і Сибіру на півночі. Населення цього реґіону становило біля 5 млн. чоловік.

Народи Середньої Азії розвивалися неоднаково в економічному, соціальному і політичному відношеннях. Одні з них займалися виключно скотарством, а інші – землеробством. В деяких районах процвітало ремесло і торгівля. В соціальному ладі цих народів поєднувалися патріархальність, рабство і васально-феодальна залежність. До середини XIX ст. територія Середньої Азії ділилася на три відособлені державні утворення (Бухарський емірат, Кокандське і Хівінське ханства) і декілька незалежних племен.

У першій половині XIX ст. Росія, проявляючи деякий інтерес до цього середньоазійського реґіону, пробувала налагодити з ним економічні зв'язки, вивчала можливість завоювання його і освоєння в майбутньому. У другій половині XIX ст. ситуація кардинально змінилася через прагнення Великобританії проникнути в ці райони і перетворити їх в свою колонію.

Отже, суперництво з Англією стало основною причиною активізації російської зовнішньої політики на Середньому Сході.

У 1864 р. російські війська здійснили перший похід на Ташкент, який закінчився невдало. Проте Кокандське ханство було у важкому становищі, тому що його роздирали внутрішні суперечності і боротьба з Бухарою. Скориставшись цим, російські війська у червні 1865 р. безкровно заволоділи Ташкентом, а у 1867 р. на завойованих територіях було утворено Туркестанське генерал-губернаторство. Воно стало плацдармом для подальшого просування вглиб Середньої Азії.

У 1867–1868 роках Росія вела успішні бойові дії проти бухарського еміра. Самаркад здався без бою. Між Росією і Бухарою був підписаний мирний договір. Емірат не втратив свій суверенітет, але визнав васальну залежність від Росії.

Після перемог над Кокандом і Бухарою більша частина Середньої Азії увійшла до складу Росії. Весною 1873 р. російські війська почали виснажливий похід на Хіву. Війська хана не були готові чинити опір і розбіглися після декількох артилерійських залпів. 29 травня 1873 р. росіяни урочисто вступили в Хіву. Хан відмовився на користь Росії від земель на правому березі Аму-Дар'ї і в політичному плані ханство перетворилося в її васала зі збереженням автономії. Завоювання Середньої Азії завершилося у 1885 р. і стало останнім великим територіальним надбанням Росії.

Приєднання Середньої Азії можна оцінювати по-різному. З однієї сторони ці землі були завойовані Росією. На них встановився напівколоніальний режим. З іншої сторони на них було покінчено з рабством, найбільш відсталими формами патріархального життя і феодальними міжусобицями. Почали створюватися перші промислові підприємства, удосконалювалося сільськогосподарське виробництво, відкривалися школи, аптеки і лікарні.

4. Росія і східна криза 70-х років. Російсько-турецька війна 1877–1878 років

Після відміни основної статті Парижського мирного договору про нейтралізацію Чорного моря в 1871 р. Росія досить успішно відновлювала свій вплив на Балканах.

У 70-і роки XIX ст. посилилося переслідування православних християн на Балканах, що проживали в межах Турецької імперії. Десятки селищ спалювалися до тла, а населення знищувалося, якщо не хотіло приймати іслам.

Навесні 1875 р. спалахнуло національно-визвольне повстання в Боснії і Герцеговині й скоро охопило територію Болгарії, Сербії, Чорногорії і Македонії. Влітку 1876 р. Сербія і Чорногорія оголосили війну султану. Проте сили були не рівні. Турецька армія жорстоко розправлялася з повсталими слов'янами. Тільки в Болгарії турки вирізали більше 40 тис. чоловік. Без допомоги європейських держав, зокрема Росії, боротьба цих народів була приречена на поразку.

На першому етапі кризи російський уряд старався погодити свої дії з західно-європейськими державами. У провідних європейських країнах криваві події на Балканах старалися не помічати, тобто не хотіли втручатися.

Враховуючи пасивність Західної Європи в Балканському питанні російський уряд у 1876 р. вимагав від султана припинити винищення слов'янських народів і укласти мир з Сербією. Проте турецька армія продовжувала активні дії, придушила повстання в Боснії і Герцеговині, вдерлася в Болгарію. В умовах, коли балканські народи зазнавали поразки, а Туреччина відкинула всі пропозиції про мирне врегулювання, Росія у квітні 1877 р. оголосила війну Османській імперії. Почався другий етап східної кризи.

Росія до війни була погано підготовлена. Військові перетворення, початі в 60-і роки були незавершені. Стрілкова зброя тільки на 20 % відповідала сучасним зразкам. Військова промисловість працювала погано: армії не вистачало снарядів та інших боєприпасів. У військовій теорії панували застарілі погляди. Військове міністерство розробило план швидкої наступаючої війни, через те, що розуміло, що затяжні операції не під силу російській економіці й фінансам.

Військові дії розгорнулися на двох театрах – Балканському і Закавказькому. У травні 1877 р. російські війська вступили на територію Румунії і форсували Дунай. Їх підтримали болгарські ополченці і регулярні румунські частини. Основна частина російської армії взяла в облогу Плевну – міцну турецьку фортецю в Північній Болгарії. Генерал Й. Гурко отримав наказ заволодіти перевалами через Балканський хребет і провести диверсію у Південній Болгарії. Він справився з завданням, захопив гірський перевал Шипка – важливий стратегічний пункт. Його загін вступив у Південну Болгарію і заволодів Тирново, стародавньою столицею Болгарського царства. Маленький загін російської армії разом з болгарськими добровольцями з липня по грудень 1877 р. обороняв Шипкинський перевал до приходу основних сил, які затрималися під Плевною.

У грудні 1877 р. російська армія у важких зимових умовах перейшла через Балканські гори і вступила у Південну Болгарію. Почався широкий наступ по всьому фронту, що привів до розгрому турецьких військ. У січні 1878 р. російські війська зайняли Адріанополь і вийшли на підступи до Константинополя. В цих військових діях відзначився генерал М. Скобелєв.

У Закавказзі на узбережжі Чорного моря була зайнята вся Абхазія. У листопаді 1877 р. російські війська штурмом взяли турецьку фортецю Карс. Військова поразка Туреччини стала неминучою.

У лютому 1878 р. в Сан-Стефано був підписаний попередній мирний договір. Його головне значення було в забезпеченні суверенітету балканських народів і зміцненні впливу Росії на Балканах. Сербія, Румунія і Чорногорія, які раніше мали тільки автономію в межах Туреччини, отримали незалежність. Болгарія, Боснія і Герцеговина стали автономними князівствами. Сан-Стефанський договір фактично вивів з-під влади Туреччини всі балканські країни. Третій етап східної кризи 70-х років був викликаний загостренням ситуації в Європі. Західні країни не хотіли змиритися зі зміцненням російських позицій на Балканах і Кавказі.

Вони відмовилися визнати Сан-Стефанський договір, вимагали його перегляду і скликання міжнародного конгресу.

1 червня 1878 р. в Берліні відкрився конгрес, в якому взяли участь Росія, Туреччина, Англія, Франція, Німеччина і Австро-Угорщина. Росія виявилася в повній ізоляції. Європейські держави діяли єдиним фронтом.

1 липня 1878 р. на Берлінському конгресі було підписано угоду, яка значно змінила умови Сан-Стефанського договору. Болгарія була поділена на дві частини. Автономною, яка має свій уряд і національну армію, ставала тільки північна Болгарія, а південна залишалася під гнітом Туреччини. Підтверджувалася незалежність Сербії, Чорногорії і Румунії, але їх території були значно скорочені. Австро-Угорщина окупувала Боснію і Герцеговину. Англія за свою підтримку Туреччини отримала острів Кіпр. Почалося розчленування Османської імперії.

Недивлячись на результати Берлінського конгресу, російсько-турецька війна 1877–1878 років була важливою віхою у звільненні слов'янських народів і створенні їх національної державності.

5. Зовнішня політика Росії в 80–90-х роках

Берлінський конгрес показав нове розсташування європейських сил. Перемозі англо-австрійського блоку допомогла нейтральна позиція Німеччини, яка симпатизувала країнам Заходу. Це сприяло зміцненню австро-німецького зближення. В той же час стала очевидною повна неспроможність російської орієнтації на Німеччину і Союз трьох імператорів. Росія змушена була шукати нового союзника, більш надійного, ніж Німеччина.

В останній чверті XIX ст. напруженість в Європі постійно зростала через поглиблення суперечностей між великими державами: Росією, Англією, Францією, Німеччиною і Австро-Угорщиною. Їх протистояння визначало становище в світі, зачіпало інтереси інших держав. Конфлікти охопили деякі реґіони: Близький і Середній Схід, Балканський півострів, Північну Африку, Далекий Схід, Південно-Східну Азію. Тому для Росії, як і для інших держав, важливою проблемою став пошук союзників для вирішення власних завдань у цих конфліктах. Кінець XIX ст. – початок XX ст. ознаменувався створенням двох ворожих блоків.

Перший з блоків почав формуватися в кінці 70-х років. У 1879 р. Німеччина і Австро-Угорщина таємно уклали союз, направлений проти Росії і Франції. Після того як до нього приєдналася Італія, в 1882 р. виник Троїстий союз центрально-європейських держав. Цей союз проводив агресивну політику на Балканах, Близькому і Середньому Сході. Австро-Угорщина готувалася до загарбання Сербії. Німеччина збільшувала свій вплив у Туреччині та Іраку, активізувала свою колоніальну політику в Африці.

Не дивлячись на продовження договору в 1881 і 1884 роках, та підписання нового в 1887 р., недовіра в російсько-турецьких відносинах зростала. Обидві сторони нав'язували одне одному протекціоністські митні тарифи і невигідні торгові умови. Німеччина готувалася до війни проти Росії і Франції.

Росія у своєму зовнішньополітичному курсі була змушена переглянути традиційну орієнтацію на центрально-європейські держави і шукати нових союзників. Вона почала активно зближуватися з Францією. До цього її підштовхувала антиросійська політика Німеччини, зростання німецького мілітаризму і відновлення Троїстого союзу. Франція побоювалася зміцнення Німеччини в Європі, тому також була зацікавлена у зближенні з Росією.

У липні 1891 р. французька ескадра прибула в Кронштат. Одночасно з візитом військових кораблів відбулися російсько-французькі переговори дипломатів і військових про укладення союзу. У 1891–1892 роках були підписані перші документи про спільні дії у випадку, якщо одній зі сторін буде загрожувати напад Німеччини або Австро-Угорщини. Ратифікація конвенції в 1893 р. означала остаточне оформлення російсько-французького союзу, який був спрямований проти Німеччини і мав оборонний характер.

З утворенням двох протилежних союзів (Троїстого і російсько-французького) відкрився новий етап в історії міжнародних відносин, пов'язаний з поглибленням суперечностей в Європі і жорсткою боротьбою великих держав за подальший розподіл світу на сфери впливу.

Список рекомендованої літератури

1. *Боханов А. Н.* Император Александр III. – М., 1998. – 298 с.
2. *Волков Е. В., Конюченко А. И.* Русские императоры XIX века. – М., 2003. – 335 с.
3. *История* России IX-XX веков. Учебник под ред. Аммон Г.А., Ионичев Н.П. – М.: Инфра-М, 2002. – 816 с.
4. *Платонов С.Ф.* Полный курс лекций по русской истории. Ростов-на Дону: Фенікс, 1997. – 576 с.
5. *Романовы.* Исторические портреты. Книга третья. – М., 2001. – 280 с.
6. *Сукина Л.Б.* "Золотое" столетие династии Романовых: Между империей и семьей. – СПб.: Питер, 2008. – 334 с.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

КРИВЕЦЬ Н. В. УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ: ПОЛІТИКА, ДИПЛОМАТІЯ, ЕКОНОМІКА. 1918–1933 РР. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2008. – 322 С.

Сьогодні, в епоху глобалізації, винятково важливого значення набуває міжнародне співробітництво. З проголошенням незалежності України і виходом на міжнародну арену одним із ключових зовнішньополітичних завдань є встановлення взаємовигідних паритетних двосторонніх відносин з європейськими державами, визначення пріоритетних напрямків української міжнародної політики. Серед повноправних і впливових членів Європейського союзу наша держава надає пріоритет Федеративній Республіці Німеччині, яка є, безперечно, одним з визнаних лідерів об'єднаної Європи. Сучасні українсько-німецькі відносини будуються на широкій та всеосяжній системі взаємних стосунків у політичній, економічній, культурній та інших сферах. Проте Україну та Німеччину зближують в наші дні не лише спільні інтереси та перспективи подальшого співробітництва, але й тривала традиція міждержавних взаємин. Коріння відносин між двома державами сягає далекого минулого, а вони, власне, мають багатовікові історію й традиції. Український і німецький народи поєднують впродовж століть давні зв'язки, всебічні історичні контакти, тісні дружні стосунки, що створили ґрунт для їх подальшого діалогу в сьогоденні.

У контексті розширення знань про місце і роль України в світовому історичному процесі є доцільним і актуальним дослідження українсько-німецьких відносин 1918–1933 рр. – однієї з важливих проблем новітньої вітчизняної історії. Саме цим питанням присвячена монографія Наталії Кривець "Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр.", у якій на значному фактичному матеріалі розкрито чинники українсько-німецького зацікавлення, зокрема, з'ясовано місце українського питання в східноєвропейській стратегії Німеччини напередодні та в роки Першої світової війни. Основна увага приділена аналізу головних напрямків двосторонніх відносин, характеру взаємин державних формувань, що виникли на території України в добу української революції – Української Народної Республіки періодів Центральної Ради та Директорії, гетьманської Української Держави та Української Соціалістичної Радянської Республіки з Німеччиною. Авторка дослідила торговельно-економічну співпрацю двох держав, а також проблеми дипломатичних взаємин, зокрема, процес створення і функціонування національних посольств, консульств у Німеччині.

Дослідниця розкриває історію відносин між Україною та Німеччиною, що віддзеркалює не тільки сторінки конструктивного співробітництва, позитивної традиції взаємин, а й конфліктних періодів у відносинах, сповнених суперечностей, трагічних випробувань. Об'єктивний науковий аналіз взаємовідносин українського та німецького народів дав можливість глибше осмислити й оволодіти досвідом минулого співробітництва, що є важливим елементом для формування й реалізації концепції двосторонніх відносин у сучасних умовах, а також прогнозування їх майбутньої взаємовигідної співпраці в об'єднаній Європі. Дана тематика у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі розглядалась лише частково, насамперед у контексті вивчення міжнародних відносин міжвоєнного періоду, чи розвитку радянсько-німецьких зв'язків, що, безумовно, актуалізує тему дослідження.

Робота складається із вступу, п'яти розділів і одинадцяти підрозділів та висновків. Після кожного розділу подано список використаних джерел.

Монографія спирається на широкий спектр історичних джерел різного походження. Найвагомішу частину джерельної бази дослідження склали неопубліковані документи і

матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Увагу авторки привернули фонди Народного Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки 1917–1918 рр., Міністерства іноземних справ Української Держави 1918–1922 р., посольства Української Народної Республіки в Німеччині 1919–1922 рр. В них відображені проекти законів та постанов уряду УНР про діяльність МЗС та його дипломатичних місій за кордоном, звіти та інформаційно-аналітичні документи про роботу Міністерства закордонних справ та його закордонних установ, листування з дипломатичними представництвами УНР, УД у Німеччині, доповіді послів УНР, УД в Берліні про діяльність посольств, інформаційні бюлетені українського пресбюро в Берліні, фінансові звіти тощо. Н. Кривець вводить до наукового обігу цікаві матеріали про життя українських військовополонених у таборах, організацію там культурно-освітньої роботи, що представлені в праці фондами організацій українських націоналістів у таборах військовополонених у Зальцведелі, Вецлярі, Раштаті в 1915–1918 рр. В роботі містяться протоколи засідань політбюро і секретаріату ЦК КП (б)У і підготовчі матеріали до них, документи відділів ЦК КП(б), що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Окрім того, важливими компонентами джерельної бази дослідження стали збірники документів, у тому числі й чимало німецькомовних; матеріали німецької, російської та вітчизняної періодики; спогади, щоденники, мемуари тодішніх українських, німецьких, фінських державних, громадських та військових діячів, зокрема, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, І. Мазепи, О. Шульгіна, М. Шаповала, Є. Чикаленка, М. Гофмана, Е. Людендорфа, П. Гінденбурга, М. Ерцбергера, Р. Кюльмана, В. Гренера Г. Гуммеруса та інших.

Хоч не всі джерела є рівнозначними, їх сукупність робить джерельну базу рецензованого дослідження цілком достатньою для виконання поставлених завдань.

Безперечною заслугою автора є комплексний характер дослідження. Н. В. Кривець аналізує українсько-німецькі відносини (1918–1933 рр.) в політичній, дипломатичній та економічній сферах у контексті загальної міжнародної ситуації міжвоєнного періоду.

Розглядаючи український фактор у німецькій політиці напередодні Першої світової війни, авторка розкрила популярні в науковій думці Німеччини кінця XIX – початку XX ст. серединноєвропейські концепції, місце західнослов'янських земель в створенні "Серединної Європи" загалом та інтерес до молодого українського національного руху, зокрема. Однак, як зазначає Наталія Кривець, хоча "ідея підтримки українського національного руху для Німеччини не була новою, до початку світової війни вона не набула великого поширення і можливості звернення до українського чинника рейх не розглядав" (с. 70). Та й навіть у перші роки війни, на думку дослідниці, попри заяви офіційного Берліну про захист права на суверенітет України, не було чітко визначених завдань у політиці відносно України.

Н. Кривець проаналізувала мотиви й передумови відмежування УНР від більшовицької Росії наприкінці 1917 р., проведення більш реалістичної лінії, тобто, встановлення відносин з країнами Четверного союзу, головним чином, з Німеччиною. На основі праць та споминів М. Грушевського, О. Шульгіна, П. Христюка авторці вдалося показати складний процес участі представників Української Народної Республіки на переговорах у Бресті. В цьому контексті слушним є висновок Н. Кривець, що підписання Брестського мирного договору між Українською Центральною Радою, Німеччиною та її союзниками, а також додаткового договору призвело до значної активізації українсько-німецьких відносин, відкривалась можливість встановлення дипломатичних, торговельно-економічних, фінансових, культурних відносин між сторонами, обмін військовополоненими. При цьому дослідниця зауважує, що його укладання давало змогу Берліну для реалізації своїх геополітичних інтересів.

Наталія Кривець ґрунтовно розкрила договірно-правовий фундамент українсько-німецьких економічних взаємин, зокрема, економічні та фінансові угоди, укладені між обома державами в березні-квітні та вересні 1918 р. Показано складний двосторонній переговорний процес щодо експорту з України продовольства й сировини до Німеччини й Австро-

Угорщини, при цьому питання імпорту товарів до України було відкладено на другий план. В цілому, як зазначає Н. Кривець, угоди були вигідні для обох сторін, хоча й містили в собі непропорційне співвідношення взаємопостачання.

Надзвичайно цікаво в монографії проаналізоване дискусійне питання приходу австро-німецьких військ в Україну, настрої не тільки представників Центральної Ради, а й широких кіл українського суспільства, які далеко не співпадали. Дослідниця критично окреслила зловживання німецьких військ на українській землі, втручання у її внутрішні справи, зокрема, видання наказу про примусовий засів усіх земельних наділів. Ці фактори дали Н. Кривець підстави стверджувати, що "діяльність австро-німецьких військ була пов'язана з численними порушеннями, вони поводилися все більш відверто як окупанти" (с. 116). Не оминула увагою авторка питання засудження Німеччиною соціалістичної орієнтації Центральної Ради, що зрештою призвело до підтримки німецького командування державного перевороту і сприянні зміни режиму державної влади в Україні наприкінці квітня 1918 р. На думку Наталії Кривець, кайзерівська Німеччина вважала, що без протекторату неросійської сили незалежна Україна не в змозі протистояти Росії та схилялась би до тенденції перетворення на радикально-соціалістичну республіку.

Окремий розділ монографії присвячений аналізу двосторонніх відносин у період Української Держави гетьмана П. Скоропадського, що розвивалися в межах Брестської угоди, незаперечне дотримання якої було однією із головних вимог, поставлених перед гетьманом з боку німецького командування в Україні. Авторка показала взаємну зацікавленість в активізації українсько-німецьких відносин у цьому часі, слушно констатуючи, що німецький уряд вбачав в Україні, насамперед, джерело сільськогосподарської продукції та перспективний ринок збуту товарів німецької промисловості, тоді як головним для України було отримання військової допомоги в протистоянні з більшовицькою Росією, зміцненні української незалежності. Задовольнити потреби української економіки в товарах народного споживання, паливі та технологічному устаткуванню, на що сподівалась Україна, як зазначає Н. Кривець, Німеччина так і не змогла через виснажений війною товарний ринок, а також заборону вивозу найважливіших фабрикатів.

Іншими важливими питаннями, які порушуються українською стороною в зовнішньополітичній сфері періоду гетьманату, дослідниця називає та аналізує кроки щодо розв'язання кримського питання, встановлення дипломатично-консульських зв'язків з іноземними державами, міжнародному визнанні України як незалежної держави. Вагоме значення в налагодженні українсько-німецьких відносин відігравали українські дипломатичні установи в Німеччині, зокрема, посольство Української Держави в Берліні. В роботі на основі величезного фактичного матеріалу розкривається створення, склад та діяльність двосторонніх дипломатичних і консульських представництв. Засновані в період Української Держави, вони продовжили своє функціонування і за уряду Директорії. Н. Кривець висвітлює основні кола проблем, що порушувалися дипломатичними службами впродовж 1918–1922 рр., зокрема, покращення становища військовополонених українців та налагодження перетранспортування їх додому, допомога студентам з України, придбання книжок для українських шкіл і вузів, звільнення з-під арешту в Рейхсбанку Німеччини українського депозиту тощо. Встановлення і розвиток торговельно-економічних контактів між Україною і Баварією було одним з основних завдань українського консульства в Мюнхені. Серед чинників, які негативно впливали на роботу українського представництва в Німеччині, авторка називає складне фінансове становище, брак належної координації з центром й відповідного досвіду та нестачу професійних дипломатів. І все ж, Н. Кривець приходить до висновку, що "дипломатичне представництво УНР у Німеччині зробило багато для пропагування української справи та ідеї незалежності України, розбудови зовнішньополітичної служби держави. Завдяки проведеній великій роботі закладалися традиції української дипломатичної служби, забезпечувався надійний ґрунт для подальшого розвитку міжнародних відносин між Україною і Німеччиною" (с. 233).

Позитивним є й те, що викладений матеріал посилюється різними статистичними даними, що дають можливість прослідкувати динаміку створення дипломатичних і консульських служб в Україні та українських за кордоном як у державах Антанти, так і Четверного союзу.

Взаємини Радянської України та Німеччини в 1921–1933 рр. ґрунтовно висвітлені в останньому розділі монографії. Ключовим етапом у врегулюванні радянсько-німецьких відносин, на думку дослідниці, стало підписання Раппальського мирного договору 16 квітня 1922 р. та поширення його дії на союзні з РСФРР радянські республіки, що призвело до припинення офіційних контактів з урядом УНР в екзилі та встановлення з радянською Україною дипломатичних і консульських відносин, налагодження українсько-німецьких торговельно-економічних зв'язків. Н. Кривець на основі архівних джерел подає цікавий матеріал про різноманітні форми взаємовигідного співробітництва, серед них називає та аналізує такі, як концесії, акціонерні товариства, українські замовлення по німецьких кредитах тощо. Логічним та аргументованим видається твердження дослідниці, що саме Веймарська Німеччина в 20–30-ті рр. XX ст. була найбільшим зарубіжним торговельним партнером радянської України. Проте встановлення націонал-соціалістичного режиму в Німеччині призвело до погіршення радянсько-німецьких політичних і економічних відносин і засвідчило закінчення раппальського періоду в двосторонніх взаєминах.

Не можна не погодитися з висновками про те, що загальна міжнародна ситуація, що склалася наприкінці світової війни та післявоєнний час, роки революції й громадянської війни в Україні й Німеччині, негативно позначилися на розвитку двосторонніх відносин, хоча й були певні успіхи, але досягти стабільних міждержавних зв'язків за тих складних умов було неможливо. "В силу об'єктивних і суб'єктивних причин не вдалося повністю реалізувати наданий історією шанс для підняття українсько-німецьких відносин на якісно новий рівень" (с. 322), – констатує авторка. Саме такий шанс обидві країни успішно використовують на сучасному етапі розбудови двостороннього діалогу.

Рецензована монографія дає змогу цілісно простежити формування та розвиток дипломатичних, політичних та економічних українсько-німецьких відносин упродовж 1918–1933 рр. у контексті загальної міжнародної політики міжвоєнної доби. Разом з тим, поза межами роботи залишилися питання культурних взаємин між Україною й Німеччиною, сподіваємося, що ця проблема знайде висвітлення в наступних наукових розвідках як Наталії Кривець, так і інших дослідників, адже вихід у світ даної монографії служить поштовхом до подальшого вивчення широкої наукової проблеми українсько-німецьких зв'язків у різні історичні періоди. Проте це зауваження не впливає на загальну високу оцінку книги. Використовуючи значний фактичний матеріал, авторка створила добротне наукове дослідження, що стане суттєвим доробком у розвитку вітчизняної германістики і приверне увагу як науковців, так і всіх читачів, хто цікавиться історією міжнародних зв'язків України.

Микола Алексієвець, Оксана Валіон

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ВОЛОДИМИРА МЕЛЬНИЧЕНКА “НА СЛАВУ НАШОЇ ПРЕСЛАВНОЇ УКРАЇНИ”[1]

“Я сам козак...”
(замість передмови)

Передусім про назву книги. Поздоровляючи Михайла Максимовича з Новим 1858 роком, Тарас Шевченко побажав йому довголіття та здоров’я **“на славу нашої преславної України”[2].** Якщо вдуматися, Тарас Григорович мимохідь, але з геніальною простотою і поетичною точністю сформулював ідею, заради якої творили в Москві, Петербурзі та в усій Росії знамениті українці, такі як Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Осип Бодянський... Якраз останнього в Україні, мабуть, знають найменше, його заслуги перед “ненькою” в наш час несправедливо призабуті, мало акцентовані. Про російського й українського вченого, славіста, фольклориста, археографа, видавця історичних документів, письменника і перекладача Осипа Максимовича Бодянського написано немало, але ж, як сказав йому в свій час Микола Гоголь, у нас “якось розучуються читати”. З іншого боку, життя Бодянського висвітлено недосить глибоко, фрагментарно й без належної уваги до його дружби з Тарасом Шевченком. Невикористаними залишалися більшість документів Осипа Максимовича, які десятки років покривалися архівним пилом у Москві та Києві[3]. Мабуть, інтерес до Бодянського гальмується ще й укоріненим стереотипом, за яким, укупі з Михайлом Максимовичем, вони нібито “зовсім не були українськими національними патріотами”[4].

Невже бездумно збочимо від істинної суті видатних співвітчизників на тій підставі, що їх український патріотизм абсолютно спокійно суміщався з імперсько-російською ідентичністю? Це питання не пусте, не вузькоцехове, а принципове, історіософське.

На нього маємо відповідати, якщо збираємося здобувати уроки гіркої історії, в якій, як у бурштиновій смолі, поки що скам’яніло завмерли деякі наші видатні співвітчизники. Розмірковуючи над непростою московською долею українця Бодянського, Михайло Драгоманов писав: “Як собі хочете, а боротись з тим, що нас незамітно підточує, одтяга вас од рідної країни, втяга в чуже життя, перероблює, – не день, не два, а роки, десятки років, – не легко. А зовсім переробитись, – все-таки не можна. А порвати зразу з тим, що нас переробляє, і почати самому по собі будувати новий притулок для думки і серця на рідній ниві, з рідного матеріалу, на це в людей, все-таки поламаних царськими порядками і не вискочивших хоч думкою зовсім за кордон царський і церковний, – було ділом неможливим”[5].

Так-то воно так, але Бодянський, залишаючись законослухняним царським підданим, “вискакував” і думкою своєю, і справою реальною за межі тодішнього царистського й

---

[1] Мельниченко В.Ю. “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодянський). – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 560 с.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 6. – К.: Наукова думка, 2003. С. 153.

[3] В цій книзі вперше широко використано документи Центрального державного історичного архіву Москви та Відділу рукописів Інституту літератури ім.Т. Г. Шевченка Національної Академії наук України. На відміну від московського архіву, в Києві документи Осипа Бодянського вже давно піддані системному аналізові: Див.: Путівник по фондах Відділу рукописів Інституту літератури. – К.: Видавничий центр “Спадщина”, 1999. С 52–82.

[4] Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе. Том 1. – К.: “Основи”, 1994. С. 416.

[5] Драгоманов М. Україна і центри // Громада. Т. 2. – Женева, 1878. С. 525.

церковного розуміння місця та значення Малоросії в історії і сучасності Російської імперії. Згадую, як у щоденнику Бодянського зустрів запис про його пікіровку з літератором Дмитром Свербєєвим. "Не розумію, як можна бути в наш час національним",– сказав той.– "А я так не розумію, як можна не бути національним у наш час",– парирував Осип Максимович. Он як! У середині XIX століття московський професор, українець із Барви Бодянський почувався національним патріотом, ідентифікував себе з Україною. Його інтелектуальна складова знаходилася в гармонії з духовною, національною. Той же Драгоманов визнавав, що Бодянський, "хоч і не розривав з державою російською, та не тільки ніколи не забував про свою Україну, не переставав працювати для неї[1], але і не розривав з тими земляками, котрі пішли далі його" (Виділено мною. – *В. М.).*

Тож з'ясуймо, що привабило Шевченка в професорові Московського університету, дозволило називати його другом і бажати "радости в благоугодных делах", висловлювати подяку "за літописи", надіслані Бодянським у заслання: "Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!" В цьому контексті ми й маємо розглядати, вивчати й висвітлювати життєве кредо редактора "Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете", який у листі до того ж Максимовича в січні 1847 року писав: **"Я решил во что бы то ни стало обнародовать малороссийские летописи; собрал их множество и собираю беспрестанно.** Надеюсь при помощи Божьей, здоровье и том положении дел, какое теперь царствует в Обществе, успеть и **за мною никому не угоняться, хоть бы и на украинском коне. Я, ведь, и сам козак. После летописей примусь и за официальные бумаги, в коих недостатка нет и быть не может..."[2]** (Виділено мною. – *В. М.).* Ці слова можна поставити епіграфом до всієї видавничої діяльності Бодянського. Отже, вчений, якому ще не виповнилося сорока років, абсолютно свідомо будував грандіозні патріотичні плани публікації літописів і документів з української історії. Вкрай важливо відзначити, що ці плани не залишилися на папері, а були значною мірою реалізовані. До Бодянського та й після нього не було більше в Москві науковця, який один видав би стільки історичних джерел із патріотичних спонук. Якраз цей людський подвиг українця Бодянського врешті решт залишиться в нашій національній пам'яті, а не марні розумування про те, чого він не зробив для України, як імперський громадянин.

В іншому листі до Максимовича (від 26 травня 1848 року) Бодянський написав золоті слова щодо задуманої ним української справи: **"Надобно нам, Михайло Александрович, понемножку это дело делать с нашей старой ненькой, да познает она себя и в старые дни во время оно. Дорога нам вся Русь нераздельная, но каждому из нас в особенности дорога та часть ее, в которой мы родились; пусть же каждый из сынов этих частей Руси, имея к тому случай, займется ею, возделывает ее по возможности и крайнему разумению, и со временем из обработанных частей составит новый Карамзин прекрасное целое"** (Виділено мною. – *В. М.).*

Так і сталося. В XX столітті Михайло Грушевський розробив цілісну наукову концепцію історії України ("українську історію, як органічну цілість"), що знайшла всебічне відображення в "Історії України-Руси". Між іншим, щойно цитовані думки та сентенції Бодянського ще вісім десятиліть тому були опубліковані в органі Історичної секції Всеукраїнської академії наук журналі "Україна", що виходив "під загальною редакцією голови секції академіка Михайла Грушевського". В тій публікації стосовно них було чітко

---

[1] Хай слова Михаила Драгоманова ще раз обгрунтують назву цієї книги.

[2] Відразу скажу про важливе. В цій книзі залишені без перекладу тексти, які сам Бодянський писав російською мовою. Це так само, як у Повному зібранні творів Тараса Шевченка його російськомовні тексти не перекладаються. Взагалі літературні твори чи, скажімо, листи краще читати тією мовою, якою вони написані. Цей принцип також стосується тогочасних документів і текстів інших діючих осіб із російського боку. Говорячи словами Шевченка, "у їх народ і слово, і у нас народ і слово". Я відчув усю глибину й мудрість цієї сентенції, працюючи в Москві впродовж двох десятиліть. Тим більше, що самодіяльні переклади деяких Дослідників, які мені зустрічалися, не можу вважати досконалими. Вони забирають аромат часу, зокрема, вилущують особливий стиль мови, якою спілкувалися видатні російські українці.

сказано: "...Бодянський ставить справу про видання пам'яток української історії **в площину свідомого українського патріотизму"**[1] (Виділено мною. – *В. М.).*

В історичній правоті цього висновку неважко переконатися навіть на одному прикладі з життя Бодянського. Коли з кінця 1848 року його було усунено від видавничої роботи, а "Чтения" змінили вивіску, то документи з історії України в органі Товариства історії і старожитностей російських практично не друкувалися впродовж десятиліття. Та варто було Бодянському повернутися в "Чтения", і він знову відновив постійну рубрику "Материалы славянские", в якій і вміщувалися публікації з історії України. Вже в першій книзі за 1858 р. були опубліковані "Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные Действительным Членом О. Бодянским", "Діаріуш" Миколи Ханенка та інші матеріали з української історії.

У березні 1858 року Бодянський показав цю книгу "Чтений" Шевченкові, і той прочитав у передмові Бодянського до "Діаріуша": "Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себя Малороссиян, сынов ее. **Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения"** (Виділено мною. – *В. М.).* Так була знову підтверджена програма патріотичної роботи Бодянського[2], яку й підтримував Шевченко. Хто ж як не він міг оцінити вповні національний патріотизм Осипа Максимовича і його, говорячи Шевченковими словами, "запорозьку душу"! Про "запорозьку натуру" та "козацьке серце" Осипа Максимовича писав і Михайло Драгоманов, який вважав, що, згадуючи Бодянського, "ми нічого другого не робимо, як тільки признаємо, що то за багата нива наша козацька, слов'янська, федеральна, демократична, твердодуха Україна!"

Тарас Шевченко пішов із життя задовго до того, як побачили світ усі сто книг "Чтений", але ще один український геній Іван Франко залишив свій вагомий висновок: "Сто томів сього видання, видані під його редакцією, се найкращий, справді величний пам'ятник його невсипущої діяльності. Що й тут **українські матеріали займали дуже визначне місце, се звісно кожному,** хто мав нагоду хоч поверхово переглянути "Чтения" (Виділено мною. – *В. М.*) Пам'ятатимемо, що Франко виокремлював Осипа Максимовича ще й як "одного з перших піонерів українського письменства 19-го віку і одного з найзаслуженіших діячів на полі слов'яно і спеціально українознавства в Росії"[3].

Наприкінці XIX століття національному патріотизмові Бодянського віддав належне Микола Сумцов, який зафіксував на енциклопедичному рівні: "Бодянский, как малорос, сохранил украинские симпатии в течение всей жизни в сфере научного изучения украинской старины и народной поэзии"[4]. Відомо, що в свій час Осип Бодянський був одним із видатних знавців українських народних пісень, і щоб сьогодні переконатися в цьому, досить звернутися до збірки пісень, зібраних ним із братом Федором Бодянським[5]. Сучасна дослідниця Валентина Коротя-Ковальська вважає, що Бодянський, як і Максимович та Куліш, з честю і відчуттям причетності до глибокої культури українців робили все, щоб зберегти фольклорно-пісенні здобутки українського народу.

Ця книга розповідає про незвичайну дружбу Шевченка і Бодянського, їх зустрічі в Москві в 1844–1845 рр. і в березні 1858 року. Погляд на життя Бодянського через призму причетності Шевченка до його долі по-новому висвітлює біографію славіста, ставить її в один ряд із життєписами видатних українців, які жили й працювали в Москві. В книзі

---

[1] Данілов В. О. М. Бодянський і його листування з М. О. Максимовичем // Україна, 1927. Книга 6. С. 91.

[2] В цей час Осип Максимович писав у листі в Україну, маючи на увазі себе: "Да ведают православные малороссы, что и на Москве есть люди, которые кое-что поделывают для их стороны".

[3] Франко І. Осип Бодянський. Твори в двадцяти томах. Т. XVII. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. С. 411, 416.

[4] Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Том V. – С.-Петербург, 1897. С. 65.

[5] Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. – К.: Наукова думка, 1978 р.

зроблена спроба піднятися в оцінці вкладу Бодянського в українську справу до того високого щабля, який визначив йому Шевченко.

З іншого боку, знайомство з Бодянським мало для Шевченка животворне значення, збагачувало його бачення української історії, дало змогу зануритися в новітні публікації з історичної проблематики. Дружба поета з автором наукових досліджень і публікатором історичних документів органічно суголосна з постійним, незгасаючим інтересом Тараса Шевченка до історії України. За точними словами Павла Мовчана, прочитання національної української метаісторії почалося саме з Шевченка, який, власне, закликав "прочитати тую славу", розлиту в українському просторі. Ще в рік знайомства з Осипом Бодянським, в 1844-му, поет і художник звертався до вченого: "...Я рисую тепер Україну – і для історії прошу вашої помоги..." Йшлося тоді лише про підготовку задуманої Шевченком серії офортів "Живописная Украйна", та фактично поет сказав про саму суть його цілковитої зацікавленості в науковому забезпеченні всіх творчих проектів узагалі в галузі історичної проблематики. Годі було б шукати більш ерудованого й досвідченого вченого-українознавця з енциклопедичним світоглядом, ніж Осип Бодянський. Вже через десять років після їх знайомства професора обрали членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, і серед Шевченкових друзів не було іншого співвітчизника з таким високим науковим званням (Михайло Максимович став членом-кореспондентом аж у 1871 р.).

Тож не випадково мудрий Іван Франко вже через десять літ після смерті Бодянського пов'язував із ним важливі зміни в поетичному й науковому світогляді Шевченка. В листі до російського історика літератури Олександра Пипіна 23 січня 1888 року він писав: "Відки взялася політична поезія Шевченка? Які товчки пхнули Шевченка на сю дорогу, які впливи допомогли виробитися його думці?.. Яке становище займали там Бодянський, Н. Маркевич..." В листі до Михайла Драгоманова від 22 лютого 1888 року Франко цікавився: "Чи звісні які деталі про знакомство Шевченка з Ник. Марковичем і Бодянським?"

Ці Франкові слова про деталі знайомства Шевченка з Бодянським є ключовими для нашої книги. За часів Івана Яковича такі деталі були невідомими, а в радянський період подробицями не дуже цікавилися. Вчені, затиснені в прокрустове ложе класової точки зору, відвикли від аналізу буденного, побутового боку історичних сюжетів, тоді як такий аналіз передбачає цікаві знахідки, цінні деталі та нові відкриття. Ми подивимося на знайомство та стосунки Шевченка і Бодянського не з "висоти" XXI століття, а по можливості з середини того часу, в якому вони знаходилися, що й дасть змогу з'ясувати деталі, про які писав Іван Франко, життєві цінності, орієнтири та самовідчуття професора Бодянського, про його характер, звички й стосунки з людьми, в тому числі відомими в тодішній Росії. На цьому тлі читач зможе побачити постать українського Кобзаря, який дружив з Осипом Бодянським. Особливо важливо всебічно розкрити проблему, заявлену тим же Франком у згаданому листі до Пипіна: "У життєписах і листах Шевченка бачимо сліди його знайомства з множеством людей – як і відки взялося те знайомство – не знаємо". Стосовно московських знайомств, організованими Михайлом Щепкіним, і до цього часу ми дещо не знали, передусім, про те саме **"як і відки взялося..."** В книзі описано всі знайомства і контакти Шевченка з представниками, говорячи його словами, "московської вчено-літературної знаменитості", показані непрості стосунки Бодянського з деякими з них.

Враховуючи те, що знайомство Шевченка з Бодянським і всі поетові зустрічі з ученим відбувалися в Москві, ми спробуємо відтворити московський "міський пейзаж", конкретний історичний контекст і живу атмосферу, яка огортала друзів. Про цей жанр історичного дослідження влучно й переконливо писав історик і москвознавець, знайомий Тараса Шевченка й Осипа Бодянського Іван Забєлін: "Нам нужен характер общественный, площадной и домашний. Поэтому и над стариною нужны такие же наблюдения, какие делал Гоголь над современным нам бытом. Для историка нужен глаз Гоголя, бойкий взгляд,

которым он так легко подмечал всю мелочь и тину действительности. С такой точки зрения на историческое дело понятна будет огромная важность мелочных материалов”[1].

На щастя, такий підхід до історичного твору зрідка зустрічається й у наш час. Сучасний учений Володимир Єлістратов, досліджуючи старомосковську мову і побут, пише, що ставить перед собою завдання “донести до Читача... все казкове розмаїття, все заворожуюче багатоголосся “дрібниць” нашого минулого, дати відчути справжній аромат Історії, спробувати довести, що Історія складається не з Наполеонів і Леніних, а з скрипу мостин у рідному домі, старого бабусиного ситцевого плаття, затишної вечері в сімейному колі – всіх цих нормальних, простих і добрих “речей і слів”, які насправді так багато значать і які ми так швидко і невдячно забуваємо”[2]. Я не став би протиставляти історичні “дрібниці” тому феномену, який називається “роллю особи в історії”, але погодьтеся, про історичний “аромат” сказано красиво й точно. Мені дуже хочеться передати його стосовно перебування Тараса Шевченка в Москві та його зустрічей з Осипом Бодянським. Між іншим, подібна робота стосовно часів Пушкіна ведеться в сучасній Росії, скажімо, в 2005 р. в Санкт-Петербурзі вийшла книга Нонни Марченко “Быт и нравы пушкинского времени”. Хотів би нагадати й про книгу москвознавця Сергія Романюка “В поисках пушкинской Москвы”. Взагалі зазначу, що книг про Пушкіна в Росії виходить нині значно більше, ніж шевченкознавчих праць в Україні. Це стосується й праць про людей, які складали дружнє оточення Пушкіна чи якось увійшли в його життя. Звісно, далеко не всі вони високого достоїнства, і річ не в кількості виданих книг, але й кількість, як відомо, здатна переходити в якість.

Впродовж сімнадцяти років, з яких десять випало на поетове заслання, Шевченко зустрічався з Бодянським всього декілька разів, їх особисте спілкування не перевищило декількох днів, а, може, й годин, та й листування не було, так би мовити, системним, принаймні відомими є лише шість листів Шевченка і два – Бодянського. З точки зору пересічної людини – це дуже мало, але ж йдеться про Генія, котрий обрав Осипа Максимовича в друзі: “друже мій єдиний”; “друже мій добрий”; “мій добрий друже”; “мій друже, Богу милый”... Йдеться про Генія, котрому Господь визначив іншу – надлюдську – шкалу насиченості та вартості життя. Не випадково кожна Шевченкова миттєвість стала нині національним надбанням, і нам цікаві й близькі сторінки поетової біографії, суголосні з Осипом Максимовичем Бодянським.

Особливо хочу наголосити, що прагну до того, щоб у цій книзі якнайчастіше звучали живі голоси Шевченка та Бодянського і читач мав можливість прислухатися до них: з вуст Тараса Григоровича і Осипа Максимовича почути щоденникові розповіді про “перебування в Москві”, доповнені автором сучасною інформацією; співпережити поетичні одкровення генія і турботи професора Московського університету; познайомитися з людьми, з якими спілкувалися Шевченко і Бодянський. Навіть назви розділів цієї книги і підзаголовків здебільшого складені зі слів Шевченка та Бодянського, що дало змогу організувати тексти у ті ключові, смислові вузли, які визначені, акцентовані самими героями книги.

В цій книзі читач знайде посилання практично на всі публікації, в яких висвітлювалися життя та діяльність Бодянського в XIX–XX століттях, і згадки про всіх авторів, які внесли вклад у розробку проблеми “Шевченко і Бодянський”. Але така монографічна праця виходить у світ уперше і присвячується вона 200-річчю з дня народження Осипа Бодянського, що виповнюється в 2008 році, та 200-річчю з дня народження Тараса Шевченка, що вже не за горами.

---

[1] И. Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2001. С. 228.
[2] Елистратов В. С. Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. – М., 2004. С. 16–17.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений працівник освіти України.

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Віднянський Степан – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, дійсний член Нью-Йоркської академії наук, академік і віце-президент Міжнародної Слов'янської академії наук, академік Української академії історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України.

Гевко Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гомотюк Оксана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зашкільняк Леонід – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка, заступник директора Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Качараба Степан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравець Світлана – кандидат філософських наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Кравчук Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кріль Михайло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Литвин Микола – доктор історичних наук, професор, керівник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, заступник голови Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАН України.

Мельниченко Володимир – доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, генеральний директор Культурного центру України в Москві, Заслужений діяч науки України.

Мищак Іван – кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-аналітичним сектором Інституту законодавства Верховної ради України.

Окаринський Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Погорецький Василь – доктор богословських наук, здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Поп Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Романишин Лілія – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сич Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Строєвус Ольга – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Томчик Ришард – доктор (габілітований) історичних наук, професор юридичного факультету Жешовського університету, Республіка Польща, політик, посол Сейму IV скликання.

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Федорів Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Чорна Наталія – кандидат історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кеґль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де "4" – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а "47" – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3х4 см.

У редакцію "УЄС" слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються мовою оригіналу.

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвець, редакція "УЄС", вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the "Buleten of Higher Certificatory Commission of Ukraine". – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, c. 47], where "4" – sequence number of the document in the list of References and "47" – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed in the original.

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 267 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 8.05.2009 р. Підписано до друку 5.06.2009 р.
Формат $60 \times 84/18$. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 24,9.
Замовлення 131. Тираж 100 прим.